تذکرہ مشاہیر سندھ

Marfat.com

Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.

پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ

Marfat.com

Marfat.com

LIBRARY.
Muhammad Iqbal Mujaddidi
LAHORE.

997
26/12/75

تذکره

مشاهير سنڌ

تاليف

مولانا دين محمد وفائي مرحوم

مقدمو ۽ حاشيا

سيد حسام الدين راشدي

سنڌي ادبي بورڊ - حيدر آباد

١٩٧٤ع

Marfat.com

ڇهريون ڇاپو سال ۱۹۷۴ع تعداد ۱۰۰۰

(سنڌي ادبي بورڊ جا حق واسطا قائم)

12946

قيمت: ويهہ رپيا

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال
حيدرآباد سنڌ، پاڪستان.

مسٽر علي نواز وفائي، وفائي پرنٽنگ پريس، پاڪستان چوڪ ڪراچيءَ
۾ ڇپيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽريءَ مسٽر غلام ربانيءَ
ان کي شايع ڪيو.

Marfat.com

فهرست

مهاڳ .... سيد حسام الدين راشدي

الف

١- ابراهيم بکري، سيد ... ٤٦
٢- ابراهيم ٺٽوي، قاضي ... ١٣٧
٣- ابراهيم بن عمر سنڌي، شيخ ... ٧٤
٤- ابراهيم ڪلهوڙو سنڌي، شيخ ... ٧٤
٥- ابراهيم سنڌي (شطاري) قاري ... ٧٥
٦- ابو اسحاق ابراهيم سنڌي موصلي ... ٢٣
٧- ابوبڪر سنڌي ... ٦٩
٨- ابوبڪر هالائي، مخدوم ... ١١٦
٩- ابو حنيفہ بکري، قاضي ... ٢٥
١٠- ابو عبدالمالڪ محدث سنڌي ... ٢١
١١- ابو علي سنڌي ... ٢١
١٢- ابو محمد سالم سنڌي، حافظ ... ١٩
١٣- ابو محشر سنڌي ... ١٢
١٤- ابو نصر بن عبدالله سنڌي ... ٧٧
١٥- ابوالبقا بکري، مير ... ٧٣
١٦- ابوالبقا ٺٽوي، ملا ... ١١٥
١٧- ابوالحسن ٺٽوي، مخدوم ... ١٢٤
١٨- ابوالحسن ڏاهري، مخدوم ... ١١٩
١٩- ابوالعطا سنڌي ... ٧٨
٢٠- ابوالفتح ٺٽوي ... ١٣٠
٢١- ابوالفضل بن طاهر ٺٽوي ... ١١٤
٢٢- ابوالقاسم امير خان ٺٽوي، مير ... ١٣٨

Marfat.com

٢٣- ابوالقاسم ٺٽوي، مخدوم ... ١٣٢
٢٤- ابوالقاسم خان زمان ٺٽوي، مير ... ١٣٨
٢٥- ابوالقاسم سلطان ٺٽوي، مير ... ١٥٢
٢٦- ابوالقاسم شڪر الاهي ٺٽوي، سيد ... ١٢٦
٢٧- ابوالقاسم نمڪين هروي بکري، مير ... ١٤٣
٢٨- ابوالمڪارم شهود ٺٽوي، مير ... ١٣٤
٢٩- احمد بخاري بکري، سيد ... ٢٥
٣٠- احمد بکري، بابا ... ٦٨
٣١- احمد ٺٽوي، ملا ... ١١٢
٣٢- احمد ڪتابي ٺٽوي، مخدوم ... ١١٥
٣٣- احمد ملوي، حاجي ... ١٧٧
٣٤- احمد هالائي، مخدوم ... ٧١
٣٥- اسدالله بکري، مير ... ١١٧
٣٦- اسحاق بکري، ملا ... ١٤٢
٣٧- اسحاق سنڌي قلندر پاٽائي ... ١٠٦
٣٨- اسماعيل سومرو، مخدوم ... ٧٠
٣٩- امام اوزاعي ... ١٧
٤٠- امام الدين راشدي، حاجي ... ١٧٦
٤١- امام الدين مجددي شڪارپوري، خواجه ... ١٦٨
٤٢- امين الدين خان حسين ٺٽوي، مير ... ١٢٨
٤٣- امين محمد ثاني هالائي، مخدوم ... ١٧٤
٤٤- آدم شاهه سکري، ميان ... ١٠٧

ب

٤٥- بلال باغباني، مخدوم ... ٦٣
٤٦- بلبل، شمس الدين ... ١٩٦

Marfat.com

٣٧- برهان‌الدين بکري ، مولانا ... ٢٨

٣٨- بيڪس، روهڙائي، محمد محسن ... ٢٤٠

ج

٤٩- جلال‌الدين ٺٽوي ، مولانا ... ٣٦

٥٠- جمال خاتون ، بي بي ... ٦٢

ح

٥١- حسن حيدر آبادي ، مولوي ... ٢٤٥

٥٢- حسن‌الله پاٽائي ، صديقي ، مخدوم ... ١٨٧

٥٣- حسين، اصفهاني شهيد ، سيد ... ١

٥٤- حسين علي خان ٽالپر ، مير ... ١٧٦

٥٥- حزب‌الله شاهه راشدي ... ١٨٢

٥٦- حميد درٻيلي ، شيخ ... ٨٤

خ

٥٧- خضر سيوستاني ، شيخ ... ٦٠

د

٥٨- درويش بابو سنڌي ... ٦٧

٥٩- دين محمد صديقي سيوستاني ، مخدوم ... ٨٦

ڏ

٦٠- ڏيان سنڌي ... ٨٥

ر

٦١- رحمت‌الله درٻيلي ، شيخ ... ٨٢

٦٢- روح‌الله بکري ، مخدوم ... ٨٧

٦٣- رستم علي بکري رامپوري ، مولوي سيد ١٩٠

س

٦٤- ساهڙ لنجار انڙپوري ، مخدوم ... ١٤٢

Marfat.com

ش

٦٥- شهاب‌الدين سهروردي پاٽائي ... ٣٥
٦٦- شهاب‌الدين واصل سنڌي، مخدوم ... ٥٦

ص

٦٧- صاحبڏنو شڪارپوري، آخوند ... ١٩٩
٦٨- صوبدار خان ٽالپر، مير ... ١٩٣
٦٩- صدر الدين بکري ... ٢٨

ط

٧٠- طاهر بن يوسف پاٽائي، محدث ... ١٠٢
٧١- طيب ٺٽوي، شيخ ... ٩١
٧٢- طيب سنڌي پاٽائي، شيخ ... ٩١

ظ

٧٣- ظهير الدين بکري، مولانا ... ٣٢

ع

٧٤- عبدالله بنگلديرائي، مولوي ... ٢٨٦
٧٥- عبدالله ٽپٽائي، مولوي ... ٢٨١
٧٦- عبدالله ڪبير پاٽائي، مفتي ... ١٥٦
٧٧- عبدالله بن قاضي ابراهيم، درٻيلي ... ٩٩
٧٨- عبدالله متقي درٻيلي، محدث ... ١٠١
٧٩- عبدالرحمان سکري، مولوي ... ٢٢٥
٨٠- عبدالرحمان سنڌي، سيد ... ٢١٧
٨١- عبدالرحمان نئي آبادي، مولوي ... ٢٢٢
٨٢- عبدالرحيم مجددي، آغا ... ٢٢٦
٨٣- عبدالغفور همايوني، مولانا ... ٢٣٩
٨٤- عبدالواحد (قاضي محمد احسان) سيوستاني ... ٢٠٣

Marfat.com

۸۵-	عبدالواحد بوبڪائي ، مولوي ...	۲۸۱
۸۶-	عثمان بوبڪائي ، حڪيم ...	۵۷
۸۷-	عثمان لاڙڪائي ، فقير ...	۲۱۵
۸۸-	عثمان متعلوي ، مخدوم ...	۲۰۰
۸۹-	علي بن محمد بکري ، سيد ...	۲۹
۹۰-	علي محمد فقير ، قاضي ...	۲۲۳

ف

۹۱-	فصيح‌الدين لاهري ، قاضي ...	۳۱
۹۲-	فريد بکري ، شيخ ...	۹۵

ق

۹۳-	قائم سنڌي پاٽائي ، شيخ ...	۹۳
۹۴-	قائم شڪارپوري ، حاجي ...	۱۵۷
۹۵-	قليچ بيگ ، مرزا ...	۲۳۶

م

۹۶-	مبارڪ پاٽائي ، شيخ ...	۴۰
۹۷-	محمد اشرف ڪامارو ، پير ...	۵
۹۸-	محمد ٺٽوي ، علامي ...	۴۴
۹۹-	محمد چشتي بکري ، خواجہ سيد ...	۵۶
۱۰۰-	محمد رضائي سنڌي ...	۱۰۹
۱۰۱-	محمد سنڌي ، تاج‌العاشقين ...	۵۵
۱۰۲-	محمد سيوستاني ، مخدوم ...	۲۵۲
۱۰۳-	محمد شريف راڻيپوري ...	۱۶۵
۱۰۴-	محمد صديق سيتائي ، مولوي ...	۲۸۰
۱۰۵-	محمد عارف سيوستاني ، مخدوم ...	۲۱۳
۱۰۶-	محمد عارف شڪارپوري ...	۲۱۴

Marfat.com

١٠٧- محمد فاضل سنڌي ... ١٥٧
١٠٨ محمد قاسم ڪڙهي ياسيني ، مولوي ... ٢٨٣
١٠٩- محمد معين ٺٽوي ، علامه ... ١٥٨
١١٠- محمد، ميان مير ، سوستاني ، ... ٤٨
١١١- محمد هالائي ، مولوي الحاج ... ٢٦٩
١١٢- محمد هاشم ڪڙهي ياسيني ، مولوي ... ٢٧٣
١١٣- محمد ياسين راشدي ، پير جهنڊي وارو ... ٢٦٦
١١٤- محمد يعقوب همايوني ، خليفو ... ٢١١
١١٥- مصري شاهه نصرپوري ... ٢٢٩
١١٦- مظهرالدين راشدي، ابوالبقا، پير ... ٢٤٧
١١٧- موسي احمدائي ، شيخ ... ٢٨
١١٨- ميران محمد شاهه تڪڙائي ، سيد ... ٢٤١

ن

١١٩- نظام‌الدين مجددي شڪارپوري، خواجه ... ٢٥٦
١٢٠- نصيرالدين نوشهرائي ... ٢٧٦

و

١٢١- وجيهه سنڌي ، ميان ... ٣٧
١٢٢- وهيو چانيه، مخدوم ... ٣٨

هه

١٢٣- هدايت‌الله شاهه راشدي ، ٽلائي، پير ... ٢٨٢

ي

١٢٤- يوسف نانڪ ... ٢٧٩

انڊيڪس

نالن جي فهرست ١-٤١
قبيلن جي فهرست ٤٢
ڪتابن جي فهرست ٤٣-٥٣
شهر ۽ ڳوٺ ٥٤-٦٠
مدرسا ۽ ادارا ٦١
مصادر ٦٢-٦٣

Marfat.com

مهاڳ

مولانا دين محمد وفائي زندگيءَ جي پوين سالن ۾ ٽي ڪتاب لکڻ شروع ڪيا هئا:

١) لطف اللطيف
٢) شاهه جو مطالعو
٣) تذڪرهٔ مشاهير سنڌ

پهريون ڪتاب لکي پورو ڪيائين، ٻيو آخري مرحلن ۾ هيو جو پاڻ زندگيءَ کي وداع چئي راهه رباني ورتائين. ٽيون ڪتاب، جو سندس نظر ۾ نهايت اهم ۽ سنڌ جي سلسلي ۾ هڪ علمي ڪارنامون شمار ٿيڻ وارو هيو، سو "تذڪره مشاهير سنڌ" هيو جنهنکي فبروري ١٩٤٦ع کان لکڻ شروع ڪيو هئائين ۽ زندگيءَ جي پوين ڏينهن ڏائين مواد گڏ ڪندو ۽ لکندو ٿي رهيو. انهيءَ ڪتاب جا پنج نوٽ بوڪ پورا ڪري چڪو هيو جو اوچتو ڪنهن هي جهان ڇڏيائين هيو ۽ ڪتاب سندس امد ۽ پروگرام مطابق پورو ٿي نه سگهيو، مسودو انهن جو تئين رهجي ويو.

مولوي صاحب مرحوم انهيءَ تذڪري جي سلسلي ۾ وقت بوقت توحيد ۽ آزاد جي ذريعي سنڌ جي علم دوستن کي مواد لاءِ اپيلون ڪندو رهندو هو جن مان پهرين اپيل هيءَ آهي:

١) تذڪره مشاهير: "توحيد" ۾ تذڪره ذڪر هيٺ ته وقت بوقت ايندو رهندو آهي. مگر اڄ تائين ان مواد لاءِ توحيد ۾ ياد ڪيو ويو آهي جو مون کي ارادو آهي ته سنڌ جي صوفين، عارفن، عالمن، شاعرن، حاڪمن ۽ ٻين مشهور ماڻهن جا احوال هڪ ڪتابي صورت ۾ جمع ڪري رسالي ... آهي وڏا ۽ مشهور ماڻهو سنڌ ۾ دفن ٿيل آهن ... ڪار

Marfat.com

ٻاهر هجن، پر بنيادي طرح سنڌي هجن. ان سلسلي ۾ ٺٽو هڪ وڏو مردم خيز شهر نظر اچي رهيو آهي. جنهن ۾ سوين عالم ۽ عارف ۽ شاعر ۽ صوفي ٿي گذريا آهن. هن وقت اگرچه ٺٽي ۾ ڪوبه اهڙو علم وارو ماڻهو ڪونه آهي جو منهنجي هن ڪم ۾ پوري پوري امداد ڪري، تاهم الله تعاليٰ تي توڪل ڪري ڪم شروع ڪري ڏنو اٿم. سو ڪي هن ڪم ۾ هيٺين شهرن جي علم دوست ماڻهن جي امداد جي ضرورت آهي، ٺٽو، سيوهڻ، روهڙي (يعني آجڙيل بکر)، کهڙا تعلقه ڪمبٽ، شهدادڪوٽ وارن بزرگن جا جانشين، ڪوٽ عالمو، شڪارپور، ٻاٽ تعلقه دادو، مورو، ڳچيرو، ٻوبڪ، ٽرپيلو، ٽکڙ، وغيره وغيره. ڪوبه علم دوست بزرگ پنهنجن وڏن بزرگن کي جيڪڏهن زنده جاويد رکڻ گهري ٿو ته هو احسان فرمائي هيٺين ترتيب موجب پنهنجن وڏن ۽ بزرگن جو احوال لکي موڪلي ته نهايت خوشي سان تذڪره ۾ قبول ڪيو ويندو.

ولادت جو سال، وفات جو سال، ڪٿي علم حاصل ڪيائين، نظم ۽ نثر ۾ ڇا لکيائين، جيڪڏهن صوفي عارف هو ته ڪنهن جو مريد هو ۽ سندس ڪي مريد ڪٿا ڇا؟ شاعر هو ته سندس ڪلام جو مختصر نمونو، مصنف هو ته سندس ڪتابن جي فهرست. اُميد ته هن گذارش تي توجه فرمائي اسانجي امداد ڪئي ويندي.

(دين محمد وفائي - توحيد مارچ ١٩٤٥ع)

مٿين لکت مان ظاهر ٿو ٿئي ته مولانا صاحب مرحوم کي تذڪري لکڻ جو خيال ته اڳ کان هيو پر ٻهرين اپيل

Marfat.com

هن مارچ ١٩٤٥ع ۾ مواد موڪلڻ لاءِ پنهنجي شخصي رسالي توحيد ۾ ڪئي. لڪن لاءِ جيڪي اعجاز ڏنا ويا آهن سي نيٺ علمي آهن. ڪانءِ ڪرامتن تي نه مولانا جو اعتقاد هيو نه پنهنجي ڪتاب ۾ انهيءَ خرافات کي جاءِ ڏيڻ تي گهريائين.

هي اپيل هن توحيد جي ٻئي مهني يعني اپريل واري پرچي ۾ هن ريت ڪئي:

٢) **تذڪره مشاهير سنڌ:** مون کي مدت کان وٺي ارادو ٿيل آهي ته سنڌ جي مشهور بزرگن جون حياتيون ۽ تذڪرا ڪتاب جي صورت ۾ جمع ڪيا وڃن. ڪجهه سال ٿيا ته ڪيترن بزرگن جا تذڪرا جمع ڪيا ويا، مگر افسوس جو آهي ڪنهن صورت ۾ گم ٿي ويا آهن، گهڻي تلاش ڪان پوءِ به دستياب نه ٿيا، جنهن جو افسوس دل ۾ رهجي ويو آهي.

هن سال گذريل جنوري ١٩٤٥ع کان انهيءَ ڪم کي دوباره شروع ڪيو ويو آهي. هڪ طرف تاريخ جي ڪتابن مان مدد ورتي وڃي ٿي ته ٻئي طرف سنڌ جي علمي خاندانن جي قلمي ڪتاب خانن جي به تلاش جاري آهي. ازان سواءِ سنڌ جي علمائن ۽ بزرگن جي اولاد کان به سنڌن سلف صالحين جي سوانح حيات جي هٿ ڪرڻ ۾ امدادون حاصل ڪيون وڃن ٿيون. هن سلسلي ۾ ٺٽي ۽ منباري، سيوهڻ ۽ روهڙي جا سفر به ڪيا ويا آهن، جنهن جا نتيجا خاطرخواه نڪري رهيا آهن. هن ڪم جي هيءَ بلڪل ابتدا آهي ۽ هي ڪم تمام وڏو ۽ اهم آهي. حقيقت ۾ هن ڪم لاءِ هڪ پوري جماعت جو مجڻ گهرجي، جا پوري تندهيءَ سان ڪم کي لڳي

Marfat.com

رهي مگر مان الله جي توڪل ڪري سنڌ جي تاريخ جي ٿي هن ضروري باب جو ڪم شروع ڪري ڏنو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ هڪ سؤ ڪان وڌيڪ سنڌ جي بزرگن جون حياتيون قلمبند ڪري چڪو آهيان ۽ اٽڪل پنج سؤ بزرگن جون سوانح عمريون ذهن ۾ موجود آهن، جن مان ڪي قلمي ڪتابن ۾، ڪي جدا جدا ورقن تي، ڪي قديم بياضن ۾، ڪي سنڌي بزرگن جي تصنيفات ۾ منتشر طريقه تي موجود آهن، جن کي جمع ڪرڻ ۽ آڻڻ جو ڪم آهسته آهسته جاري آهي.

هن ڪم شروع ڪرڻ کان پوءِ ڪم جي ڏکيائي ۽ وسعت جو هيٺين ڳالهين مان اندازو ڪري سگهجي ٿو.

١) ڪتابن جي فراهمي ۽ خريداري.

٢) اُتارا ڪتاب هٿ ڪرڻ.

٣) سنڌ جي علمي خاندانن سان خط و ڪتابت ڪرڻ.

۴) قلمي مضامين کي ترتيب ڏيڻ ۽ ڪاغذ جي صفحه تي آڻڻ.

۵) قلمي ڪتبخانن جي مطالعه لاءِ سفر ڪرڻ وغيره.

ان سڀني ڪمن کي پوريءَ طرح نباهڻ لاءِ هڪ جماعت جي گهرج آهي ۽ خرچ لاءِ امداد جي ضرورت. مگر مان هن وقت تائين نه ڪنهن کان پئسن جي گهُر ڪئي آهي ۽ نه ٿي وري ڪي ماڻهو جماعت جي صورت ۾ منهنجي مدد ڪري رهيا آهن. الله تعاليٰ تي توڪل ڪري ڪم شروع ڪيو ويو آهي، اهو ئي حقيقي مالڪ توفيق بخشيندو ۽ هن ڪم کي پچاڙيءَ تائين پهچائيندو، ان وچ ۾ جيڪڏهن ازخود ڪن علمي ذوق وارن احبابن امداد ڪئي ته الله تعاليٰ جي مهرباني ۽ فضل شمار ڪيو ويندو.

Marfat.com

منهنجي فقط هي گذارش آهي ته سنڌ جا اهل علم پنهنجن
وڏن بزرگن جون حياتيون قلمبند فرمائي موڪلن جي عنايت
ڪن ته هن ڪتاب "تذڪره مشاهير سنڌ" ۾ درج ڪيون
وڃن. والسلام وَما توفيق الا بالله.

دين محمد وفائي ايڊيٽر روزانه آزاد و توحيد ڪراچي(١)

هن مضمون مان ظاهر آهي ته مولانا ڪجهه ورهه اڳ ڪم جي
ابتدا ڪري چڪو هيو، ليڪن اهو مسودو وڃائجي ويو ۽ دوبارو
مسودي جو آغاز جنوري ۱۹۴۵ع کان ڪيو ويو. سندس هيٺين
مضمون مان معلوم ٿئي ٿو ته جيڪو بياض گم ٿي ويو سو در اصل
حضرت پير سائين محمد رشدالله قدس سره جهنڊي وارن انهيءَ ڪم
لاءِ مولانا کي عطا ڪيو هيو، جنهن جي گم ٿيڻ تي مولانا ڏک ۽ تأسف
جو اظهار ڪيو آهي. هيٺ انهيءَ سلسلي جو آخري مضمون ڏجي ٿو
جيڪو تذڪري جي اسڪيم تي نسبتاً زياده روشني وجهي ٿو.

٢) تذڪره مشاهير سنڌ: ورهين کانوٺي مونکي خيال
هو ته سنڌ جي مشهور ولين، عالمن، شاعرن ۽ حاڪمن جون
حياتيون گڏ ڪريان. انهن سلسلي ۾ ڪجهه قدر تذڪره ۽
سوانح عمريون ڪن بزرگن جون قلمبند به ڪيون هيم. مگر
گذريل سال ڪراچي وارن ڪتابن مان ڪو نامراد ماڻهو
انهيءَ تذڪرن جو مجموعو يا مسوده چورائي هليو ويو
۽ منهنجي ڪيل محنت برباد ٿي ويئي جنهن جو ڏاڍو
افسوس رهيو. وڌيڪ افسوس هن ڪري به ٿيو جو جنهن
بياض تي مسودو لکي رهيو هوس سو ڪتاب مونکي حضرت
عارف باالله پير سائين محمد رشدالله قدس سره جهنڊي وارن

---

(١) ماهوار رسالو "توحيد" اپريل ۱۹۴۵ع ربيع الثاني ۱۳۶۴هه صفحه ۳۱ تا ۳۲

جو عطا ٿيل هيو ۽ خاص آنهيءَ ڪم لاءِ عطا ڪيو هئائون، مگر ڪم ٿيل شيءِ جو آخر ڪيترو افسوس ڪري سگهجي ٿو، مجبوراً ماٺ ڪرڻي پيئي.

ان ڪانپوءِ گذريل سال جي جنوري ۱۹۴۵ع ۾ هن ڪم ڏانهن دوباره توجه ڪيو ويو ۽ پوري پڪي ارادي سان الله تعاليٰ تي توڪل ڪري ڪم شروع ڪيو ويو ۽ الله تعاليٰ ان سلسلي ۾ اسباب به پيدا ڪندو ويو. برابر ڇهن مهينن جي لڳو لڳ ڪم جاري رکڻ ڪانپوءِ وري رنڊڪون پيون ۽ گذريل سال جو ڪجهه حصو ڏاڍو پريشان حاليءَ ۾ گذريو. الله تعاليٰ جي ٻاجهه ۽ رحمت کان سواءِ پيو ڪوبه حيلو وسيلو ڪونه هو، تنهنڪري رات ڏينهن دعائون گهرندي مس مس مشڪلات جو خاتمو ٿيو ڪجهه طمع کي قرار مليو آهي ته وري پنهنجي علمي ۽ دنيائي ڪمن سان گڏ هن ڪم کي به شروع ڪيو ويو آهي.

مولانا سنڌي رحه جو ارشاد

هڪ دفعي حضرت مولانا عبيدالله سنڌي قدس سره سان علامه محمد معين ٺٽوي جي تصنيفات جو ذڪر نڪتو ته پاڻ فرمايائون ته: ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو سنڌ جي عالمن جون حياتيون جمع ڪيون وڃن؟ عرض ڪيم ته: اهو پڪو ارادو آهي! پاڻ فرمايائون ته: ڏاڍو نيڪ ارادو آهي ۽ انهيءَ ڪم کي پوري همت سان جاري رکيو وڃي. انهيءَ زماني ۾ سيد رستم علي بکري رامپوري جو احوال رساله توحيد ۾ پڙهيو هو ته پاڻ پڙهي ڏاڍو خوش ٿيا ۽ فرمايائون ته سنڌ وارن جو لاڳاپو حضرت شاه ولي الله سان ثابت ٿئي ٿو.

Marfat.com

حضرت مولانا جي وفات ڪانپوءِ بار بار سندن اهو ارشاد دل ۾ چڀندو رهيو جنهنڪري وڌيڪ پڪـي ارادي سان الله تعاليٰ ڏي رجوع ڪري هي ڪم شروع ڪيو ويو آهي. و بالله التوفيق .

هن وقت تائين اٽڪل ١٥٠ بزرگن جا اوائل اسلام کان وٺي اڄ تائين تذڪرا جمع ڪيا ويا آهن جن جو مسودو مرتب ٿي چڪو آهي ۽ ان کان سواءِ اٽڪل ٽن سون صوفين ۽ عالمن ۽ شاعرن جي حياتين جي احوال جو مواد سامهون رکيل آهي ۽ وڌيڪ تلاش به جاري آهي، ڪم ڏاڍو ڏکو ۽ گهڻو ڪٺن آهي ، اڪيلـي سر الله تي توڪل ڪري جاري رکيو ويو آهي .

حضرت مولانا ابوالڪلام سان مشورو

تاريخ ۴ فيبروري ١٩۴٦ع(١) جي جڏهن مولانا سيد احمد ابوالڪلام دهلوي ڪراچي ۾ تشريف فرما ٿيو تڏهن سندس خدمت ۾ مشاهير سنڌ جي تذڪره لکڻ جو ذڪر ڪيو ويو ، مشورو ورتو ويو ته اوائل اسلام جي بزرگن جا احوال ڪٿان جمع ڪيا وڃن؟ پاڻ فرمايائون ته: عربي ڪتابن ۾ سنڌين جا نالا گهڻا ئي اچن ٿا . خصوصاً حديث جي اسماءِ رجال جي ڪتابن مان مدد ورتي ويندي ته سنڌي گهڻا ئي ملندا . ان باري ۾ تذڪره علامه ذهبي مفيد ڪتاب آهي ۽ آثار البلاد

(١) حضرت مولانا مرحوم جن انهيءَ زماني ۾ الله بخش شهيد ۽ جي ايم سيد جي درميان ناهه ڪرائڻ آيا هئا، پاڻ شاردا مندر ۾ (جيڪو هن وقت انجمن ترقي اردوءَ جي قبضي ۾ آهي) وڃي ماڙيءَ ۾ لٿل هئا . اڄ وٽن مولوي صاحب سان گڏجي ويس ۽ مولانا محمد صادق، مولانا وفائي ۽ هن احقر مولانا جي پٺيان سانجهيءَ جي نماز پڙهڻ جي سعادت حاصل ڪئي .

Marfat.com

قزويني ۾ به ڪي سنڌي شاعر آهن . وڏيڪ فرمايائون ته آءٌ ڪلڪتي ۾ پهچان ته پوءِ خط لکي يادگيري ڏيارجو ته اوهان کي ڪتابن جا حوالا نوٽ ڪرائي موڪليا ويندا .

علامه معين ٺٽوي بابت فرمايائون ته : هو شاه ولي الله جو شاگرد هو ۽ سندس هڪ ڪتاب ”دراسات اللبيب“ ڇپجي پڌرو به ٿيو آهي، وڏيڪ فرمايائون ته پراڻي زماني جا ماڻهو هٺ نه اڇن ته پوءِ اُنهن تي اڪتفا ڪئي وڃي جيڪي هوڏين زماني ۾ ملي سگهن . مولانا فرمايو ته: سنڌ اسلام جو دروازو آهي، ان جي رهاڪن کي وسارڻ نه گهرجي .

هن سلسلي ۾ مونکي ڪتابن جي ڏاڍي گهرج پوي ٿي . ڪراچي ۾ علامه داؤد پوٽي جي لئبريري ۽ عزيزم پير سيد حسام الدين راشدي جي لئبريري ڏاڍيون ڪارآمد آهن . مگر ان ڪانسواءِ سنڌ جي ٻهراڙي ۾ جو ڪيترا علمي خاندان آهن تن جي امداد جي سخت ضرورت آهي . سنڌ ۾ ڪيترا قلمي ڪتب خانا به پيا آهن جن مان به هن ڪم لاءِ ڪيترو ئي مواد ۽ مدد ملي سگهي ٿي ، مگر افسوس جو ڪتب خانن جا مالڪ يا گذريل صالحن ۽ عالمن جا اولاد هن ڪم ڏانهن توجه نٿا فرمائين .

منهنجي گذارش آهي ته جيڪڏهن سنڌ جا علمي خاندان هن ڪم ۾ منهنجي فقط هيتري امداد ڪن جو پنهنجن بزرگن جا احوال قلمبند ڪري موڪلين ته هڪ حد تائين هن ڪم ۾ مونکي وڏي امداد ملي وڃي ۽ ڪم سولائيءَ سان اڳتي وڌندو رهي ، باقي ڪتاب جي ڇپائي ۽ ڪن جاين ۽ ڪن دستاويزن جا فوٽا ڪيائي ۽ انهن جا بلاڪ ٺهرائي هڪ وڏو

Marfat.com

تڪليف ۽ خرچ طلب ڪم آهي تنهن لاءِ ڪو اهل دل دولتمند ماڻهو گهرجي يا ڪا جماعت هجي جو انهيءَ ڪم کي منهن ڏئي! باقي مان اڪيلي ماڻهو جي حوصلي کان اهو ڪم ٻاهر آهي. ممڪن آهي ته الله تعاليٰ ڪنهن انهيءَ قسم جي علمي ذوق واري انسان کي اڳتي وڌائي ۽ هو هن ڪار خير جي امداد لاءِ نڪري نروار ٿئي ۽ خاطرخواه طريقي ني هي ڪم جي سر انجامي ۾ دلچسپي وٺي .

هن سلسلي ۾ خط و ڪتابت سڌي طرح منهنجي نالي تي هيٺين ايڊريس تي ڪرڻ گهرجي. (مولوي دين محمد وفائي، ايڊيٽر روزانه ”آزاد“ ڪراچي).

هن نوشتي مان ظاهر ٿئي ٿو ته مولوي صاحب حضرت پير سائين جهنڊي وارن کان پوءِ مولانا سنڌيءَ ۽ حضرت مولانا ابوالڪلام آزاد مان پڻ مشورو ڪيو ۽ انهن بزرگن جي تائيد حاصل ڪئي .

متئينءَ لکت مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته مولوي صاحب جي ذهن ۾ ڇپائي ۽ ترتيب جو ڪهڙو نه عمدو نقشو موجود هيو .

مولانا صاحب جنهن وقت اهو ڪم شروع ڪيو انوقت واقعي ڪم پهاڙ جيڏو معلوم ٿي ٿيو ، ڇاڪاڻ ته انهيءَ وقت سنڌ جي تاريخ جا اصلي مصادر ۽ مأخذ ڇپيا ڪونه هئا بلڪ انهن لاءِ اها ڄاڻ به ڪانه هئي ته ڪٿي ڪٿي آهن ، موجود به آهن يا مور کو ٿي زماني جي گردش جو نذرانو ٿي ويا؟ بهرحال جن ڪتابن تي مولانا جو هٿ پهتو انهن مان مواد گڏ ڪرڻ شروع ڪري ڏنائين ، جهڙيءَ طرح ايندڙ صفحن منجهان معلوم ٿيندو ته ڪيترا مشاهير هن جلد ۾ اهڙا آهن ، جن جو احوال تحفة الڪرام، مقالات الشعرا ۽ بيگلار نامه جهڙن ڪتابن تان ورتل آهي ، ڇپيل ڪتابن ۾ نزهة الخواطر جا انوقت تائين

Marfat.com

ٿي جلد ڇپجي چڪا هئا، جن مان ڪم ورتو ويو آهي، اهڙيءَ ريت غوثي جي گلزار ابرار نان سنڌي بزرگن جون سوانحون ورتيون ويون آهن، ڪي مجمل ۽ ڪي مڪمل.

مولانا وقت بوقت سنڌ جو سير ڪندو هيو، عالمن ۾ سنڌ جي قديم علمي خاندانن مان سندس گهڻي ڏيٺ ويٺ ۽ اچڻ وڃڻ هيو، مولانا صاحب اهڙي گهراڻن جي خطي بياضن ۽ ڪتابن منجهان جيڪي سوانحون ورتيون ها مرتب ڪيون آهن، سي ٿي در حقيقت هن تذڪري جو قيمتي ۽ اهم ترين حصو آهن، ممڪن آهي ته اڄ اهي بياض يا خطي ڪتاب برباد به ٿي چڪا هجن. انهيءَ نموني جو ڪي قدر مواد ايندڙ صفحن ۾ به ملندو، ليڪن باقي جلدن ۾ وڏيڪ قيمتي سوانح حيات موجود آهن. در حقيقت اهو ٿي مولانا جو ڪارنامو ۽ سنڌ مٿان سندس اڻ وسرندڙ احسان آهي.

خدا بخشيس مرهائت جنهن وقت اهو تذڪرو لکي رهيو هيو، انوقت آءٌ به ساڳي قسم جي تذڪري لاءِ هڪ لمبي فهرست تيار ڪري رهيو هيس ۽ مونکي پڻ مواد جي جا ڪوڙ هئي، مولوي صاحب مون وٽان ڪتاب ڪٺي ويندو هيو ليڪن ڪيترن آزين ۽ نيزارين بعد به پنهنجو مسودو مونکي ڏسڻ نه ڏيندو هيو، جڏهن ملندو هيو تڏهن مونکي ڪجائڻ ۽ هر ڪائڻ لاءِ هميشه پنهنجي تذڪري ۽ پنهنجي مواد لاءِ وڏيون ڳالهيون ڪري پاڻ لطف حاصل ڪندو هيو. مولانا ۽ منهنجي وچ اها علمي ”ونجهه وٽي“ سندس زندگيءَ جي آخريءَ گهڙيءَ تائين قائم رهي. جنهن شام جو اسان ٻنهي سائين شيخ عبدالمجيد صاحب جي گهر ۾ آخري ملاقات ڪئي ۽ مولوي صاحب رات جو سکر اُسهيو ها، ٻاڪ موت جي سفر تي وڃي رهيو هيو، انهيءَ شام جو مونسان پڪو واعدو ڪيائين ته موٽي اچڻ تي مسودو

۾ ڏيکاريندو ۽ صلاح مشورو به ڪندو رهندو. ليڪن الله پاڪ کي هن دنيا ۾ ٻيهر اسانجو ميلاپ ڪرائڻ نه ڪونه هيو.

سندس وفات کان پوءِ مولوي صاحب جي ڪتب خاني جا چند خطي ڪتاب ۽ مسودا منهنجي تحريڪ تي سندس لائق فرزند عليمنواز وفائي صاحب کان سنڌي ادبي بورڊ خريد ڪيا. ڀلا ڀاڳ جو انهيءَ ذخيري ۾ "مقالات الشعرا" جو اهو نسخو پڻ نڪري آيو جيڪو مصنف جي پنهنجي هٿ اکرين هيو، جنهن تان مولوي صاحب جي حياتيءَ ۾ مون پنهنجي لاءِ نقل ڪرايو هيو. اهڙيءَ طرح انهيءَ قيمتي ذخيري ۾ "تذڪره مشاهير سنڌ" جي مسودي جا پنج نوٽ بڪ به موجود هيا.

مقالات الشعرا انهيءَ ذخيري جو پهريون ڪتاب هيو، جيڪو مون ١٩٥٧ع ۾ شايع ڪيو، اهڙيءَ ريت ساڳي ذخيري جو هي "تذڪره مشاهير سنڌ" ٻيو ڪتاب آهي جنهنجو پهريون جلد منهنجي ذريعي ڇپجي رهيو آهي. افسوس آهي جو مولوي صاحب سکر اسهڻ وقت جيڪو مون سان وعدو ڪيو هيو، سو انهيءَ صادق القول هن فاني جهان ڇڏڻ کان پوءِ مون سان وفا ڪيو، نه ڇڙو اهترو بلڪ قدرت جي طرفان انهيءَ مسودي کي ڇپڻ جو ڪم به راقم جي حوالي ٿيو. قدرت جا ڪم آهن! جنهن وقت مولانا مرحوم مسودي ڏيکارڻ لاءِ مون کي پيو هيجائي مزا وٺندو هيو ان وقت ڪنهن ٿي ڄاتو ته سندس زندگيءَ بعد انهيءَ جو هڪ هڪ ورق منهنجي وس ۽ هٿ پهچنديءَ ۾ هوندو!

مرحوم مولانا صاحب تذڪري ۾ متداول ڪتابن تان يا انهن ڪتابن مان جيڪي انهيءَ وقت تائين شايع ٿيل ڪونه هئا، احوال ورتو آهي. ظاهر آهي ته سنڌ جي تاريخ يا بزرگن ۽ عالمن جي حياتي

Marfat.com

متعلق هن وقت اسين هزارين قدم اڳتي وڌي چڪا آهيون، ۽ ايتري تحقيقات ٿي چڪي آهي جو خود انهن بزرگن متعلق نئون ۽ وافر مواد موجود ٿي ويو آهي، مثلا :

١) برهانپور جي سنڌي بزرگن متعلق "برهان پور کے سندهي اولياء" ۾ ڪامل سوانحي مواد گڏ ٿي ويو آهي.

٢) ابوالقاسم نمڪين ۽ انجي خاندان متعلق "تذکره امير خاني" هڪ مڪمل ڪتاب آهي.

٣) ابوالقاسم خان زمان ۽ سندس خاندان لاء "چنيسر" نامہ جو مقدمو ڪتبن ۽ تاريخ جي لحاظ سان مڪمل مواد جو حامل آهي.

٤) ارغونن ۽ ترخانن ۽ مغل حاڪمن لاء "تحفة الڪرام" جي راقم الحروف واري ايڊيشن، "مڪلي نامون" – "روضة السلاطين" – "ميرزا غازي ترخان اور اسکی بزم ادب" وغيره ڪتابن ۾ مڪمل ترين معلومات موجود آهي.

٥) اهڙيءَ طرح سنڌي ادبي بورڊ ٻيا جيڪي عربي ڪتاب، فارسي ديوان ۽ تذڪرا شايع ڪيا آهن، انهن جا مقدما ۽ متن تحقيق، تفصيل ۽ تاريخي لحاظ کان ڪافي ۽ شافي آهن.

گويا مولانا صاحب جن جيڪو سوانحي اجمال جمع ڪيو، مٿين ڪتابن ۾ انجو تفصيل موجود آهن.

تذڪري کي جڏهن مون ڇاپڻ لاء هٿ ۾ ڪنيو تہ ڪيتي ڏينهن سوچ ۾ لڳي ويا، ڪتاب ۾ حاشين جي صورت ۾ اضافا ڪجن يا نہ؟ جيڪڏهن ڪجن تہ اهي ڪيتريءَ حد تائين تفصيلي هجن؟ نيٺ پنهنجي وقت ۽ سيڙپ کي نظر ۾ رکندي مون فيصلو ڪيو تہ :

١) ڪتاب جي ترتيب اها ئي رکجي جيڪا مسودي ۾ آهي.

٢) تمام مختصر ۽ ضروري حاشيا لکجن احوال ۾ اضافا نہ ڪجن.

Marfat.com

٣) عبارت جي تصحيح نہ ڪجي، مولوي صاحب مرحوم هڪ ئي شخص لاءِ ڪٿي جمع ۽ ڪٿي واحد جو صيغو استعمال فرمايو آهي، ۽ نثر ۾ پڻ ائين پيو لڳي ڳويا مرتب نہ آهي، جنهن مان صاف ظاهر آهي تہ مولوي صاحب اهي نوٽ بڪ فقط يادداشت طور لکيا هئا ۽ سموري موادگڏ ڪرڻ بعد نئين سر ترتيب ڏئي پنهنجي اصلوڪي انداز تحرير ۾ انهيءَ مسودي کي ڪتابي صورت ۾ آڻين ها.

مون عبارت کي سواءِ چند جاين جي جيئن جو تيئن رهڻ ڏنو آهي.

٤) مولانا صاحب گهڻو ڪري فارسي لفظن کي اصلوڪي صورت ۾ آندو آهي. انهيءَ دور جو دستور بہ اهو ئي هيو، مثلا: مسوده، تذڪره، مرتبه، نثر، مدينه، مڪه، همسايه، مصرع، ڪوڪ، هن دور ۾ اهو انداز متروڪ ٿي چڪو آهي.

٥) معلوم ٿئي ٿو تہ مولانا صاحب ترتيب ڏيڻ وقت ”نزهة الخواطر“ جي نموني تي صدين هيٺ سوانحي مواد مرتب فرمائي ها. سندن فهرست ۽ ٻين اهڃاڻن مان اهو ئي ظاهر آهي.

ليڪن مون اصلي صورت قائم رکندي ترتيب اهائي قائم رکي جيڪا نوٽ بڪن ۾ موجود آهي. شروع ۾ حروف تهجي جي تحت نالن جي فهرست ڏني وئي آهي جيئن سوانح ڳولهڻ ۾ مشڪل درپيش نہ اچي.

افسوس ۽ ارمان آهي جو مولانا وفائيءَ سان سندس زندگيءَ بيوفائي ڪئي. جڏهن علمي احاظ ۽ وسيلن جي احاظ کان زمانو مايوس ڪندڙ ۽ اونداهو هو، تڏهن مولانا صاحب مسلسل علمي جهاد ڪندو رهيو ۽ انهيءَ تاريڪيءَ جي سمي ۾ تحقيق ۽ تلاش جو ڏيو ٻاريندو

Marfat.com

آيو ۽ جڏهن علم ۽ تحقيق جي ميدان ۾ آسانيون عنقريب پيدا ٿيڻ واريون هيون، ۽ سندس محنتن جي بارآور ٿيڻ جو زمانو ويجهو اچي رهيو هيو، عين انهيءَ وقت اجل جي بي‌رحم هٿ کيس جهٽي اسان کان جدا ڪري ڇڏيو. جيڪو حقيقت ۾ سنڌ جي علمي دنيا لاءِ ايڏو ئي وڏو سانحو آهي جهڙو سياسي ميدان ۾ دولهه دريا خان جي شهادت يا مولوي صاحب جي زماني ۾ الهه بخش شهيد جو سنڌ کان جدا ٿي وڃڻ.

سائين جي. ايم. سيد پنهنجي دور ۾ ”سنڌي ادبي بورڊ“ جنهن مراد سان ناهيو هيو، انهيءَ جڏهن تحقيقي معيار تي ڪم شروع ڪيو انوقت مولانا هن دنيا ۾ موجود نه هيو، ورنه چمار ٽيهه ها ته اڄ تائين سنڌ کي پاڻ به گهڻو ڪجهه ڏئي سگهي ها ۽ تحقيق ۽ تاريخ جي سلسلي ۾ سنڌ جيڪي اڳتي قدم وڌايا آهن، پنهنجي تاريخ کي روايتي ڏن چڪر کان ڪڍي نئون موڙ ڏنو آهي، يا مواد جي جيڪا فراهمي ٿي آهي، سا ڏسي هوند سرهو ٿئي ها ته سندس آرزو - جنهن لاءِ هن سموري زندگي پاڻ پتوڙيو هيو - هاڻ پوري ٿي رهي آهي ۽ جيڪو سلو سنڌ جي تاريخ ۽ تحقيق جو پوکيو هيائين سو اڄ ڦولار تي آهي ۽ سنڌ پاڪستان جي سڀني صوبن بلڪ خود پاڪستان کي علمي ميدان ۾ پنهنجي شاندار ماضيءَ کي اجارڻ ۾ گهڻو بلڪ تمام گهڻو پٺتي ڇڏي چڪي آهي. الحمد لله علي ذالک!

هنن صفحن ۾ مسودي جي پهرين ڪاپي پهرين جلد جي نالي سان شايع ڪئي وڃي ٿي. اهڙيءَ ريت چار ڪاپيون باقي آهن جن ۾ ٣٤٨ (١) سوانح موجود آهن. اها خبر فقط خاوند کي آهي ته انهيءَ

١- جلد ٢-٩٢ ج - ٨٨ (جملو ٣٤٨)
ج ٣-٧٨ ج - ٩٠

Marfat.com

رهيل مواد جي شايع ڪرڻ جي سعادت منهنجي زندگي منهنجو نصيب ڪندي يا نه! بهرحال جيئن رب ڪريم گهريو تيئن ٿي ٿيندو.

آخر ۾ آءٌ عزيزم علي نواز وفائيءَ جو ٿورائتو آهيان جنهن پنهنجي ٿي پريس ۾ پنهنجي والد جو هي ڪتاب ڇاپيو ۽ ادبي بورڊ وارن کي جس آهي جو هنن ڪتاب جي ڇاپي جي منظوري ڏني. پڇاڙيءَ ۾ شڪايت نه پر حڪايت طور فقط هيترو عرض ڪندس ته جيڪڏهن وفائي صاحب پنهنجي روايتي رفتار سان هي ڪم ڪري ها ته اج تائين سمورو تذڪرو ڇپجي وڃي ها، پر پنهنجن سان ڪهڙا ليکا ڪبا.

حسام الدين راشدي

ڪراچي ١١-٨-١٩٧٤ع

Marfat.com

Marfat.com

متن

تذکرۂ مشاہیر سندھ

LIBRARY,
Muhammad Iqbal Mujaddidi
LAHORE.

Marfat.com

Marfat.com

١- سيد حسين اصفهاني شهيد

سيد حسين اصفهاني ’خالص‘ تخلص هڪ وڏو شاعر ۽ حج جي ارادي سان پنهنجي وطن مان نڪري واپسيءَ ۾ هندستان اچي پهتو. اهو زمانو محي‌الدين اورنگزيب عالمگير جي قدرشناسي ۽ علم نوازيءَ جو هو، سيد صاحب سنڌ مان لنگهي بادشاه جي خدمت ۾ دکن وڃي پهتو، بادشاه سندس قابليت ۽ علمي لياقت تي موهجي پيو، شروع ۾ دربار ۾ ملازم مقرر ٿيو مگر پوءِ سنت ٽي پاٽنا جو ڪمشنر[١] مقرر ڪيو ويو ۽ ’امتياز خان‘ جي لقب سان دربار شاهيءَ مان سرفراز ٿيو. شاه صاحب پاٽنا ۾ ملازمت ڪندي تمام گهڻي دولت ۽ ال جمع ڪيو ۽ گهرو ساز و سامان بي شمار گڏ ڪيائين.

بادشاه جي وفات کان پوءِ هو هندستان کان دل برداشته ٿي پيو ۽ اورنگزيب جي فرزند شاه عالم جي ايام حڪومت ۾ ايران ڏانهن واپس ٿيڻ جي اِرادي سان اسان جي سنڌڙي واري بکر ۾ اچي منزل ڪيائين جتي علامه مير عبدالجليل بلگرامي، جو پنهنجي وقت جو وڏي ۾ وڏو عالم، شاعر ۽ فاضل (هو) صوبه بکر جي انتظام لاءِ سرڪاري طرح واقعات نويسي جي وڏي عهدي تي ممتاز هو. سيد صاحب جون علامه سان ملاقاتيون ٿيون ۽ ڪيترا ڏينهن گڏجي گهاريائون.

سنڌ جي هيئنين پاڳي ۾ ميان نور محمد[٢] عرف خدايار خان ڪلهوڙي جو راڄ هو جو دهلي وارن کي ڪجهه ڍل ادا ڪري آرام سان وقت گذاري رهيو هو. هن کي ڪن جاسوسن ٻڌايو ته: بکر ۾ هڪ سيد مسافر پهتو آهي جو ايران جي ارادي سان سنڌ مان لنگهي وڃي ٿو.

١- عظيم آباد (پٽنه) جو ديوان. ڏسو شمع انجمن ص ١٤١.
٢- ميان يار محمد (متوفي ١١٣٠ ھ) حاڪم هو.

Marfat.com

وٽس لکين روڪ رپيا ۽ لکن جو سون ۽ بي نظير جواهر ۽ ڪمخواب جا ڪپڙا ۽ ٻيو بي شمار مال آهي. زر ۽ جواهرات جو اهو احوال ٻڌي ميان نورمحمد(١) جو وات پاڻي پاڻي ٿيڻ لڳو. ڏاڍي لالچ پيدا ٿيس ۽ لوڀ اچي لڳس ته ڪيئن به ڪري اهو خزانو ۽ مال اسباب هٿ ڪجي. ميان صاحب انهن رٿن ۾ هو ته ڪن ماڻهن اهو سمورو احوال وڃي علامه عبدالجليل کي ٻڌايو. علامه مرحوم سيد حسين صفاهاني کي اڳتي وڌڻ کان منع ڪئي ۽ مٿس زور آندو ته اتان يا ته واپس وڃي يا وري ٻئي رستي کان وطن جو رخ رکي. پر سيد صاحب هڪ به نه ٻڌي، سر تريءَ تي رکي موت جي ميدان ڏانهن وڌيو. جڏهن سيوهڻ ۾ پهتو تڏهن ميان يارمحمد خدايار خان ڪلهوڙي جا موڪليل ڏاڙيل به قضا قدر وانگي پهچي ويا، هڪ رات وجهه وٺي هن مسافر مظلوم سادات کي شهيد ڪري سمورو مال اسباب ڪٽي رمندا رهيا.

اهو دردناڪ حادثو سال ١١٢٢ھ ۾ ٿي گذريو. علامه عبدالجليل مرحوم سندس شهادت جي تاريخ هيٺين فقره مان ڪڍي آهي:

آه! آه! امتياز خان ا

١١٢٢ھ

سيد صاحب جو هڪ ديوان٢ ۽ ٻيا ڪيترا شعر آهن. مير قانع ٺٽوي 'مقالات الشعرا' ٣ ۾ هن جا ڪيترا شعر نقل ڪيا آهن. نواب سيد صديق حسن خان محدث پنهنجي فارسي 'ڪچڪول' ۾ هن جو هڪ نظم دنيا جي مختلف ماڻهن جي حالات ۽ ارادن بابت نقل ڪيو آهي.

١- ڏسو سرو آزاد ص ١٣٩ اهو الزام غلط آهي ميان يارمحمد جي پنهنجي لکت پڙهو- تاريخ ڪلهوڙا اڙدو ج ١ ص ٣٠٨ بحواله نورس بهار.

٢- مختصر ديوان - ڪلمات الشعرا ص ٣٤. ديوان جا نسخا بانڪي پور، انڊيا آفيس ۽ برلين ۾ آهن.

٣- ڏسو مقالات ص ١٨٨ - ١٩٣.

Marfat.com

نظم ١ جو مطلب هي آهي، دنيا ۾ جو بہ ماڻهو آهي ان جو مطلب زر طلبي آهي. ماڻهن جي جدا جدا قسمن مان هيٺ ڏيڪاريل ماڻهو قابل ذڪر آهن: وزير، صوفي، عالم، ڪيمياگر، طبيب، ڪاتب، معشوق ۽ شاعر. جيئن تہ فرمائي ٿو:

وزير!

آن وزيريکه، بسی عاقل و دانا باشد | کار او با همه کس رفق و مدارا باشد
مخلص شاه هوا خواه رعايا باشد | اين همه از پیء آنست، که زر ميخواهد

يعني تہ: وزير صاحب هڪ وڏو داناءُ آهي ۽ سندس سمورا ڪم مروت ۽ نرمي جهڙا آهن ۽ بادشاه ۽ رعيت جو بہ ڏاڍو خيرخواه آهي، پر اهو سڀ ڪجهہ هن لاءِ آهي جو کيس ريين جي گهرج آهي.

صوفي!

صوفیء صاف، که در صومعه مسکن دارد | در بغل مصحف و سبحه بگردن دارد
صلح کل با همه از شیخ و برهمن دارد | اين همه از پیء آنست، که زر ميخواهد

يعني تہ: حجري ۾ ويهندڙ صوفي، جو بغل ۾ قرآن ۽ ڪنڌ ۾ تسبيح رکي ٿو ۽ هندو مسلمان سان صلح ڪل جي روش وني ٿو، اهو سڀڪجهہ هن لاءِ ڪري ٿو تہ کيس روڪڙ جي گهرج آهي.

عالم!

فاضلی، کوهمه در فکر فروع است و اصول | گاه انديشهٔ معقول کند گه منقول
مردمان را همه خواند بخداءٌ و رسول | اين همه از پیء آنست، که زر ميخواهد

عالم ڪي جو فروع ۽ اصول جو فڪر لڳل ۽ معقول، منقول جي ڳالهہ انس ۽ ماڻهن ڪي خدا ۽ رسول جي راه ڏي سڏي رهيو آهي، اهو سڀ ڪجهہ هن لاءِ آهي جو هن کي زر جي گهرج آهي.

١- نظم جي انهيءَ نموني لي شهر آشوب چئبو آهي.

Marfat.com

ڪيمياگر !

ڪيمياگر، که همین رنج برد در عالم ... سازد از شیشهٔ دل در نفسی کـوزه دم
خویشتن را بگـدازد ز تـف آتش غم ... این همه از پیٔ آنست، که زر میخواهد

يعني: ڪيمياگر جو دنيا ۾ ڏاڪڙا ڪري رهيو آهي ۽ دل جي شيشي واري ڪوزه مان دم ڪڍي رهيو آهي، پاڻ کي ڳڻتين جي باهہ ۾ ڳاري رهيو آهي، اهو سڀڪجهہ هن لاءِ ڪري رهيو آهي جو زر تي گهرجيس.

طبيب !

آن طبیبی، که تراکیب ومعاجین سازد ... بعبـارات حکیمـانـه سخـن پـردازد
هـردم صبح بـقـاروره نظر انـدازد ... این همه از پیٔ آنست، که زر میخواهد

يعني: طبيب جو مرڪبات ۽ معجون ٺاهي رهيو آهي ۽ حڪيمانہ انداز ۾ گفتگو ڪري ٿو، صبح جو اٿي پيشاب چڪاسي ٿو، اهو سڀڪجهہ هن ڪري ڪري رهيو آهي جو ڪيس ڏوڪڙن جي گهرج آهي.

ڪاتب !

خوشنویسی، که شب و روز کند عشق جنون ... گردنش دال و سرش واو و تنش گردد نون
دیده‌اش صاد و لبش باء و دلش باشد خون ... این همه از پیٔ آنست، که زر میخواهد

يعني: ڪاتب جو رات ڏينهن چريائيءَ جي مشق ڪري رهيو آهي جنهن ڪري سندس گـردن دال وانگي ۽ مٿو واؤ وانگي بـدن نـون وانگي، ٻيڻو ٿي چڪو آهي. سندس اکيون صاد وانگي ڪليون پيون آهن ۽ چپ باء وانگي ۽ دل ڳڻتي ڪان رت ٿيل اٿس، اهو سڀڪجهہ هن لاءِ جو رپين جي گهرج اٿس.

معشوق !

نازنینی، که [بود] نادرهٔ حسن و جمال ... گه کند ناز تغافـل زده و غنج و دلال
گه کنـد خون دل عشاق باميد وصال ... این همه از پیٔ آنست، که زر میخواهد

بي مثل معشوق جو هيٺرو ناز نخرو ۽ بي پرواهي ڪري عاشقن جي دلين کي ميلاپ جي دلاسن سان خون ڪندو رهي ٿو، اهو سڀڪجهہ هن لاءِ آهي جو زر جي گهرج آهيس.

Marfat.com

شاعر !

شاعری، کو همه دم مدح و ثنا می‌گوید
روز و شب نیک و بد شاه و گدا می‌گوید

گاه گر مدح کند گاه هجا می‌گوید
این همه از پیٔ آنست، که زر میخواهد

يعني ته شاعر جو ڳلا ۽ تعريف ڪندو رهي ٿو، شاه و گدا کي رات ڏينهن نيڪ ۽ بد چوندو ڦري ٿو، ڪڏهن ڪنهن جي واکاڻ ڪري ٿو ته وري انجي ڳلا ڪري ٿو، اهو سڀ هن لاءِ آهي جو ڪيس رپيا گهرجن ٿا.

خالص !

خالص این خفت وخواری وغم و درد و محن
در غریبی کشد و یاد نیسارد ز وطن

هر زمان تازه کند طرح دگرگونه سخن
این همه از پیٔ آنست، که زر میخواهد

يعني مان 'خالص، جو هيتري خواري خرابي ۽ ڏک ڏاکڙا سفر جي حالت ۾ ڪيدي رهيو آهيان ۽ وطن کي وساري وينو آهيان هن وقت نوان نوان ٻول ٻولي رهيو آهيان، اهو سڀڪجهه هن لاءِ آهي جو زر جي گهرج اٿم. ١

٢- پير محمد اشرف قريشي ڪامارو

ضلع حيدرآباد ۾ ڪامارو شريف نالي هڪ واهڻ آهي جو هموت

١- وڌيڪ ڏسو: شمع انجمن ص ١٤١ - سرو آزاد ص ١٣٩ - منتخب الاشعار ص ١٨ مخزن الغرايب ١: ١٠٨ - مقالات مولانا شفيع (مثنوي گلستان خيال) - فهرست برٽش ميوزم - انڊيا آفيس - اسپرنگر - تذڪرة المعاصرين حزين - تذڪره حسيني ص ٢٠ - رياض الشعرا واله - شام غريبان ص ٩٥ - مجمع النفائس - عماد السعادت - ڪلمات الشعرا لاهور ٣٤ - صبح گلشن ١٤٩ - الذريعه ١: ٢٨٤ - نتايج الافڪار ٢٢٠ - قانع ١٨٨ تاريخ ڪلهوڙا ١: ٣٠١ - مفتاح التواريخ ص ٢٩٦ - فرهنگ سخنوران ص ١٨٣. نسب نامو هن طرح آهي: مير بو علي (مشهدي) بوريا نشين - مير باقر خورچي صفاهاني - حسين خالص - مير قاسم بنگالي خالص جو پوٽو هو (مفتاح التواريخ - عماد السعادت - مخزن الغرايب).

Marfat.com

جوڌپور ريلوي تي انهي نالي اسٽيشن بہ آهي ۽ پوسٽ بہ ڪامارو شريف آهي. انهي ننڍڙي واهڻ جي شهرت جناب مخدوم محمد اشرف صاحب رحہ جي نالي سان ٿي جو هڪ سؤ ورهہ اڳ انهي شهر ۾ آچي رهيو ۽ وقت جو عارف متشرع متوڪّل ۽ صاحب نظر هو. پير مخدوم آشرف رحمةالله عليہ جي ڪلام مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪاماري جو شهر هن صاحب جي اچڻ کان بہ اڳ آباد هو ۽ مخدوم صاحب ڪهڙن سببن ڪري انهي واهڻ ڪي اچي وسايو انجو تفصيل معلوم نہ ٿي سگهيو آهي. 'رسالہ محمد اشرف' ۾ هيٺين ريت ڪاماري جو ذڪر آيل آهي:

جمعہ جي ڏينهن جوڙ، ڪي ماندائا مينهن جا،
قادر ڪاماري جا اچي ٻنا ٻوڙ،
صاحب سنڌ وسائيين چڙ گسر ڪر گوڙ،
اوهيرا آب جا مٿي چنن چوڙ،
ٻڪا پراڻ ڪنڌئين، آٽي ڪٽيڙن جا ڪوڙ،
ٻڪا تن جا توڙ، جن سانديو آن اشرف چوي.

ٻئي هنڌ فرمائي ٿو:

ڪُر ڪٺي ڪاماري تي ڪر وسڻ سان وس،
جي ڏو ڳاهي ڏبريون ڪيون، تن جو ڪر ترس.

انهي ڳوٺ ۾ ڪڏهن اچي رهيا انجو پتو ڪونہ ٿو پوي سواءِ هن جي تہ مخدوم محمد اشرف صاحب جا وڏا بزرگ ـ جي شيخ بهاء الدين زڪريا ملتاني جي نسب مان هوا ـ تن جي باقاعده آمد و رفت هئي، بلڪ هن بزرگ جي والد شيخ محمد غوث، ٻڪيرن جي شهر ۾ ـ جو تعلقي تنڊو الهيار ۾ آهي ـ اتي وفات ڪئي جتان پوءِ سندس جنازي کي ڪٺائي ڪاماري ۾ دفن ڪرايو ويو.

Marfat.com

پير محمد اشرف جو سلسله نسب هيٺين ريت آهي:-

محمد اشرف، ولد محمد غوث، ولد شيخ محمد اشرف، ولد محمد سليمان، ولد شيخ راجن، ولد خان محمد، ولد شيخ رحمت الله، ولد شيخ قطب الدين، ولد شيخ يحيٰ، ولد جعفر هادي، ولد شاه محمود، ولد پير محمد، ولد شيخ ابوبڪر عرف منگير شاه، ولد مولانا خليل خواجه، ولد شيخ عمادالدين محمد سجاد، ولد شيخ رڪن الدين المعروف اسماعيل شهيد، ولد شيخ صدرالدين ابوالمڪارم، ولد شيخ بهاءالحق والدين محمد زڪريا ملتاني قدس سره.

پير محمد اشرف صاحب جي والد محمد غوث جي سنڌ ۾ مخدوم قائم الدين قريشي بڪيرائي ۽ سيد محسن شاه ونجهيري واري سان ارادتمندانه نسبت هئي، جنهن ڪري ئي هو سنڌ ۾ رهندو هو. اهڙيءَ طرح پير محمد اشرف جي والده جو مقبره تعلقه تنده باگي جي ديهه ميٺا ۾ هڪ چوکنڊ هينان مشهور آهي. پائنجي ئو ته پير محمد غوث يا ان کان به اڳ ۾ سندس والد يا ڏاڏي جو به سنڌ سان تعلق رهيو جو آخر ۾ پير محمد اشرف پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ سنڌ کي دائمي وطن ڪري اختيار ڪيو. سندس والد جي وفات جي تاريخ خليفه گل محمد صاحب هالائي هيٺين مصرعن مان لڌي آهي:

(١) سن وصلش سروش غيب حقم — چه نکو گفت: قطب اعظم حي

١٢٣٠ھ

(٢) سال وصلش هاتف حق خوش بمن — گفت: بيشک، غوث هادي بود ...

١٢٣٠ھ

پير محمد اشرف هميشه ڪاماري شريف مان سفر ڪري کنڊري، روهڙي، گهوٽڪي، پرچوندي ۽ رياست بهاولپور اتاڙي ميان رچي رسندو هو، جنهن ڪري انهيءَ آمد و رفت ۾ سودن ماڻهو انهي نس سان

١- ١٥٥٠ – ٣٢٠ (شڪ) = ١٢٣٠.

Marfat.com

سندس معتقد ۽ مطبع بڻجي ويا۔ ۽ خاص طرح رياست بهاولپور ۾ نواب صادق محمد خان اول سندس نالي ۾ هڪ جاگير به مقرر ڪئي جا اڄ تائين زمينداريءَ جي صورت ۾ موضع گلو پير واري جي نالي سان مشهور آهي ۽ سندس پوين جي سنڀال ۾ آهي۔ انهيءَ بار بار سفر ڪري پرچونديءَ واري حافظ صاحب محمد صديق عليه الرحمته ۽ جناب پيرصاحب پاڳاري جي خاندان سان به دوستانه تعلقات قائم ٿي ويا۔

پير محمد اشرف صاحب جي حياتي ۾ سندس بي نظير صبر ۽ بي مثال عارفانه تحمل جو هڪ اهڙو واقعو ٿي گذريو آهي جو سندس ڪماليت تي پوري دلالت ڪري ٿو۔ راڃي خاناڻي جي ڳوٺ ۾ ڏينهن ڏٺي سندس نوجوان فرزند صالح ۽ نيڪ بخت کي قريشي قوم جي ڪن پيرن بي گناه نهايت بيدرديءَ سان شهيد ڪري ڇڏيو۔ هڪ زبردست واقعو ٿي گذريو ۽ يقين هو ته ٽالپرن جي راڄ سبب خون جو پوري انصاف سان تدارڪ ٿيندو ۽ پير صاحب هو به وڏي هلندي وارو۔ پر حضرت سندس فرزند جا قاتل اچي سندس پيش پيا ۽ معافي ورتائون ته هڪدم معاف ڪري ڇڏيائون۔ انهيءَ سموري واقعي کي جناب خليفه گل محمد هالائي هينئن ريت فارسي زبان ۾ منظوم ڪيو آهي:

او غلام غوث آل حضرت غوث زمان
ابن صالح پیر اشرف (شاه) آن قطب جهان
بود آن نو باوهٔ بستان معنی دلکشا
پس پذیر آور قلوب خلق چون در جسم جان
رشک می بردند بر وی دشمنان اهل قریش
از حسد واز بغض طینت بود کایشان را نهان
روز عید انور میان شهر راجه تالپر
بعض حال حاسدان در گفتگو گشته عیان
اندر آن روز آن جوان چون شد برون از شهر او

... ...

Marfat.com

در جواری شهر بر آن دوست حق باران تیغ
در رسیده از قضای آسمانی ناگهان

چون امام پاک حضرت سید شهداء حسین
کشته شد آن بیگنه از دست ظلم ظالمان

بین کرم ابش، که چون بر قتل اعداء دست یافت
عفو کرد از بهر حق خون ذبیح بی گمان

ای خوشا پسر (جوان) کو شد شهید بیگنه
شد بشهدا در ریاض جنت رحمان چمان

ای خوشا منصب پدر کو بر رضا مشکور ماند
در اجر اعلی عفو اصلح بدست آورد آن (؟)

جستم از دل ماهیت سال شهادت وی که چونست؟
گفت هاتف: کای شهید کربلا مقتول دان [۱]

۱۲۵۴ھ

انهي حادثي تي صبر ڪندي هن بزرگ هيٺين ڪلام ۾ پنهنجو حال اوريو آهي جنهن مان سندس صبر ۽ تحمّل جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو:

۱) ميچ عاشق تون برسر جيڪا رب جي رضا،
ٿي شاڪر ڪر شڪر، جا ٻٽي سا ٻٽي،
سا سيوئي حق، جا واحد کي وڻي،
ره سدائين خوشتر ماڻ صبر جا مزا.

۲) جا ٿيٽي سا ٿيندي جي ڪلمن جي روئين،
محبوبن کي معلوم، چا چمو ٿو چوين،
ڪير ٽيري ڪنهنبس جا قادر جي قضا.

۳) انگ اصل کان لکيو بارڻ بوه بيو،
ڪوه ڪجبن ٿو، ڪيرين ڏيد ڏوه ڏيو،
درد ڳهٽ دل اندر سڪ جي لهندؤن سزا.

۱- سال ۱۲۳۴ نڪري ٿو.

٤) اشرف روز ازل کان ٿيو جف القلم،
ٿي رضا تي راضي قابو ڪوڙي قدم،
آگو پاڻ اپر ڏيندئي خير جزا.

هن ڪلام ۾ رضا تي راضي رهڻ ۽ پاڻڪي داجاءِ ڏيڻ جو جيڪو فلسفو بيان ڪيو ويو آهي ان کان وڌيڪ بيان ڪري نٿو سگهجي. سنڌي زبان ۾ جنهن خوبي ۽ جنهن فصاحت سان رضا بقضا جو مختصر لفظن ۾ بيان ٿيل آهي سو هڪ ذوق سليم وارو ماڻهوئي سمجهي سگهنٿو. سڀ کان وڌيڪ هن ڳالهه تي روشني پوي ٿي ته سنڌ ۾ هڪ سو ورهه اڳ ڪهڙي سنڌي ڳالهائي ۽ نظم ۾ آندي ويندي هئي.

پير محمد اشرف صاحب هڪ چڱو شاعر هو، سندس رساله١٩١٤ع ۾ جناب حضرت حاجي پير خان محمد صاحب قريشي خانقاه ڪامارو شريف جي اهتمام سان ڇپجي چڪو آهي. توحيد جي مدير، اصل قلمي نسخو پير صاحب مرحوم جي دستخط(وارو) به نظر مان ڪڍيو آهي. ڪلام سنڌي ۽ سرائڪي زبان ۾ آهي. ڏوهڙا، مولود ۽ ڪافيون ۽ مداحون ۽ ٻين قسمن جو ڪلام آهي. يعني ته جيئن سنڌ ۾ جهوني زماني ۾ شاعريءَ جو رواج هو ان جا سمورا صنف پير صاحب جي ڪلام ۾ موجود آهن. گهڻن جاين تي شاه ڀٽائي وانگي وحدت وجود جو ذڪر آيل آهي ۽ ان سان گڏ غير خدا کي ندا ڪرڻ جي مضمون جا به شعر آهن جن جي تاويل اسان وٽ اصل ڪانه آهي. انهن حقيقتن کان چشم پوشي ڪندي هن اقرار کان رهي نٿو سگهجي ته پير صاحب جو ڪلام سنڌي زبان جو خزانو آهي ۽ سنڌي جي ساخت جنهن سنگ بنياد تي رکي وئي آهي تنهن ۾ پير صاحب جي ڪلام کي حصدار چئجي ته ان ۾ ڪو مبالغو ڪونه ٿيندو. سندس ڪلام درگاه جي سون مريدن کي ياد آهي جو خصوصاً سندس عرس جي موقعه تي بنا سرود جي

Marfat.com

سريلي آواز سان ڳايو ويندو آهي ۽ اهل ذوق اُن مان روماني لطف ۽ لذت حاصل ڪندا آهن.

هي بزرگ ذڪر اذڪار ۽ شريعت جي پابندي جي تلقين ڪندي ١٤ ربيع الاول آچر رات سومهڻي جي وقت سنہ ١٢٧٧ھ ۾ وفات فرمائي دارالبقا ڏانهن راهي ٿيو. سندس مقبره واري گنبد تي هيٺيون قطعه تاريخ ڪاشي جي سِرن تي منقش آهي:

فغان از وفات ولئ خدا | که مثلش نبوده درین شش جهات
محمد علم اشرف اش شد خطاب | چو اسم و خطابش برابر صفات
نیاید به تحریر وصفش اگر | شود خامه اشجار و دریا دوات
خلف ماند زو در جهان نام نیک | که نیکی ز نیکان بود باقیات
کلامش بود عارفان را چو قوت | بیانش بود طالبان را برات
دلم گفت سال وصالش بحق | محمد بود اشرف کاینات ١

١٢٧٧ھ

پير صاحب مرحوم پوئتان هڪ دختر يادگار ڇڏي ويو هو، جنهن جي شادي پنهنجي هڪ ويجهي عزيز پير جان محمد صاحب سان پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪرڻ فرمائي هوائين، جو سندس وفات کان پوءِ اهو بزرگ ئي درگاه جو متولي ٿيو ۽ درگاه جي موجوده مسجد جي تعمير (جي) از سر نو مرمت انهي بزرگ جي ڪرايل آهي. اصل مسجد سن کان پهريان ١٢٦٣ هجري ۾ مرحوم پير محمد اشرف صاحب تعمير ڪرائي جنهن جي تاريخ تعمير هيٺين مصرع مان نڪري ٿي:

قبه پر نور بدی مسجد اشرف گفته ٢

١٢٦٣ھ

١- سال ١٢٧٦ نڪري ٿو.

٢- مولوي صاحب مرحوم متن ۾ پهريون ١٢٦٣ لکيو آهي ۽ تاريخ هيٺان ١٢٦٤ درج ڪئي وئي آهي پر مصرع مان سال ١٢٧٣ نڪري ٿو.

Marfat.com

ان ڪانپوءِ مسجد کي ڪاشي ۽ نقاشي جي ڪم سان مزين ڪرڻ ۽ هڪ هال وڌائڻ جو ڪم پير حاجي جان محمد مرحوم ڪرايو جو ۱۳۲۴ هجري ۾ ختم ٿيو. مسجد تي ڪاشيءَ جو ايڏو بي نظير ڪم ٿيل آهي جو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته سموري سنڌ ۾ انجو مثال ڪونه ملندو.

مسجد هڪ تمام وڏي صحن تي آڏيل آهي ۽ ڏه در، ڏه حوض وضوءَ ڪرڻ لاءِ موجود آهن ۽ گهڻو ڪري پورن وقتن تي نماز با جماعت ٿيندي رهي ٿي جنهن نعمت کان عموماً پيرن درگاهون محروم آهن. هي درگاه صوفيانه بدعات ۽ پيرن واري رسومات کان بلڪل پاڪ آهي. هاڻوڪو پير صاحب جناب حاجي خان محمد پيري مريدي کان گهڻو ڪري بالاتر رهي پنهنجي دست بازو جي پورهئي تي قناعت ڪري سنڌ جي پيرن لاءِ هڪ قابل عمل مثال قائم ڪيو آهي. الله تعاليٰ سندس عمر ۾ برڪت ڪري ۽ سندس اولاد کي صلاحيت بخشي. حقيقت ۾ اهڙن ماڻهن جو وجود سنڌ ۾ هڪ غنيمت آهي.

۳- ابو معشر سنڌي

ابو معشر نجيح بن عبدالرحمان ٻي صدي هجري جي مشهور حديث جي راوين مان آهي، پنهنجي وطن سنڌ جي نسبت ڪري 'السندي' ۽ جاءِ قيام جي ڪري 'مدني' سڏجي ٿو، ۽ ڪنهن جنگ ۾ گرفتار ٿي حجاز آيو هيو ۽ اتي وڪيو ويو. ڪيس ام موسيٰ بنت منصور خريد ڪيو ۽ پوءِ بنو هاشم جي ميراث ۾ آيو، جنهن کان پوءِ ڪجهه عرصه گذرڻ بعد نيم آزاد ٿيو ۽ بنو مخزوم جو شرطي آزاد ٿيو، جنهن کان پوءِ مقرر رقم ادا ڪري آزاد ٿيو.

ابو معشر جنهن به خاندان ۾ رهيو اتي علم جي تحصيل ڪندو

رهيو، سندس آقائن به ڪيس علم پرائڻ ۾ مدد ڏني ايستائين جو آخر هو ممتاز عالمن ۾ ڳڻجڻ لڳو ۽ ايترو علمي مرتبو حاصل ڪيائين جو ماڻهن کي مٿس عرب هجڻ جو ڏوکو ٿيڻ لڳو ۽ خود سندس حياتيءَ ۾ ئي انهي ڳالهه تي بحث هليو. چنانچه ڪن ته هن کي يمني نهرايو، جنهن تي پاڻ اهي ڳالهيون بڌي ۽ ترديد ۾ چيائين:

’بنو هاشم جي غلامن مان هجڻ منهنجي لاءِ زياده محبوب ۽ (لائق فخر) آهي اِن کان جو منهنجو نسب بنو حنظله (تميمن) مان هجي!،

ان ڪانپوءِ خطيب بغدادي سندس صاحبزادي محمد ١ بن ابي معشر جو هي قول نقل ڪيو آهي:

’ابو نعيم چيو ته: اسانکي فضل بن هيمون بغدادي چيو ته مان محمد بن ابي معشر کان پڇو ته هو چوندو هيو ته منهنجو پيءُ سنڌي هو،

ابو معشر سنڌي، علم حديث، مغازي ۽ فقه ۾ خاص دسترس رکندو هو. سندس حديث جي استادن ۾ محمد بن ڪعب قرظي، سعيد بن ابي سعيد مقبري، ابو بردہ ابن ابي موسيٰ، هشام بن عروه، موسيٰ بن يسار، نافع مولي ابن عمر، محمد بن منڪدر، ۽ محمد بن قيس وغيره هوا. ’جامع ترمذي‘ ۾ سندس روايتون موجود آهن ۽ انهن روايتن ۾ سندس شيخ جو نالو سعيد ٻڌايو آهي، گمان هيو ته اهو سعيد بن مسيب آهي، چنانچه ابن حجر ’تهذيب التهذيب‘ ۾ انهي جاءِ تي سعيد بن مسيب کي به سندس حديث جي شيخن ۾ شمار ڪيو آهي. پر ذهبي ’تذكرة الحفاظ‘ ۾ انجي سعيد بن مسيب کان روايت ڪرڻ جي ترديد ڪئي آهي ۽ ’جامع ترمذي‘ ۾ انجي شيخ جو جيڪو نالو ابو اهي انکي سعيد مقبري لکيو آهي.

١- ڏسو حوالا ۽ احوال: رجال السند و الهند از اطهر مبارڪپوري ۽ هي ڪتاب ص٢٨٤.

Marfat.com

سندس شاگردن ۾ به جليل‌القدر علمائن ۽ امامن جا نالا اچن ٿا :
چنانچه محمد بن ابي معشر، عبدالرزاق، ابو نعيم، محمد بن بڪار، منصور بن ابي مزاهم، ليث بن سعد، عبدالله بن ادريس، هشيم، ابن مهديءُ، ابو نصر هاشم بن قاسم، وڪيع، ابن منصور، عاصم بن علي، ابوربيع زهراني. ۽ فن حديث ۽ فقه جي مشهور امام سفيان ثوري سميت سندس شاگردن مان هوا.

ائمه فن سندس علمي مرتبه جو اعتراف ڪيو آهي، اگرچه حافظه جي ڪجهه قدر ڪمزوريءَ ڪري محتاط محدثن سندس روايتن وٺڻ ۾ احتياط ڪيو آهي، مگر اهو به چيو ويو آهي ته اها حالت ڪبس پڇاڙي عمر ۾ ٿي هئي. علامه ذهبي ان لاءِ چوي ٿو :

'هو پنهنجي حافظ جي ڪمزوريءَ هوندي به علم جو مخزن هو'

امام احمد بن حنبل فرمائي ٿو :

'فن مغازي ۾ بصيرت رکندو هو، سچو هو، پر سلسله اسناد (سندن جو سلسلو) ياد رکي نه سگهندو هو'

خطيب بغداديءَ جو چوڻ آهي:

'فن مغازيءَ جي وڏن واقف ڪارن مان هو'

ابو معشر سنڌيءَ جو ايتري علم فضل هوندي به تلفظ درست نه ٿيو هو ۽ انجي تلفظ مان سندن قديم وطن جي ياد تازي ٿيندي هئي.
ابو نعيم چوي ٿو:

'ابو معشر سنڌي هو ۽ انجي عربي لفظن جو تلفظ صحيح نه هيو، جڏهن ته هو 'حدثنا محمد قعب' چوندو هو ته قعب مان مراد ڪعب ٿيندي هئي'

اهو جليل‌القدر نو مسلم سنڌي عالم پنهنجي حافظه جي

Marfat.com

ڪمزوريءَ سبب جرح جو نشانو بڻيو، امام بخاري ۽ امام مسلم پنهنجي صحيحين ۾ انهيءَ ڪري سندس روايت ڪانه ورتي آهي. ابو داؤد ۽ نسائي به سندس ضعف بيان ڪيو آهي پر بقول علامه ذهبي: امام نسائي پنهنجي 'سنن' ۾ ان جي روايت سان حجت آندي آهي ۽ امام ترمذي ته سندس حديثون به درج ڪيون آهن، پر ايتري تصريح ڪري ڇڏي اٿاءِ ته بعضي اهل علم انجي حافظه تي حرف آندو آهي. امام احمد بن حنبل به سندس حديثون ڪڏهن ڪڏهن لکندو هو مگر ضعف اسناد جي ڪري ان کان روايت نه ڪندو هو. اهڙيءَ طرح يحيٰ بن معين ۽ ٻين ائمه فن سندس حديثن کي ضعيف سڏيو آهي. سندس تڪذيب ۾ سواءِ هڪ غير معروف روايت جي ٻيو ڪو به قول موجود ڪونه آهي. اها روايت به ابو جزءَ نصر بن طريف جي آهي، مگر ٻين اهل علم وري اها روايت بيان ڪري انجي ترديد به ڪري ڇڏي آهي. اهوئي سبب آهي جو حديث جا امام ۽ ثقات، انجي قوت حافظه جي ڪمزوريءَ هوندي به انجون روايتون قبول ڪندا هئا، ڇاڪاڻ ته ڪن يقين هو ته سندس حافظه حديث جي متن کي نقصان نٿو پهچائي ۽ فقط سندن جي سلسله ۾ ڪانئس غلطيون ٿين ٿيون، مگر ان ۾ به هو ڄاڻي واڻي غلط بياني ڪونه ڪندو هو، جيڪا روايت بيان ڪندو هو صحيح ۽ حق سمجهي بيان ڪندو هو. چنانچه ابن عدي فرمائي ٿو ته:

'ڪانئس ثقات روايت ڪن ٿا ۽ انجي ضعف مڃڻ جي هوندي به سندس حديثون لکيون وينديون هيون'

خليل جو چوڻ آهي ته:

'ابو معشر کي علم دين ۽ تاريخ ۾ هڪ چڱو مرتبه حاصل هو. ائمه فن سندس تاريخي روايتن کي قبول ڪري انهن سان حجت ورتي آهي ۽ حديث جي روايتن ۾ سندس تضعيف ڪئي آهي'

Marfat.com

علم حديث کانسواءِ، فن مغازي جو بہ امام مڃيو ويو آهي، سندس تصنيفات مان ’ڪتاب المغازي‘ مشهور آهي ۽ مختلف ماڻهن انکان روايت ڪئي آهي. مولانا شبلي مرحوم مقدمہ سيرت ۾ هيٺين لفظن سان سندس ذڪر ڪري ٿو:

’ابو معشر نجيح المدني (١٧٠هه) ۾ هشام بن عروه جو شاگرد هو. ثوري ۽ واقدي ان کان روايت ڪئي آهي. توڙي جو محدثين روايت حديث ۾ سندس تضعيف ڪئي آهي پر سيرت ۽ مغازيءَ ۾ سندس جلالت شان جو اعتراف ڪيو آهي. امام احمد بن حنبل چوي ٿو ته: هو هن فن ۾ صاحب نظر آهي. ابن نديم سندس ’ڪتاب المغازي‘ جو ذڪر ڪيو آهي، سيرت جي ڪتابن ۾ سندس عام جام ذڪر اچي ٿو،

ابو معشر جو رنگ ڪٽڪ ونو ۽ جسم موٽو هو، خليفہ مهدي سندس علم ۽ فضل جو قدر دان هو، مهديءَ جي ساڻس محبت جو هڪ هيءُ بہ سبب هو جو ابو معشر مهديءَ جي ماءُ جو غلام بہ رهي چڪو هو، جيڪا اُم موسيٰ بنت منصور جي نالي سان مشهور هئي. هن ١٦٠هه ۾ ڪيس پاڻ سان مدينہ مان عراق آندو ۽ وري ١٦١هه ۾ بغداد آڻي پڙهايو ۽ آخر علم ۽ تعليم جي خدمت سندس سپرد ڪئي جنهن کان پوءِ هن مستقل قيام اتي ئي اختيار ڪيو. وفات کان بہ سال اڳ سندس حواس ۾ ڪجهه فرق پيدا ٿي پيو هو، رمضان ١٧٠هه ۾ وفات ڪيائين، خليفہ هارون الرشيد سندس جنازه جي نماز پڙهائي ۽ بغداد جي ’مقبره ڪبير‘ ۾ اهو سنڌ جو فخر دفن ٿيو. ١

١- وڌيڪ ڏسو: ابن نديم تذڪرة الحفاظ ١: ٢١٢ - تهذيب التهذيب - ڪتاب الانساب ص ٣١٣ - تاريخ خطيب ١٣: ٤٢٧-٤٢٨ - بهار نمبر ستاره سنڌ - سيرت النبي ١: ٢٢ معارف ١٩٤٢: ١٢ زبيد احمد ص ١١ ص ٣٥ - معارف اسلاميہ لاهور جلد ٢ - نزهة الخواطر ١: ٤٥

Marfat.com

۴- امام اوزاعي

شيخ الاسلام عبدالرحمان بن عمرو امام اوزاعي، انهن ائمہ اسلام مان آهن جي فقه جي هڪ مذهب جا باني آهن. شام ۽ اندلس ۾ عرصہ دراز تائين سندس پيروئن يا مقلدن جو ڪثير تعداد رهيو. فقه ۽ تاريخ ۾ اڄ تائين اهو مذهب معلوم ۽ مشهور آهي. امام اوزاعي[1] سنه ۸۸هه ۾ پيدا ٿيو ۽ ۱۵٦هه ۾ وفات ڪري ويو. نسلا سنڌي هيو. علامہ ذهبي ۽ ابن حجر عسقلاني لکن ٿا ته: ان جو خاندان سنڌ جي قيدين مان هو. امام اوزاعي دمشق جي ڪنهن ڳوٺ ۾ پيدا[2] ٿيو ۽ اخير عمر ۾ بيروت ۾ اچي رهيو. سندس شيخن ۽ شاگردن جي هڪ وڏي لسٽ آهي جن مان چند مشهور اڪابر هيٺ لکجن ٿا.

شيخن مان:

عطاء بن ابي رباح (مفتي مڪہ)، قتاده شداد، نافع مولي بن عمر، امام زهري ۽ محمد بن سيرين وغيره آهن. ۳

شاگردن مان:

امام مالڪ، شعبہ، (سفيان) ثوري، ابن مبارڪ ۽ يحيٰ بن سعيد قطان وغيره آهن. وري سندس شيخن مان زهري يحيٰ بن ڪثير ۽ قتاده وغيره به ان کان روايتون ڪيون. سندس فضل ۽ علم جي بيان ۾

۱- الاوزاع ديهہ آهي دمشق جي نواح ۾ يمن کان لڏي انهيءَ ديهہ ۾ اچي ويہل قبيلن (اوزاع) سببان اهو نالو پيو. (دائره معارف اسلاميہ ۳: ۵۳۵).

۲- اوزاعي (بن عمرو بن محمد ابوزرعه الاوزاعي) بعلبڪ (۸۸هه) ۾ پيدا ٿيو. وفات بيروت ۾ ۱۵۷ (سبع و خميس و مائه) ۾ ڪيائين. (هدية العارفين ۱: ۵۱۱).

۳- احنف بن قيس ۽ صعصعة بن صوحان کان به روايت ڪئي اٿائين.

(ريحانة الادب ۱: ۱۲۹)

Marfat.com

ائمہ فن جون وڏيون روايتون موجود آهن. ابن مهدي چوي ٿو:

’ حديث جا چار امام آهن، اوزاعي، مالڪ ، ثوري ۽ حماد بن زيد. شام ۾ سنت جي سمجهہ وارو اوزاعي کان وڌيڪ ٻيو ڪو بہ ڪونہ هو ‘

امام احمد بن حنبل فرمائي ٿو:

’ هڪ ڀيري سفيان ثوري ۽ اوزاعي، امام مالڪ وٽ ويا، جڏهن واپس وريا تہ مالڪ چيو: انهن ٻنهي مان هر هڪ پنهنجي سنگتيءَ کان علم ۾ زياده آهي، پر انهن مان پهريون (يعني ثوري) علم ۽ مذهب جي امامت جي اهليت نٿو رکي ۽ ٻيو (يعني اوزاعي) امام ٿيڻ جي صلاحيت رکي ٿو ‘

ابو اسحاق فرازي لکي ٿو:

’ مان انهن ٻنهي شخصن يعني اوزاعي ۽ ثوري کان زياده ڪنهن کي نہ ڏٺو. انهن مان اوزاعي شخصيت عامہ جو مالڪ آهي، جيڪڏهن مونکي چيو وڃي تہ مان امامت لاءِ ڪنهن کي چونڊيان تہ مان هوند ثوري ۽ اوزاعي کي منتخب ڪريان ها ۽ پوءِ وري ٻنهي مان اوزاعي کي چونڊيان ها ‘

امام اوزاعي جي ساري زندگي علم ۽ دين جي خدمت ۾ گذري ١ .

١- آخر ۾ بيروت ۾ اچي ساڪن ٿيو ۽ باقي زندگي انهن درس ڏيندي گذاريائون ڪتاب السنن ، ڪتاب المسائل (فقه) ڪتاب التفسير ۽ حديث وغيره ۾ سندس تصنيفات آهن (ريحانة الادب ١: ١٢٩ - هديه العارفين ١:١١ ٥) اهي ڪتاب زماني جي گردش ضايع ڪري ڇڏيا. (دائره معارف اسلاميه ٣:٥٣٥)، محاسن المساعي في مناقب الاوزاعي (قاهره ١٣٥٢ه) سندس سوانح ۾ آهي. مٿس مفصل مضمون انسائيڪليو پيڊيا آف اسلام ۾ (١: ٧٧٢) ۽ انجي اردو ترجمي دائره معارف اسلاميہ ٣: ٥٣٥ ۾ پڙهڻ گهرجي.

سندس شاگردن مان الوليد بن مزيد (٢٠٣ه) کي مٿائون درجو حاصل آهي.

فقه اسلاميءَ ۾ قديم شامي فقہ جو اسڪول اوزاعيءَ جي نالي سان منسوب ٿيو. شام، مغرب ۽ اندلس ۾ اهو سلسلو رائج هيو ۽ ٽئين صدي هجريءَ ۾ انجي جاءِ مالڪي مذهب ورتي.

Marfat.com

دنيوي جاه ۽ جلال کان ڪيس نفرت رهندي هئي، قضا جو عهده ڪيس پيش ڪيو ويو مگر انڪار ڪيائين. خليفه منصور، بنو اميه جي قتل عام تي ڪانئس راءِ پڇي، حق جي جيڪا ڳالهه هئي سا منهن تي چئي ڏنائين. منصور بحث ڪيو، امام اوزاعي ڪيس جڏهن پنهنجي دليلن سان لاچار ڪري ڇڏيو تڏهن سندس اکيون ڪاوڙ کان سرخ ٿانوَن جهڙيون ٿي ويون ۽ يڪدم ڪيس مجلس مان نڪري وڃڻ جو حڪم ڏنائين. دربار خلافت کان نڪري جڏهن ڪجهه پري آيو ته پٺيان هڪ سوار ڪيس پوءِ تان ڊوڙندو نظر آيو، سمجهيائين ته سر وڃڻ اچي ٿو، هو اتي ئي بيهي دوگانه نفل پڙهڻ لڳو تاڪه آخري وقت سجدي شڪر ادا ڪندي گذري. جڏهن سلام واريائين تڏهن شاهي سوار دينارن جي ٿيلهي سندس خدمت ۾ پيش ڪئي جنهن ڪي هن قبول ڪيو، مگر گهر پهچڻ کان اڳ ئي وراهي ڇڏيائين.

امام اوزاعي ۽ امام اعظم رحمةالله تعاليٰ ٻئي همعصر هوا، امام اعظم به سندس قدر ڪندو هو ۽ سندس علم جو معترف هو، امام اوزاعي جي وفات حمام ۾ اوچتو باه لڳڻ ڪري ٿي، وفات جي سن ۾ اختلاف آهي، مورخن عموماً سن ١٥٦هه ١ لکيو آهي.

٥- حافظ ابو محمد سالم سنڌي

ابومحمد خلف بن سالم، مخاطب به محمود سنڌي. حديث جي حافظن مان هو، ڪيس سنڌ مان عرب آندو ويو هو. آل مهلب جو غلام رهندو آيو، پوءِ علم جي تحصيل ڪياءِ ۽ حديث ۾ نالو پيدا ڪيائين.

١- ١٠٧ - ١٠٨ - ١٠٩ (ريحانةالادب ١:١٢٩) سندس مقبرو قبلهءِ مسجد (ديهه حنتوس) ۾ دروازه بيروت سان لڳ آهي. (ريحانةالادب ١: ١٢٩).

Marfat.com

بغداد جي محله محزمي ۾ قيام هيس جنهن ڪري 'محزمي' جي نسبت سان مشهور ٿيو. خطيب لکي ٿو:

'ذهبيءَ جو بيان آهي ته: 'خلف بن سالم ابو محمد محزمي مهالبہ جي موالي مان هو ۽ سنڌي هو. خلف بن سالم حافظ محمود ابو محمد سنڌي، موالي آل مهلب بغداد جي وڏن حديث جي حافظن مان هو.

ابن حجر به کيس 'السندي البغدادي الحافظ' لکيو آهي.

سنڌس حديث جي شيخن ۾ هيٺيان محدث آهن جن کان هن روايتون بيان ڪيون آهن: هشيم بن بشير، يحيٰ بن سعيد قطان، عبدالرحمٰن بن مهدي، اسماعيل بن علیہ، سعد بن ابراهيم بن سعد، يعقوب بن ابراهيم، محسن بن عيسيٰ، ابو نعيم فضل بن وڪيل، محمد بن جعفر غندر، يزيد بن هارون، وهب بن جرير، عبدالرزاق بن همام ۽ ابن نمير.

هيٺيان سنڌس شاگرد آهن: اسماعيل بن ابي حارث، حاتم بن ليث، يعقوب بن شيبة، احمد بن ابي خثيمه، جعفر طيالسي، عباس دوري، يعقوب بن يوسف مطوعي، حسن بن علي معمري، احمد بن حسن بن عبدالجبار صوفي، ابوالقاسم بغوي، احمد بن علي آبارَ، عثمان دارمي، امام احمد بن حنبل، يحيٰ بن معين، حميدي، يعقوب بن شيبه ۽ حمزه ڪتاني سنڌس توثيق ڪئي آهي. امام نسائي پنهنجي سنن ۾ هڪ واسطہ سان سنڌس روايت درج ڪئي آهي.

نهايت ساده دل هو ۽ مختلف علمن ۾ پوري مهارت رکندو هو. سومر ڏينهن ٢٢ رمضان ٢٣١هه ٦٩ سال جي عمر ۾ بغداد ۾ وفات ڪيائين. ١

١- ڪتاب ڏسو: تاريخ خطيب ٨: ٣٢٩ - تذڪرة الحفاظ ٥: ٢٥ - تهذيب التهذيب ٥: ١٥٢ زبيد احمد ص ١ - ستاره سنڌ بهار نمبر وغيره.

Marfat.com

٦- ابو عبدالملک محدث سنڌي

ابو عبدالملک محمد، ابو معشر سنڌيءَ ١ جو لائق فرزند هو ۽ پنهنجي زماني جي زبردست عالمن مان هڪ هو. خليفه مهدي انهي ڪري ته مدينه مان بغداد آندو. علم حديث مان پيءُ وانگر هي به بهره ور هو. بغداد ۾ ابن ابي ذئب، ابوبڪر هذلي سان سندس ملڻ ثابت آهي. پنهن جي والد جو 'ڪتاب المغازي' انهن کان روايت ڪيو اٿائين. سندس شاگردن مان سندس صاحب زادو داؤد ۽ حسن ڪائنس روايت ڪن ٿا. ان کان سواءِ ابو حاتم محمد بن ادريس رازي، محمد بن ليث جوهري ۽ ابو يعلي موصلي ڪائونس حديثون روايت ڪيون آهن ۽ ابو حاتم به انجي تصديق ڪئي آهي. ٩٩ سال جي عمر ۾ ٢٤٤هه ۾ وفات ڪيائين. (رسالہ معارف) ٢

٧- ابو علي سنڌي

شيخ روز بهان بقلي (و- محرم ٦٠٦هه) شرح شطحيات٣ ۾ آندو آهي ته ابو علي سنڌي شيخ بايزيد بسطامي جو استاذ آهي. بايزيد فرمادو آهي ته مان ابو علي کان توحيد ۾ فنا جو علم سکي رهيو هوس ۽ ابو علي

١- ڏسو هي ڪتاب سوانح نمبر ٣

٢- مولوي صاحب مرحوم معارف رسالي مان ورتو آهي. هن بزرگ جي حالات جو مفصل احوال 'رجال السند و الهند' ۾ (ص ٢٣٨) ڏنل آهي جيڪو ... به انهيءَ ۾ ڏسجن.

٣- شرح شطحيات پروفيسر هنري ڪربن جي تصحيح سان تهران ۾ ١٩٦٦ع ۾ ڇپيو آهي. ان ۾ صفحه ١٣ تي ۽ صفحه ٧٧ کان ٧١ تائين ابو علي سنڌيءَ جو ذڪر آهي. راقم الحروف ٦ مئي ١٩٦٨ع جو شيخ ابو محمد روزبهان جي مزار جي زيارت ڪئي (الحمدالله) مزار هڪ حجري ۾ نهايت زبون حالت ۾ هئي ۽ درست ڪرائڻ جا سانباها ٿي رهيا هئا، هن وقت تائين مقبرو درست ٿي چڪو هوندو. مزار بالاڪفت ...

Marfat.com

مونکان الحمد ۽ قل هوالله سکندو رهيو ٿي (نفحات الانس جامي ١) مولانا عبدالغفور لاري٢ (و. شعبان ٩١٢هه) عارف جامي جي شاگرد هن جي حاشيه تي لکيو آهي ته:

’علم فنا در توحيد ته هڪ وهبي علم آهي نه ڪسبي، ۽ عبارت الفاظن جو علم آهي، اهو تڏهن ٿي سگهي ٿو جڏهن ٻهرين علم يعني وهبي کي جيڪو هٿ ڪندو ته پوءِ يعني اکرن وارو علم گم ٿي ويندس‘

حضرت استاذي مولانا عبيدالله سنڌي هڪ دفعه فقير جامع اوراق کي هن مقام تي خطاب ڪندي فرمايو ته:

’شيخ ابو علي سنڌي نو مسلم ۽ ويدانت فلاسفي جو وڏو عالم هو ۽ انهي فلاسفي جو بنياد ئي توحيد ۾ فاني ٿيڻ ۾ آهي. شيخ بايزيد بسطامي هن نو مسلم ويدانتيءَ کان توحيد جا حقائق ۽ انهي علم جون باريڪيون دليلن سان سمجهندو هو، ۽ پاڻ نو مسلم هجڻ ڪري شيخ وٽان نماز جي ننڍيـــن سورتن جي تعليم وٺندو هو، ڇاڪاڻ جو نو مسلم لاءِ نماز لاءِ

١- نصحات ص ٦٠ نولکشور ١٩١٥ع.

٢. مراصد الاطلاع ۾ آهي ته قيس ۽ سيراف جي وچ ۾ جزيرو آهي. ٻين جو چوڻ آهي ته جنوب غربي شيراز طرف فارس جو هڪ ڳوٺ آهي. (ريحانةالادب ٣: ٤٠٥).

☜ محله ۾ آهي جنهنکي هاڻي محله شيخ چيو وڃي ٿو. ڏسو: شيراز علي سامي ص ١٩١ شرح حال از صدرالدين محلاتي مجله دانشڪده ادبيات شيراز شماره ١. هجري ۾ ٦ قبرون آهن. (شطاح فارس از غلام حسين نديمي ص ٩٢).

شيخ جي سوانح ۾ تحفةالعرفان في ذکرالاقطاب روز بهان نالي ٧٠٠هه ۾ سندس پوين مان شيخ الدين ابراهيم لکيو آهي.

شدالازار (٢٤٣) ۾ به شيخ جو احوال آهي. پاڻ ٣٠ ڪتاب تصوف ۽ عرفان ۾ لکيا اٿس. (شدالازار ص ٥٢٢)

129465

Marfat.com

چوٿيون سورتون سکڻ تمام ضروري آهن. هن مان ظاهر آهي ته اسلامي تصوف ۾ جو وحدت وجود جي مسئله جو ميلاپ ٿيو آهي، ان جو بنياد شروع سنڌ جي نو مسلمن جي ذريعي پيو آهي ۽ ان کان پوءِ علم يا فلسفهءِ خدا شناسي سموري دنيا تي صوفياء ڪرام جي ذريعي حاوي ٿيو آهي'

شيخ ابو علي سنڌي جي تاريخ وفات معلوم نه ٿي سگهي آهي مگر ڏسجي ٿو ته، هو هجري ٣ صدي جو بزرگ آهي، ڇاڪاڻ جو حضرت بايزيد بسطامي جي وفات سن ٢٦١هه ۾ ٿي آهي ۽ ابو علي سندس توحيد ۾ استاذ هو.

٨- ابو اسحاق ابراهيم سنڌي موصلي

ابراهيم ابو اسحاق بن نصر بن عسڪر، ظهيرالدين شافعي مذهب جو سلامه شهر (علاقه موصل) جو قاضي هو. هو بنيادي طرح (سنڌي) آهي جنهن جا وڏا سنڌ مان عباسي خليفن جي راڄ ۾ بغداد پهتا، هو عربن جا موالي يعني دوست يا آزاد ٿيل بانها آهن. هن صاحب بغداد جي نظاميه ڪالج ۾ تعليم ورتي ۽ ان کان پوءِ سرڪاري طرح سلامه جو قاضي مقرر ٿيو. هو هڪ وڏو شاعر هو، سندس شعر مان ڪجهه نمونه هيٺ ڏجي ٿو:

لا تنسبوني يا ثقاتي الى ... و بالمسرات التي ولت
غدر فليس الغدر من شيمتي ... انى على عهدكم لم احل
اقسمت بالذاهب من عيشنا ... و عقدة الميثاق ما حلت

(١) دوستو! مونکي بيوفائي جي نسبت نه ڏيو ڇاڪاڻ جو بيوفائي منهنجي عادت ئي نه آهي.

(٢) جيڪي مونکي خوشيون حاصل ٿيون آهن ان هوندي به آءٌ اوهانجي وعدي تي قائم آهيان.

Marfat.com

(٣) گذريل حياتيءَ جو قسم آهي ته ڪبل وعده جي ڳنڍ ڪڏهن به ڪلي نه آهي.

هن ڪانسواءِ هن جا پيا به ڪيترائي شعر آهن جي عدم گنجائش ڪري هت درج نٿا ڪيا وڃن. سلام جي لڳ هڪ ڳوٺ ۾ صوفين جي هڪ جماعت رهندي هئي، جنجي شيخ جو نالو مڪي هو. هو ذڪر ڪندا ۽ نچندا هوا، هي صاحب قاضي وقت جو هو جنهنڪري ڪيس اهي حرڪتون نه وڻنديون هيون. انهي صوفيءَ کي خطاب ڪندي لکي ٿو:

الاقل لمكى قول النصوح — فحق النصيحة تستمع
و لو كان طاوى الحشا جائعاً — لما دار من طرب واستمع
و ما أسكر القوم الا القصع — كذاك الحمير اذا اختصع
متى سمع الناس فى دينهم — ويرقص فى الجمع حتى يقع
و قالو اسكرنا بحب الا له — نيقـزها ريهـاً و الشبع

(١) مڪي صوفي سچو قول ڇوس چاڪاڻ جو نيڪي جو ڪم ٻڌڻ جي لائق هوندو آهي.

(٢) جيڪڏهن نچندڙ صوفي پيٽ خالي هجي ته ڪڏهن به خوشي ۽ سماع کان ڦيريون پائي نه سگهي.

(٣) انهن ماڻهن کي پيٽ ڀرائي جا نشا آهن جيئن گڏه کوئڊ کائڻ کان (پوءِ) ٻوزيون ڇڏيندو آهي.

(٤) ڪنهن به ماڻهوءَ پنهنجي دين ۾ هي نه ٻڌو هوندو ته جماعت ۾ نچي نچي ڪِري پئجي.

(٥) چون ٿا ته اسانکي خدائي محبت جو نشو چڙهيل آهي پر حقيقت ۾ پيٽ جو واءُ ۽ ڍؤ اٿن، باقي محبت الاهي ته ڪانه اٿن.

هن بزرگ خميس ڏينهن ٣ ربيع الاخر سنه ٦١٠هه ۾ پنهنجي شهر سلام ۾ وفات ڪئي. سلام موصل کان اڀرندي طرف هڪ ڏينهن جي

Marfat.com

ٻنڌ تي هڪ مشهور شهر هو، جو هن وقت ويران ٿي چڪو آهي ۽ ان جي پرسان هڪ نئون شهر آباد ڪري انجو نالو سلامه رکيو ويو آهي. (وفيات الاعيان از ابن خلقان) ١

٩- قاضي ابو حنيفہ بکري

سنڌ ۾ حنفي مذهب جو قاضي ۽ وڏو عالم ۽ زمانہ جو شيخ ۽ (انهيءَ دور جي) مشاهيرن مان هو. سلطان محمد تغلق دهلي جي زمانہ ۾ هن جي پاران بکر جو قاضي هو. جڏهن دنيا جو سياح محمد ابن بطوطه بکر ۾ (٧٣٤هه) ٢ ۾ پهتو تڏهن ساڻس ملاقات ڪيائين، جنهن جو ذڪر پنهنجي سفرنامہ ۾ ڪيو اٿس. (نزهة الخواطر) ٣

١٠- سيد احمد بخاري بکري

بن جلال الدين حسين ڪبير بن علي بخاري آچي. هو بکر ۾ ڄاؤ، سندس والده بي بي فاطمه بنت سيد بدرالدين بن سيد صدرالدين بکري سنڌي آهي. علوم سمورا ۽ تصوف پنهنجي والد کان حاصل ڪيائين، صلاحيت ۽ فضيلت سان وڏي شهرت جو مالڪ ٿيو، ڪائونس سوَن مائهن فيض ۽ هدايت ورتي، سنت ٿي بکر مان هجرت ڪري وڃي آچ ۾ رهيو، (جو ٻڻ اڳ سنڌ ۾ بکر جي سرڪار ۾ داخل هيو) اتي سيد مرتضيٰ

١- مولانا جي سامهون مطبوعہ قاهره (١٣١٠هه) وارو نسخو هيو جنهن جي صفحہ ٧ تي اها سوانح آهي. بيتن جي ترتيب غلط آهي. ڪتاب جو ٻيو ڇاپو النهضة قاهره جو (١٩٤٨) آهي جنهن جي (١: ١٧) تي اهو مضمون آهي. ٻنهي نسخن جي ترتيب مختلف آهي.

٢- فارسي ترجمہ ۾ آهي: روهڙيءَ (بکر) ۾ امام صدرالدين حنفي شهر جي قاضي ابو حنيفہ ۽ شيخ عابد زاهد شمس الدين محمد شيرازي سان ملاقات ٿي (ص ٤١٣) تهران ١٣٣٧ هش.

٣- ڏسو ڪتاب مذڪور ٢: ٥.

Marfat.com

آچيءَ جي نياڻي حوّيده خاتون سان نڪاح ٿيس، جنهن مان مشهور سيد حسين جلال الدين جهان گشت١ ڄاوَ. ۽ حوّيده خاتون جي وفات ڪانپوءِ سندس پيءُ بي‌بي خاتون سان شادي ڪيائين، جنهن مان آچ جو مشهور پير مخدوم صدرالدين محمد ۽ هڪ ڌيءَ ڄائي. هي بزرگ هجري جي اٺين صدي جو آهي (جيئن تہ 'نزهة الخواطر' ۾ ڄاڻايو اٿس ٢). سيد بدرالدين بن سيد صدرالدين محمد خطيب بن سيد محمد مڪي بڪري خميس ڏينهن ٢٥ شعبان سن ٦٣٠هه ۾ بکر ۾ تولد ٿيو. تصوف ۽ ظاهري سمورا علم پنهنجي والد بزرگ کان حاصل ڪيائين. (نزهة)

مٿئين بزرگ جو احوال ذخيرة الخوانين ۾ مختصر طور آيل آهي جنهن ۾ لکيو ٿو تہ:

'مخدوم سيد بدر بکري همعصر مخدوم جلال الدين حسين کبير بخاري و صهره او بوده است و همراه او حج حرمين کرده'

يعني تہ مخدوم بدر بکر جو رهاڪو، مخدوم جلال الدين ڪبير جهان گشت جو صهرو هو ۽ ان سان گڏجي حرمين جو حج بہ ڪيائين. وڌيڪ ڄاڻايل آهي تہ، جڏهن پنهي ڄڻن ڪي مراقبہ جي ذريعي حضور رسول ڪريم صلي الله عليہ و سلم وٽان سيد هجڻ جي بشارت ملي تڏهن هڪ ٻئي جي مائٽي قبول ڪيائون. انهي واقعہ کي 'تذڪره گلزار ابرار' ۾ هيئين ريت بيان ڪيو ويو آهي:

'سيد جلال الدين ڪبير بخارا مان سڌو بکر ۾ اچي رهيو، ۽ اتي ڪجهہ مدت رهڻ کان پوءِ هڪ غيبي اشاري موجب سيد بدرالدين بکري جي نياڻي جي گهر ڪياءِ، سيد بدرالدين بہ الهامي اجازت جو انتظار ڪيو، جنهنڪري جواب ڏيڻ ۾

١- نزهة الخواطر ۾ فقط حسين بن احمد لکيل آهي ۽ اهو احوال 'تذڪره سادات بخاري' تان ورتل آهي.

٢- اهو احوال ڪتاب مذڪور جي (٢: ٥) تي آيل آهي.

Marfat.com

دير ڪيائين، جڏهن سيد بدرالدين کي ٻه باطن ۾ ساڳيو مضمون آيو تڏهن نڪاح ڪرايو ويو ۽ هي صاحب پنهنجي صهري جي گهر ۾ رهڻ لڳو، خانه ۽ خاندان ملي هڪ ٿي ويو. (اتي سيد احمد ڪبير بخاري خاندان جو وڏو ڏاڏو پيدا ٿيو) مگر پوءِ گهڻي مدت بعد ڀائرن يا عزيزن جي دلين ۾ حسد پيدا ٿيو، جنهن ڪري سيد جلال الدين ڪبير بکر مان لڏي اچي اُچ ۾ رهيو' ١

نزهةالخواطر ۾ لکي ٿو:

' سيد بدرالدين، سيد جلال الدين حسين کي هڪ ڌيءِ جي پوٽتان ٻه نياڻيون، زهره ۽ فاطمه شادي ڪرايون '

خزينةالاصفياء ۾ لکي ٿو ته:

'سيد بدرالدين بکري سيد جلال الدين حسين بخاري کي پرديسي ۽ مسافر سمجهي ڪائونس سيد هجڻ جي سَنَد گهري جنهن ڪانپوءِ ساڳي خاندان جو هجڻ معلوم ٿين' ٢

حقيقت ۾ اُچ جا بخاري سادات ۽ بکر جي نقوي ساداتن جو نسل هڪ ڏاڏي مان آهي. جيئن ته سيد جلال الدين حسين ڪبير، بن سيد ابو موئد علي، بن سيد احمد، بن عبدالله، بن سيد علي اصغر، بن سيد جعفر ثاني، بن سيد امام محمد نقي. منٿين علي اصغر کي ٻه پٽ هوا، هڪ عبدالله، جو بخاري سيدن جو ڏاڏو آهي ۽ ٻيو سيد اسماعيل، جو بکري سيدن جو ڏاڏو آهي. ٣ (گنج تاريخ صفحه د ١٠)

سيد بدرالدين محمد هڪ وڏو عالم ۽ صوفي ۽ ونت بزرگ انسان

١- ڪتاب مذڪور ص ٥٧ ۾ اهو احوال اخبارالاخيار جي حوالي سان خزينةالاصفيا (٢: ٣٧) ۾ آهي. ڏسو اخبارالاخيار ص ٦١ ڇاپو مجتبائي ١٣٣٢ھ.

٢- ڪتاب مذڪور ٢: ص ٣٥ - ص ٣٨.

٣- هي شجرو خزينةالاصفيا (٢:٣٥) ۾ پڻ آهي.

Marfat.com

هو. بکر ۾ سنہ ٦٨٠ ھہ ۾ وفات فرمايائين ۽ اتي ئي دفن ڪيو ويو. (نزهة الخواطر) ١

١١- مولانا برهان الدين بکري

شيخ، فاضل علامه برهان الدين حنفي بکري سنڌي، دنيا جي وڏن پهچ وارن عالمن مان هو، هن کي فقه، اصول فقه ۽ عربي علم ادب ۾ وڏو دسترس هو. سلطان علاؤالدين محمد شاه خلجي جي زماني ۾ دهلي جي تختگاه ۾ درس ڏيندو هو جنهن جو بيان برني ٢ ڪيو آهي (نزهة الخواطر ٣). وفات جي تاريخ معلوم نه ٿي مگر نزهة الخواطر واري ڪيس انين صدي هجري جي عالمن ۾ آندو آهي ۽ علاؤالدين خلجي جو زمانو به اهوئي آهي ٤.

١٢- صدرالدين بکري

شيخ فقيه امام صدرالدين حنفي بکري سنڌي، فقه ۾ جيڪي علماء مجتهداڻه درجو رکن ٿا تن مان هڪ هو ۽ سيني علمن جو ماهر هو. سال ٧٣٤ هجري ۾ سائس محمد ابن بطوطه مغربي جي ملاقات ٿي، جنهن جو پنهنجي سفر نامه ۾ ذڪر ڪيو اٿس ٥. (نزهة الخواطر ٦)

١٣- شيخ موسيٰ اهداڻي

هن جون ڪرامتون مشهور آهن. هو وڏين فضيلتن ۽ ڪرامتن جو مالڪ هو، شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتاني ٧ جي دوستن مان هو، هنن

١- حديقة الاوليا جو مقدمو ٣٦ - ٤٥ تائين پڙهجي جنهن ۾ انهيءَ خاندان تي لکيل ڪتابن جو ذڪر آهي.
٢- ڏسو تاريخ فيروز شاهي برني مطبوعه ڪلڪته ١٨٦٢ع.
٣- ڏسو ڪتاب مذڪور ٢: ١٥. ٤- از سال ٦٩٥ — ٧١٥ھ.
٥- ڏسو فارسي ترجمو ص ٤١٣. ٦- ڏسو صفحه ٢ : ٦٠.
٧- سال پيدايش ٥٦٥ھ. - تاريخ وفات ۾ اختلاف آهي ٦٥٦ - (٧ صفر) ٦٦١ - ٦٦٦ - ٦٦٥ھ. (بزم صوفيا ص ١٠٣).

Marfat.com

جون پاڻ ۾ ڳَهيون ۽ گهڻيون صحبتون رهيون آهن . موسوي ولايت جو صاحب هو.

هڪ دفعه جو ذڪر آهي ته: هو نهنه مان ملتان وڃي رهيو هو، وات تي راوي نديءَ جي ڪناري تي جڏهن پهتو تڏهن ملاح ٻيڙي هلائڻ ۾ دير ڪئي، شيخ موسيٰ چا ڪيو جو درياه راوي جو پاڻي پنهنجي ڪوزي ۾ بند ڪري شيخ ملتاني ڏانهن ڪٽي ويو. (مقصد هو ته آئنده درياه اتان هميشه لاءِ منهن موڙي خشڪ ٿي وڃي) شيخ ملتاني فرمايو ته دريا مان ماڻهن کي فائده پهچي رهيو آهي تنهن ڪري پنهنجي جاءِ تي وهڻ ڏيو. شيخ موسيٰ عرض ڪيو ته هي پاڻي اوهان جي ديدار ڪان مشتاقن کي روڪي ٿو، تنهنڪري هن کي اتان ختم ڪرڻو آهي، پاڻي هن شرط تي اجازت ڏبي جو ملتان شهر ڪان تمام پاسي وڃي وهڪرو جاري رکي. آخر ائين ٿي ٿيو آهي جو ان ڏينهن ڪانپوءِ راوي ندي ملتان ڪان پري وهڻ لڳي آهي.

وفات جو سال معلوم نه ٿيو آهي پر حضرت شيخ بهاؤالدين ستين صدي جو بزرگ آهي ۽ شيخ موسيٰ جو ذڪر تذڪره 'گلزار' واري ستين صدي جي بزرگن ۾ آندو آهي، رحمة الله عليه.

طور ديدار باد ميقاتش.

(تذڪره گلزار ابرار) ١

١٤- سيد علي بن محمد بکري

سيد علي، بن محمد بدرالدين، بن محمد صدرالدين، بن محمد ٢، بن

١- ڏسو ص ٦٣ حديقة الاولياء جو مصنف لکي ٿو ته: اهل هندوستان جي هو سلطان علاءالدين خلجيءَ (٦٩٥-٧١٥هه) جي زماني ۾ سنڌ ۾ وارد ٿيو ... بکري درياه جي ڪناري تي آهي (١٨٩-١٩١هه) ڏسو تحفة الڪرام سنڌي ص ٣٩٢.

٢- هن محمد جو مقبره پراڻي سکر جي ... ڪاڪڙي هيٺان سيد محمد مڪي جي نالي مشهور آهي. (وفائي)

Marfat.com

شجاع، بن ابراهيم حسيني بکري. هي بزرگ بکر ۾ خميس ڏينهن ٢٥ شعبان سال ٦٣٠هه ۾ پيدا ٿيو ۽ اتي ئي مذهبي علم حاصل ڪيائين ۽ اتي ئي پرورش وني وڏو ٿيو. ٽيهن سالن جي ڄمار ۾ ملتان ڏانهن سفر ڪيائين جتي سيد شمس الدين حسيني عريفي ۽ شيخ ابوالفتح رڪن الدين ملتاني کان تصوّف ۽ بيا علم حاصل ڪيائين ۽ تمام گهڻو وقت سندس صحبت ۾ رهيو. ملتان مان بهار ڏانهن روانو ٿي ويو ۽ اتي شيخ منهاج الدين بهاري جي صحبت ۾ پورا ١٢ سال رهي فيض حاصل ڪندو رهيو. ۽ اهو منهاج الدين به هڪ واسطي سان ابوالفتح رڪن الدين ملتاني جو مريد هو. جڏهن سيد علي بکري خلافت جو خرقه ڏٺو ۽ ڪماليت جو درجو حاصل ڪيو تڏهن شيخ منهاج الدين بهريان کيس شيخپوره موڪليو جتي ٻه سال فيض هدايت ڏيندو رهيو. ان کان پوءِ پرياگ (الہ آباد) رهڻ جو حڪم ٿيس، جتي جمنا گنگا ندين جي ميلاپ واري هنڌ تي هڪ جهنگل ۾ اڪيلو وڃي رهيو. غيرمسلم قومون کيس بزرگ سمجهي هن جي روحاني ڪشش تي گڏ ٿيڻ لڳيون، هن جي صحبت ۾ گهڻا (هندو) مسلمان ٿيا. ان ريت هن صوفيءَ خاموش نموني ۾ اسلام پکيڙڻ جو تمام وڏو ڪم ڪيو. هن سڳوري ٣ ذوالحجه ٧٦٠ هجري ۾ وفات فرمائي ۽ کيس جهانسي ۾ دفن ڪيو ويو.١ پوئتان پنهنجي نالي وارو فرزند علي بن علي ڇڏي ويو، جو سيد تقي الدين٢ جي لقب سان هڪ مشهور شيخ طريقت ۽ سهروردي رستي

١- پڙهو ڪتاب منبع الانساب از مير معين جهونسوي، جيڪو انهيءَ خاندان مان آهي هن پنهنجي خانــدان ۽ انجي مشائخن جو احوال جمع ڪيو آهي (ڏسو مقــدمو حديقة الاولياء ص ٣٧).

٢- منبع الانساب جي صاحب جو شجرو هن طرح انهي بزرگ سان ملي ٿو. مير معين الحق جهونسوي، بن سيد سلطان شهاب الحق، بن سيد حضرت بندگي شاه محمد جعفر، بن حضرت قطب الاقاب مخدوم شاه تقي الدين، بن حضرت شعبان الملت سيد مرتضيٰ، بن سيد بدر عالم، بن سيد صدرالدين بکري، بن سيد محمد مکي بکري (متوفي ٦٤٤ هه).

Marfat.com

جو پير تي گذريو. اهو بزرگ ٧٢٠ هجري ۾ جهانسي ۾ ڄائو، سمجهه جي سن کي پهچڻ کان پوءِ هن پنهنجي والد کان ظاهري ۽ باطني علم حاصل ڪيا. والد بزرگ جي وفات کانپوءِ شيخ علاؤالدين جيوري کان گهڻو ڪجهه حاصل ڪيائين، پوءِ جهانسي ۾ رهي فيض هدايت ڏيندو رهيو ۽ خلق کي تمام گهڻو فائده پهچايائين. انهيءَ حالت ۾ ٧ ذوالحج سال ٧٧٥هه ۾ هن دنيا مان وفات فرمائي ويو. ١

١٥- قاضي فصيح الدين لاهري

هي بزرگ اصل هرات جو آهي، سلطان محمد تغلق ٢ جي زماني ۾ بادشاه پاران امير علاؤالملڪ جي لقب سان لاهري بندر ٣ ۽ سندس لڳو لڳ پرڳڻي تي محصول جي وصولي لاءِ مقرر ڪيو ويو.

اسپين جو مشهور سياح ابن بطوطه جڏهن سنڌ ۾ آيو ٤ تڏهن هن بزرگ سان ملاقات ٿيس، لکي ٿو ته:

’حنفي مذهب جو وڏو فقيه هو ۽ بهريان هرات جو قاضي به رهيو ان کانپوءِ هندستان آيو.‘ ٥

وڌيڪ لکي ٿو ته:

’لاهري، بندر سمنڊ جي ڪناري تي ڏاڍو خوبصورت شهر آهي جتي سنڌو ندي اچي سمنڊ ۾ ڪري ٿي ۽ ٻئي دريا هڪ ٿي وڃن ٿا. انهيءَ هنڌ هڪ وڏو بندرگاه آهي، يمن ۽ فارس جا ڪيترائي واپاري ٻيڙا پهچن ٿا.‘

١- هن سلسلي جي ڪتابن لاءِ ڏسو مقدمو حديقة الاوليا ص ٣٦ تا ص ٤٥.

٢- ٧٢٥هه تا ٧٥٢هه.

٣- هن وقت هن کي شاهه بندر سڏيو ويندو آهي. (وفائي)

٤- ابن بطوطه ١ محرم ٧٣٤هه جو لاهري بندر تي پهتو (فارسي ترجمو ص ٤٠٤).

٥- ڏسو فارسي ترجمو: قاضي هرات فصيح فاضل عادل علاء الملک خراساني معروف به فصيح الدين — (ص ٤١١).

Marfat.com

قاضي فصيح‌الدين ابن بطوطه کي ٻڌايو تہ بندر جي سالانہ پيدائش ٦٠ لک رپيا آهي،١ جنهن مان امير يا ڪليڪٽر کي سموري آپت جي ويهين ڀڃي ڀڳهار طور ملندي رهندي آهي. وفات جي تاريخ نظر مان ڪانہ گذري آهي مگر 'نزهة‌الخواطر' ٢ ۾ هن جو اٺين صدي جي علمائن ۾ ذڪر ٿيل آهي.

١٦- مولانا ظهيرالدين بکري

شيخ فاضل علامہ ظهيرالدين بکري سنڌي، هڪ اهو عالم هو جنهن ڏانهن اشارا ڪيا ويندا هوا تہ اهو ئي هن وقت شريعت جي علم ۾ اعتماد جهڙو آهي. سنڌس زمانہ ۾ هن کان وڌيڪ نحو، فقہ ۽ اصول فقہ جو ٻيو ڪوبہ ڄاڻو ڪونہ هو. بکر مان روانہ ٿي دهلي ۾ درس قائم ڪيائين، جتي هن کان تمام گهڻي خلق نفع حاصل ڪيو ۽ سندس وڏن شاگردن مان مشهور صوفي ۽ علامہ شمس‌الدين يحيٰ اوڌي٣ (متوفي ٧٤٧هہ) آهي، جنهن مولانا ظهيرالدين وٽ فقہ ۽ اصول پڙهيو. (نزهة‌الخواطر ٢)

علامہ شمس‌الدين طالب علمي جي زمانہ ۾ هڪ دفعہ مولانا ظهيرالدين جي خدمت مان اٿي سلطان نظام‌الدين اولياء (وفات ٧٢٥هہ) جي خدمت ۾ ويو، سلطان الاولياء ڪائونس پڇيو تہ ڇا پڙهندو آهين؟ عرض ڪيائين: 'ڪشف‌الاسرار'٥ (اصول فقہ جو مشهور مشڪل ڪتاب)

١- ترجمو فارسي ص ٤١٢.

٢- ڏسو نزهة الخواطر ص ٢: ١٠٧.

٣- شيخ شمس‌الدين محمد بن يحيٰ اوڌي (خزينة‌الاصفيا ص ٣٤٩، نزهة ١: ٦٤، برني ص ٣٥٣).

٤- ڏسو نزهة ٢: ٦٤ بحوالہ ضياءالدين برني. برني (ڪلڪتہ) ۾ ص ٣٥٣ تي ڏسجي.

٣- ڪشف‌الاسرار (ڪشف بزدوي) عبدالعزيز (٧٣٠هہ) بن احمد بن محمد علاءالدين البخاريءَ جو لکيل آهي (ڇاپو ١٣٠٧هہ جلد، صفحہ ١٥٢١) اهو شرح آهي 'ڪنزالوصول اليٰ معرفة‌الاصول' اصول فقہ تي اهو عظيم ڪتاب امام فخرالاسلام علي بن محمد بن الحسين بزدويءَ (٤٨٢هہ) جي تصنيف آهي. اهو ڪتاب آستانہ ۾ سال ١٣٠٧هہ ۾ پهريون دفعو ڇپيو آهي (ڏسو معجم‌المطبوعات ص ٥٣٧ ۽ ٥٥٤).

Marfat.com

ختم ٿيڻ تي آهي. انهي واري سبق ۾ هڪ اهڙو ٽڪرو پيش ٿيو هو، جو گهڻي بحث مباحثه کان پوءِ به استاذ کيس سمجهائي نه سگهيو هو. هن سلطان الاولياءَ کي ادب سان اهو ٽڪرو ٻڌايو، سلطان الاولياءَ جهٽ پٽ اها مشڪل حل ڪري ڇڏي. اتان موٽي اچي استاد سان ڳالهه ڪيائين ته: جو مسئلو مدرسه ۾ حل نه ٿي سگهيو، سو سلطان الاولياءَ حل ڪري ڏنو. ٻئي ڏينهن مولانا ظهيرالدين ۽ سندس شاگرد رشيد نظام الاولياء وٽ پهچي سندس بيعت ڪيائون، آخر شيخ شمس الدين خلافت حاصل ڪئي. شمس الدين۱ سان گڏ سندس پاءُ علامه صدرالدين به مولانا ظهيرالدين بکري جي شاگردن مان آهي، (تذڪره اذڪار ابرار). اهڙي طرح نظام الدين اولياءَ جي خليفن مان سندس جاءِ نشين خواجه محمود چراغ دهلوي (متوفي ۷۵۷هه) مولانا ظهيرالدين جو هڪ واسطي سان شاگرد آهي، يعني ته هي صاحب شاگرد آهي شمس الدين يحيٰ اودي جو ۽ شمس الدين شاگرد آهي مولانا ظهيرالدين بکري جو.

هن جمله لکڻ جو اصل مقصد آهي ته سنڌ مان دهلي ۽ سمورو هندستان، علمي فيض حاصل ڪندو رهيو ٿي.

'خزينة الاصفياء' مان معلوم ٿئي ٿو ته: مولانا ظهيرالدين، سلطان غياث الدين تغلق جو خاص درباري ۽ محرم راز هو. هو پهريائين پنهنجي بادشاه جي مرشد شيخ ابوالفتح رڪن الدين ملتاني (متوفي ۷۳۵هه) کان بيعت ٿيو هو ۽ ان کان پوءِ سلطان محمد تغلق جي زماني ۾ نظام الدين اولياءَ کان تلقين ورتائين، جنهن جو مٿي ذڪر گذري آيو.

'مجمع الاخبار' ۾ فرمائي ٿو ته: هڪ ڏينهن سلطان غياث الدين

۱- شيخ نصير چراغ دهلوي هي شعر سندس وصف ۾ چيو آهي:

سالت العلم من احياک حقا   فقال العلم شمس الدين يحيىٰ

(خزينة الاصفياء ج ۱: ۳۵۹)

شيخ نصير لاءِ ڏسو خزينة الاصفيا ۱: ۳۵۳ ۽ گلزار ابرار ص ۱۱۵.

Marfat.com

تغلق (٧٢٠ - ٧٢٥) مولانا ظهيرالدين کان پڇيو ته: تو کڏهن شيخ رڪن‌الدين ملتاني جي ڪرامت به ڏٺي آهي؟ چيائون ته هائو! هڪ جمعي ڏينهن ڏٺم ته هزارين ماڻهو انبوه ڪيو شيخ رڪن‌الدين جي هٿ ملائڻ ۽ قدم بوسي لاءِ ٽٽڻي رهيا هوا، دل ۾ چيم ته شيخ رڪن‌الدين کي شايد اسماءَ الهي جي تسخير وارو ڪو وظيفو آهي، نه ته علم ۾ مان به هڪ وڏو عالم آهيان پر مونکي ته ڪو ليکي به ڪونه ٿو. اراده ڪيم ته سڀاڻي وڃي شيخ کان مسئلو پڇندس ته، وضوءَ ۾ نڪ کي پاڻي ڏيڻ ۽ گرڙين ڪرڻ جي سنت هجڻ ۾، ڪهڙي حڪمت آهي. رات جو خواب ۾ ڏٺم ته شيخ رڪن‌الدين منهنجي وات کي حلوي سان پري رهيو آهي، جاڳڻ ۾ انجي مٺاس به معلوم ڪري رهيو هوس، دل ۾ چيم ته بس ڪرامت اها آهي جو شيطان شيخ جي صورت بڻجي مون وٽ خواب ۾ پهچي ويو ۽ اهو شيطان آهي جو شيخ جي روپ ۾ ماڻهن کي گمراه ڪري رهيو آهي. جڏهن صبح جو آئي شيخ رڪن‌الدين جي خدمت ۾ پهتس تڏهن فرمايائين ته: مولانا! ڀلي آيا، آءٌ اوهان جو انتظار ڪري رهيو هوس ته مولانا ڇاڻ آيو ته اوهان کي مسئلي جو جواب ڏيان. هاڻي ٻڌو: پليدي ٻن قسمن جي آهي ١) دل جي ٢) بدن جي. بدن تڏهن پليد ٿيندو آهي جڏهن زال سان صحبت ڪبي آهي، ۽ دل تڏهن پليد ٿئي ٿي جڏهن نالائق ۽ نااهل ماڻهو جي سنگت ملندي آهي. پوءِ جيئن بدن پاڻيءَ سان پاڪ ٿيندو آهي تيئن دل اکين مان لڙڪن هارڻ ۽ گوڙهن ڳاڙڻ سان پاڪ ٿيندي آهي. وضو ۾ گرڙيون ۽ نڪ کي پاڻي ڏيڻ نبي صلي‌الله عليه وسلم جي سنت آهي، هن لاءِ ته پاڻيءَ جو رنگ ۽ ذائقو معلوم ٿئي، ڇاڪاڻ جو پاڻي جي پاڪائي تڏهن قائم رهي ٿي جڏهن هن جو رنگ ۽ لذت بگڙيل نه آهي، پاڪ پاڻيءَ سان ئي وضو وارا سمورا عضوا پاڪ ٿي سگهن ٿا!

مولانا! اوهانکي هي به معلوم هئڻ گهرجي ته جيئن شيطان کي

Marfat.com

هيءَ طاقت ئي نه آهي جو خواب ۾ رسول الله صلي الله عليه وسلم جي صورت ڏٺائي اچي، تيئن هن کي هيءَ به توفيق نه آهي جو خدا وارن ۽ الله تعاليٰ جي دوستن جي صورت وٺي خواب ۾ ڏيکاري ڏي.

مولانا! اوهان وڏا عالم آهيو مگر هي فقير به حال کان خالي نه آهي. بادشاه کي مولانا ظهيرالدين هي قصه بيان ڪري عرض ڪيو ته: مونکي پنهنجي دل ۾ آيل سوالن جا جواب ملي ويا ۽ ان کان پوءِ شيخ رڪن الدين جو معتقد ٿي رهيس. ضياء برني جي تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو ته تغلق خاندان جي زماني ۾ سموري بادشاهت ۾ ظهيرالدين لکري ئي مولانا جي لقب سان مشهور هو ۽ ان زماني ۾ اهو لقب گهڻو ڪري علماءَ طبقه لاءِ استعمال ڪونه ٿيندو هو. ١

مولانا جي وفات جي تاريخ معلوم نه ٿي سگهي آهي. مگر 'نزهة الخواطر' ٢ هن کي اٺين صدي جي علماء ڪرام ۾ ڳڻيو آهي. هي به ظاهر آهي ته سندس معاصر جيئن ته سلطان غياث الدين تغلق، محمد شاه تغلق، شيخ رڪن الدين ملتاني ۽ نظام الدين اولياءَ اهي سمورا بزرگ ٨ صدي هجري جا آهن. تنهنڪري علامه وقت به انهيءَ صديءَ ۾ ٿي گذريو آهي.

١٧- شهاب الدين سهروردي پاٽائي

ميان شهاب الدين سهروردي صديقي، هي بزرگ سنڌ جي ... خاندان سبوهن، پاٽ ۽ برهانپور وارن جو وڏو ڏاڏو آهي. هن ... کان ڀهريان پاٽ جو شهر آباد ڪرايو جنهن کي 'قبة الاسلام' ڪري

١- برنيءَ ۾ اها تخصيص ڪئي نظر ۾ ڪانه آئي بلڪ ظهيرالدين سان لاکڙ ڪيترن بزرگن جي نالي سان مولانا لکيو ويو آهي (ڏسو ص ٣٥٣).

٢- ڏسو ٢: ٦٤.

Marfat.com

سڏيندا هوا مگر هن وقت اهو شهر ڦٽي ويران ٿي ويو آهي ۽ ٻيو نئون شهر آباد ڪرايو ويو. پوئين پاٽ جو بنياد مفتي عبدالله ڪبير مخدوم عبدالواحد سيوستاني جي ڏاڏي جي زماني ۾ رکيو ويو.

هن شهاب الدين جو مفصل احوال معلوم نه ٿي سگهيو آهي. وفات سنه ٨٩٤هه ۾ ڪيائين، سندس اولاد سموري هندستان ۾ علم ۽ فضل جي زيور سان آراسته آهي.

(قلمي مسودات ميان حبيب الله سيوستاني)

١٨- مولانا جلال الدين ٺٽوي

هي بزرگ اصل ٺٽه جو رهاڪو هو، تمام گهڻي علم ۽ عقل جو مالڪ هو جنهن ڪري پنهنجي علم ۽ عقل جي ذريعه بادشاه همايون جي دربار تائين رسائي ٿيس ۽ همايون وٽس ڪجهه وقت پڙهيو ۽ همايوني سلطنت جو قاضي القضاة مقرر ٿيو. هو سهروردي سلسله جو پير به هو، همايون جو ٻيو ساٿي مولانا محمد فرغلي توراني نقشبندي پڻ هو، جو حضر سفر ۾ هميشه ساڻس گڏ رهندو هو. هي ٻئي صاحب استاذ وقت ۽ علامه هوا. هڪ دفعه سنه ٩٤٦هه (۾) سلطان نصيرالدين همايون وقت جي وڏي عالم صوفي شيخ عبدالقدوس حنفي (متوفي ٩٥٠هه) جي ملاقات لاءِ آيو ته ان وقت به مولانا جلال الدين ٺٽوي ۽ مولانا محمد فرغلي ساڻ هوس.

ٻئي دفعه سلطان همايون پنهنجي مرشد شيخ بهلول شطاري١ جي

١- شيخ بهلول شطاري شيخ محمد غوث گوالياري جو ڀاءُ ۽ وقت جو وڏو عارف هو. همايون ڪيس ڏني اچي آگره ۾ رهايو هو. مگر همايون جڏهن بنگال تي چڙهائي ڪري رواني ٿي ويو تڏهن پوئتان همايون جي ڀاءُ مرزا هندال بغاوت ٿي سندرو ٻڌو ۽ سندس ماڻهن صلاح ڏنس ته جيستائين بادشاه جي مرشد بهلول کي نه ماريو ويندو تيستائين ڪم نه ٿيندو. جنهن تي شيخ بهلول کي آگره ۾ شهيد ڪرايو ويو ۽ سندس شيخ محمد غوث شطاريءَ کي مارائڻ لاءِ به ماڻهو موڪليا ويا پر هن کي پتو پئجي ويو ۽ هو بنگال ۾ همايون سان وڃي مليو ۽ بچي ويو.

Marfat.com

جي زيارت لاءِ گواليار پهتو ته هنن ٻنهي بزرگن هن کان نتائو چاهيائون جو علامه ٺٽوي سهروردي هو ۽ فرغلي نقشبندي، تنهن ڪري هڪ شطاري بزرگ وٽ هن کان ڪيپايائون ٿي، پر بادشاهه جي حڪم کان مجبور هوا جنهن ڪري شيخ بهلول جي خدمت ۾ پهتا. اتي بادشاهه جي اشاري سان هنن ٻنهي بزرگن به شيخ بهلول شطاري جي بيعت ڪئي. 'تذڪره گلزار ابرار' جو مصنف لکي ٿو ته: جڏهن شير شاهه سوري همايون کي آگره سان ٿڙي فتح حاصل ڪئي تڏهن مولانا جلال الدين، همايون کان ان پاڇڙ ۾ جدا ٿي ويو ۽ همايون هنن کان علحده ٿي ويو. ان کانپوءِ جلال الدين جو ڪو پتو ڪونه پيو. اهو واقعه سنه ٩٤٧هه ۾ ٿي گذريو.

١٩- ميان وجيه سنڌي

هن بزرگ جو بيان 'تذڪره گلزار ابرار' ۾ آيل آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هو ٺٽي جي لڳ هڪ ڳوٺ ۾ ڄائو ۽ اتي ئي ياد خدا ۾ رهندو هو. ڏهين صدي هجري جي آخر ۾ جڏهن عبدالرحيم خانخانان سنڌ جي فتح لاءِ پهتو تڏهن هو پنهنجي عادت موجب ترهه حڪم ڪندو آيو ٿي ته: ڪٿي به ڪنهن فقير يا درويش جي ڳوٺ يا خانقاه کي ڪو به نقصان نه پهچايو وڃي! پر ميان وجيه جي ڳوٺ جي ٻاهران جڏهن تنبو اچي کتا تڏهن معاملو ٿي ٻيو سڀ ويو، جنهن جو ذڪر خانخانان شيخ عيسيٰ برهانپوريءَ سان هنن رنگ ڪيو:

مسيح زمان شيخ عيسيٰ فرمائي ٿو ته:

'سنڌ جي فتح کانپوءِ ١٠٠٢هه ۾ جڏهن برهانپور ۾ ...
موٽي آيو تڏهن پنهنجي تنبوءَ ۾ اهو ڪان اڪ ۾ سڪو سٺو پنهنجي سموري عمامه سميت موڙ سان مسجد ۾ ملي ادو، سڀ کان پهريان هيءَ ڳالهه ڪيائين ته سنڌ ۾ ميان وجيهه جي

Marfat.com

ڳوٺ وٽ جڏهن منهنجي فوج جي منزل ٿي ته اگرچه منهنجي مياں صاحب سان ڏاڍي عقيدتمندي هئي مگر نند جو اهڙو غلبو ٿيو جو اوچهراڪي اچي ويئي ان وچه فوج مياں وجيه جو ڳوٺ لٽي ڦري ڇڏيو. ان ڪانپوءِ منهنجي دل تي هڪ قسم جي مونجهه يا انقباض رهي ٿو، انهيءَ ڪري ڏي هاڻي پنهنجي تنبوءَ ۾ نه لٿو آهيان پر سڌو اوهان وٽ آيو آهيان ته اوهانجي ديدار سان ڪجهه بار هلڪو ٿئي.'

خانخانان مياں وجيه جو بيان ڪندي ٻڌايو ته: هو هڪ اهڙو ماڻهو هو جنهن جي دل هميشه طلب جي درد سان پرپور هئي ۽ اکيون پشيماني جي لڙڪن کان وهندڙ هيون ۽ زبان ياد حق ۾ مشغول ٿي.

چشم و زبان و دلش باد پر از معرفت

(تذکره گلزار ابرار) ١

سال وفات جو يارهين صدي هجري معلوم ٿئي ٿو.

٢٠. مخدوم وهيو چانيه رح

هي بزرگ سيد رڪن الدين متعلوي جو خليفو ۽ اهو مخدوم ساهڙ لنجار جو خليفو هو. هن جون ڪرامتون ۽ مڪاشفا ڏاڍا مشهور ۽ معروف آهن. 'حديقة الاوليا'٢ ۾ لکي ٿو ته: هو هميشه شريعت ۽ سنت جي متابعت تي سخت ثابت قدم رهندو هو. شريعت جي رواج ڏيارڻ ۽ بدعتن جي پاڙ پٽڻ سندس زندگيءَ جو اصلي مقصد هو. سنت جي خلاف هڪ وار جيتري به ڳالهه ٻڌڻ ۾ ايس ٿي ته تيستائين آرام نه ڪندو هو، جيستائين انجي اِصلاح يا سڌارو نه ڪندو هو، ڀوءِ اهو غيرشرعي ڪم ٿورو هجي يا گهڻو هجي، بهرحال ان کي نه ڇڏيندو هو.

١- ڏسو ڪتاب مذڪور ص ٣٨٦.

٢- ڏسو ڪتاب مذڪور ص ١٤١ تا ١٥٢ راقم الحروف جو ڇپايل.

Marfat.com

ان وقت جا مسلمان حاڪم به سندس انهن ڳالهين ۾ هر طرح موافقت ڪندا هوا، آمر معروف ۽ نهي عن المنڪر جا ادب بجا آڻيندا هوا. ان بزرگ ۾ الله تعاليٰ ايڏي هيبت رکائي هئي جو وڏا زبردست حاڪم به سندس اطاعت اڳيان گردنيون جهڪائيندا هوا ۽ سندس شرعي حڪمن جي فرمانبرداري ڪندا هوا. جنهن ڪري هن جي زماني ۾ ڪوبه ڪم اسلامي احڪامن جي برخلاف ڪونه ٿي سگهيو ٿي، ۽ ظلم ۽ بدعت جو بنياد نڪري چڪو هو. هن جي زندگي وڏائي ۽ بزرگي ۽ پاڻ پائڻ کان بلڪل آزاد هئي. نڪو تڪلف هوندو هو ۽ نه رناءُ، ۽ نه سجاد گي جو ناٽ ۽ لوازما، بلڪ هو هميشه زمين تي ويهندو ۽ زمين تي سمهندو هو، سون ۽ رپي کي پنهنجي پاڪ دل ۾ ڪڏهن به جاءِ نه ڏنائين، سموري عمر توڪل تي گذاريائين. جيڪي به وٽس ايندو هو سو بروقت محتاجن ۽ ضرورت وارن تي تقسيم ڪري ڇڏيندو هو.

هڪ دفعه نصرپور ۾ سادات جي مسجد ۾ تشريف فرما هئا، اتي سيدن سڳورن سان گڏ هڪ واڍو، جو سيدن جي پاڙي ۾ رهندو هو پر نماز اصل نه پڙهندو هو، سو به سيدن خدمت ۾ اچي ويٺو، اتي ڪنهن ماڻهوءَ واڍي کي چيو ته: افسوس جو تون سيدن جي پاڙي ۾ رهي به نماز نٿو ادا ڪرين، سيدن جي نيڪيءَ جو به تو تي اثر ڪونه ٿو ٿئي! واڍي بيوقوفيءَ کان جواب ڏنو ته: آءٌ سيدن جي پاڙي کي ڇا ڏيان! جنهن تي مخدوم وهمو کي ڏاڍو جوش ۽ غصو آيو ۽ سيدن جي شان ۾ اها گستاخي برداشت ڪري نه سگهيو، ۽ زبان مان نڪري ويس ته: هن گستاخ جي هيءَ سزا آهي ته هيءَ جنرو لوه ۾ پورجي وڃي! چون ٿا ته پئي ڏينهن هن واڍي کي هڪ کوهه ۾ چڪ لاهڻ لاءِ سڏ ٿيو، پر رفيقن سان گڏجي کوهه ۾ گهڙيو ته اوچتو کوهه جي پيٽ ڊهي اچي ان جا واڍي کي پوريندي ۽ دفن ڪندي وئي، باقي ٻيا سندس ساٿي خدا جي

Marfat.com

قدرت سان سلامت ٻاهر نڪري آيا ۽ واڌو زنده درگور ٿي ويو جنهن ڪانپوءِ ڪوٺي سندس لاش ڪيڏي دفن ڪئي وئي ١.

مير علي شير قانع ڪتاب 'معيارالسالڪين' ۾ لکي ٿو ته: مخدوم وهيو جي وقت هڪ ماڻهو مارا ماري ۽ جهيڙي ۾ هڪ سيد جي هٿان قتل ٿي پيو جنهن تي علمائن قصاص جي فتويٰ ڏني، مگر اها فتويٰ جڏهن مخدوم صاحب وٽ آئي ته سيد جي ادب جو لحاظ رکي فتويٰ ۾ اهڙو شڪ پيدا ڪرايائين جو آخر قتل جو ڏوهه سيد تان معاف ٿي ويو. پنهنجي گهر ۾ هڪ يتيم سادات ڇوڪرو پاليو هوائين جنهن کي پنهنجي نيائي شادي ڪرائي حب اهل بيت جو ثبوت پيش ڪيائين. هو سادات جو ايڏو ادب ڪندو هو جو سيدن جي حويلين ڏانهن پير ڊگها ڪري نه سمهندو هو ۽ وٽس ڪو سيد ايندو هو ته ان کان هيٺ ويهڻ جي ڪوشش ڪندو هو. ٢١ رجب سنه ١٠٠١ هه ۾ هن دار فاني مان لاڏاڻو ڪري دارِ جاوداني ۾ وڃي آراميو. ڪنهن شاعر سندس سال وفات جي تاريخ هيٺين عربي فقره مان ڪڍي آهي: مَاتَ فِي عِشقٍ انجو فارسي ترجمه در عشق جان بسپرد ٢ ڪيو

١٠٠١هه   ١٠٠١هه

ويندو ته به ساڳيو سال ۽ تاريخ حاصل ٿيندي. ٣

(ڪواڪب السعادات ملخصاً)

٢١- شيخ مبارڪ پاڏائي

ٺٽ جي شهر ڪي جن بزرگن اچي آباد ڪيو سي شيخ مبارڪ جا ڏاڏا ۽ شيخ عيسيٰ ٻاڻائي برهانپوري جا وڏا هوا. شيخ مبارڪ مخدوم

١- حديقةالاوليا ص ١٥١ هن ڪتاب ۾ سندس احوال پڙهڻ گهرجي نهايت دلچسپ آهي.

٢- هي ڪتبو سندس قبر تي موجود آهي.

٣- توڪي جي قبرستان، جنهن ۾ بيگلار امير دفن آهن، اتي سندس مقبرو موجود آهي. شاه قاسم خان زمان سندس معتقد هو. ڏنو مقدم چنيسرنامو راقم الحروف.

عباس (ابن جلال) محدّث پاتائي جو شاگرد هو جنهن وٽ سمورا ظاهري علم ختم ڪري ان کانپوءِ تقدير کيس احمد آباد (گجرات) ۾ پهچايو. احمد آباد جي ناصرالملڪ جي مشهور مسجد ۾ صدر مدرس مقرر ٿيو ۽ ڪيترا سال درس تدريس ڏيندو رهيو، ان کانپوءِ برهانپور اچي مقيم ٿيو، وقت جي حاڪم کيس قصبه جوپره جو قاضي مقرر ڪيو. برهانپور رهڻ وقت هن جي ظاهري علم تي تصوف جو غلبو ٿيل هو، مگر حاڪم جو حڪم قبول ڪري پنهنجي باطني حالت کي، قضا قبول ڪرڻ سان لڪائي ڇڏيائين. ان زماني ۾ صوبه برار جو حاڪم وزير اعظم تفاول خان هو، جنهن جي عرض ڪرڻ تي وزير جي ملاقات لاءِ ايلچ پور پهتو ۽ وزير اعظم نهايت عزت ۽ احترام سان سندس پيش آيو، اتان وٽي قضا جي عهده تي مقرر ڪيائينس.

برهانپور ۾ فقير لڏو (لادجيو) سنڌي رهندو هو جو ڏاڍي مٺي سُر سان سنڌي ڪافيون ڳائيندو هو،١ قاضي مبارڪ ان جي ڪافيون ٻڌڻ جو ڏاڍو شائق رهندو هو ۽ حظ حاصل ڪندو هو، سندس اکيون هميشه آب سان ڀريون رهنديون هيون. آخر قضا جو عهدو ڇڏي محدث طاهر بن يوسف سنڌي جي صحبت حاصل ڪرڻ لاءِ برهانپور ۾ اچي رهيو، جتي وٽس شيخ عيسيٰ جندالله ڪجهه ڪتاب پڙهيا ۽ پاڻ وري دنيا کي ترڪ ڪري شيخ لشڪر محمد عارف ٢ جي بيعت ڪري سندس صحبت ۾ رهيو ۽ رساله 'قيصريه' ٣ وٽس پڙهي توحيد جي مسئلا کي سمجهي ڇڏيائين. جمعه ذوالحج سنه ٩٧٨هه ۾ هن دار فاني مان لاڏاڻو

١- ڏسو گلزار ابرار ص ٤٤٣ وفات ١٠٠٧هه ۾ لکيل.

٢- هي بزرگ برهانپور جو رهاڪو هڪ وڏو ولي ڪامل صاحب توحيد ۽ توڪل جو هو. شيخ عيسيٰ جندالله ۽ ٻيا سوين ماڻهو سندس صحبتي ۽ مريد هوا. سال ٩٩٣هه ۾ وفات ڪيائين. ماده سال وفات سندس اسم "لشڪر محمد عارف" مان نڪري ٿو. ڏسو گلزار ابرار ٣٦١ تا ٣٦٩. ٩٩٣هه

٣- شرح قيصري جو مقدمو (گلزار ٣١٦).

Marfat.com

ڪري دار جاوداني ۾ وڃي آراميو. شيخ ابراهيم بن عمر سنڌي جي گنبد ۾ دفن ٿيو.

مبارڪ بر مبارڪ باد ديدار

(گلزار ابرار) ١

٢٢- مخدوم ساھڙ لنجار انڙپوري

بن مخدوم معزالدين. هي عالم رباني عارف لاثاني، حضرت مخدوم بلال قدس سرّه (شهادت ٩٣١هه) جو وڏو خليفو هو. رات ڏينهن الله تعاليٰ جي بندگي ۽ عبادت ۾ قائم رهندو آيو ۽ هڪ پساه به پنهنجي پروردگار کان غافل نه رهيو. هو اهڙي ماڻهوءَ کي تلقين ڏيندو ۽ ذڪر سيکاريندو هو، جنهن ۾ لياقت ۽ استعداد ڏسندو هو. هن جون ڪرامتون بيشمار آهن، هو مستجاب الدعوات درويش هو، هن جو ذڪر ڪتاب 'حديقةالاوليا'٢ ۾ مفصل آيل آهي.

هڪ دفعو فرمايائين ته: مان پنهنجي مرشد (مخدوم بلاول رح) کان ٻڌو آهي ته جنهن ماڻهوءَ ۾ ٽي خصلتون هجن تنهن کان نفع حاصل ڪريو:

١) جڏهن وٽس وڃو ته خدا ياد اچي،

٢) جيڪي چوي سو دل ۾ وهي،

٣) سندس صحبت مان جدا ٿيڻ دل کي ڏکيو لڳي.

(تحفةالڪرام ٣)

هو اهل بيت نبوي جو ايتريقدر ادب ڪندو هو جو سادات جي گهر ڏانهن پير ڊگها ڪري نه سمهندو هو. جيئن ته هڪدفعو متيارين جي شهر ۾ اچي رهيو ته آرام ڪرڻ لاءِ بستري تي پير ڊگها ڪري

١- ڪتاب مذڪور ٣١٥ تا ٣١٦.

٢- ڏسو ڪتاب مذڪو ص ١٢١ تا ١٢٥.

٣- جلد ٽيون ص ١٥٣ قديم فارسي ڇاپو.

Marfat.com

ته سمجهيو، ڪائونس سبب پڇيو ويو ته فرمايائين ته هن شهر ۾ چوطرف ساداتن جون حويليون آهن تنهنڪري ادب ڪان پير ٻ ڳها ڪرڻ ڏکيا لڳن ٿا. هن بزرگ جو طريقه ڪبروي همداني جو مير سيد علي همداني[1] جي سلسله ڪان شيخ نجم الدين ڪبري[2] سان وڃي ملي ٿو. هن بزرگ مخدوم ساهڙ جي خليفن مان سيد رڪن الدين سخي متعلوي ۽ سيد حاجي متعلوي ۽ ٻيا گهڻا بزرگ آهن.

(مسودات مشتاق متعلوي)

پنهنجي مرشد مخدوم بلال جي شهادت ڪانپوءِ هو حضرت مخدوم نوح هالائي جي صحبت ۾ رهيو ۽ اتان گهڻو ڪجهه فيض پرايائين. هڪ دفعه مخدوم ساهڙ پنهنجي ڪثرت عيال ۽ قلت مال جي حضرت مخدوم نوح کي دانهن ڏني، مخدوم صاحب فرمايس ته: واپار ڪريو! چياءِ ته: سرمايو ڪونه اٿم! فرمايائينس ته: کيتي ڪر! عرض ڪيائين ته: انجي طاقت ڪانهيم! مخدوم فرمايو ته: نوڪري وڃي ڪر! عرض ڪيائين ته: نوڪري ته الله تعاليٰ جي ڪريانٿو! آخر مخدوم نوح فرمايو ته: ڪشادي گذران لاءِ ٻور ڏارڻ چڱا آهن! پوءِ مخدوم ساهڙ جي ڪشادگي رزق لاءِ دعا گهريائون. پنهنجن دوستن سان جڏهن پوٺي موٽيو تڏهن رستي ۾ مينهن جي وچ ٿنگ پڳل ڏنارن، فقيرن کي پيش ڪري چيو ته: هيءَ بيڪار آهي پلي کهي کائو. مخدوم ساهڙ چيو ته: هن کي کهو نه پر ساڻ کڻي هلوس جو مخدوم معظم وٽان مال پالڻ جو ارشاد ٿيو آهي. آخر انهن وٽ چڱي پلي ٿي، جنهن جي نسل مان تمام گهڻيون مينهون مخدوم ساهڙ وٽ موجود ٿي ويون.

(دائمل الذاڪرين)

١- تاريخ وفات ٧٨٦هه.

٢- وفات: ١٠ جمادي الاول ٦١٨هه. ڏسو شيخ نجم الدين ڪبريٰ از منوچهر محسني ص ٧ تهران ۽ ڏسو ريحانة الادب ج ٤ ص ١٧٢ حقيت ۾ منصور ڪبري مان اهو سال نڪري ٿو.

Marfat.com

'دليل الذاڪرين' مان هي به معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم ساهڙ لنجار سيد عبدالڪريم بلڙي واري جي معرفت جڏهن مخدوم نوح جي خدمت ۾ ٻهريون دفعه پهتو تڏهن مخدوم فرمايس : ڀلي آئين مخدوم ساهڙ! مخدوم ساهڙ عرض ڪيو ته : منهنجي ناليءَ جي اوهان کي ڪنهن خبر ڏني؟ مخدوم فرمايو ته : ـ نبانيِ العليم الخبير ـ مونکي ڄاڻندڙ خبردار سڌ ڏني! ان وقت مشائخ هوتي لاڪو به آيل هو ۽ هنن ٻنهي بزرگن ڪلمهءِ ـ لا اِلهٰ اِلاالله ـ جي خاص نموني ۾ تلقين حاصل ڪئي.

هو ايڏو پرهيزگار هو جو سندس عبادت واري حجره يا ڪوٺيءَ ۾ ڪنهن کي داخل ٿيڻ جي اجازت ڪانه هوندي هئي. هڪ دفعه سندس گهرواري عبادت خانه ۾ لنگهي وئي مگر جهٽ پٽ واپس ٿي، جنهن تي مخدوم صاحب فرمايو ته : هي گهر ساڻڻ جي لائق آهي جو ان ۾ عورت جو پير پيو آهي. (دليل الذاڪرين)

مخدوم صاحب جي وفات سنه ٩٨٠هه[1] ۾ ٿي ۽ سندس مقبره اَنڙپور ۾ آهي.

١٣- علامي محمد ٺٽوي[2]

بن ملا يوسف ٺٽوي، جو هڪ درويش ڪامل هو، هو ٺٽه مان جهانگير جي اوائل حڪومت ۾ نواب نورجهان بيگم جي دربار ۾ پهتو ۽ نورجهان جو پيءُ نواب اعتماد الدوله آصف جاه[3] سندس شاگرد ۽ علامي ٺٽوي جي دعائن جي برڪات جو تربيت يافته ۽ ترقي وٺندڙ هو.

١- حديقة الاوليا ص ١٢٥ . ٻئي نسخي ۾ تاريخ ١٤ رجب لکيل آهي.

٢- تحفة الڪرام ۾ هن کي ملا محمد جهانگيري جي لقب سان ياد ڪيو ويو آهي.

٣- ميرزا ابوالحسن آصف جاه چوٿون وفات ١٧ شعبان ١٠٥١هه ڏسو شجـرو مظهر شاه جهاني ۾ .

Marfat.com

شيخ فريد بکري لکي ٿو :

’ در جميع علوم مهارتی کلی داشت، ملا محمد را بمنزله امام محمد غزالی می توان گفت در علم جفر و تکثير و اعداد دستگاهی کمال داشت. ‘ ۱

ٻئي هنڌ لکي ٿو تہ :

’ هفت سال بلا انفصال مابين ملا محمد تتوی و ملا مصطفی علامی برهانپوری مباحثه علم رفت ، از ملا مصطفی علامی پرسيده شد کـه ملا محمد تتـوی را در تحصيل علوم چه طور يافتند؟ مشار اليه گفت که در جميع علوم سر آمد وقت خود است امروز قـرين او در هنـد موجود نيست الا در علم فقـه که احضار ندارد و محتاج بمطالعه کتب است. ‘ (ذخيرة الخوانين) . ۲

يعني تہ : علامي محمد ٺٽوي سڀني علمن ۾ ڪامل ماهر هو، ڪيس امام محمد غزاليءَ جي بجاءِ سڏي سگهجي ٿو، هو علم جفر ۽ تڪثير ۽ اعداد ۾ وڏي پهچ وارو هو. ست سال هن ۽ مصطفيٰ علامي برهانپوري جي وچ ۾ علمي بحث هلندو رهيو، هڪ دفعہ مصطفيٰ علاميءَ کان پڇيو ويو تہ ملا محمد کي علمن ۾ ڪيئن ڏٺا ياتو؟ چيائون تہ : هو سمورن علمن ۾ هن وقت جو سردار آهي ۽ هندستان ۾ هن جو ڪو بہ مٽ ڪونہ آهي ، مگر علم فقہ جو بر زبان ياد نہ اٿس ، اِن ۾ ڪتابن جي ڏسڻ جي ضرورت پويس ٿي . ‘

نواب آصف خان جي مهرباني ۽ وسيلي سان سموري مغل حڪومت جو صدر مقرر ٿيو ۽ صدارت (هاءِ ڪورٽ جي ججي جي عهدي) واري زماني ۾ قرآن شريف بہ ياد ڪري ورتائين. جهانگير جي زماني ۾ ترخان گهراڻو مرزا غازي وقاري جي وفات ڪري ختم ٿي چڪو هو،

۱- جلد پهريون ص ۳۷۴ .

۲- جلد پهريون ص ۲۸۶ هن جو احوال ذخيري جي ٻئي جلد ۾ ص ۲۳۶ تي بہ آهي ۽ ٽئين جلد ۾ ص ۹ ۽ ۵۵ تي آهي. مقالات الشعرا ۾ ۸۳۴-۸۳۵ ۾ آهي ۽ تحفة الکرام طبع راقم جي صفحہ ۲۱۲ ۽ ۳۹۱ تي پڻ ڏسجي .

Marfat.com

اگرچه ٺٽي ۾ گورنر جهانگير پاران مقرر ٿي ايندا هوا مگر ٺٽي جو مالڪ آصف خان (ابوالحسن) جي اشاري سان ملا محمد ۽ سندس پائرن کي بنايو ويو. ارغون ۽ ترخان گهراڻي جا باغات، محلات ۽ املاڪ جا پروانا بادشاه ملا محمد جي نالي ڪري ڇڏيا هئا، ان کان پوءِ سندس پائرن کي مليا. ٺٽي جو قاضي، مير عدل، مفتي، محتسب، سمورا عهدا ملا محمد جي پائرن جي حوالي هئا، هي صاحب ٺٽي جو مالڪ بڻجي ويو مگر ان هوندي به هو نورجهان بيگم ۽ نواب آصف خان سان سفر حضر ۾ سان رهندو هو، هو نورجهان بيگم جو استاذ هو.

(تحفة الڪرام)

افسوس جو اهڙو وڏو سنڌي عالم ۽ عامل نورجهان ۽ مهابت خان واري جهڳڙي ۾ - جنهن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو - مهابت خان قتل ڪرائي ڇڏيو.

هن جو ڏوهه هو ته نواب آصف خان جو هي ساٿي (ملا محمد ٺٽوي) هن فساد جي سلسلي جو محرڪ آهي تنهن ڪري هن جو قتل ضروري آهي. آصف خان کي اِنهيءَ ڪري ايڏو غم پهتو جو راتين جون راتيون اوچتو روئي رڙيون ڪندو هو، وا محمد آه!! وا محمد آه!!.

(ذخيرة الخوانين) ١

سندس شهيد ڪرائڻ کان پوءِ وصيت موجب هن جي لاش ٺٽي ۾ پهچائي دفن ڪئي وئي.

(تحفة الڪرام)

٢٤- سيد ابراهيم بکري

تصوّف جي تلاش ۾ سنڌ ڇڏي شيخ جلال متو برهانپوري٢ جي خدمت ۾ وڃي رهيو. پنهنجي مرشد جي صحبت ۽ دوستي ۽ مهرباني

١- ج ٢ ص ٣٧٤.
٢- ڏسو: برهانپور ڪي سنڌي اولياء ص ٢١٠.

Marfat.com

ڪري هميشه لاءِ وڃي رهي پيو ۽ ان جي وفات کان پوءِ سندس جاءِ نشين ٿيو. سيد صاحب وٽان ڪيترائي ماڻهو فيض هدايت حاصل ڪري عرفان جي شراب مان سيراب ٿيا.

مسيح القلوب شيخ عيسيٰ جندالله کان روايت آهي ته: هڪ دفعو آءٌ سيد جي خدمت ۾ ويٺو هوس، فرمايائين ته: شيخ اشڪر محمد عارف (٩٩٣هه) کان مون ٻڌو آهي ته جو هڪ دفعو ايجابي مشاهدو (همه اوست جو) ڪري، فرمائي رهيو هو ته - اطاعتڪ العاصي في عصيانڪ و ذڪرڪ الناسي في نسيانڪ - يعني ته: گنهگار پنهنجي گناه سان ڇڻ تنهنجي فرمانبرداري ڪري رهيو آهي ۽ وسارينڊڙ پنهنجي وساري سان گويا تنهنجي يادگيري ڪري رهيو آهي. سيد چيو ته انهن اڦظن ٻڌي گهڻو وقت گذري ويو آهي، پر اڄ تائين انهن جو ذوق باقي آهي ۽ دل مان فواري وانگي نڪري رهيا آهن.

هڪ ڏينهن هڪ سپاهي پوشاڪ پهريل ماڻهوءَ سيد صاحب جي خدمت ۾ اچي عرض ڪيو ته: مون ڏانهن دعا خير سان توجه فرمايو! سيد فرمايو ته: ابراهيم جو اندر نمرود جي باه کان به وڌيڪ ڪارو آهي، جيڪڏهن توکي انجي سڌ هجي ته سؤ دفعا لاحول پڙهي پري پڇي وڃين، باڪ هزار دفعا نهايت دلسوزي ۽ عاجزي سان ابراهيم لاءِ دعا گهرين! هن جواب حاضرين مجلس ۾ ڏاڍو گرڊو ۽ جوش سدا ڪيو ۽ ڪيترا بيهوش ٿي ويا.

برهانپور ۽ خانديش جا حاڪم ۽ امير سيد صاحب جا ڏاڍا معتقد ۽ نيازمند هئا، مگر هو ڪنهن ڏانهن به توجه ڪونه فرمائيندو هو. سنه ٩٩٨ هجري ۾ هن دنيا جي قيدخاني مان ڇوٽڪارو لهي بهشت جي سير لاءِ روانو ٿي ويو. ١ (گلزار ابرار) ٢

١- ٿي پٽ ٿيس ۽ ڪيترا خليفا پنيان ڇڏيائين. (گلزار ٣٩٣).

٢- گلزار ابرار ص ٣٩٢ - ص ٣٩٣.

Marfat.com

٢٥- ميان محمد مير سيوستاني

ميان محمد مير مشهور ميان مير لاهوري ولد قاضي سائينڏنو ولد قاضي قلندر فاروقي. سندس والده جو نالو بي بي فاطمه قاضي قاضن مشهور سنڌي بزرگ جي نياڻي آهي. اباڻي طرف سندس سلسلهء نسب حضرت عمر بن خطاب رضي الله تعاليٰ عنه سان وڃي ملي ٿو ۽ اهڙي طرح ماءُ جي پاسي کان به فاروقي آهي. ميان مير سيوهڻ ۾ سنه ٩٥٧هه ۾ تولد ٿيو. اڃا ٧ سالن جو مس ٿيو ته سندس والد بزرگ وفات فرمائي ويو. ١٢ ورهين جي ڄمار ۾ سمورا ديني علوم معقول ۽ منقول پڙهي يگانو زماني جو ٿيو. ان کانپوءِ وڃي والده سڳوريءَ کان قادري طريقي ۾ بيعت ڪري تلقين حاصل ڪيائين ۽ ٿوري وقت ۾ ڪشف جي بلند درجي تي وڃي پهتو. دنيا جا لاڳاپا لاهي پنهنجي والده جي اجازت سان هو سلوڪ جي راه ۾ هلڻ لاءِ نڪتي وڏيو ۽ شهر ڇڏي سيوهڻ جي پهاڙن ۾ قدم رکيائين ۽ شيخ خضر سيوستاني جو انهيءَ جبل ۾ رهندو هو، اتي باقي منزلون پوريون ڪري خلافت جو خرقو ڏنائين. انهيءَ وقت هن تي اويسي ڪيفيت طاري ٿي جنهنڪري خطيرةالقدس ۾ سيدنا عبدالقادر جيلاني جي روحانيت سان ملاقاتون ٿينديون رهيس. جڏهن ٢٥ سالن جي نوجواني واري ڄمار کي پهتو تڏهن سندس مرشد شيخ خضر کيس ارشاد ڪيو ته هو لاهور ۾ وڃي رهي ۽ اتي قادري طريقي جي تلقين ڪرڻ فرمائي. لاهور ۾ پهچي زهد ۽ رياضت ۽ ياد خدا ۾ مشغول رهجي ويو، ان حد تائين جو راتين جون راتيون ننڊ کانه ڪندو هو ۽ حبس دم جي وسيلي فقط هڪ دفعو ساه کڻي سان سموري رات ڪٽي ڇڏيندو هو. هڪ هفتي کانپوءِ روزو کوليندو هو، ڪڏهن ڪڏهن استغراق جي حالت وڏيڪ غالب پوندي هوس ته برابر هڪ مهيني تائين به ڪاڏي کائڻ جو اتفاق ڪونه ٿيندو هوس.

Marfat.com

محمد دارا شڪوه 'سڪينته‌الاولياء'[١] ۾ لکيو آهي ته: هڪ دفعو رياضت واري زماني ۾ ميان مير جو ڀاءُ سندس ڏسڻ لاءِ سيوهڻ مان کهي لاهور آيو. ميان مير وٽ اهو ڪجهه نه هو جو ڪٽي ڀاءُ کي کارائي، ڏاڍو پريشان ٿيو، ڀاءُ کي پنهنجي حجري ۾ وهاري، لڳو لڳ واري باغ ۾ وڃي وضو ڪري ٻه رڪعتون نفل پڙهي دعا گهريائين ته: يا الله آءٌ بيڪس بي يار مددگار آهيان توکان سواءِ ٻيو ڪو به مددگار ڪونه آهي، ڪجهه ڏي ته هن مهمان کي کارايان! دعا گهري رهيو هو ته هڪ ماڻهو اچي چيس ته: اوهان لاءِ ڪو شخص کاڌو کڻي آيو آهي ۽ اوهانجو انتظار ڪري رهيو آهي! جڏهن حجري ۾ آيو تڏهن انهي ماڻهوءَ طعام جو خونچو سندس اڳيان رکيو ۽ ڪجهه روڪ رپيا ڏنائين، پوءِ چيائينس ته: جنهن کان گهريو اٿئي تنهن تو ڏانهن هي طعام ۽ نقد موڪليو آهي! ٻئي به ڪنهن شيءِ جي گهرج هجيئي ته ٻڌاءِ ته پهچائي وڃان! ميان مير اهي لفظ ٻڌي وري اٿي ٻه رڪعتون نفل ادا ڪيون ۽ شڪرانا بجا آندائين، پوءِ پنهنجي ڀاءُ سان گڏجي ويهي کاڌو کاڌائين.

محمد دارا شڪوه سندس همعصر ۽ ميان مير جي خليفي جو خليفو آهي، هن پنهنجن ڪتابن 'سفينته‌الاولياء' ۽ 'سڪينته‌الاولياء' ۾ ميان مير جي ڪرامتن جا بيشمار چشم ديد واقعا لکيا آهن جن مان مختصر طور ڪجهه هت ڏجن ٿا:

(١) هڪ ماڻهو ميان مير جي خدمت ۾ اچي عرض ڪيو ته منهنجو ڇوڪرو سخت بيمار مرڻيڪ حالت ۾ آهي، اٿي مس پهچندس ته دم ڏيئي ڇڏيندو، دعا گهرو ته هن کي صحت حاصل ٿئي. ميان مير کيس دلجاءِ ڏيندي پاڻي پڙهي ڏنو، چيائينس ته هي وڃي پيارينس ته تو

١- ڪتاب مذڪور اردو ترجمو ص ٣٢.

Marfat.com

چڱو ڀلو ٿي پوندو. بيمار جي حلق مان پاڻي لنگهيندو ويو ته هو چڱو ڀلو ٿي پيو.

(٢) هڪ ماڻهو جو پٽ صفا گنگو هو، جنهن کي ميان مير وٽ وٺي آيو، عرض ڪيائين ته هي ڇوڪرو اصلا نٿو ڳالهائي، هن تي توجه فرمايو ته زبان کلي. ميان مير ڇوڪري کي مخاطب ٿي فرمايو ته: چئو بسم الله الرحمٰن الرحيم! ڇوڪري هڪدم بسم الله پڙهي ۽ ان کان پوءِ سڀڪجهه ڳالهائڻ لڳو. اهو ساڳيو ڇوڪرو ٿورن ڏينهن اندر قرآن جو حافظ ٿيو.

(٣) مسلمانن جي فوج جو هڪ دفعي ڪانگڙه قلعه تي گهيرو هو، گهيري کي ٻه سال گذري ويا پر قلعو فتح ئي ڪونه پيو ٿئي. فوج جي افسرن ۾ هڪ امير ميان مير جو مريد هو جنهن پنهنجي مرشد کي لکي موڪليو ته دعا گهرو ته قلعو فتح ٿئي، انهي رقعه جي پٺ تي جواب لکيائون ته: انشاءالله تعاليٰ قلعو تنهنجي هٿ تي فتح ٿيندو. خط پهچڻ کانپوءِ چوٿين ڏينهن قلعو فتح ٿي ويو.

(٤) ميان مير جي مريدن مان هڪ محمد فاضل نالي شخص جو پٽ فوت ٿي ويو، ڏاڍو غمگين ٿيو، مرشد فرمايس ته ڏک نه ڪر تنهنجي زال پيٽ سان آهي اميد ته توکي پٽ ڄمندو، پوءِ جاچ ڪرائي ويئي ته برابر سندس زال پيٽ واري هئي. آخر پورن مهينن کانپوءِ پٽ ڄائو جنهنجو ميان مير افضل نالو رکيو ويو.

(٥) هڪ دفعو جهانگير بادشاه ڪشمير ۾ هو، ڪن ماڻهن شيخ عبدالحق محدث دهلوي (متوفي ١٠٥١ھ) ۽ مرزا حسام الدين، جو خواجه باقي بالله دهلوي ١ (متوفي ١٠١٢ھ) جو وڏو خليفو هو، بادشاه جا انهن بزرگن جي برخلاف وڃي ڪَن ڀريا، بادشاه حڪم

١- تاريخ ٢٥ جمادي الثاني (مفتاح التواريخ ص ٢٠٧).

Marfat.com

ڪيو ته شيخ عبدالحق ۽ مرزا حسام الدين مونڊانهن ڪشمير هليا اچن ۽ شيخ عبدالحق جو فرزند مولانا نورالحق (متوفي ١٠٧٣ھ) ڪابل هليو وڃي. ان حڪم ڪان پوءِ شيخ عبدالحق محدّث دهلي مان روانو ٿي جڏهن لاهور پهتو تڏهن سڀ ڪان پهريان ميان مير جي خدمت ۾ آيو ۽ عرض ڪيائين ته اسان لاءِ هي حڪم نڪري چڪو آهي! ميان مير شيخ کي دلجاءِ ڏيندي فرمايو ته: پريشان نه ٿي، نه تون ڪشمير ويندين ۽ نه تنهنجو پٽ ڪابل! ۽ مرزا حسام الدين به دهلي کان نه چڏيندو، اوهان سڀ دهلي ۾ ئي خوش خرم رهندا! ان ڪانپوءِ چار ڏينهن مس گذريا ته لاهور ۾ بادشاه جهانگير جي وفات (١٠٣٧ھ) ١ جي خبر پهتي، سندس لاش کي به لاهور آڻي دفن ڪيائون. هي ٽيئي بزرگ ان ڪانپوءِ دهلي روانا ٿي ويا.

ميان مير جون پيون به ڪيتريون ئي فوق العادة ڪرامتون جي 'خزينةالاصفياء' ٢ ۾ نقل ڪيل آهن ۽ ازانسواءِ سندس حياتيءَ تي جدا ڪتاب به لکيل آهن، ٣ هت فقط مٿين معمولي واقعن تي اڪتفا ڪجي ٿي.

١- تاريخ ٨ صفر ڪشمير کان ايندي واٽ تي فوت ٿيو.

٢- ڏسو ج ص ١٥٤ کان ص ١٦٠.

٣- ڏسو : ١) سڪينةالاولياء. ترجمه اردو ملڪ فضل الدين لاهور ١٩٢٠ع ؛ ترجمه اردو از مقبول بيگ بدخشاني پيڪيجز لاهور ١٩٧٢ع
فارسي جلالي نائيني تهران.

٢) سفينة الاولياء. فارسي نواڪشور ١٨٧٢-١٨٨٤-١٩٠٠ع
فارسي آگره ١٨٥٣ع
فارسي تهران.

٣) خزينةالاصفياء. مفتي غلام سرور.

٤) سر اڪبر. جلالي نائيني تهران.

٥) مقالات الشعرا. قانع ٺٽوي چاپ حسام الدين ص ٥٠٠ ص ٣١٤د.

٦) تذڪره شعراء ڪشمير. حسام الدين ملا شاه بدخشيءَ جي احوال ۾. [illegible]

Marfat.com

میان میر جي قادري طريقي جو سلسلو هن ريت آهي:

ميان مير مريد شيخ خضر سيوستاني،١ او مريد شيخ عابد كبير، او مريد شيخ ابوالقاسم، او مريد شيخ موسيٰ حلبي، او مريد شيخ ابوبكر، او مريد شاه داؤد، او مريد شاه سليمان، او مريد شيخ قريشي، او مريد شيخ عبدالرزاق بن شيخ سيد عبدالقادر جيلاني. (خزينةالاصفياء ج ٢)

ميان مير لاهور ۾ برابر ٦٠ سال رهي هزارن ماڻهن کي فيض پهچائي، نواب وزير خان مغل جي گورنري ۽ شاهجهان بادشاه جي زماني ۾ اڱاري ڏينهن ظهر نماز کانپوءِ ٧ ماه ربيع‌الاول سنه ١٠٤٥هه جو هن فاني دنيا مان لاڏاڻو فرمايو.

سموري زندگي مجرد حصور رهيو، يعني شادي ڪانه ڪيائين جنهن ڪري اولاد ڪانه ڇڏيائين. کيس چار ڀائر ۽ ٻه ڀينر هيون.

ڀائن جا نالا هي آهن:

١) قاضي بولڻ،
٢) قاضي عثمان،
٣) قاضي طاهر،
٤) قاضي محمد ۽
٥) پاڻ ميان مير هو.

سندس ڀينر:

١) بي بي باڻي، ٢

١- ڏسو احوال خزينةالاصفياء ج ١ ص ١٣٦ وفات بقول صاحب ميرالقادريه ٩٩٤هه.

٢- نالي ۾ اختلاف آهي، مقالات (٥٠١) جامل مائي- سڪينة (فارسي ص ٢٧) بي بي بادي سنڌيءَ ۾ اهو نالو مائي باڊل ڏيندو.

---

٧) تحفة الڪرام قانع ٣—١٣٨ فارسي.
(ميان مير جي تصوير ڏسو: سر اڪبر تهران- مقالات‌الشعرا- سڪينةالاوليا طبع تهران- مقبري جي تصوير سڪينةالاوليا اردو طبع لاهور ١٩٧٢ع.

Marfat.com

٢) بي بي جمال خاتون . اها بي بي وليه عارفه جنهن جو بيان هن ڪتاب جي باب الجيم ١ ۾ ڏسو گهرجي .

ميان مير وٽان هزارين ماڻهن فيض ورتو ۽ سندس طريقو سموري هندستان ۾ پکڙندو رهيو . مشهور خليفن مان جن جا نالا تاريخ جي ڪتابن ۾ اچن ٿا سي هي آهن :

١) شيخ شاه محمد مشهور به ملا (شاه بدخشي) بدخشاني (متوفي ١٠٦٩ هه) شهزاده محمد دارا شڪوه هن جو خليفو ۽ مريد هو ٢ .

٢) حاجي مصطفي سرهندي (متوفي ١٠٣٩ هه) ٣ مير نعمت الله مسڪين شاه (متوفي ١٠٥٢ هه) .

٣) خواجه بهاري (متوفي ١٠٦٠ هه) . ٣

٤) نٿا شاه لاهوري (متوفي ١٠٢٧ هه) هن بزرگ جي وفات ميان مير جي سامهون ٿي، هن جي وفات جي وقت فرمايائون : اسانجي گهر جي رونق فقير نٿا کٽي ويو. بجازيءَ ۾ ميان مير پنهنجن خادمن کي فرمايو هو ته ڪيس خليفي نٿا جي لڳ دفن ڪجو . ٥

٥) ملا حامد قادري (متوفي ١٠٤٣ هه) . ٦

٦) شاه نعمت الله سرهندي (متوفي ١٠١٧ هه) ٧ ۾ ديا .

١- ڏسو نمبر ٣١ .

٢- ڏسو تذڪره شعراي ڪشمير حسام الدين ج ١ ص ٤٢٦-٤٢٩ وفات ۾ ... ١٠٧٢ هه پڻ چئي وڃي ٿي. ڏسو تصوبرون ساڳو تذڪرو جلد ... تا ٢٤ ۽ سڪينة (اردو - پيڪيجز ص ١٧٩ تا ص ٢٤٣ .

٣- تاريخ ١٤ صفر سڪينة اردو (پيڪيجز) ص ١٦٧ .

٤- سڪينة ,, ص ٢٤٤ .

٥- سڪينة ص ١٢٠-١٥٩-١٦٠-١٦١-١٦٣-١٦٥-١٦٦-١٧٨-١٨٥ .

٦- سڪينة ص ١١٥ .

٧- سڪينة ص ١٥٧ .

Marfat.com

محمد دارا شڪوه 'سڪينةالاولياء' ۾ سندس (ميان مير جي) وفات جو قطعه تاريخ هيٺين ريت درج ڪيو آهي:

از علامه فتح الله قادری

میان میر سر دفتر عارفان — که خاک درش رشک اکسیر شد
سفر جانب شهر جاوید کرد — چو زین محنت آباد دلگیر کرد
خرد بهر سال وفاتش نوشت — بفردوس والا میان میر شد ١
١٠٢٥ھ

از مفتی غلام سرور لاهوری

میر دنیا و دین میان میرست — واقف راز و محرم اسرار
هست میر بهشت تولیدش — هم میان میر چشمهٔ انوار
٩٥٧ھ
باز فرمود شیخ والا جاه — عقل تولید او بصد تکرار
٩٥٧ھ
بندهٔ مقتدا میان میر است — سال تولید آن شه ابرار
٩٥٧ھ
هادیٔ صدق میر اشرف خوان — وصل آن شان زبدة الاخیار
١٠٢٥ھ
نیز فیاض حق ولی آمد — هم میان میر دستگیر ای یار
١٠٢٥ھ — ١٠٢٥ھ

ایضاً

شه دوران زمان فضل الهی — میان میر آن ولی اهل توقیر
ز رهبر متقی پیداست سرور — کنی تاریخ توایدش چو تحریر
٩٥٧ھ
بجو تاریخ وصل آن شهٔ دین — ز تاج الاصفیا عابد میان میر
١٠٢٥ھ

(خزينةالاصفياء) ٢

١- سڪينة فارسي ص ٩٧.
٢- ج ١ ص ١٥٩.

٢٦- تاج العاشقين محمد سنڌي

سندس والد (عبدالله سنڌي) سنڌ مان هجرت ڪري برهانپور وڃي رهيو، شيخ لشڪر محمد عارف جو مريد ٿيو ۽ ننڍي هوندي حديث، تفسير ۽ فقہ جا علوم شيخ طاهر يوسف سنڌي وٽ حاصل ڪيائين ۽ حڪمت ۽ هيئت ۽ طب جو علم حڪيم عثمان بوبڪائي (برهانپوري) وٽ تحصيل ڪيائين. مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ برهانپوري سنڌي جو ننڍپڻ ۾ هم درس ۽ هم سبق هو. ان ڪان تصوّف جا ڪتاب جيئن تہ 'شرح منازل السائرين' 'نقد نصوص شرح فصوص' 'شرح گلشن راز' ۽ 'شرح مواقف' مسيح الاولياء وٽ پڙهيائين. طالب علمي جي زماني ڪان وٺي هو سهڻي صورت ۽ سهڻي آواز جو فريفتو رهندو ايندو هو. سندس چوڻ آهي تہ: مونکي حسن پرستيءَ وڏن ڪان روڪي ڇڏيو ۽ مسيح الاولياءَ جي ثابت قدميءَ بي بابان علمن جا دروازا کولي ڇڏيا ۽ اڳتي وڌندو رهيس.

جوانيءَ ۾ علمن جي تحصيل ڪانپوءِ هڪ خوبصورت مظهر تي عاشق ٿي پيو ۽ انجي تصّور ۽ درد ۾ خاموش ٿي هڪ ڪمند ۾ چلو ڪڍڻ لڳو ۽ نالائق نفس سان مخالفت ڪرڻ لاءِ ڪمر همت جي ٻڌي ويهي رهيو. ائين ٿي هڪ رات جو خواب ۾ حقيقي معشوق جو پسڻ ٿي ويس ۽ هميشہ لاءِ مجازي عشق ڪان خيال ڪڍي ويس. تذڪره 'گلزار ابرار' وارو لکي ٿو تہ: جنهن سال عرش آشياني بادشاه اڪبر خانديش ۾ تشريف فرما ٿيو ١ تہ خانديش جي اڪيڙي حاڪم تاج العاشقين تي بادشاه جي طرفداريءَ جي تهمت لڳائي ڪٺي قيد ۾ وجهارايو. جڏهن دوستن جي تدبير ۽ مشوري سان آخر ڪيس قيد مان مشڪل سان ڇوٽڪارو نصيب ٿيو، ان ڪانپوءِ هو سڌو دارالخلافہ آگره روانو ٿي ويو.

١- سنہ ١٠٠٨ھ.

Marfat.com

آگره ۾ بادشاه جي اميرن ۾ قليچ خان نالي هڪ وڏو عالم فاضل ۽ حڪيم امير هو جنهن تاج العاشقين کي پنهنجي پرورش ۾ ورتو ۽ سندس سمورو خرچ پنهنجي ذمي ڪيائين. ان کانپوءِ قليچ خان سنه ١٠١١ھ ۾ لاهور جو گورنر مقرر ٿي آيو ته تاج العاشقين کي به پاڻ سان علمي صحبتن لاءِ پاڻ سان ورتيون آيو جتي هي صوفي عاشق، زاهد، عابد بزرگ ڪن بت پرست راجپوتن هٿان سنه ١٠١٣ هجري ١ ۾ شهيد ٿي ويو. ٢

٢٧- خواجه سيد محمد چشتي بکري

هي خواجه بزرگ، خواجه مودود چشتي ٣ جي اولاد مان آهي، قندهار جي پرڳڻي مستونگ ۾ رهندو هو (اڄ ڪلهه اهو مستونگ بلوچستان جي پرڳڻي ۾ آهي). چيو وڃي ٿو ته شاهجهان جي زماني ۾ مغليه گورنر قندهار، بهادر خان ٤، شاهجهان جي برخلاف سازش ڪري ايران جي بادشاه کي قندهار حوالي ڪرڻ گهريو ٿي ۽ سيد خواجه محمد چشتي کان ان بابت امداد گهريائين، چاڪاڻ جو بلوچستان جا تمام گهڻا رهاڪو سندس مريد ۽ معتقد هوا، مگر خواجه صاحب بادشاه شاهجهان سان وفاداري ڏيکاريندي انڪار ڪيو ۽ اتان سفر ڪندي گجرات ۾ اچي شاهجهان سان مليو ۽ سمورو احوال روبرو خدمت ۾ عرض رکيائين. بادشاه کيس گورنري قندهار جو پروانو ڏيئي وري واپس روانو ڪيو، مگر هو جڏهن سنڌ ۾ پهتو تڏهن گورنري کان فقيريءَ کي وڌيڪ پسند ڪيائين، بکر ۾ مير محمد معصوم بکري جي ٥

١- تاريخ غره جمادي الاول.

٢- گلزار ابرار ص ٤٦٥.

٣- وفات ٥٢٧ نفحات الانس تهران ص ٣٢٩.

٤- ڏسو احوال ماثرالامرا ١-٤٠١ ۽ مظهر شاهجهاني ص ٣٠٩ (١٠٢٩ھ) ۾ قندهار هيو.

٥- مولوي صاحب مرحوم شايد غلطي ڪئي آهي، مير معصوم فوت ٿي چڪو هيو، ٿي سگهي ٿو مير جي خاندان مان سندس شادي ٿي هجي.

Marfat.com

شادي ڪري اتي ئي رهجي پيو. 'ذخيرةالخوانين' جو مصنف لکي ٿو:
بکر پرڳڻي جي هڪ ڳوٺ صبت پور ١ ۾ سندس وفات ٿي. اهو ٻارهين
صدي هجري جي ٻوئين اڌ جو واقعو آهي.

٢٨- حڪيم عثمان ٻوبڪائي

پٽ شيخ عيسيٰ بن شيخ ابراهيم صديقي. ٻوبڪن ۾ ڄائو ۽ سنڌ جي جدا جدا استاذن وٽ علوم حاصل ڪيائين. گهڻو وقت مخدوم عباس محدّث پاٽائي جي خدمت ۾ معقول ۽ منقول جي تحصيل ڪيائين. ان کان پوءِ ان وقت جي مشهور استاذ انام شيخ وجيه الدين علوي احمد آبادي ٢ جي خدمت ۾ پهچي ڪيترا علم حاصل ڪيائين، ازانسواءِ قاضي محمود موزمي ۽ شيخ حسين بغدادي کان به علمي فائدا ورتائين. مطلب ته ڪوبه علم ۽ ڪوبه فن اهڙو ٻوئتي نه ڇڏيو هوائين جنهن جو حڪيم صاحب جامع نه هو. مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ کان روايت آهي ته: حڪيم صاحب فرمائيندو هو ته سنڌ جي رهڻ وارن ڏينهن ۾ آءٌ هڪ دفعو مخدوم نوح رحه هالائي وٽ ويس، هن لاءِ ته علمي ڪمالات حاصل ڪرڻ لاءِ ڪائونس دعا گهران، مگر اجا ڪجهه زبان تي آندوئي ڪونه هوم ته فرمايائون ته — اتقوا الله يعلمكم — يعني پرهيزگار ٿي رهو ته الله تعاليٰ اوهان کي علم نصيب ڪندو! علومن جي حاصل ڪرڻ کان پوءِ سالن جا سال برهانپور جي محلي سنڌي پوره ۾ درس ڏيندو رهيو. مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ برهانپوري سنڌي، علامه قاضي عبدالسلام سنڌي — جنهن جو 'مختصر وقاية'

١- صبت پور هن وقت سنڌ کان ٻاهر ديري غازيخان ضلع ۾ آهي ۽ اڳ بکر سرڪار جي ماتحت هئي. (وفائي)

٢- ٩١١هه ۾ چانپانير ۾ ڄائو ۽ ٢٩ صفر يڪشنبه ٩٩٨هه احمد آباد ۾ دفن ٿيو. تذڪره علماء هند ص ٢٤٩.

Marfat.com

تي شرح لکيل آهي ۽ هڪ جزي تي حديث جي روايت پيش ڪيل آهي - شيخ نصيرالدين پٽ شيخ سراج محمد بنبائي ۽ مولانا صالح سنڌي، جو پنهنجي استاذ جو ناني پڻ هو، شيخ يوسف بنگالي جو داماد شيخ سکهجي، سيد محمد غوثي مصنّف 'تذڪره گلزار ابرار' اهي سمورا حڪيم صاحب جا شاگرد آهن، جن مان هرهڪ مائهو پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ صوفي هو.

حڪيم صاحب سنڌ مان پهريان سنه۹۸۳هه جي شروع ۾ گجرات ۾ پهتو. اهو محمد شاه ۱ بن مبارڪ شاه (فاروقي) خانديش جي واليءَ جو زمانو هو، پوءِ گجرات مان برهانپور پهتو. برهانپور جي حاڪم سندس تشريف آوري کي هڪ برڪت جو ڪارڻ سمجهي سندس ڏاڍي تعظيم ۽ عزت ڪئي، برهان پور جي قضا ۽ فتوي جو عهدو سندس سپرد ڪيائين، برابر ۲۷ سال فتوي سان گڏ مختلف علومن جو درس به ڏيندو رهيو. سرڪار پاران هن لاءِ خانڏيش جي سرحد وٽ هڪ جاگير هئي. سال ۱۰۰۸هه ۾ هي پنهنجي اهل عيال سميت جاگير تي هليو ويو ۽ اڃا اتي مس پهتو ته بادشاه اڪبر اعظم جي فوج جي انهي علائقي ۾ آمد جو اطلاع ٻڌائين. حڪيم صاحب خير هن ڳالهه ۾ سمجهيو ته وري برهانپور واپس هليو وڃجي. ڪجهه وقت جهنگل ۾ رهڻ جو ارادو ڪري پوءِ اڳتي هلڻ جو خيال هوس ته اوچتو چورن جو ٽولو اچي مٿان ڪڙڪيو. حڪيم صاحب ۽ ۱۷ ٻيا عزيز قريب جي نسب ۽ علم سان آراسته هوا تن سيني کي چور شهيد ڪري مال کنيو هليا ويا. اهو واقعو شعبان سنه ۱۰۰۸هه ۾ تي گذريو.

وقت جي وڏي مرشد شيخ لشڪر محمد عارف برهانپوري جو فرمائڻ آهي ته: مونکي ته بس حڪيم ئي حڪيم نظر اچي ٿو! حڪيم

۱- ميران محمد ثاني بن ميران مبارڪ ثاني ۹۷۴ - ۹۸۴ .

Marfat.com

صاحب وري فرمائيندو هو ته: منهنجو استاذ قاضي موريي شيخ جو مريد آهي تنهنڪري مان به سندس عاشق آهيان !

مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ فرمائيندو هو ته منهنجو چاچو سڳورو شيخ طاهر يوسف فرمائيندو هو ته : نوڙت، عاجزي، گمنامي، وري خوش زندگي جهڙي حڪيم صاحب ۾ آهي اهڙي ٻئي ڪنهن به ايڏي عالم ۾ مان ڪانه ڏٺي. علم مدهوشي ۽ وڏائي جو هڪ زبردست امتحان آهي، ان ۾ دل جي هوشياري گهٽ نصيب ٿيندي آهي پر حڪيم صاحب ۾ قلب جي هوشياري ڪافي موجود هئي. 'تذڪره گلزار' وارو لکي ٿو ته: ٤٠ سالن تائين هن بزرگ ڪنهن کان به ڪجهه گهري نه ڪاڌو، نهايت پرهيزگاريءَ سان حياتي گذاريائين. هن ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن، جن مان 'تفسير بيضاوي جو حاشيو' ۽ 'صحيح بخاري جو شرح' نهايت مشهور ۽ مشڪل جاين جو حل پيش ڪندڙ آهن . ١

٢٩- مخدوم شهاب الدين واصل سنڌي

عمل وارو عالم ۽ حضور دل وارو ڪامل هو. سنڌ جي ڀرازي ۾ جتي رهندو هو ان کي سندس نالي تي 'شهاب الدين جو ڳوٺ' ڪري سڏيندا هئا. هن بزرگ وٽ شيخ طيب ۽ طاهر ۽ سندن والد مخدوم يوسف باناني ٽيئي ڄڻا پڙهڻ آيا. 'منهاج العابدين ٢' مصنف امام غزالي ٣ وٽس پڙهي هواڻن (جنهنجو تفصيل شيخ طاهر جي احوال ۾ ڏسي سگهجي ٿو) تصوف جي علم کان سواءِ ٻيو به گهڻو ڪجهه هن بزرگ وٽان هنن ٽنهي ڄڻن حاصل ڪيو.

١- تذڪره گلزار ابرار ص ٤٤٥ .

٢- منهاج العابدين الي الجنة (تصوف) مطبوعه سال ١٢٨٨ - ١٣٠٥ - ١٣٢٢ هه .
(معجم المطبوعات سرڪيس ص ١٤١٥)

٣- ابو حامد محمد حجة الاسلام (٤٥١هه - ٥٠٥هه) .

Marfat.com

مسيح‌الاولياء شيخ عيسيٰ پنهنجي چاچي شيخ طاهر محدّث کان نقل ڪيو ته : هڪ ڏينهن آءٌ پنهنجي استاد شيخ شهاب‌الدين سان دسترخوان تي کاڌو کائي رهيو هوس پر ڪجهه پريرو هوس، دل ۾ آيو ته ڪهڙو نه چڱو ٿئي جيڪڏهن پنهنجي استاد سان سندس ٿانوَ ۾ شريڪ ٿي وڃان . جهٽ پٽ ان وقت منهنجي ارادي جو عڪس هن جي آئينهء دل تي پيو، مون کي سڏائي پنهنجي برابر گڏي وهارياؤن . وري دل ۾ آيم ته استاد صاحب پنهنجي هٿ سان هڪ لقمو منهنجي وات ۾ وجهي، پاڻ ائين ڪيائين ۽ ٿورو مرڪيا به . هن بزرگ جون ان قسم جون ڪيتريون ئي روايتون سنڌ ۽ گجرات جي ماڻهن کي ياد آهن . ١

وڏيڪ تذڪره وارو صاحب لکي ٿو ته : سندس اولاد به بزرگي جي لحاظ کان پنهنجن وڏن جي خانقاه کي آباد رکندي اچي ٿي، خدا ڪري آباد رهي .

ء

مخدوم شهاب‌الدين جي وفات ڏهين صدي هجري ۾ ٿي ۽ سندس اولاد ۽ خانقاه يارهين صدي تائين 'تذڪره گلزار ابرار' جي لکڻ جي زماني تائين موجود هو . تذڪره سنه ١٠٣٦هه ۾ ختم ٿيو آهي جنهن وقت هي خاندان سنڌ ۾ موجود رهيو آهي . مگر هن زماني ۾ انجو ڪوبه پتو ڪونه پوي ٿو ته اهو بزرگ ڪٿي هو ۽ سندس خاندان ۾ ڪير آهي .

٣٠- شيخ خضر سيوستاني

قادري طريقي جو وڏو پير ۽ پرهيزگار، تارڪ الدنيا مرد هو، سندس زهد ۽ اتقاء هن حد کي پهتل هو جو سموري حياتي ۾ ڪجهه به

١- گلزار ابرار ص ٤٠٠.

Marfat.com

پاڻ وٽ نه رکيائين ۽ نه ڪجهه مال ميڙيائين. پهريائين گهڻو ڪري قبرستان ۾ رهندو هو پوءِ سيوهڻ جي پهاڙ ۾ وڃي رهيو ۽ اتي وڻن جا ساوا پن کائي حياتيءَ جو بچاءُ ڪري الله تعاليٰ جي ياد گيريءَ ۾ گذاريندو رهندو هو. پهاڙي ۾ هڪ تنور جوڙايو هوائين مگر ان ۾ ڪڏهن به ماني پچائي ڪانه کاڌي هوائين. گرمي ۽ سردي ۾ سندس پوشاڪ فقط گوڏ هوندي هئي جا ڏن ڪان وٺي گوڏن تائين سندس اگهڙ ڍڪيندي هئي. سرديءَ ۾ تنور ۾ ويهي عبادت الهي ۾ مشغول رهندو هو ۽ گرميءَ ۾ تنور جي مٿان هڪ پٿر ٽڪرو رهندو هو جنهن تي ويهي عبادت ڪندو هو. مگر اهو پٿر سج جي گرمي ڪان ڪڏهن نه تپندو هو. سيوهڻ ۾ گهڻو ڪري ڪونه ايندو هو. مهيني ٻن کان پوءِ ڪڏهن ڪڏهن شهر مان اچي لنگهي ويندو هو. الله تعاليٰ کان سواءِ ٻين سان به سندس دوستي ڪانه هوندي هئي. جهنگلي جانور سانپ گڏجي اٿڻ ويهڻ وارا ساٿي هوندا هئا.

محمد دارا شڪوه 'سفينة الاولياء' ۾ آندو آهي ته: هڪ ڏينهن سيوهڻ جو حاڪم ۱ زيارت لاءِ شيخ خضر جي خدمت ۾ آيو. ڏٺائين ته شيخ سخت ڪاڙهي ۾ گرم پٿر تي مراقبو ڪيو ويٺو آهي. حاڪم ويجهو وڃي اهڙيءَ طرح بيٺو جو پاڇو شيخ تي پون لڳو. شيخ معلوم ڪري مٿو مٿي ڪري پڇيو ته: ڪير آهين؟ هن وراڻيو ته جو آيو آهين؟ ۽ تنهنجي اچڻ جو مقصد ڇا آهي؟ چيائين ته: توهان جي زيارت لاءِ آيو آهيان! منهنجو مطلب آهي ته مون تي ڪو ڪم ڪريو ته ان جي پوري ڪرڻ سان سعادت حاصل ڪريان! شيخ فرمايو ته موجود ڪري ڏي ته ...

۱- سفينه ۾ آهي: يکي از وزرا بخدمت ايشان عرض کرد (ص ۷۰) سڪينة الاولياء ۾ آهي: روزي حاڪم ولايت سيوستان... (۲۸ تهران). (ڏسو سندو ترجمو ص ۳۰۹ پيڪيجز).

Marfat.com

اهڙو ڪم ڪونہ آهي جو اوهان سان لاڳاپو رکندو هجي! حاڪم ان تي ڏاڍي عاجزيءَ سان دوباره عرض ڪيو. شيخ چيو: چڱو، جيڪڏهن تون منظور ڪرين تہ ڪم چوان ٿو! چيائين تہ: حاضر آهيان منظور آهي! شيخ چيو تہ: پُٽ! پهريون ڪم هي آهي تہ پنهنجو پاڇو مون تان هٽاءِ يعني پري ٿي بيهہ ڇاڪاڻ تہ جو ماڻهو الله تعاليٰ جي ياد ۾ گذاري رهيو آهي تنهن تي ٻي ڪنهن بہ پاڇي جي گهرج نہ آهي؛ ٻيو تہ جتان آيو آهين اوڏانهن هليو وڃ! حاڪم اتان هٽي پري ٿي بيٺو ۽ فقير تان پاڇو لهي ويو. پوءِ عرض ڪيائين تہ: اوهان جڏهن الله تعاليٰ جي يادگيريءَ ۾ مشغول ٿيو تڏهن منهنجي لاءِ دعا گهرندا ڪريو! شيخ چيو تہ: الله تعاليٰ اهڙو وقت ئي شال مون کي نصيب نہ ڪري جو الله تعاليٰ جي ياد وقت غير خدا بہ دل ۾ اچي ۽ تو کي بہ ان وقت ياد ڪريان! شيخ خضر جي مشهور خليفن مان شيخ محمد مير سيوهاڻي[1] مشهور ميان مير بالا پير جنهن جو مُقبرو لاهور ۾ آهي.

ڪتاب 'سيرة القادريہ' ۾ لکيل آهي تہ: شيخ خضر سيوستاني سنہ ٩٩٤هہ ۾ وفات فرمائي. مفتي غلام سرور لاهوري قطعہ تاريخ هيٺين ريت لکيو آهي:

خضر چون آن رهنمائی دو جهان	مقتدائی دین و ولی متقی
کرد چون رحلت ازین دارالفنا	سال وصل آن ولیٔ جنتی
آفتاب عارفان حق ـ بگو:	نیز ـ سالک متقی نورالولی
٩٩٤هـ	٩٩٤هـ

(خزينة الاصفياء) [2]

٣١- بي بي جمال خاتون سيوستاني

دنيا جي مشهور عارف ميان مير لاهوري جي ڀيڻ، عورتن ۾ وڏي عارفہ ۽ زاهده ٿي گذري آهي. ترڪ ۽ توڪل ۾ رابعہ بصري جي

١- سفينة الاولياء ص ٧٠ (فارسي).
٢- ص ١٣٧.

Marfat.com

برابر هئي. هن تصوف ۽ تجريد جي راه رسم پنهنجي والده کان سکي ۽ پنهنجي پاڻ کان بہ گهڻو ڪجهہ حاصل ڪيو. ڪرامتون هن کان تمام گهڻو ظاهر ٿينديون رهيون. محمد دارا شڪوه 'سفينة الاولياء'[١] ۾ لکي ٿو تہ: هڪ دفعو بہ مڻ ڪڻڪ جا پنهنجن هٿن مبارڪن سان هڪ ٿانوَ ۾ وجهي رکيائين ۽ روزانہ ان مان ڪڻڪ ڪڍي مهمانن ۽ فقيرن کي کارائيندي رهندي هئي. برابر هڪ سال تائين بہ مڻ پورت ڪئي.

هڪ دفعي هڪ مڇي شڪار ڪري بي بي صاحبہ وٽ آندائون، ان وقت بي بي ڏاڍي موج ۾ وينل هئي، مڇي کي ڏسي فرمايائين تہ: هن کي پاڻ وٽ سانڍي رکو جو هن ۾ وڏي برڪت رکيل آهي! بي بي جي خادمن مڇي پاڻ وٽ رکي ڇڏي جا خشڪ ٿي وئي ۽ ڪيترو وقت رکيل هئي، ان ڪري وڏيون برڪتون ڏسڻ ۾ آيون ٿي.

بي بي جمال خاتون سنہ ١٠٤٩ھ ۾ وفات فرمائي وئي.

قطعه تاريخ از غلام سرور لاهوري

عارفه خاتون دين بي بي جمال — ذات او آمد سعيده اعظمه
ارتحال او چو جستم از خرد — شد ندا از دل وحيده اعظمه[٢]
١٠٤٩ھ

٣٢- مخدوم بلال باغباني رحہ

عالم، عارف، محدث، مفسر، صوفي، سلطان العارفين، زبدة الڪاملين، مخدوم بلال بن مخدوم حسن بن مخدوم ادريس سمو، ڄام نظام الدين سمي جو سڳو پاءُ (؟) اصل ٿٽي جو رهاڪو، پر هن صاحب حڪومت جي بجاءِ درويشي اختيار ڪري باغبان[٣] (؟) ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي. (نقل از دستخط قاضي مشتاق متعلوي)[٤]

١- ڪتاب مذڪور فارسي ص ٢١٥ سفينة الاولياء اردو ص ١٥٣ [illegible] ١٨٩ (تهران).

٢- ڏسو ص ٤٢٨.

٣- معصومي ۾ [illegible] ڄاڻايل آهي ص ١٩٨. هن وقت اهو شهر [illegible] نالي مشهور ۽ زيارت گاه آهي. حديقة الاولياء مان معلوم ٿئي ٿو تہ [illegible] باغبان هڪ ٻئي شهر جو نالو آهي.

٤- مشتاق مرحوم لکي ٿو تہ: نقل از ڪتاب [illegible] قديم، در منقول [illegible] چنين نوشته بوده [illegible] (ثاني)'

Marfat.com

زندگي جو وڏو حصو خلق جي خدمت، نصيحت ۽ وعظ ۽ ارشاد ۾ گذاريندو هو. زهد ۽ تقويٰ جي معاملي ۾ سندس ڪو به مٽ ڪونه هو، علم حديث ۽ تفسير جو وڏو ماهر هو، سڀني مقامن جو مالڪ هو. (معصومي) ١

سيد محمد غوثي برهانپوري لکي ٿو ته: مون سان شيخ هدايت سنڌي برهانپور ۾ ڳالهه ڪئي ته هڪ ڏينهن مخدوم پنهنجي خلوت خاني ۾ مشاهدي ۽ مطالعه الهي ۾ مشغول هو ته مٿس اُج جو غلبو ٿيو جنهن ڪري ٻاهر اچڻو پيس. ٻاهر اچي ته خضر عليه السلام موجود هو، پوءِ هن وٽان جيڪي ماٺو هوس سو مليس جيڪي ونٺو هوس سو ورتائين ٢ .

پاڻي جو هڪ وڏو ڪونر ڀري راتين جون راتيون ان ۾ ويهي ذڪر ڪندو هو، ذڪر جي غلبي ۽ حال جي جوش ڪان انهي پاڻيءَ ۾ چڪر پيدا ٿيندو هو جو جنڊ وانگي پيو ڦرندو هو، جڏهن صبح ٿيندو هو ته پاڻي ۾ زوردار چڪر ساڳي حالت قائم رهندو هو، جيستائين پاڻي کي درياه ۾ وجي نه هاريندا هوا تيستائين بس نه ڪندو هو. (تحفة الڪرام) ٣

هڪ دفعو دريا جي رستي ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي سيوهڻ وڃي رهيو هو. ٻيڙيءَ وارو مهاڻو پنهنجي عادت موجب ڳار گند بڪي رهيو هو، ڪنهن جي چوڻ تي چپ نه ٿي ڪيائين. آخر مخدوم صاحب پنهنجي ٽوپي ڪڍي سندس مٿي ۾ پارائي جنهن ڪانپوءِ گارين ڪان خاموش رهجي قال الله ۽ قال رسول ۾ مشغول ٿي ويو . جيستائين ٽوپي مٿي تي هوس ته وعظ ۽ نصيحت ۾ لڳل هو. ٻيڙيءَ مان لهڻ بعد جڏهن ٽوپي سندس سر تان لاهي ورتائون، ساڳو مهاڻو وري جهڙو هو تهڙو ٻڻجي گارين ۽ بڪ شڪ ۾ لڳي ويو . (مقالات الشعرا ٢ ۽ تحفة الڪرام)

١- ڏسو ڪتاب مذڪور ص ١٩٨ .
٢- گلزار ابرار ص ٣٧٨ .
٣- طبع اول ص ١٤١ .
٤- ڏسو ڪتاب ص ٩١ .

Marfat.com

مخدوم بلال جو طريقو ڪبروي آهي جو شيخ نجم الدين ڪبري خوارزمي ¹ سان وڃي ملي ٿو. سندس پيريءَ جو سلسلو هن ريت آهي:

مخدوم بلال مريد شيخ دوست علي سيستاني، او مريد سيد شمس الدين علي همداني (متوفي سنه ٧٨٦هه)، او مريد شيخ شمس الدين مزوقاني قدس سره (متوفي ٧٦٦هه)، او مريد ابوالمڪارم علاؤالدين سمناني (متوفي ٢٢ رجب سنه ٧٣٦هه)، او مريد نورالدين عبدالرحمان اسفرائني (متوفي ١٤ جماديالاول سنه ٦٩٥هه)، او مريد جمال الدين احمد جوزقاني (متوفي ٦٦٩هه)، او مريد رضي الدين علي لالا غزنوي (متوفي ٣ ربيع الاول سنه ٦٤٢هه)، او مريد شيخ مجدالدين بغدادي (متوفي ٦١٧هه)، او مريد شيخ نجم الدين احمد بن عمر ڪبري خوارزمي (جو تاتارين جي جنگ ۾ ١٠ جماديالاول سنه ٦١٦هه ۾ شهيد ٿيو). اهو سلسلو اڳتي هلندي وڃي شيخ جنيد بغدادي سيدالطائفه سان ملي ٿو.

(نقل از بياض مشتاق متعلوي)

ڄام فيروز جي زماني ۾ جڏهن شه بيگ ارغون سنڌ تي ڪاهه ڪئي ۽ باغبان وٽان اچي لنگهيو تڏهن قومي غيرت ڪري مخدوم بلال جي مريدن ۽ جماعت زبردست مقابلو ڪيو، پر شه بيگ ڪاميابيءَ سان وڌندو وڃي ٺٽي پهتو. ٺٽي ۾ مرزا شه بيگ ڄام فيروز سان معاهدو ڪري اڌ ملڪ سنڌ حوالي ۽ اڌ پنهنجي قبضي ۾ رکي جڏهن دوباره سيوهڻ جي رستي ڪان موٽيو، تڏهن تلٽي ۾ منزل انداز ٿي انهيءَ علائقي جي زميندارن ۽ معزز ماڻهن کي گهرايائين، مگر ڪيس پڌايو ويو ته: ٺٽي جا ماڻهو اوهان جي اطاعت ۽ فرمانبرداري لاءِ تيار آهن مگر مخدوم بلال — جو هن حد جو وڏو عالم ۽ شيخ آهي سو — ماڻهن کي روڪي رهيو آهي، بلڪ هو جنگ ۽ مقابلي لاءِ ماڻهن کي تيار ڪري رهيو آهي!

١- ولادت ٥٤٠هه شهر خيوه ۾ ۽ شهادت ١٠ جماديالاول سنه ٦١٨هه جو شهر اورگنج (جرجانيه) ۾. (نجم الدين ڪبريٰ از منوچهر محسني ص ٤ – ٧).

Marfat.com

هي بنيادي سبب آهي جو شه بيگ مخدوم کان وير وٺڻ جو ارادو ڪيو. (معصومي ١).

آخر جڏهن سنڌ پوري طرح ارغون خاندان جي هٿ ۾ اچي وئي تڏهن مخدوم بلال کي پهرين محرم سنه ٩٣٥هه يا سنه ٩٢٩هه ٢ جي شام تي سندس شهر باغبان ۾ وقتي سياست سبب مرزا شاه حسن بيگ ارغون جي حڪم سان شهيد ڪرايو ويو ۽ اتي ئي دفن ڪيو ويو.

مشتاق متعلوي سندس وفات تي هيٺيون مرثيو لکيو آهي:

شهنشه باغبان مخدوم مشفق	غريق بحر عرفان پای تا فرق
بلال ابن الحسن سلطان سمه	بتائيدات سبحانی موفق
چو بهره‌اش ز، ما اوذيت، موهوب	نموده اش قتل قوم چغده ناحق
شده چغده چو چغدان چغد ويران	و هو حی مع الشهداء يرزق
بغره ماه عاشورا مکرم	شهادت شد نصيبش قدرت حق
چو پرسيدم ز هاتف وصف سالش	٤جوابم داد خوش دان خاصهٔ حق
اگر جوی تو تاريخ وصالش	بجو از لفظ٣ خوش‌آن خاصهٔ حق
ازان منظوم شد تاريخ مذکور	که آرد ذکر صالح رحمت حق

مخدوم صاحب ٢ جي شاگردن ۽ خليفن مان سيد حيدر سنائي، قاضي ڏتو سيوستاني ۽ مخدوم رڪن‌الدين ٺٽوي ۽ مخدوم ساهڙ لنجار مشهور آهن.

١- ڏسو ص ١١٧ ڪتاب مذڪور.

٢- معصومي سنه ٩٢٩هه ص ١٩٩ حديقة‌اوليا ۾ وفات جو سال ٣٠ ماه صفر سال ٩٣١هه لکيل آهي. ص ٧٩.

٣- لفظ خوش جا جمل جي حساب موجب عدد ٩٠٧هه ٿين ٿا جنهن مان مخدوم صاحب جي تاريخ وفات حاصل نٿي ٿئي، شايد ان ۾ ڪجهه تعميه ٿيل هجي. (وفائي)

٤- سيرالعارفين جو مصنف جمالي دهلوي ايران جي سفر کان موٽندي مخدوم بلال سان ملاقي ٿيو ۽ ساڻس صحبتون ڪيائين. مخدوم بلال 'عوارف' جا چند مقامات کانئس پڙهيا. (اردو ادب علي ڳڙهه ١٤: ١ ص ٢٢، سيرالعارفين مطبوعه دهلي)

Marfat.com

٣٣- درويش بابو سنڌي

سنڌ جي ڪهڙي شهر جو رهاڪو آهي ان جو پتو نہ پئجي سگهيو. شيخ عيسيٰ سنڌي برهانپوري جي زماني ۾ جڏهن برهانپور ۾ ’سنڌي محلو‘ قائم ڪيو ويو تڏهن جيڪي سنڌي پنهنجي وطن مان تصوّف ۽ عرفان جي ڳولا لاءِ برهانپور ويندا هئا، تن مان هي بہ هڪ بزرگ هو.

محبت ۽ حيرت جي ميدانن جو ماهر، فنا ۽ بقا جي واٽن جو ڄاڻو، شيخ لشڪر محمد عارف برهانپوري شطاريءَ جو بهترين مريد هو. ’تذڪره گلزار ابرار‘ جو مصنّف لکي ٿو تہ: برهانپور جي سنڌي محلي ۾ هڪ حجري ۾ عبادت ڪندو رهندو هو، اتفاق سان ان حجري جي ٻن پاسن کان ديوار ٽٽي ڪِري پئي، درويش کي ارادو ٿيو تہ حجري جي ديوار جي مرمت ڪرائي ۽ ان باري ۾ مون سان (گلزار جي مصنف سان) مشوري طور ڪجهہ ڳالهہ ٻولهہ ڪرڻ گهريائين تہ اوچتو ئي اوچتو ڪيس خيال آيو تہ سڀ کان ڀهريان ان ڪم لاءِ استخاره ڪجو وڃي، ڇاڪاڻ جو درويشن لاءِ استخاره کان سواءِ ڪم ڪرڻ بهتر نہ آهي. شيخ فريدالدّين عطار جي مثنوي ’منطق الطير‘ هٿ ۾ هوس ان کي فال يا استخاره وٺڻ لاءِ کوليائين تہ هي بيت نڪتا:

گلخن ست از جملهٔ دنياى دون	قصر تو چندست ازين گلخن کنون
قصر تو گر خلد جنت آمد ست	با اجل زندان محنت آمد ست
گر نبودى مرگ را بر خلق دست	لائق افتادى درين منزل نشست

هنن شعرن جو حاصل مطلب آهي تہ هيءَ دنيا مٽيءَ جو ناهم ٿوهہ آهي ان ۾ تون ڪهڙيون ماڙيون ٺهرائيندين ۽ ٺو ديهي آڏائين، جيڪڏهن تو کي بهشت ۾ ماڙي ملڻ واري آهي تہ بہ اجل تائين هن قيد ۾ محنت سان گذارڻو آهي، جيڪڏهن موت نہ هجي ها تہ بہ هن دنيا ۾ ماڙيون ناهي وٺهڻ نيڪ هجي ها.

Marfat.com

تذڪره گلزار وارو لکي ٿو تہ: ان فال نڪرڻ کان پوءِ حجري جي ديوارين ڍهرائڻ کان صاف انڪار ڪيائين، اسان ان لاءِ ڪيس گھڻيون ئي منتون ڪيون مگر ڪجھ بہ نہ ٻڌائين. اهو واقعو ١٠٠٣ھ جو آهي ۽ تانجو جيستائين ڪيس قبر جي عمارت (سنہ ١٠١٥ھ) ۾ دفن ڪيو ويو تيستائين انهيءَ ڪليل ويران حجري ۾ عمر گذاريندو رهيو.

در این خانه بی لوح ست، غوثی از خرد نبود
پئی پاس متاعش رخنهٔ دیوار بربستن [١]

٣٤- بابا احمد بڪري

سيد نظام الدين اولياءَ دهلوي جو خليفو عارف ۽ تارڪ بڪر مان روانو ٿي دهلي ۾ ڪماليت جو ڪسب ڪري احمد آباد ۾ اچي رهيو، جتي بابا احمد بڪري نعلبند جي لقب سان مشهور ٿيو. اگرچہ هن سموري زندگيءَ ۾ نعلبنديءَ جوءِ ڪڏهن بہ ڪم ڪونہ ڪيو هو مگر احمد آباد جي هڪ مشهور نعل بند جي پاڙي ۾ رهندو هو، جتي نعلبندن جون ٽوليون رهنديون هيون ۽ سندس معتقد بہ اهي ئي هئا.

هن بزرگ احمد آباد ۾ ١٩ ذوالقعد مهيني جو نائين صدي هجري جي اوائل ۾ وفات فرمائي ۽ اتي ئي دفن ٿيو. مٿين تاريخ تي سندس ٻارهو ڪيو ويندو آهي. احمد آباد جي شهر جو جن چئن احمد [٢] نالي وڏن معزز ماڻهن بنياد وڌو، تن سان ١٢ صوفي بہ شريڪ هئا جن جي اول نالي ۾ بابا [٣] لقب گڏيل هو، انهن ٻارهن مان هڪ اهو بابا احمد بڪري بہ آهي.

١- ڏسو ڪتاب مذڪور ص ٥٩٢ .

٢- احمدآباد جا باني چار احمد هي آهن: ١) سيد احمد کٽو (متوفي ٨٤٠ھ) - ٢) سلطان احمد (متوفي ٨٥٥ھ) - ٣) وزير احمد - ٤) قاضي احمد .

٣- ١٢ بابا هي آهن: ١) بابا خوجو - ٢) بابا لاڏو - ٣) بابا ڪرامت - ٤) بابا علي شير ٥) بابا محمود - ٦) بابا توڪل - ٧) بابا ابو محمد لواوي - ٨) بابا احمد بڪري سنڌي - ٩) بابا لڏو - ١٠) بابا دهوڪل - ١١) بابا سماح - ١٢) بابا ڪمال مالوي. (تاريخ احمد آباد) . (وفائي)

Marfat.com

٣٥- ابوبڪر سنڌي

هن بزرگ جو مفصل احوال ڪنهن به ڪتاب ۾ نظر مان ڪونه گذريو آهي، فقط سندس هڪ تصنيف 'انيس الواعظين' فارسي مان معلوم ڪري سگهجي ٿو ته هو سنڌ جو رهاڪو بزرگ آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ پنهنجو سمورو نالو هيٺين ريت لکي ٿو:

ابوبڪر احمد بن محمد بن علي قريشي ماقب به بدر.

ٻئي هنڌ لکي ٿو ته:

چون در مسجد جمعه بیائی در حال دو رکعت پیش از سنت ادا بکن، در هر رکعت بعد فاتحه سوره اخلاص پنجاه بار بخوان. رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم گفت: هرکه این نماز بگذارد نمیرد تا جاء خود در بهشت نه بیند و یا کسی اورا بیند. ای مؤمن مؤلف این مجالس ابو بکر سندی غفرالله له ولوالدیه این نماز ثواب بسیار گفته و ایشان گذارده اند و جاء خود در بهشت دیده، پس باید که از دست نگذاری.

هن عبارت جو حاصل مطلب آهي ته: جڏهن جمعه ڏينهن مسجد ۾ داخل ٿجي تڏهن سنت کان اڳ ۾ ٻه رڪعتون پڙهيون وڃن ۽ هرهڪ رڪعت ۾ الحمد کان پوءِ پنجاه دفعا قل هوالله احد پڙهجي، رسول‌الله صلي‌الله عليه وسلم جو ارشاد آهي ته جيڪو ماڻهو اها نماز پڙهندو ته مرڻ کان اڳ ۾ پنهنجي جاءِ بهشت ۾ ڏسندو، هنن مجلسن (ڪتاب) جو گڏ ڪندڙ ابوبڪر سنڌي چوي ٿو ته مان اها نماز پڙهي آهي ۽ بهشت ۾ پنهنجي جاءِ به ڏٺي اٿم.

انيس الواعظين بمبئي ۾ ڪيترا دفعا ڇپجي پڌرو ٿيو آهي، هن ۾ ڪيتريون موضوع يا هٿرادو حديثون به آيل آهن جنهنڪري مولوي فقيرالله لاهوري هن تي 'تنبيه الواعظين' نالي هڪ تنقيد به لکي آهي جنهن ۾ ڪوڙين حديثن روايت ڪرڻ کان منع ڪيل آهي. بهر حال

Marfat.com

وعظ لاءِ هي ڪتاب عام خلق ۾ ڏاڍو قبول پيل آهي جو ڪيترا دفعا ڇپجي هٿون هٿ کڄي رهيو آهي. ١

مؤلف ڪهڙي زماني جو هو ۽ ڪڏهن وفات ڪري ويو ان جو پتو ڪونه پوي ٿو. 'انيس الواعظين' جي ورق گرداني مان هيترو پتو ضرور پوي ٿو ته هو ٨ صدي هجري کانپوءِ جو ماڻهو آهي.

٣٦- مخدوم اسماعيل سومرو

پنهنجي وقت جو عارف ڪامل، ولي اهل دل سنڌ جي وڏن عارفن مان ٿي گذريو آهي. هن وٽان هزارين ماڻهو ظاهري ۽ باطني علومن جو فيض پرائيندا رهيا، هن جون حضور پر نور سيّدنا محمد مصطفيٰ صلي الله عليه و سلم جي روح پاڪ سان خطيرة القدس ۾ ملاقاتون ٿينديون رهنديون هيون. هن هڪ رات خواب ۾ حضور رسول ڪريم جي اشاري سان پنهنجي ننڍي نياڻيءَ جو نڪاح متيارين جي هڪ نوجوان سيد سان ڪرايو جنهن جو اولاد اڄ تائين متيارين ۾ موجود آهي. ۽ سنڌس ٻي هڪ نياڻي عارفه ڪامله وليه ۽ الله تعاليٰ جي معرفت جي مقامن جي ڄاڻو ۽ سنڌس ئي فيض يافته ۽ خليفه هئي. انهيءَ مائي لاءِ به ساداتن جي هڪ نينگري جي ادب رکڻ سبب حضورجن جي روحانيت جي ذريعي، مخدوم صاحب کي بشارت ملي هئي جنهن کانپوءِ هن کي اهي ڪمالات حاصل ٿيا. (ڪواڪب السعادات)

هن بزرگ جو احوال 'حديقة الاولياء' ٢ ۽ ٻين ڪتابن٣ ۾ موجود آهي.

١- هي ڪتاب ١٨٨٦ع—١٣٠٢ھ جو بمبئي مان ڇپيو، جنهن جي آخر ۾ 'رساله مفيدة تنبيه الغافلين' جنهن جو ذڪر مٿي آيل آهي سو ٻڌ ضميمه طور ڇپيل آهي- ٢٨ صفحه ۽ ليٿو ۾ آهي.

٢- ڏسو ص ١٥٣.

٣- مثلا تحفة الڪرام قديم ڇاپو ص ١٦٢.

Marfat.com

’تذڪره گلزار ابرار‘ ١ ۾ لکيل آهي ته:

مخدوم اسماعيل سومرو پنهنجي ملڪ جي نامور مشائخن مان آهي، سنڌس خانقاه هڪ زاهدستان هو، ڪيترا هزار مڻ اناج جا پوکائيندو هو ان مان جيڪا به پيدائش ٿيندي هئي اها سموري خانقاه جي فقيرن کي ڪارائي ڇڏيندو هو ۽ هڪ داڻو به پاڻ نه رکندو هو. هنجي طريقي جو بنياد ئي هن ڳالهه تي رکيل هو ته جيڪي به پيدا ٿيندو سو سمورو الله جي مخلوق کي ڏيئي ڇڏيندو ۽ رات ڏينهن خدمت خلق ۾ گذاريندو هو. خدمتگذاري ڪندي سال ٩٩٨هه ۾ الله تعاليٰ جي رحمت کي وڃي پهتو.

باد دلش غنچهٔ باغ صفا

اگهم ڪوٽ ۾ دفن ڪيو ويو جتي سنڌس مزار مشهور آهي.

٣٧- مخدوم احمد هالائي

احمد بن مخدوم اسحاق، بن مخدوم عمر، بن مخدوم اسماعيل، بن عبدالله نو مسلم، جنهنجو اصل نالو راجڪمار ارجن بن وردو هو. هو حضرت شيخ الاسلام بهاءالدين زڪريا ملتاني جي هٿ تي مسلمان ٿيو ۽ سنڌس اولاد مان مخدوم اسحاق هالائي هڪ وڏو ولي ۽ فضائل جو مالڪ هو ۽ هن جون ڪرامتون گهڻائي ڪان گهڻيون آهن. هالن جا بزرگ پيتي انهيءَ بزرگ جي اولاد مان آهن. مخدوم احمد عمر خاموش اڪيلائي ۾ گذاريندو هو ۽ سهروردي طريقي موجب ڪڏهن ڪڏهن سماع ۽ ذڪر جي جماعت ۾ شريڪ ٿيندو هو. سماع واري حالت ۾ هن تي اهڙي ڪيفيت طاري ٿيندي هئي جنهن جو بيان نٿو ڪري سگهجي.

١- ڏسو ص ٣٨٩.

Marfat.com

'تحفةالڪرام' ۾ سندس هڪ ڪرامت جو بيان آهي ته: هن بزرگ کي هڪ رئيس اهل عيال سميت دعوت ڪئي، هوڏهن هن جو پٽ ساڳي ڏينهن گذري ويو هو ۽ مخدوم صاحب جي ڪرامت سان جڏهن ڇوڪرو زنده ٿيو تڏهن هن ڪاڏو ڪاڏو. ڇيو وڃي ٿو ته آخر ڇمار ۾ هو نيرن ڪوٽ ۾ آيل هو جتي هڪ سوناري ڇوڪر سماع جي مجلس ۾ نهايت سوز گداز سان هڪ بيت پڙهيو، جنهنڪري مخدوم صاحب تي اهڙي حالت وارد ٿي جو سندس روح هن خاڪي پڃري مان پرواز ڪري هليو ويو ۽ سندس لاش کي هالا آندو ويو. چون ٿا ته هن جي جنازي مان _ لااله الاالله _ جو ذڪر سموري راه ۾ آهستي ٻڌڻ ۾ آيو ٿي.

مخدوم احمد ظاهري علمن جو به وڏو عالم هو جن جي تحصيل مخدوم عبدالرشيد هالائي وٽ ڪئي هوائين ۽ ڪجهه سير سلوڪ جون منزلون به وٽس طي ڪيون هوائين. سندس وفات سنه ٩٣٦هه ۾ ٿي آهي. [١]

هن بزرگ جي اولاد مان ميان محمد صالح ٿيٽيءَ هالن مان هڪ قطعه تاريخ موڪليو آهي اُن مان سنه وفات ٩٣٤هه [٢] نڪري ٿو، ڪهڙي صحيح آهي ان بابت ڇئي نٿو سگهجي.

قطعه تاريخ

قدوهٔ ارباب عرفان و يقين	مقبل حق، منبع اهل ڪمال
آن ولي ايزدي، ابن عمر	شيخ احمد صاحب رشد و جلال
برڪشيده رخت هستي ناگهان	خوش ز شوق وصل زين دار ملال
داد حق اندر جوار شاهدين	منزل و ماواش شد شاد از وصال
خاص حق مي بود زان روح القدس	خاص درگاه احمد، خوش گفت سال

٩٣٤هه

١- ڏسو قديم ڇاپو ص ١٤٨ حديقةالاوليا ۾ مفصل ذڪر آيل آهي ص ٨٧ تا ١٠٠.
٢- حديقةالاوليا ۾ پڻ سال وفات ٩٣٤هه ڏنل آهي ڏسو ص ١٠٠.

Marfat.com

۳۸- مير ابوالبقا بکري

بکر جي ساداتن ۾ هڪ وڏو شريف ۽ صوفي بزرگ هو، جنهنجي فقيرانه خاص حالت سان گذاريندو هو. جڏهن نصيرالدين همايون بادشاه شير شاه جي ڪاهه کان پوءِ سنڌ ۾ آيو، بکر جي باهران وڃي خيما کوڙيائين. همايون کي هميشه درويشن جي ڳولا رهندي هئي. جنهن ڪري مير ابوالبقا جي زيارت لاءِ وٽس آيو ۽ سنڌس جهوپڙيءَ ۾ وڃي صوفيانه انداز جي صحبت ڪيائين. جڏهن بادشاه همايون مير صاحب وٽان موٽي ويو تڏهن جاسوسن انهيءَ واقعي کان شاه حسن ارغون والي سنڌ کي اطلاع ڏنو، جنهن تي هن صوفي درويش سادات کي تير وسائي رستي ۾ شهيد ڪيو ويو. همايون بادشاه کي ان واقعي ڪري ڏاڍو ڏک ۽ غم پهتو (تحفة الڪرام ڪجهه اضافه سان) اهو واقعو سنه ۹۴۷ھ ۽ ۹۴۸ھ جي وچ ۾ ٿي گذريو، جڏهن سلطان همايون بادشاه اٽڪل ٻه سال برابر سنڌ ۾ امداد حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ۾ لڳل هو.[1]

١- تاريخ معصوميءَ ۾ انهيءَ بزرگ جو ذڪر آهي، لاهور ۾ ئي همايون سان گڏ هو (ص ۱۶۶). مير معصوم لکي ٿو ته: پهرلوءِ ۾ بادشاه جي منزل هئي جتي ميرزا هندال باغي ٿي ڪانئس ڇڄي قندار هليو ويو ۽ يادگار ناصر ميرزا به اوڏانهن وڃڻ لڳو انوقت همايون بروز سه شنبه بتاريخ ۱۸ جماديالاول ۹۴۸ھ جو مير ابوالبقا جي گهر ويو ۽ کيس يادگار ناصر ميرزا ڏانهن سمجهائڻ لاءِ موڪليائين. مير چهار شنبه ۱۹ تاريخ ميرزا وٽ ويو ۽ کيس سمجهائڻ لاءِ درياه اڪري رهيو هو جو بکر جي قلعه دارن کي (جيڪو انوقت محمود بکري جي حوالي هو) معلوم ٿي ويو ۽ هنن تير وسائڻ شروع ڪيا، هڪ تير مير کي لڳو ۽ زخمي ٿيو ۽ ٻئي ڏينهن فوت ٿي ويو. بادشاه کي سخت افسوس ٿيو (معصومي ص ۱۷۱ - ۱۷۲) تذڪره مذڪر احباب ۾ سنڌس مفصل احوال آهي (ص ۱۷۱-۱۷۴) عنوان ۾ — افتخارالسادات و العلما امير نظام‌الدين ابوالبقا — لکيو ويو آهي. اصل سمرقند جو هو اتان رنج ٿي نڪتو ۽ هند ۾ همايون وٽ آيو. شهادت بعد سنڌس لاش بکر مان کڻي خواجه عبيدالله احرار جي خانقاه ۾ دفن ڪيو ويو. شعر به چوندو هو.

Marfat.com

٣٩- شيخ ابراهيم بن عمر سنڌي

سنڌ مان نقل ڪري برهانپور وڃي رهيو. سيد محمد مهدي جونپوري جڏهن سنڌ ۾ ڄام فيروز ١ جي زماني(٩١٤-٩٢٧هه) ۾ مهدويت جي دعوىٰ سان آيو تڏهن سنڌ مان جيڪي بزرگ ۽ فاضل ماڻهو سندس مريد ٿيا تن ۾ شيخ ابراهيم سنڌي به هو. ابراهيم جون قاضي قاضن مشهور عالم ۽ صوفي سان ملاقاتيون رهيون. شيخ ابراهيم برهانپور ۾ وفات ڪئي ۽ شهر جي اتر ڪان سندس مشهور مقبرو آهي.
(گلزار ابرار) ٢

٤٠- شيخ ابراهيم ڪلهوڙو سنڌي بڪري

'تذڪره گلزار ابرار' جي لکڻ موجب هو همايون بادشاه جي زماني ۾ برهانپور وڃي رهيو. چيو وڃي ٿو ته اصل بکر جي آسپاس جو باشندو هو، گجرات جي مشهور مجذوب شاه منصور سان ملاقاتيون رهيون، روزانه پنج سو مظفري رپيا (سلطان مظفر گجراتي جو سڪو) غيب مان (قفي السّماء رزقكم) ڪيس حاصل ٿيندو هو، ۽ روزانه فقيرن ۽ محتاجن تي وراهي ڇڏيندو هو. هڪ ڏينهن برهانپور جي حاڪم ميران شاه مبارڪ شيخ ابراهيم٣ جي خدمت ۾ تمام گهڻو نذرانو موڪليو پر پاڻ قبول نه فرمايائين، چيائين ته: هي مال مغلن جي ملڪيت ۾ ايندو. اسان جو ان ۾ حصو ڪونه آهي. اهي لفظ پيشگوئي طور هئا، جو ٿورن ڏينهن اندر جنت آشيان همايون جون فوجون خانديش ۾ اچي پهتيون ۽ گجراتي حاڪمن جو سمورو مال اسباب اچي هٿ ڪيائون.

١- ڄام نظام الدين جي دور ۾ سيد محمد مهدي ٺٽي ۾ آيو.
٢- ڏسو ص ٢٣٦.
٣- ميران مبارڪ ثاني ٩٤٢ - ٩٧٤هه.

Marfat.com

’تذڪره گلزار ابرار‘ ١ جو مصنّف لکي ٿو ته: هڪ دفعو ماڻهن وٽس شڪايت ڪئي ته اڳ اهڙا بزرگ هوندا هئا جو ڪجهه چوندا هئا سو ٿي پوندو هو! جنهن تي شيخ فرمايو ته: جيڪڏهن اڳيان بزرگ پٿر کي چوندا هئا سون ٿي پؤ ته انهي زماني ۾ ٿي پوندو هو باقي.... اجا ڳالهه پوري نه ڪيائين ته سامهون جيڪو پٿر پيل هو سو سون ٿيڻ لڳو، پاڻ مشڪي فرمايائون ته پٿر! آءٌ توکي ته ڪونه چئي رهيو آهيان ته سون ٿي پؤ، مان ته ڳالهه ڪندي دوستن سان گفتگو ڪندي ائين چيو آهي!

سنه ٩٤١ هجري ۾ وفات ڪيائين. هيٺين مصرعه مان سندس تاريخ وفات ملي ٿي:

— بادا کشاده بر وی درهای آسمانی — ؟

٤١- قاري ابراهيم سنڌي (شطاري)

هي بزرگ به قسمت سانگي سنڌ مان برهانپور وڃي نڪتو ۽ شيخ لشڪر محمد عارف ٢ جو مريد ٿي اتي وڃي رهيو، علم قرأت جو اهڙو ڄاڻو هو جو ڪيس جبرئيلي لهجي جو مالڪ سڏيندا هئا. سندس ڪمال هن حد کي پهتل هو جو سندس مرشد ۽ مسيح القلوب شيخ عيسيٰ جندالله پاڻائي برهانپوري وٽس علم قرأت سکيا هئا. پنهنجي مرشد جو ايڏو گرويده ۽ عاشق هو جو هڪ دفعو ڪجهه وقت سندس مرشد شيخ لشڪر محمد عارف نذر و نياز وٺڻ پاڻ تي حرام ڪري ڇڏيو هو ته قاري ابراهيم جهنگ مان ڪاٺيون ڪٺي وڪڻي پنهنجي مرشد جي ڪاڌي پيتي جو بندوبست ڪندو هو. هڪ دفعو پنهنجي مرشد سان گڏجي احمدآباد ۾ غوث الاولياء شيخ

١- ڏسو صفحو ٢٧٢

٢- وفات سنه ٩١٣ هه.

Marfat.com

محمد غوث گواليارِي (متوفي ٩٧٠هه) جي خدمت ۾ پهتو تڏهن شيخ محمد غوث سندس قرأت ٻڌي قاري ابراهيم کي پنهنجو پيش امام بنايو. ان ڪانپوءِ برابر ٻارهن سالن تائين شيخ محمد غوث قدس سره جو پيش امام ٿي رهيو. 'مرغ لاهوتي' جو غوث وٽان لقب حاصل ڪيائين. قاري صاحب راتين جون راتيون مراقبي ۽ ذڪر فڪر ۾ گذاريندو هو. سموري زندگي ۾ ڪنهن به ماڻهو کان نه سوال ڪيائين ۽ نه ڪنهن جو محتاج ٿيو.

'تذڪره گلزار ابرار' وارو لکي ٿو ته: هڪ ڏينهن حافظ صدر سنڌي برهانپوري قاري صاحب کي عرض ڪيو ته اسانجي پرڳڻي جي حاڪم محمد شاه فاروقي ١ کي پنهنجي پرده دار عورتن جي سيکارڻ لاءِ هڪ اهڙي قاريءَ جي ضرورت آهي جو تمام پوڙهو ۽ علم قرأت جا اصول ڄاڻندڙ هجي. گهڻي ڳولا کان پوءِ تو کان وڌيڪ ٻيو ڪو به ماڻهو نظر ڪونه اچي ٿو، جيڪڏهن اجازت ڏيو ته حاڪم جي سامهون اها تجويز رکي وڃي. قاري صاحب جواب ۾ فرمايو ته: مان اگرچه ٻڍو ٿي ويو آهيان پر اڃا تائين نظر باز آهيان. مون کي نوجوان ماڻهن تي نظر ڪرڻ ئي نه گهرجي، ڇاڪاڻ جو منهنجون اکيون ۽ منهنجي دل اڃا تائين جوان آهن، تنهنڪري بهتر آهي ته مون کي معاف ڪيو وڃي ته ڪنهن مصيبت ۾ نه وڃي ڦاسان.

بر ظاهر من نگه ، روا نيست	گاهی کف پا و گه غداريم
بگمار نظر ، اگر توانی	بر باطن ما که ، حسن سازيم

ان ريت هن صاحب حاڪم جي نوڪريءَ کان جند ڇڏائي ۽ پنهنجي فقيرانه (۽) متوڪلانه (زندگيءَ) کي هرگز نه بدلايو.

١- ميران محمد شاه اول ٩٢٦—٩٤٢هه. - پرڳڻي جو حاڪم نه هو بلڪ برهانپور ۽ آسير جو بادشاه هو.

Marfat.com

لباس تمام فقيراڻو ۽ سادو ڏيکندو هو. سبيل يا اڻ سبيل، جهڙو به ڪپڙو هٿ ايندو هوس ان سان اگهاڙ ڍڪي ڇڏيندو هو. هڪ دفعو ڪنهن ماڻهوءَ چيو ته ڪاڏي ڪاٺ وقت روزي ڏيندڙ جو نالو وٺي ٻوءِ ڪاڏو ڪاٺجي، قاري صاحب ان تي فرمايو: ابراهيم جي خيال ۾ صوفي اهو آهي جو حقيقي رازق جي ديدار کان سواءِ ڪاڏي ڏي هٿ ئي نه ڏگهو ڪري.

اهڙين وصفن واري عارف درويش جي زندگيءَ جو صبح سنه ۹۹۱ھ ۾ لاڏاڻي جي شام سان بدلجي ويو، مقبرو برهانپور ۾ آهي.١

٤٢- ابو نصر بن عبدالله سنڌي

ابو نصر فتح بن عبدالله سنڌي آل حڪم جي موالي مان هو. جن بعد ۾ کيس آزاد ڪري ڇڏيو. هن مختلف علمن، فقه، ڪلام وغيره ۾ مهارت تام حاصل ڪئي. فقه جي تحصيل ابو علي ثقفي کان ڪيائين ۽ حديث جي روايت حسن بن سفيان وغيره کان ڪيائين ۽ 'فقيه ۽ متڪلم' جو لقب پاتائين. ديني علمي مرتبو اهڙو حاصل ڪيائين جو شاگردن ۽ معتقدن جو گروه هروقت سندس چوڌاري رهندو هو.

کيس پنهنجي 'سنڌي مسلمان' هجڻ تي فخر هو. حافظ عبدالله سندس هڪ واقعو بيان ڪيو آهي، جنهنکي سمعاني٢ ۽ مقدسي٣، مسلسل روايت سان نقل ڪيو آهي. چون ٿا: مان هڪ دفعو شيخ ابو نصر سنڌيءَ سان وٽي رهيو هوس، سندس معتقدن ۽ شاگردن جو هڪ گروه

١- گلزار ابرار ص ٣٥٩.

٢- ابو سعيد عبدالڪريم السمعاني المروزي (٥٠٦-٥٦٢) صاحب 'انساب العرب' ڏسو ابن خلڪان ١: ٣٧٨ - معجم سرڪيس ١٠٤٨.

٣- انساب المحدثين ابوالفضل محمد المقدسي (حاجي خليفو استنبول ج ١ ص ١٧٩).

Marfat.com

سندس پنيان هو، وات تي هڪ علوي عرب نڪتو ۽ چور زمين تي پيل ڏسڻ ۾ آيو ، ابو نصر کي انهيءَ شان سان ويندي ڏسي، هن بدمستيءَ ۾ ڪجهه اٿوٽندڙ لفظن ۾ چيو ته : اي غلام ! مونکي ڏس مان زمين تي پيو آهيان ۽ تون معتقدن ۽ شاگردن جو گروه وٺي شان ۽ عظمت سان وچ-ي رهيو آهين؟ شيخ ابو نصر کيس هڪدم چيو: اي شريف زادا ! سمجهين ٿو ته ائين ڇو ٿيو آهي؟ ڳالهه هن ريت آهي ته اسان تنهنجي وڏن جي نقش قدم تي هلي رهيا آهيون ۽ تون منهنجي ابن ڏاڏن جي پنيان هلين ٿو ! ١

٤٣- ابوالعطا سنڌي

ابوالعطا جو نالو هرهڪ عربي دان پڌو هوندو ، هن عربي ادب ۾ اهڙو ڪمال پيدا ڪيو جو قادر الڪلام عربن جي پهرين صف ۾ شامل ٿيو. ابو تمام پنهنجي مشهور ڪتاب 'الحماسه' ۾ کيس جاء ڏني آهي .

ابو عطا سنڌي جو نالو افلح ۽ سندس پيءُ جو نالو يسار هو . يسار پنهنجي پٽ سميت غلام بڻجي عراق ۾ آيو ۽ بنو اُميه جو غلام رهيو، ڪوفه ۾ قيام هوس. افلح جي ابتدائي نشوونما ڪوفه ۾ ٿي ان ڪان پوءِ عنتره بن سماڪ بن حيص اسدي جو غلام بڻيو .

جڏهن افلح جي طبع جا جوهر کليا ۽ شعر شاعري ڪرڻ لڳو ته سندس آقا عنتره بن سماڪ سندس ذوق ادب جو قدر ڪري کيس آزاد

١- هيءَ سوانح سيد رياست علي ندويءَ پنهنجي مضمون "اسلام جي اوائلي صدين جا سنڌي محدث ۽ فاضل" ۾ آندي آهي. اهو مضمون ستاره سنڌ جي بهار نمبر ۾ ۽ پوءِ الوحيد جي سنڌ آزاد نمبر ۾ ڇپيو. سوانح نزهة الخواطر ج ١ ص ٦٩ ۾ پڻ آيل آهي .

Marfat.com

ڪري ڇڏيو، مگر رفته رفته ملڪ ۾ سندس قدرداني ٿي ۽ صاحب ثروت ۽ صاحب ذوق ڪيس شعر جو صلو ڏيڻ لڳا ۽ معاش جي حيثيت ۾ ڪيس خاص ترقي ٿي، تڏهن وري سندس پراڻي آقا عنتره بن سماڪ کي لالچ پيدا ٿي ۽ نئين سر غلام هجڻ جي هن دعويٰ ڪئي، مشڪل هي هو ته ڪابه اهڙي ثابتي موجود نه هئي جنهن مان هن جي آزاد ٿيڻ جو ثبوت ملي، ۽ اهو واقعو اهل ادب ۽ شعر کي ناگوار لڳو ۽ هنن افلح جي مدد ڪرڻ شروع ڪئي. معاملو هن طرح طي ڪرائون نه هن کي چئن هزارن دينارن جي معاوضي تي مڪاتب بڻايو وڃي، يعني جڏهن هو چار هزار دينار ڏي ته ڪيس آزاد ڪيو وڃي. عنتره اهو شرط منظور ڪيو.

ان ڪانپوءِ افلح هڪ ممتاز رئيس حر بن عبدالله قريشيءَ وٽ پهتو ۽ قصيده ۾ اها حالت بيان ڪيائين، هن ادب نوازيءَ جو نموت ڏنو ۽ ڪيس چار هزار دينار ڏناءِ تاڪه هو وڃي پنهنجي جند آزاد ڪرائي. چنانچه هن رقم ڏئي پاڻ کي آزاد ڪرايو. آزاديءَ جي بعد عنتره جي ٿي حق ۾ اهڙي بچڙي هجو لکيائين جو ڪسر حرص جو پورو مزو اچي ويو.

افلح جو پيءُ آخري عمر تائين عربي زبان نه سکي سگهيو، صرف چند پڳل ٽٽل اکر چئي پنهنجو مطلب پيو سڌ ڪندو رهيو. ناهي افلح کي سو نندي کان ئي عربي سکڻ جو موقعو مليو وڌو هيو سو اڪيلي هلي اهڙو قادرالڪلام شاعر بڻيو جو سندس اڳيان زبان دان ... نمائو لڳا، تنهن هوندي به سندس لب و لهجه ۽ تلفظ ۾ سندس موجود رهندي آئي. مورخن جو چوڻ آهي ته: هو ’جيم‘ جو اچار ’زي‘ ڪندو هو ۽ ’شين‘ جو ’سين‘. مثلا هڪ دفعو هن چيو ’ويلک ما مدهت انما هزوت‘ يعني ’ويلک ما مدحت انما هجوت‘.

اشعار پڙهڻ ۽ قصيدن پڙهڻ ۾ ڪيس سخت ڏکيائي ٿيندي هئي.

Marfat.com

انهيءَ زماني ۾ اهو دستور هيو تہ وڏا ۽ ممتاز شاعر پاڻ سان هڪ شاگرد رکندا هوا جو مجلس ۾ شاعر طرفان سندس شعر يا قصيده بہ پڙهندو هو. هڪ دفعو افلح، سليمان بن سليم جي دربار جو رخ ڪيو ۽ سندس شان ۾ هڪ طويل قصيده چيائين، جنهن ۾ پنهنجي عجمي هجي ۽ تلفظ جي صحيح نہ هجڻ جو عذر ڪندي ڪانئس هڪ ماڻهوءَ جي گهر ڪيائين.

سليمان بن سليم، سندس درخواست منظور ڪئي ۽ کيس هڪ زبان دان بربري غلام عطا ڪياءِ جو بهترين لهجي ۾ قصيدا پڙهي ڇاڻندو هو. افلح ان جو نالو 'عطا' رکيو ۽ انهيءَ جي نالي تي پنهنجي ڪنيت 'ابو عطا' اختيار ڪياءِ. کيس پنهنجو متبني (پٽيلو) بڻايائين. ان ڪانپوءِ هو ابو عطا السنديءَ جي نالي سان مشهور ٿيو.

نوجوان عطا جنهن مجلس ۾ قصيدو پڙهندو هيو سو اهڙي جوش خروش سان جو ساري مجلس وجد ۾ اچي ويندي هئي.

ابو عطا مخضرمي شاعرن ۾ ڳڻيو ويندو آهي، توڙيجو هن عشقيہ قصيده بہ لکيا آهن تاهم سندس موضوع خاص بهادري هو. بنو اميہ جو ثناخوان هو ۽ انهن جون ڳالهيون ۽ جنگي ڪارناما قصيدن ۾ بيان ڪندو هو، تنهنڪري هو بنو اميہ جي خاص شاعرن ۾ ڳڻيو ويندو آهي. هو بنو عباس ۽ بنو اميہ جي لڙاين ۾ بہ شريڪ ٿيو، جنهن ۾ سندس شاگرد يا پٽيلو عطا بہ ماريو ويو.

بنو اميہ جي خاتمي تي هن هڪ وڏو پر درد مرثيہ لکيو جنهنڪري خليفہ ابوجعفر منصور ڪانئس سڙندو هو. مگر انهي هوندي بہ وقت جي بادشاهہ جي اطاعت مٿس فرض هئي سو دربار ۾ قصيده پڙهڻ لاءِ اچي حاضر ٿيو. ابو جعفر کيس ڏسي سخت ڪاوڙيو ۽ کيس سختيءَ سان چياءِ تہ: تون ئي دشمن خدا، فاجر ۽ فاسق نصر بن يسار (اموي) جو مرثيہ لکيو آهي؟ ۽ پوءِ مرثيہ جا اشعار پڙهي چياءِ: خدا جو قسم

Marfat.com

تو سان مان ڪهڙو سلوڪ ڪري ٿنو سگهان ! ابو عطا دربار مان هليو آيو ۽ اچي چند مرثيا چيائين جن ۾ بنو اميه جا احسان بيان ڪيائين، ۽ انهن جي مصيبتن تي خون جا ڳوڙها ڳاڙيائين ۽ ان ڪانپوءِ دل کولي منصور جي هجو لکيائين جا دارالخلافت ۾ ٻار ٻار جي زبان تي ياد ٿي وئي .

نصر بن يسار اموي جنهنجي محبت جي بدلي ۾ هو منصور جي دربار مان هڪاليو ويو، سندس وڏو قدردان هو. انهن ٻنهي جا دلچسپ شاعرانه لطيفا ڪتابن ۾ ڏنل آهن. نصير کيس دل کولي انعام اڪرام ڏيندو هو، جيئن ته ڪن موقعن تي کيس ١٠ هزار ۽ ڪن تي ٤٠ هزار دينار به انعام مليس . اهڙي طرح هڪ موقعي تي کيس هڪ خوبصورت قنڌاري ڪنيز به انعام ۾ ملي. ٻيا امير به پنهنجي ادب نوازيءَ جو ثبوت ڏيندا رهندا هوا. هڪ دفعي ابو عطا مڪي جي واٽ ۾ رهيل هو ۽ سندس خيمو رستي جي پاسي ۾ وڏيهو سڙهو ٻڌو هو، نهيڪ بن معبد عطاودي اچي اتان لانگهائو ٿيو ، اچي پڇيائين ته: هي ڪنهنجو تنبو آهي؟ ماڻهن چيس ته: ابو العطا سنڌيءَ جو آهي . هن چند غلامن کي ساز سامان سميت موڪليو ته تنبو کي وڃي کوڙين. ابو عطا حڪم ڏنو تڏهن وڏي آواز سان سندس مدح ۾ شعر پڙهيائين .

اهو شعر قافلي وارن ۾ مشهور ٿي ويو، ان ڪانپوءِ ٻنهي جي ملاقات ٿي ، نهيڪ چيو ته: ابو العطا انهيءَ شعر تي ڪجهه اضافو ڪر .

هن برجسته جواب ڏنو : مان تو کي ايترو عطا ڪيو جيترو تو مونکي عطا ڪيو، جيڪڏهن تون به پنهنجي عطيه ۾ اضافو ڪندين ته آءٌ به پنهنجي عطيه ۾ اضافو ڪندس .

معاصر شاعرن سان سندس معاصرانه نوڪ جهوڪ رهندي هئي . انهيءَ زماني ۾ ابو دلامه نالي هڪ مشهور عرب شاعر هو، ان سان

Marfat.com

سندس چڱا مناظره رهندا هوا. هڪدفعه ابوالعطا، ابودلامه جي خچر تي هجو لکي. ابودلامه يڪدم پنهنجو خچر وڪڻي ڇڏيو ۽ ابوالعطا جي شان ۾ هڪ وڏي هجو لکيائين، اهل ادب ٻنهي قصيدن مان خوب لطف حاصل ڪيو.

ابوالعطا سنڌيءَ خليفه منصور جي زماني ۾ وفات ڪئي. ١

٤٤- شيخ رحمت الله دربيلي مدني

بن قاضي عبدالله دربيلي، ٢ سنڌ تي جڏهن شاهه بيگ ارغون قبضو ڪيو ٣ تڏهن قاضي عبدالله پنهنجي ڳوٺ دربيلي مان نڪري پهريان باغبان (تلٽي) پوءِ راوٽ ۾ اچي رهيو، ان کان پوءِ سنت ٿي مديني شريف ڏانهن هجرت جي ارادي سان گجرات واري رستي سان احمدآباد وڃي پهتو، ٤ سمورو عيال اطفال ساڻ هئس، جن ۾ سندس فرزند صالح هرهڪ شيخ رحمة الله ۽ شيخ حميد محدث به گڏ هئا. اتان پوءِ عيال سميت مديني شريف وڃي سڪونت پذير ٿيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. سندس تفصيلي ذڪر باب العين ۾ ڏسڻ گهرجي.

شيخ رحمت الله مديني ۾ رهي علم حديث جي تحصيل کي انتها تي پهچايو، خصوصاً شيخ ابوالحسن بکري شافعي، جو ان وقت دنيا جو وڏو محدّث ۽ صوفي هو، ان کان حديث جون بي نظير سندون حاصل ڪيائين ۽ ٻين محدثن جي خدمت مان عالي درجي جون سندون حاصل ڪيائين. (تذڪره گلزار ابرار) ٥

١- ڏسو: ڪتاب الاغاني ج ١٦ ص ٧٤ تا ٧٨ - ڪتاب الشعر و الشعرا ص ٢٧٢- رجال السند و الهند ٢٧٦-٢٨٣ - نزهة الخواطر ج ١ ص ١٩-٤٣ - فوات الوفيات للڪتبي (هن جو قول آهي ته ١٨٠ کانپوءِ وفات ڪيائين).

٢- عبدالله بن قاضي ابراهيم (معصومي ٢٠٢).

٣- آخري طرح اهو قبضو ٩٢٨هه ٿيو.

٤- سال ٩٣٤هه ۾ احمدآباد پهتو (معصومي ٢١٢).

٥- ص ٥١٤.

.هن سان طلب علم ۽ تصوّف جي رازن حاصل ڪرڻ لاءِ سندس والد جو دوست عبدالله متقي به شريڪ رهيو، جنهن ڪري ٻنهي علم حديث جو حرمين ۾ ايترو درس ڏنو جو ٻنهي کي شيخين يعني استاد مرشد ڪري سڏيندا هئا، بلڪ خواجه عبدالشهيد عبيداللهي فرمائيندو هو ته: هنن ٻنهي شيخن مان هنن ٻن وڏن شيخن يعني ابو بڪر صديق رحه ۽ عمر فاروق جو يادگيرو اچي ٿو. (اخبار الاخيار)

هو ٻئي مشهور محدث، صوفي، عارف علي متقي جا مريد ۽ ساٿي هئا، ۽ حضرت متقي سان نهايت درجي جو اعتقاد ۽ محبت هون. سندن پرهيزگاري جو ايڏو وڏو درجو هو جو شيخ علي متقي جي خدمت ۾ ترڪي جي شاهي اميرن مان، جي مڪه معظمه ۾ حج جي موقعي تي زيارت لاءِ ايندا هئا ته، شيخ متقي پنهنجن ٻين مريدن ۽ فقيرن لاءِ ماهوار وظيفو ۽ خرچ لاءِ پگهارون مقرر ڪرائيندو هو. فقط هنن ٻن يعني شيخ رحمت الله ۽ شيخ عبدالله لاءِ ڪجهه به مقرر نه ڪرائيندو هو ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي مريد شيخ عبدالوهاب متقي کي به ان مان ڪجهه نه ڏياريندو هو، فقط هن خيال کان ته شاهي خزاني جي مال ۾ ڪجهه شبهي جو گمان ٿي سگهي ٿو (اخبارالاخبار).

شيخ رحمت الله يگانهٔ عصر ۽ وحيد دهر آهي، مناسڪ حج تي رسالا لکيا اٿس جي هن وقت حاجين ۾ مقبول آهن (معصومي) ١. انهن مان 'مناسڪ المتوسطة' نالي رسالي جو شيخ علي قاري رحه ڪي شرح لکيو آهي جو بار بار مصر ۽ مڪه شريف مان ڇپيو آهي. ملا علي قاري رحه انهي شرح جي شروعات ۾ لکي ٿو ته:

لما رائيت لباب المناسک مختصراً لنفع الناسک العالم العلامه و الفاضل الفهامه المرشد السالكين و مفيد الناسكين الشيخ رحمة الله السندى رحمة الله الاندى . سنح ببالى ان اشرحه .

١- ص ٢٠٣ .

Marfat.com

يعني ته مان جڏهن حج جي عبادتن بابت تمام وڏي عالم ۽ وڏي سمجهدار فاضل جو سالڪن جي مرشد ۽ عبادت گذارن جي فائدو ڏيندڙ، شيخ رحمةالله سنڌي جو ڪتاب ’لباب المناسڪ‘ ڏٺم تـڏهن دل ۾ آيو ته ان جو شرح ڪريان، الخ.

مولوي عبدالحيّ لکنوي شيخ لاءِ هينئن ريت لکيو آهي: رحمةالله بن عبدالله السندي فقيه الحنفي عمل وارن عالمن ۽ صالحن بانهن ۾ هڪ وڏو فرد هو. هن مڪّي ۾ سنه ٩٩٠هه ۾ وفات ڪئي. ڪن فاضلن سندس تاريخ هيٺين فقره مان ڪڍي آهي – رحمة الله قد نال مراده – مگر ان ۾ ٢ عدد وڏي پون ٿا جي فن تاريخ ۾ چڱا نه آهن خاص طرح ان حالت ۾ جو تاريخ ڪنهن خاص واقعي لاءِ هجي. (طرب الاماثل في تراجم الافاضل).

٤٥- شيخ حميد دربيلي

بن قاضي عبدالله سنڌي جنهن جو ذڪر باب العين ۾ ايندو. هي صاحب پنهنجي والد ۽ ياءُ مديني شريف جي مشهور عالم شيخ رحمةالله سنڌي سان گڏجي احمد آباد اچي رهيا ۽ اتي ئي وطن ڪري ويٺا. ڪجهه زماني کان پوءِ سندس والد ۽ عزيز مدينه شريف روانا ٿي ويا، مگر هي بزرگ احمد آباد ۾ ئي درس تدريس جو شغل جاري رکندو آيو. مير محمد معصوم لکي ٿو ته: شيخ حميد فضيلت ۽ ڪماليت جي زيورن سان سينگاريل هو، نقلي ۽ عقلي علمن ۾ تمام گهڻي مهارت هوس. جنهن زماني ۾ مظفر شاه بن سلطان محمود گجراتيءَ اڪبر جي گورنر شهاب خان تي ڪاهي احمد آباد پنهنجي قبضي ۾ ڪئي ان وقت نواب عبدالرحيم خان خانان فوج ڪشي ڪري مظفر شاه کي احمد آباد مان تڙي وري دوباره قبضو ڪيو، ان وقت آءٌ (مير معصوم) به انهيءَ

Marfat.com

فوج ۾ هوس. جڏهن اهو پرڳڻو فتح ٿي ويو تڏهن آءٌ شيخ حميد سنڌي جي خدمت ۾ حديث پڙهڻ شروع ڪئي ۽ 'مشڪواة شريف' مند ڪان وٺي پڇاڙي تائين پڙهي پوري ڪيم ۽ حديث جي اجازت به حاصل ڪيم. ڪجهه مدت ڪان پوءِ شيخ مذڪور نواب اعظم (خان معروف به) عزيز ڪوڪه جي رفاقت ۾ حج جي سفر تي ويو ۽ مڪي شريف ۾ ئي هميشه لاءِ رهي پيو ۽ درس حديث جو ڏيڻ لڳو. هن وقت مڪه معظمه جي اهل حديث جو اڳواڻ با امام آهي (معصومي) ١.

مير محمد معصوم تاريخ سنڌ جو ڪتاب ٻارهين صدي جي اوائل ٢ ۾ لکيو آهي جنهن ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته: شيخ حميد سنڌيءَ مڪه معظمه ۾ يارهين صدي جي اوائل ۾ وفات فرمائي آهي.

٤٦- ڏيان سنڌي

شيخ ابراهيم ڪلهوڙي جو مريد، وحدت حقيقي ۽ غيرت الهي جو تمام وڏو ظهور هن ۾ رکيل هو. عشق ۽ غيرت جي هي حالت هئي جو هڪ ڏينهن وات ۾ بندي هڪ حور جهڙي انسان تي سندس نظر پئجي وئي، سندس ڪن ۾ آواز آيو ته: اجا تائين تون داريءَ جي حسن تي نظر ڪرڻ ڏانهن مائل آهين ڇا؟ انهي وقت تي سندس اک جي نظر ختم ٿي وئي. هن درويش جي دل سوز محبت سان ڀريل ۽ شوق غيرت کان مالا مال رهندي هئي ۽ هميشه ڪنبندو ۽ ڏڪندو رهندو هو، هلڻ چلڻ ۾ هٿ چوريندو رهندو هو. هڪ ٻيو بي اختيار اکيون ابرو ويندو هوس.

١- ص ٢٠٣.

٢- سال ١٠٠٩هه ۾ پورو ڪيائين.

هڪ دفعو پنهنجي همٿ کي چيائين ته: همٿ! تو کي هي خيال به نه ٿو ٿئي جو اسان کان اڳ ۾ وڏن جي ڪوشش ڪرين ٿو، ايتري چوڻ سان اتي جو اتي همٿ سُڪي پيو ۽ چرڻ پرڻ جي طاقت ويندي رهيس. شيخ ڏيان يارهين صدي هجري ۾ برهانپور ۾ وفات ڪئي ۽ اتي ئي سندس خوابگاه آهي.

– سينه اش مخزن حقائق باد –

(گلزار ابرار) ١

٤٧- مخدوم دين محمد صديقي سيوستاني

بن مفتي عبدالواحد ڪبير پاٽائي، هي بزرگ پاٽ مان سيوهڻ ۾ اچي رهيو ۽ اتي ئي هڪ علمي خاندان مان شادي ڪيائين. شهر جي قضا ۽ فتويٰ سندس حوالي ٿي، هو تصوف ۽ ظاهر علم جو وڏو ڪامل ۽ عامل هو. تحفة الڪرام٢ واري هن کي سيوهڻ جي دڪائي مخدومن مان لکيو آهي، مگر حقيقت ۾ دڪائي خاندان جو ناٺو هو جنهن ڪري انهن ڏانهن منسوب ٿيو نه ته هو صديقي سهروردي آهي. هن صاحب جا شاه عبداللطيف سان دوستانه تعلقات هئا ۽ هڪ ٻئي جون دستارون بدلائي ڀگ مٽو يار ٻڌيا هئا، ميان نور محمد ڪلهوڙي جي حڪومت هئي، دهلي۾ جي محمد شاه مغل ٣ پاران هو سنڌ جو مرزبان هو. مخدوم دين محمد صاحب ۽ هن سنڌ جي حاڪم جا گهاٽا لاڳاپا هئا ۽ بعض امورن ۾ ڪائنس مشورا به ورتا ويندا هئا.

(نقل از بياض ميان حبيب الله صديقي سيوستاني)

هن سوانحات جي جامع اوراق (مولانا دين محمد وفائي) ميان نور محمد جو هڪ خط مخدوم دين محمد جي نالي، مخدوم محمد حسن

١- ص ٣٠٧.
٢- پراڻو فارسي ڇاپو ج ٣ ص ١٤١.
٣- سال ١١٣١ کان ١١٦١هه تائين.

Marfat.com

صديقي جي ڪتبخاني ۾ ڏٺو هو، جنهن ۾ ڪيس نهايت معزز القابن سان ياد ڪيو ويو آهي ۽ هڪ سيد، بيگناه ڪنهن ماڻهو جو خون ڪيو هو ان بابت ڪيس تحقيقات ڪري اطلاع ڏيڻ جي عرضداشت ڪيل آهي. خط ۾ روبرو ملاقات ۽ ڪن مشورن جو به ذڪر ڪيل آهي. هن خط جي آخر ۾ هڪ مهر آهي جنهن ۾ هينئن الفاظ آهن:

'خدا يار هزبر جنگ عباسي فدوي محمد شاه غازي'

اهي مٿيان القاب ميان نور محمد کي مغليه خاندان مان عطا ٿيل هئا جي مهر ۾ ڪم آندا ويا آهن. فدوي جو لفظ انهي زماني ۾ گورنر يا بادشاه جي نائب جي بجاءِ ڪم آندو ويندو هو.

هن بزرگ جي ولادت ١١١٣ھ وفات ١١٩٢ ۾ ٿي، رحمة الله عليه. پوئتان ٻه فرزند ڇڏي ويو، عبدالواحد ۽ محمد حسن، اهو عبدالواحد مخدوم عبدالواحد جي نالي سان سموري سنڌ ۾ مشهور آهي جنهن جو ذڪر باب العين ۾ پڙهڻ گهرجي.

٤٨- مخدوم روح الله بکري

جامع علوم منقول ۽ معقول، حاوي معالم فروع و اصول، پنهنجي زماني ۾ صلاحيت ۽ تقويٰ سان مشهور ۽ معروف هو. سنڌ جو حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙو سندس بيحد معتقد هو، ڪانئس دعا گهرائڻ جو همشه احتياج ڏيکاريندو هو.

سيد علي شير قانع تتوي لکي ٿو ته: مون کي مخدوم روح الله سان سنه ١١٦٦ هجري ۾ محمد آباد ۾ ملاقات ٿي، جو اني ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دعا ڪرڻ لاءِ تشريف فرما ٿيا هوا. معلوم

- ڏسو مهر ۽ پيو احوال تحفة الڪرام فارسي تصحيح حسام الدين راشدي (ص٤٤٢-٣٣٧، ٤٥٠-٦١٠) هتي مهر جو مضمون غلط آهي.

Marfat.com

ٿيو تہ سمورين ڪمالتن جي مالڪ هجڻ ڪري ڪڏهن ڪڏهن شعر شاعريءَ ڏانهن بہ توجہ فرمائيندو هو. مخدوم صاحب بيان فرمايو تہ نادر شاه جي تخت نشيني جي تاريخ — الخير فيما وقع — جي فقره مان ١١٤٨ھ ڪنهن شاعر ڪڍي هئي، مگر مان ١ چيو تہ: — لا خير فيما وقع — بنهي ١١٤٨ھ فقرن مان ساڳي تاريخ حاصل ٿئي ٿي. ان ڪانپوءِ جڏهن نادر شاه سنڌ ۾ آيو تڏهن هينئن فقره مان تاريخ حاصل ٿي — الخير فيما هو واقع — ٢ ١١٦٠ھ نادر شاه جو وجود ٻين بادشاهن بنسبت هن ملڪ لاءِ چڱو هو ۽ ڪيس تڪليفون بہ ڏاڍيون پهتيون تنهنڪري سنڌس آمد جي تاريخ لاءِ چيم — لا خير فيما هو واقع — ٣ (تحفة الڪرام) ٢. ١١٦٠ھ

شاه عنايت الله صوفي (شهادت ١١٣٠ھ) جو هڪ خط هت آيل آهي جو مخدوم روح الله کي لکيو اٿس جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ مخدوم صاحب وقت جو وڏو سالڪ ۽ صوفي هو جنهن سان شاه عنايت الله جهڙو رند مشرب بہ سندس معتقد رهيو آهي. اهو سمورو خط هيٺ درج ڪجي ٿو تہ هن مجموعي ۾ هميشہ هي تاريخي شئي محفوظ رهجي وڃي.

بسم الله الرحمن الرحيم

نازم عذب مشرب قلندر جنون هنری را که، دست از دامن صبح امید کوتاه داشته، شام نا امیدی را که، غریب شهرستان آرزوی هوشمندان حیرت ملاک تواند بود، گریبان سر مقصود اندیشیده، در خود شکنیها

١- سرزا ذڪي نديم اها تاريخ چئي مقالات الشعرا ٨١٢.
٢- هي تاريخ مخدوم روح الله ڪڍي ليڪن نادر شاه جي مرڻ جي تاريخ آهي.
٣- هيءَ تاريخ ميرزا قانع چئي آهي مقالات ٨١٢. تحفة الڪرام فارسي ج ١ ص ٣٥٦.
٤- ج ٣ ص ١٢٩ تذڪره علماء هند رحمان علي ص ٢٦٥ مقالات الشعرا ٨١٢.

Marfat.com

ـ که بت شکنی مردان حقیقت آگاه هست ـ دست و پا می زنند، و به تیشهٔ فرهاد عشق کوه سینهٔ خود می کند .

شیشها ، چیده است بر طاق دلم ، دست امید
گر فتد سنگی ز نومیدی ، تماشا می شود

چه بلا شد رجاء مطالب دنیوی که باصطلاح جگر خونان دگرگون یاس بادهٔ صهبای سبکروحی مقرر شده . کدام جاذبهٔ جان فرسا تمنا پا در هوا ست که در زنگ گرد و باد جوشش نهاده ، برپش و بروت اهل صورت معنی خراب پیچیده، و هر سر مو را بشاخ مطلبی آویزان ساخته، خیمه سر خشک سران بصد طناب می بندد ، و صورت مضمون یک سر هزار سودا را بر روی صفحه حال تشتت فال زمانیان نقش می کشد .

مرد باش و سخرهٔ مردان مباش
رو سرخود گیر و سرگردان مباش

سر دیوانگی سلامت ، گو پشت گرمی جنون نیرنگ ساز بی نیاز که التجای مشت هوسناکان چندی را که از راحت گزینی خس خانه دنیاء سرد بازار، در نسائم بهار اسرار زکام زده دماغ اند . کفر همت شناخته دلق درویشی را رسوا نساخته ، ویرانهٔ گمنامی را آباد سازد ، و خیال خود را از سواد خاطرها اهل روزگار که دام مکر و تزویری به ازین در آئینه وهم صورت نه بسته، چون آهو وحشت سرشت رم داده، قدم نهمت را از پل عالم آنطرف نهد .

وحشتم کاش باندازهٔ صحرا می بود
یک رمیدن برد از هر دو جهان بیرونم

تا آشنایان دارالشفا خاکساری، که نشتر تیز زبان دران مشهد تسلیم جنبش نبض را کوچه می دهد، در مقام انکسار درآمدن طالع فقر را واژگون نمودن است . نعوذ بالله سبحانه من الحور بعد الکور !

چون چتر سنجری رخ بختم سیاه باد
با فقر گر بود هوس ملک سنجرم

Marfat.com

هن صوفيانہ ۽ رندانہ مضمون ڪانپوءِ اصل خط هينئن ريت آهي:

حضرت مخدوم معظم مکرم من !

بعد اسمہ نیاز سراسر گداز معروض باد کہ، اوصاف وارستگی و برگشتگی آرندہ ارباب کمال، از میر صاحب مہربان میر امیر علی صاحب شنیدہ آنقدر انجذاب و کشش دل بملاقات حیات مساوات آن معدن فیوضات حاصل شدہ کہ ، بیرون از احاطۂ تقریر و تحرست .

مصاحبت چہ ضرورت است آشنای را
هنوز یاد یمن، محو نکہت عربی است

فقرہ چند مذکور کہ قبلہ کونین استاذی و مرشدی قدسنا بسرہ الاقدس در ایام جو انیہا در جوش مشرب قلندریہا و وارستگی املا فرمودہ بودند، بی اختیار آشنا قلم نقصان رقم این ناقص گردید ، زیادہ بجز سوز و گداز و ماتم و وحشت و تنہائی چہ عرض دہد۔ والسلام !

محرر الحروف احقرالناس عنایت‌اللہ .

ء

لفافي تي هي لفظ لکيا ويا آهن :

بگرامی مطالعہ، قدوہ ارباب کمال، زبدہ اصحاب قال و حال ، جامع کمالات انسانی ، معدن فیوضات رحمانی ، حضرت مخدوم روح اللہ سلمہ‌اللہ تعالی مشرف باد . نیاز نامہ خاکسار عاجز عنایت‌اللہ عفی عنہ.

هن خط مان ظاهر آهي تہ مخدوم صاحب سان صوفي شاه عنايت‌الله جهوڪ واري جي پس غائبانہ محبت ٿي ۽ سندس ڪماليت جون ڳالهيون ٻڌي ڪيس خط لکيو ۽ خط سان گڏ ڪجھ صوفيانہ راز ۽ رمزون بہ لکيون جيڪي شاه صاحب کي سندس استاد صوفي غلام محمد دهلويءَ جواني جي زماني ۾ لکائي ڇڏيون هيون ، جنهن جو حظ ۽ لطف اهو ماڻهو حاصل ڪري سگهي ٿو جو انهي ڪوچي جو واقف هوندو، باقي ٻئي لاءِ تہ گويا گجهارتون ڏنل آهن .

مخدوم صاحب ٻارهين صدي جي پوئين اڌ ۾ وفات فرمائي ويو

Marfat.com

۽ پوٽنان اولاء ڪونه ڇڏيائين. تحفةالڪرام جي قول موجب ٣ پاٽر ڇڏي ويو جن جي اولاد جو اچ پتو ڪونه پوي ٿو. ١

٤٩- شيخ طيب سنڌي پاڏائي

محدث طيب بن يوسف پاٽائي صديقي سنڌي. علم حديث ۽ تصوّف جو وڏو عالم پنهنجي پيءُ ۽ ياءُ شيخ محدّث طاهر ٢ سان پاٽ مان نڪري شهاب الدّين واصل وٽ تصوّف جا ڪتاب، جيئن ’منهاج العابدين‘ ٣ امام غزاليءَ جو پڙهيائون. ان ڪانپوءِ اِهي بزرگ سفر ڪندي برهانپور ۾ اچي رهيا. شيخ طيب جو مفصّل احوال ڪونه ملي ٿو مگر ’تذڪره گلزار ابرار‘ مان معلوم ٿئي ٿو ته هو شيخ طاهر جو وڏو ڀاءُ هو ۽ گجرات ۽ برار جي سفر ۾ ساڻ هو.

هي بزرگ سنه ٩٥٠هه ۾ وفات ڪري ويو ۽ سندس مقبرو به سنڌ کان ٻاهر آهي. ٤

٥٠- شيخ طيب ٺٽوي

طيب بن شيخ هارون ٺٽوي، مخدوم هارون هڪ وڏو بزرگ عارف ۽ عالم هو، سنڌ جي سرزمين ان جي وجود کان روشن هئي. ظاهري علم

١- تحفةالڪرام ۾ آهي ته هڪ پاٽس محمد معدوم هو جو تحفةالڪرام لکڻ وقت جيئرو ۽ صاحب حال و قال هيو. ٻيو محمد افضل جيڪو شاعر هيو. ٽيون محمد غوث هو جيڪو پڻ شاعر ٿيو ۽ سالڪ راه سلوڪ جو جو ٿي دوت ٿيو. ... اللہ بخش تحفةالڪرام لکڻ وقت زنده هيو (ج ٣ - ١٣٠)

٢- ڏسو تذڪره گلزار ابرار ص ٤٢٦ طاهر ابن يوسف ابن شهاب الدين سنڌي پاٽائي. طاهر شيخ طيب جو وڏو ڀاءُ هيو.

٣- منهاج العابدين الي الجنة (تصوف) ١٢٨٨-١٣٠٥-١٣٢٢هه ۾ ڇپيو آهي. (المعجم - ١٤١٥)

٤- گلزار ابرار - ٤٢٦.

Marfat.com

شيخ طيب پنهنجي استاد مفتي يونس سنڌيءَ کان حاصل ڪيو. حافظ، قاري، عالم، بي نفس ۽ شڪسته دل ۽ نمناڪ چشم هو، گهر جون ضروري شيون پاڻ بازار مان وڃي خريد ڪري ايندو هو.

تقدير جو اهڙو ڪرشمو ٿيو جو پنهنجي وطن مان نڪري ايلچ پور (صوبه برار) ۾ اچي پهتو ۽ شيخ طاهر بن يوسف سنڌي به اتي رهندو هو جنهن سان ملاقات ڪري ٻنهي ڌرين کي ڏاڍي راحت ۽ خوشي حاصل ٿي. هنن ٻنهي بزرگن جو پاڻ ۾ ايڏو ڳانڍاپو ٿيو جو عام ماڻهو کين ڀائر سمجهندا هوا. هوڏهن شيخ طاهر جو ڀاءُ طيب نالي اڳ ۾ وفات ڪري ويو هو، شيخ طاهر جو ڀائٽيو مسيح الاولياء عيسي سنڌي برهانپوري هن بزرگ وٽ اصول فقه ۽ علم ڪلام پڙهيو ۽ سندس استاد هو.

برار جي برگشتي ۾ سلطان اڪبر جي ڪاهه سبب جڏهن ڀاڄڙ پئي تڏهن شيخ طيب به حاڪم وقت جي عرض ڪرڻ تي شيخ طاهر سان گڏجي برهانپور هليو آيو ۽ هميشه اتي رهجي ويو.

هڪ دفعي جو واقعو آهي مسيح الاولياء سان رستي ويندي هڪ خوبصورت معشوق کي ڏٺائين جو ان ملڪ ۾ مشهور هو، تورو مشڪي فرمايائين ته - اهذا الذي يذڪر آلهتڪم - ڇا اهي ئي آهن جو اوهان جي معبودن کي بري نموني ۾ ياد ڪندا آهن! ائين چئي هليو ويو.

شيخ طيب 'رسالہ غوثيه' تي هڪ عمدو شرح لکيو ۽ 'مشڪواة شريف' تي به سندس عمده حاشيا آهن. برهانپور جي ماڻهن کي تمام گهڻو فيض پهچايائين. ڏهين صدي جي پوئين ڏهي ۾ وفات ڪيائين ۽ شيخ ابراهيم سنڌي جي قبرستان برهانپور ۾ دفن ٿيو.

باد طيب همچو نامش خاڪ او

(تذڪره گلزار ابرار) ١

١- ص ٣٧٧.

Marfat.com

٥١- شيخ قاسم سنڌي پاڻائي

محدّث قاسم بن شيخ يوسف محدّث پاٽائي سنڌي ، شيخ طاهر محدّث جو ننڍو ڀاءُ ۽ وقت جي وڏي عالم ۽ صوفي مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ برهانپوريءَ جو والد بزرگ هو. تعليم پنهنجي والد ۽ شيخ شهاب الدين سنڌي وٽ حاصل ڪيائين. سندس بيعت شيخ بهاءُ الدين کان هئي جو هي بزرگ ڏهين صدي ۾ شيخ الاسلام شيخ بهاءُ الدين زڪريا ملتانيءَ جو جاءِ نشين هو. تقويٰ، توڪل، زهد، تصوف، مطلب ته سموريون نيڪ صفتون هن جي ذات ۾ موجود هيون.

سندس فرزند مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ کان بيان آهي ته: منهنجي اڃا هوش سنڀالڻ جو زمانو ڪونه آيو هو جو بابا (يعني منهنجو والد) وفات فرمائي ويو، ۽ مون پنهنجي والد جي دوستن کان ٻڌو هو ته توحيد ذاتي ، خدا شناسي، وحدت وجود جي مسئلن سمجهڻ ۾ سندس تعريف ڪندا هئا. سندس ڪرامتون ۽ آزاديءَ جون ڳالهيون به ڪندا هئا، جن مان هڪ واقعو ياد اٿم ته منهنجي والده پنهنجن ٻارن کي وٺي منهنجي وڏي چاچي شيخ طاهر جي گهر ڏانهن وئي هئي جو اسان جي گهر کان ٿورو پرڀرو هو. منهنجي والد جو خيال ٿيو ته آءٌ به اوڏانهن وڃان، جنهن تي مان گهر کي قفل هڻي ٻاهر نڪتس منهنجي والد فرمايو ته حقيقت شناس ماڻهن جو اهو طريقو نه آهي ته پنهنجي گهر کي بنا قفل جي دروازو کليل ڇڏي هليا ويا ، الله تعاليٰ جو احسان ٿيو جو جڏهن واپس آياسين ته سموريون شيون گهر جون اتي جو اتي سلامت رکيون هيون. سندس توڪل جي ڪري گهر ۾ ڪي به چور هٿ نه لاتو.

مسيح الاولياءَ فرمائي ٿو ته مان پنهنجي چاچي بزرگ کان فرمائيندي ٻڌو ته: منهنجي ننڍي ڀاءُ قاسم جو مشرب صوفيانه هو، سندس دل آويز

Marfat.com

گفتار ۽ پسنديده افعال مان اخيارن ۽ ابرارن جون علامتون ظاهر ٿيون. ميان جمال محمد گجراتي جو هڪ وڏو صوفي ۽ مفسر محدّث ٿو تنهن جو چوڻ آهي ته شيخ قاسم علم ۾ يڪتاءِ زمانه آهي .

ڪتاب 'درالدارين' ۾ ڄاڻايل آهي ته : شيخ قاسم کي رسول الله صلي الله عليه وسلم وٽان خواب ۾ 'رئيس المحدثين' جو لقب عطا ٿيل ٿو. مسيح الاولياءُ فرمائي ٿو ته : جڏهن مون کي اڪبر بادشاه منهنجي مرضي جي خلاف برهانپور مان دار السلطنت آگره ۾ وني آيو ته مون کي فڪر هو ته ڪيئن به ڪري بادشاه ڪان موڪل وٺي برهانپور موٽي وڃان، مگر ڪابه تدبير ڪارگر ڪانه ٿي. آخر هڪ رات پنهنجي والد شيخ قاسم کي خواب ۾ ڏٺم، پاڻ سنڌي زبان ۾ هڪ بيت پڙهيائون جنهنجو مضمون هي هو ته :

آي پٽڙا ! تو کي اگرچه لا (نفي) جو لفظ وچ ۾ آڻي نيست ڪيو ويو آهي، مگر اڃا تائين تون پنهنجي دل ۾ هستيءَ جو گمان رکين ٿو !

مسيح الاولياءُ فرمائي ٿو ته آءٌ جڏهن جاڳيس ته انهي اشاري مان دل ۾ خيال پيدا ٿيو ته پنهنجي رهائي لاءِ دل ۾ خيال پچائڻ ۽ تدبيرون سوچڻ ۽ زبان سان ڪجهه چوڻ فنا واري مقام جي خلاف آهن. باڪ ان ريت ته تسليم ۽ رضا جي بجاءِ پاڻ کي شڪايت ۽ شرڪ جي ڪنڊ ۾ اڇلائڻو آهي، تنهنڪري ان رستي کي ڇڏڻ گهرجي. جنهن ڪان پوءِ سمورا خيال دل مان ڪڍيا ويا ۽ آسودگي حاصل ٿي وئي. ان ڪان پوءِ پيا ٿيو جو هڪ هفتي اندر بادشاه وٽان وطن جي واپسي جي موڪل ملي وئي . (تذڪره گلزار) ١

شيخ قاسم جي وفات جي تاريخ مقرر ڪانه معلوم ٿي آهي مگر

١- ڏسو تذڪره مذڪور ص ٣٩٧ .

Marfat.com

مسيح‌الاولياءَ فرمايو آهي تہ مان اڃا پورو هوش ئي نہ سنڀاليو هو جو منهنجو والد وفات ڪري ويو. ان لحاظ سان معلوم ٿئي ٿو تہ ڏهين صدي هجري جي پوئين اڌ ۾ شيخ قاسم وفات ڪئي آهي، ڇاڪاڻ جو مسيح‌الاولياءَ جي ولادت سنہ ٩٦٢هہ ۾ ٿي آهي، اندازي ۾ ٩٦٨هہ يا ٿورو گهٽ وڌ ۾ هن بزرگ وفات فرمائي هجي. سندس مقبرو برهانپور ۾ آهي.

٥٢- شيخ فريد بکري

بن شيخ معروف بکري. سندس والد بکر جو صدر يا جج هو ۽ هو صاحب ننڍي هوندي ابتدائي ڪتاب شهر جي عالمن وٽ پڙهيو ۽ خوشخطي ۽ شاعري جي تعليم مير ابوالقاسم نمڪين [١] کان حاصل ڪيائين، جيڪو ان وقت بکر جو جاگيردار هو. مير ابوالقاسم جو مقبرو روهڙي جي لڳ هڪ ٽڪريءَ تي آهي جنهن کي هن وقت 'ستين جا ٿان' سڏيو وڃي ٿو. پوءِ جڏهن جونپور ۾ خان جهان اودي سان گڏ اچي رهيو تڏهن مُلا مصطفيٰ علامي جونپوريءَ کان ڪيترائي علوم حاصل ڪيائين جيئن تہ لکي ٿو:

'بہ ملا مصطفيٰ علامي جونپوري بنده را نسبت شاگردي است'.

هو پهريان سيد مرتضيٰ فريد بخاري - جو جهانگيري زماني هو هڪ وڏو سخي امير هو - جي بکر واري جاگير سنڀاليندو رهيو. سيد مرتضيٰ فريد بخاري ايڏو سخي مرد هو جو جيڪي جاگير مان پيداش ۾ ايندو هوس سو بکر جي عالمن ۽ ساداتن کي ڏيندي ڇڏيندو هو ۽ سندس حساب ڪتاب رکندڙ هڪ هندو اکيداس سمواڻي هو. سيد مرتضيٰ بخاري گهڻو ڪري سرڪاري ملازمت جي سانگي سکر کان ٻاهر رهندو ۽ سال بسال نوان پروانا ڪري پڳهارن لاءِ موڪليندو هو.

١- ڏسو تذڪره امير خاني تاليف حسام‌الدين.

هڪ سال نئون پروانو ڪونہ آيو تہ الڪميداس علمائن ۽ ساداتن جون پگهارون روڪي ڇڏيون ، جنهن تي بکر جي علمائن هڪ وڏو عريضو موڪليو. مرتضيٰ بخاري، شيخ فريد جي هٿان نئون پروانو ڪري بکر موڪلي ڏنو. ان ۾ لکيل هو تہ جيڪڏهن الڪميداس پراڻو نوڪر نہ هجي ها تہ کيس موقوف ڪيو وڃي ها! پوءِ اهي پگهارون ۽ وظيفا اخير وقت تائين بحال رهندا آيا .

شيخ فريد بکري جي حالات کي غور سان ڏنو وڃي ٿو تہ هو جهانگير جي زماني ۾ خانخانان عبدالرحيم خان سان بہ رهيو آهي ، بلڪ خانخانان جي وفات وقت بہ هي صاحب وٽس حاضر هو . لکي ٿو تہ : نواب خانخانان جي لاڏاڻي جو وقت ڏاڍو سخت هو. علاج لاءِ پنڊت ڪنري طبيب موجود هو. ڪائنس پڇيم تہ : خان تہ ڏاڍو نيڪ ۽ سخي ۽ عابد ماڻهو هو پوءِ هي سختي ڇو آهي؟ پنڊت چيو تہ: پورا پنجاه سال حڪمراني ڪئي اٿس تنهن ڪري روح کي بدن کان جدائي ڏاڍي ڏکي ٿي لڳي اها تڪليف ان جو نتيجو آهي ! ١

عبدالرحيم خان کان پوءِ هو صاحب سنہ ١٠٣٣هہ ۾ جهانگير جي مغليہ بيگم نورالنساءَ (نورجهان) جو ديوان ۾ ڪم ڪار سنڀاليندو هو ۽ ساڻس اجمير آگره ۽ لاهور ۾ گهڻو وقت رهيو . هن جهانگير جو بہ ڪيترو زمانو ڏٺو ۽ نورجهان بيگم جو اوج ۽ عروج ڏٺائين ، بلڪ ڪجهہ وقت نور جهان جي عزيزن ۽ قريبن ۾ تنخواهن تقسيم ڪرڻ جو ڪم بہ سندس سپرد هو .

١٠٣٧هہ ۾ احمد آباد گجرات جو ڪليڪٽر ٿي رهيو ۽ محصول آگاڙڻ جو سمورو ڪم سندس سپرد هو. جهانگير جي اميرن مان خان جهان لوڌي بادشاه جو پنهنجو جهڙو پيارو امير هو. شيخ فريد بکري

١- خانخانان عبدالرحيم ولد بيرم خان خانخانان ٩٦٤هہ. جو لاهور ۾ ڄائو (مقالات الشعرا ٢٣٣) ۽ ٧٢ سال جي عمر ۾ ١٠٣٦هہ. فوت ٿيو. دهليءَ ۾ دفن آهي (مقالات ٢٣٤).

Marfat.com

کي جھانگير خان جھان سان ڳنڍي ڇڏيو. لکي ٿو تہ: ھڪ دفعو خان جھان لوڌي ١ کي بادشاھ دکن ڪنھن مھم تي موڪلي رھيو ھو، جڏھن موڪلائڻ لڳا تہ ٻئي روئي رھيا ھئا ۽ مان ان وقت انھيءَ خلوت جي مجلس ۾ موجود ھوس.

خان جھان جي زماني ۾ ھي صاحب گھڻو وقت صوبہ برار جي عملداريءَ تي رھيو، امين بخشيءَ ۽ ديوانيءَ جا ڪم جدا جدا وقتن تي ايمانداري سان ڪندو رھيو ھو. صاحب جڏھن صوبہ برار ۾ امين جي عھدي تي ھو تہ اتي نواب شھباز خان ڪنبوہ جي ڌيئيءَ سان شادي ٿيس. اھو شھباز خان جھانگيري زماني ۾ ھڪ وڏو سخي ۽ عابد امير ھو ۽ ھرھڪ سال ۾ ڏھہ لک رپيا خيرات ڪيندو ھو. صوبہ برار ۾ رھڻ وقت برابر ٻہ مھينا مھابت خان جھڙي خوفناڪ جنگي سپہ سالار جي مھمانيءَ جا حق ادا ڪيائين.

بکر جو رھاڪو ھو تنھن ڪري سندس نوڪرن کي پلي مڇي پچائڻ جو خاص ڍنگ ايندو ھو. ھڪ دفعو مھابت خان مرزا علي اصغر ولد آصف جاہ کي چيو تہ: مون کي اڄ اھڙو پلو پچائي کارايو جھڙو شيخ فريد بکري کارائيندو آھي!

شاھ جھان جي زماني ۾ شيخ فريد بکري قلعہ آگري جو نائب مفتي ٿي رھيو. ان زماني ۾ ٻارھن پرڳڻا اکنو جي ھڪ ڪليڪٽر سرانداز قلمقا خان سرڪاري خزاني ۾ غبن ڪيو ھو جنھن جي حساب نپاسڻ لاءِ شاھ جھان شيخ فريد کي ھڪ ھزار رپين جي تنخواہ سان مقرر ڪيو، جتان ديانتداري سان معاملي کي صاف ڪري آيو.

جھانگير جي وفات کان پوءِ جڏھن شاھ جھان تخت تي ويٺو تڏھن جھان خان لوڌي سان سندس اڻ بڻت ٿي ۽ بادشاھ جي ڏپ کان

١- خان جھان لوڌي ١ رجب ١٠٤٠ ھ جو ماريو ويو. شاھجھان سندس مخالف ھو.

جهان خان گوشي نشين وجي ٿيو. جنهن کان پوءِ شيخ فريد بکري به پريشاني حاليءَ سان بکر موٽي آيو. لکي ٿو ته:

'بعد از درهم زدگی و تفرقه دولت خان جهان لودی بحالت عجیب و غریب افتان و خیزان بوطن خود بهکر رفتم. مرزا حسینی تمام مدار و اختیار سرکار بهکر بعهده کمترین سپرد. در ملک خود احقر عمل خوب کرده. زر بسیار بجهت او رسانید'

هن مان ظاهر آهي ته شيخ فريد بهکر ۾ پهتو ته شاه جهان جي طرفان بکر جي مقرر ٿيل حاڪم، مرزا حسيني، محصول اگاڙڻ ۽ ملڪي انتظام تي هن کي ڪٺي مقرر ڪيو. جنهن ڪري نهايت عمدگيءَ سان انهي ڪم کي سرانجام ڏيندو رهيو، مگر پوءِ ڪن خود غرض ۽ مخالف ماڻهن مٿس چغلي ڪاڏي ۽ بادشاه شاه جهان کي اطلاع ڏنو ته شيخ فريد جهان خان لوڌي کي طاقت وناڻڻ لاءِ بکر ۾ گهڻو ڪم ڪري رهيو آهي. هن کي به ان جي خبر پئجي وئي سو بکر مان ڪهي بادشاه جي خدمت ۾ وڃي پهتو، جنهن تي بادشاه ڳالهيون ٻڌي ڪيس معاف ڪري ڇڏيو.

شيخ فريد جو هڪ ڪتاب - **تحفه حضرت شاهجهاني** - به آهي. جنهن ۾ شهاب‌الدين شاه جهان جي حڪمراني جا چشم ديد حالات لکيا اٿس، ڪتاب بلڪل ناياب آهي. ٻيو سندس تصنيف ڪيل ڪتاب - **ذخيرة‌الخوانين** - آهي جنهن مان هي سمورو احوال ورتل آهي. انهيءَ ڪتاب جي ديباچي ۾ ڏيکاريو اٿس ته هي ڪتاب نواب شائسته خان آصفي نورجهان بيگم جي ڀائٽي جي خواهش تي لکيو اٿس. ڏسجي ٿو ته انهيءَ خاندان سان هن جا تمام گهاٽا لاڳاپا آهن ۽ سموري ڪتاب ۾ هنڌ هنڌ هنن جي واکاڻ ڪندو رهي ٿو ۽ بادشاه شاه جهان جي عتاب کان اصلاً نٿو بچي.

ڪتاب جي تعريف ۾ لکي ٿو:-

Marfat.com

شکر که این پیکر مشکین نقاب کرد عیان عارض چون آفتاب
با رخ زیبا و لب دلنواز جلوه گرایید بر اهل نیاز

شيخ فريد جي وفات جي تاريخ معلوم نہ ٿي سگھي پر سندس ڪتاب ـ ذخيرة الخوانين ـ ۱ سنہ ۱۰۶۱ ھ ۾ لکجي پورو ٿيو ھو. بهرحال ۱۱ صدي هجري ۾ مغليہ سلطنت جو سنڌي عالم ۽ شاعر امير ھو. رحمة الله تعاليٰ ۲

۵۳- قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم دربيلي مدني

هڪ وڏو عالم ۽ متقي پرهيزگار بزرگ ٿي گذريو آهي. هن شروع ۾ سمورن علمن جي تحصيل مخدوم عبدالعزيز ابهري کان ڪئي ۽ سمن جي وقت ۾ پنهنجي ڳوٺ دربيلي ۾ ئي رهندو آيو ٿي. ان کان پوءِ جڏهن سنڌ تي مرزا شاه بيگ ارغون قندهار مان ڪاهي اچي قبضو ڪيو، تڏهن دربيلي مان لڏي پهريان باغبان (ٿلٽي) ۽ راوٽ (سرڪار سيوستان) ۾ اچي رهيو. ان کان پوءِ گجرات (احمد آباد) روانو ٿي ويو. (معصومي) ۳

شيخ عبدالحق دهلوي لکي ٿو تہ: سنڌ مان ڏڪن حوادث زمانہ

۱- ڪتاب جو خطي نسخو مولانا عبدالحق جي ڪتبخاني (دهليءَ) ۾ هيو جتان راقم الحروف (حسام الدين) نقل ڪرايو. انهيءَ نسخہ تان مولانا صاحب مرحوم هي احوال ورتو. انهيءَ ڪتاب جو ٻيو نسخو نواب صدر يار جنگ حبيب الرحمان خان جي ڪتبخاني (عليگڙه) ۾ آهي. ٽيون نسخو جيڪو دراصل چندا باني ماه لقا جي ڪتبخاني جو آهي، سو هينئر پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي ڪتبخاني ۾ آهي. جنهن تان ٻہ جلد (اڪبر - جهانگير) هسٽاريڪل سوسائٽيءَ شايع ڪيا آهن باقي ٽيون جلد (شاه جهان) رهيل آهي.

۲- هيءَ سوانح مولانا مرحوم پنهنجي رسالي 'توحيد' ۾ شايع ڪئي هئي، جنهن جو هوبهو نقل هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو اٿئون.

۳- ص ۲۰۲- ص ۲۰۴

Marfat.com

سبب پنهنجن سمورن ٻارن ٻچن ۽ وڏي عيال سان مدينه منوره ڏانهن هجرت ڪرڻ جي ارادي سان نڪتو، پوءِ ته گهڻو وقت اچي احمدآباد ۾ رهيو ۽ شيخ علي متقي مدني سان صحبتون رهيس ۽ ان کان پوءِ هو مدينه منوره ۾ پنهنجي عيال سميت وڃي رهيو. (اخبارالاخيار)١

قاضي عبدالله جو احمد آباد جي بادشاهن وٽ ڪافي رسوخ هو ۽ سندس تعظيم تڪريم ۾ ڪابه ڪوتاهي ڪانه ڪندا هئا، ڪيترائي اهڙا ڪم به بادشاه جي پيش آيا جي قاضي صاحب جي معرفت حل ٿيا. مدينه منوره جو وڏو عالم ۽ صوفي شيخ علي متّقي (متوفي ٩٧٥هه مدينه منوره) هڪ دفعو جڏهن گجرات (احمدآباد) ۾ تشريف فرما ٿيو، تڏهن بادشاه بهادر شاه بن مظفر شاه (شهيد ٩٤٣هه) خواهش ڪئي ته مون کي شيخ جي زيارت جو موقعو ڏنو وڃي مگر بزرگ اجازت نه ڏني ۽ صاف انڪار ڪيو. چاڪاڻ جو ممڪن هو ته بادشاه جي پوشاڪ يا عادات اطوار ۾ ڪجهه غير شرعي نمونو هجي جو شيخ جي طبع کي پسند نه اچي. تنهن ڪري ئي بادشاه کي پنهنجي ديدار کان محروم رکڻ جو ارشاد ڪيائون. آخرڪار بادشاه قاضي عبدالله سنڌي٢ کي عرض ڪيو ته شيخ سان اوهان جو رستو آهي، اوهان مون کي زيارت جي اجازت وٺرائي ڏيو! جنهن تي قاضي سنڌي جو شيخ علي متقيءَ عرض قبول ڪيو ۽ بادشاه کي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جي اجازت ملي. ملاقات کان پوءِ بئي ڏينهن بادشاه هڪ ڪروڙ احمدآبادي چالو رپيا شيخ متقي جي خدمت ۾ موڪلي ڏنا، مگر بزرگ اهي سمورا رپيا قاضي عبدالله سنڌي کي ڏياري ڇڏيا، فرمايائين ته اهي رپيا اوهان جي معرفت آيل آهن تنهن ڪري اوهان ئي پنهنجي عيال تي وڃي خرچ ڪريو. (اخبارالاخيار٣ ۽ خزينةالاصفياء)

---

١. ص ٢٦٠.
٢. ڏسو معصومي ص ٢٠٤.
٣. ڏسو ص ٢٦٠ تحت علي بن حسام الدين متقي

Marfat.com

قاضي عبدالله سنڌي احمد آباد مان پوءِ سنت ٿي مدينه منوره وڃي مقيم ٿيو، شيخ عبدالحق دهلوي لکي ٿو ته :

ـــ در اندک مدت از عالم درگذشت۱ ـــ

يعني ته تازو هن دنيا مان وفات ڪري ويو آهي. جنهن جو مطلب آهي ته شيخ عبدالحق جي ڪتاب (اخبار الاخيار) واري زماني ۾ قاضي صاحب وفات فرمائي اهو ڏهين صدي هجري جو پويون اڌ آهي.

۵۴- محدث عبدالله متقي دربيلي مدني

عبدالله ولد مولانا سعد دربيلي. هو سمورن علمن ۾ وڏو عالم هو، علم تفسير ۽ حديث ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. ۹۴۲هه هجري ۾ سنڌ مان لڏي احمدآباد وڃي پهتو ۽ قاضي عبدالله سنڌي دربيلي پنهنجي هم وطن دوست سان وڃي گڏجي رهيو. سمورن علمن ۾ هن جون ٻي نمبر تصنيفاتون آهن (معصومي)۲ يعني عبدالله متقي قاضي عبدالله سنڌي جو گهاٽو دوست هو جنهن سان مدينه شريف ۾ وڃي رهيو (اخبارالاخيار)۳ هن عبدالله متقي جو ٻيو هڪ دوست قاضي فاضل به آهي جو مدينه ۾ سنڌس ساٿي ٿي رهيو آهي (معصومي)۴ مدينه منوره ۾ سنڌس دوست قاضي عبدالله جو فرزند محدث رحمةالله باقي سنڌس ساٿي ٿي رهيو، جنهن جو ذڪر باب الراء ۾ گذري آيو آهي.

هنن ونان تمام گهڻن مائهن فيض حاصل ڪيو ۽ حرمين ۾ محدث جي لقب سان مشهور ٿي رهيا، مولانا عبدالحي صاحب حموي مشهور محدث ملا علي قاري جي استاذن ۾ محدث عبدالله سنڌي جو نالو

۱- ڏسو ص ۲۸۰
۲- ڏسو ص ۲۰۴
۳- ڏسو ص ۲۶۰-۲۸۰
۴- ڏسو ص ۲۰۴

Marfat.com

آهي (طرب الاماثل). سال ۹۷۷ھ ۾ هي صاحب پنهنجي دوست شيخ رحمةالله سميت احمدآباد ۾ موٽي آيو جو هڪ حد تائين سندن اصلي وطن ٿي چڪو هو، مگر پوءِ اهي ٻئي بزرگ وري مدينه شريف ڏانهن موٽي آيا. شيخ عبدالله متقي مدينه شريف ۾ سنه ۹۸۴ هجري جو هن دنيا فاني مان لاڏاڻو ڪري ويو ۽ مديني شريف ۾ ئي دفن ڪيو ويو. (اخبارالاخبار۲ و تذڪره اذڪار ابرار۳)

۵۵- محدث طاهر بن يوسف پاٽائي.

سلسله نسب هن ريت آهي: طاهر، بن يوسف، بن رڪن الدين، بن معروف، بن شهاب الدين. شيخ يوسف صديقي پاٽائيءَ کي ۳ فرزند هئا ۱) طيب ۲) طاهر ۳) قاسم. هر هڪ انهن مان وڏو عالم، محدث ۽ فرد ڪامل ٿي گذريو آهي. شيخ طاهر هجري ڏهين صديءَ جي پهرئين ڏهي ۾ پاٽ جي شهر ۾ تولد ٿيو ۽ پاٽ جو شهر ئي هنن بزرگن جي وڏن جو آباد ڪرايل هو. طاهر رسمي علم ڪجهه پنهنجي والد وٽ پڙهيا ۽ ڪجهه مخدوم ميران ۽ مخدوم جعفر بوبڪائي وٽ حاصل ڪيا. ان ڪان پوءِ سندس وڏي ڀاءُ شيخ طيب کي پنهنجي والد سان سفر جو اتفاق پيش آيو. هي ٽيئي بزرگ وطن ڪان روانا ٿي هڪ ڳوٺ ۾ پهتا جو شيخ شهاب الدين سنڌي جي نالي سان مشهور هو. شهاب الدين وڏو عالم ۽ حقيقتن جو واقف ۽ صاحب درس ۽ فيض جو هو. هن وٽ رهي 'قطبي شرح شمسيه' منطق جي پڙهڻ جو عرض ڪيائون، مگر شيخ شهاب الدين منطق جو درس پنهنجي مناسب حال

۱- اخبارالاخبار ص ۲۸۰

۲- ڏسو صفحو ۲۸۰.

۳- گلزار ابرار ص ۴۲۶

Marfat.com

نہ سمجھي حجة الاسلام امام محمد غزالي جي ڪتاب 'منهاج العابدين' جي پڙهڻ جو ارشاد فرمايو، انهن ٽنهي بزرگن اهو ڪتاب ورق ڪولي ٻن هفتن ۾ پاڻ لاءِ لکي ورتو ۽ ان کان پوءِ ڪتاب جو درس شروع ڪيائون . سنہ ٩٥٠ھ ۾ سنڌ مان گجرات ڏانهن روانا ٿي ويا ۽ ايرج پور ۾ پهچي شيخ محمد غوث گواليارِي جي صحبت مان شيخ طاهر گهڻو ڪجهہ پرايو. اتان روانا ٿي ڏکڻ هندستان ۾ سير ڪندي انهيءَ وقت جي وڏي مرشد ۽ پير مخدوم جي ولد شيخ محمد ملتاني جي حلقہ ارادت ۾ داخل ٿيو، اتان پوءِ موٽي اچي ايرج پور ۾ رهيو. سندس مرشد انهي ئي شهر ۾ کيس خرقہ خلافت عطا ڪيو. ايرج پور (ايلچ پور) ۾ شيخ طاهر تمام گهڻو وقت ماڻهن کي درس ڏيندو هو ۽ تصوف جي تلقين بہ ڪندو هو.

ڪجهہ وقت کان پوءِ احمد نگر جي حاڪم مرتضيٰ نظام الملڪ[1] ايرج پور تي ڪاهي اچي قبضو ڪيو. ۽ ترنالہ قلعي تي فتح حاصل ڪئي. ملڪ ۾ وڏي ڀاڃڙ پئي ۽ پريشان حالي ٿي، ان وقت خانديش جي حاڪم شيخ طاهر کي عرض ڪيو تہ اوهين اچي برهان پور ۾ رهو، جنهن کان پوءِ هميشہ لاءِ اچي برهان پور ۾ رهيا. علي عادل شاه[2] وقت جي حاڪم سندن درس تدريس ۽ تلقين لاءِ خانقاه تيار ڪرائي جتي ماڻهن کي فيض پهچائڻ ۾ سرگرم رهيا. سندس وجود ان وقت

١- نظام شاهي گهراڻي جو هي ٤ نمبر بادشاه هو جن جي گادي احمد نگر ۾ هئي. چار سال حڪومت ڪري سنہ ٩٩٦ھ ۾ پنهنجي ساٿي [illegible] جي هٿان قتل ٿي ويو.

٢- سلطان علي عادل شاه بن ابراهيم شاه عادل، هي بادشاه بيجاپور جي عادل شاهي گهراڻي جو ٤ نمبر بادشاه هو، آخر عمر ۾ شيعي مذهب اختيار ڪيائين سنہ ٩٨٨ھ ۾ پنهنجي هڪ گهرو نوڪر جي هٿان قتل ٿي ويو.

"شاه جهان شهيد شد" مان سندس تاريخ ٩٨٨ھ شهادت نڪري ٿي.

Marfat.com

جي حاڪمن، عالمن ۽ عارفن لاءِ غنيمت ليکيو ويندو هو.

شيخ يوسف بنگالي (وفات ڏهين صدي جي پڇاڙي) جو وقت جي وڏن عارفن مان هو تنهن وفات وقت پنهنجي ناني مولانا سکوجيءَ کي وصيت فرمائي هئي ته منهنجن فرزندن کي وٺي وڃي شيخ طاهر محدث وٽان به حرف تعليم ڏيارجو، ان پڙهڻ جي برڪت جو اثر ظاهر ٿيندو. جيئن ته انهيءَ وصيت تي عمل ڪيو ويو جن کي علم، عمل، فضيلت ۽ حق شناسيءَ جون سموريون منزلون حاصل ٿي ويون.

هن بزرگ محدث درس تدريس جي شغل هوندي به هيٺيان ڪتاب تصنيف فرمايا.

١) تفسير مجمع البحار طاهري جو امام قشيري جي ڪتاب اللطائف جي طرز تي آهي ۽ هو صوفياء ڪرام جي نڪتن ۽ اشارن تي حاوي آهي. هي ڪتاب جڏهن تيار ٿي ويو ته انهيءَ وقت جي مشهور عارف بزرگ شيخ لشڪر محمد عارف شطاري قدس سره جي نظر مان گذريو تڏهن شيخ فرمايو ته: هن رنگين ڪتاب جو مصنف پنهنجي نيڪن جي بدلي جو اندازو قيامت جي ڏينهن ئي ڪري سگهي ٿو، باقي هن دنيا ۾ ته حسنات جي ڪيفيت بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهي.

خانديش دکن جي فرمان روا علي عادل شاه١ جڏهن هن ڪتاب جي تعريف ٻڌي تڏهن مولانا حسين شيرازي، جو حڪمت ۽ عقلي علمن جو هڪ بي نظير عالم هو ۽ پنهنجي وزير خاص جلال خان کي، جو رسمي علمن جو هڪ عالم هو، ٻنهي کي شيخ طاهر جي خدمت ۾ موڪلي عرض ڪيو ته جيڪڏهن انهيءَ ڪتاب جي ديباچه يا مقدمه ۾

١- غوثيءَ غلطيءَ کان علي عادل لکيو آهي دراصل بادشاه جو نالو راجه علي خان هو ۽ ٩٨٤ هه ۾ خانديش جي تخت تي ويهي 'علي عادل شاه' جو لقب اختيار ڪيائين.
(برهانپور ڪي سندهي اولياء ص ٨٠)

Marfat.com

مان خلق خدا جي خادم ۽ نگهبان جي زماني جو ذڪر ڪيو وڃي ته نهايت عنايت سمجهي ويندي! پاڻ اهو عرض قبول ڪيائون ۽ پهرئين ديباچه سان گڏ ٻيو ديباچو به لکيائون جنهن ۾ بادشاه وقت جو ذڪر آيل آهي. اهو ئي سبب آهي جو هن ڪتاب جا به خطبا يا به مقدمه ٻن نمونن ۾ آيل آهن.

٢) مختصر قوت‌القلوب.

٣) انتخاب مواهب‌لدنيه.

٤) ملتقط جمع‌الجوامع سيوطي.

٥) صحيح بخاري جي شرح قسطلاني جو اختصار جو ١٢ جلدن ۾ پورو ٿيو آهي.

٦) تفسير مدارڪ جو مختصر جو پنهنجن ٻن پٽن عبدالله ۽ رحمةالله لاءِ لکيو هوائون. شروعات هن ريت ڪئي اٿن: قال ابو عبدالله طاهر بن يوسف عليه رحمةالله.

٧) اسامي رجال صحيح بخاري، اهو به بخاري جو گويا ڪرماني جي 'خير جاري' جي نموني تي شرح آهي.

٨) رياض‌الصالحين، هن ڪتاب ۾ ٣ روضا (باغيچا) يا ٣ باب جن مان پهرين (١) ۾ اُمت جي بخشش ۽ ڪاميابي جون حديثون آهن (٢) ۾ بزرگن جا ناصحانه اقوال ۽ هدايتون آهن. جيئن ته سيدنا شيخ عبدالقادر جيلاني، شيخ ابو طالب مڪي، شيخ شهاب‌الدين سهروردي، زين‌الدين خوافي، شيخ علي متقي هندي (٣) ۾ توحيد ۽ عشق وارن جا اقوال ۽ ارشاد آهن. جيئن ته شيخ محي‌الدين ابن عربي، عين‌القضاة همداني، شيخ صدرالدين قونوي وغيره.

هن بزرگ صوفي عارف عالم ۽ محدث جي وفات سنه ١٠٠٤هه ۾ ٿي. سندس ياڻيٽي مسيح‌الاولياء شيخ عيسيٰ بن قاسم سنڌي ۽ ڪان روايت

Marfat.com

آهي ته: منهنجو اُستاذ ۽ چاچو سڳورو شيخ طاهر جڏهن وفات ڪري رهيو هو ته سندس اکيون ائين گردش ڪري رهيون هيون جيئن ڪنهن معشوق جي ديدار وقت، نظربازي لاءِ، عاشقن جي اکين ۾ خاص ڪيفيت پيدا ٿيندي آهي. رحمہ الله تعاليٰ رحمۃ واسعۃ.
(اذڪار أبرار)١

٥٦- اسحاق سنڌي قلندر پاٽائي

سنڌ جي پاٽ ڳوٺ جو رهاڪو، دنيا جي سير واسطي قلندرانہ صورت ۾ نڪري پيو. هرهڪ ويراني ۽ آبادي جي گوشي گوشي ۾ پهچي ويو ۽ هرهڪ ملڪ جي پوري غور سان ڏسندي هنن جي خاصيتن کان واقف ٿيو. ٩٥٨ هجري ۾ سير سفر کي ترڪ ڪري برهان پور (ڏکڻ هندستان) ۾ اچي رهيو ۽ اتي شيخ طاهر بن شيخ يوسف سنڌي محدث جي خدمت ۽ صحبت ۾ رهيو. ١٠٠٣ هجري تائين شيخ طاهر جي خدمت ۾ رهيو ۽ انهيءَ سال تائين، جو محدث طاهر سنڌي جي وفات جو سال آهي، ڪڏهن بہ پنهنجي مرشد ۽ شيخ کان جدا نہ ٿيو.

شيخ محمد غوثي برهانپوري گلزار ابرار جو مصنف لکي ٿو تہ ١٠٠٢ هجري ۾ مان انهن بنهي بزرگن جي ملاقات ڪئي ۽ همسائگي سبب فيض حاصل ڪيو. لکي ٿو تہ: شيخ اسحاق قلندر جو تصوف ۾ طريقو ارادي جي مضبوطي ۽ استقامت تي هو. آخر ۾ پنهنجي مرشد ۽ اُستاذ شيخ طاهر جي وفات کان پوءِ ٧ سال هن دنيا ۾ گذاري سنہ ١٠١٠ هجري ۾ هن دنيا فاني مان لاڏاڻو فرمايائين.

— روح او همنشين رضوان باد —٢

١- گلزار ابرار ٤٣٣-٤٢٦ ۽ برهانپور کے سندهي اولياء ص ؟ تا ص ٤٣؟

٢- گلزار ابرار ص ٤٢٥

Marfat.com

٥٧- ميان آدم شاه سکري

سنڌ جي ڪلهوڙا حاڪمن جو وڏو ڏاڏو. جنهن جو مقبرو سکر ريلوي اسٽيشن جي لڳ هڪ ننڍڙيءَ پهاڙي ’ آدم شاه جي ٽڪري ‘ تي مشهور آهي.

آدم شاه جو سلسلو نسب هيٺين ريت آهي:

آدم شاه، پٽ ميان ڪچن، پٽ ميان صاحب، پٽ ميان خان، پٽ طاهر، پٽ ميان راڻو، پٽ ميان شاه محمد عرف شاهو، پٽ ميان ابراهيم، پٽ ميان محمد، پٽ ميان چنيهه، پٽ پل، پٽ ٿل.

انهي ٿلَ جو نسب پنجن پيڙهين کان پوءِ ميان اوڍائي سان ملي ٿو جو ڪيچ مڪران ۾ صوفي درويشن جي صورت ۾ زندگي گذاريندو هو ۽ سوين ماڻهو معتقد هوس. سندس پٽ ٿل نالي لسبيلي ۾ پنهنجو اثر ڄمائي گوجر قوم کان زمينون قبضي ۾ آنديون ۽ سوري طاقت سان وڌندو ويو. سندس پٽ چنيهه اتان لڏي سنڌ ۾ اچي اڍيجن ۽ سمن زميندارن سان لاڳاپا رکيا ۽ سندس پٽ محمد، غزنوي گهراڻي جي سنڌ تي قبضي واري وقت، ملتان ۾ وڃي سرڪاري ملازم ٿيو. ان کان پوءِ هن خاندان جو ڪو به ذڪر تاريخ جي ڪتابن ۾ ڪونه ٿو اچي. تان جو ميان آدم شاه پنهنجن وڏن جي پيري مريدي جي طريقي کي جياريو.

ميان آدم مريد آهي شيخ الياس انڪراڇه جو، اهو مريد آهي ابو بڪر جتوئي جو، اهو مريد سيد ميران محمد مهدي جونپوري جو. سيد محمد ميران ڄام فيروز سمه جي زماني ۾ سنڌ ۾ برابر ٩ مهينا اچي رهيو هو جنهن جو تفصيلي ذڪر ڪنهن ٻئي هنڌ ڪيو ويندو.

ميان آدم شاه سير سياحت کان پوءِ هنڙيءَ جي ڳوٺ چانڊڪي پرڳڻي (لاڙڪاڻو) ۾ هميشه لاءِ اچي رهيو، ديبي جو وڏيرو ڪبڙ ابڙو

Marfat.com

پنهنجي قوم سميت اچي سندس مريد ٿيو. اهو ئي زمانو آهي جڏهن مرزا عبدالرحيم خان خانان سنڌ جي فتح لاءِ اچي پهتو هو يعني ۹۹۹ هجري. عبدالرحيم خان خانان جڏهن سنڌ ۾ آيو هو تڏهن هرهڪ بزرگ ۽ شيخ کان دعائون گهرائيندو ۽ ملندو رهيو ٿي، انهي سلسلي ۾ ميان آدم شاه ڪلهوڙي وٽ به هنڌڙي ۾ لنگهي آيو. اهو وجهه وٺي وڏيري ڪپڙ ابڙي مرزا خان خانان کي گذارش ڪئي ته چانڊين جي زميندار نذر طور ميان صاحب کي ڏني وڃي. عرض قبول ڪيو ويو ۽ چانڊڪا پرڳڻي جو وڏو حصو ميان آدم شاه کي فقيرن جي خرچ لاءِ جاگير ڪري ڏنو ويو.

ميان آدم شاه اگرچه مريد مهدوي فرقي جو هو مگر لال عيسن مشائخ سان جو خواجه بهاءالدين زڪريا ملتاني جي اولاد مان هو تنهن سان به سندس صوفيانه صحبتون رهنديون هيون، جنهن ڪري هن جي پيري مريدي ڏاڍو زور ورتو ۽ سندس مريد، ماڻهن جون زمينون قبائل ۽ پنهنجي علائقي کي وڌائڻ لڳا، جنهن ڪري زميندارن اڪبري حاڪمن وٽ پوڪارون ڪيون ته سنڌ گڙٻڙ مان لنگهي رهي هئي. انهي سنڌ جي حڪومت جو مرڪز ملتان ۾ رکيل هو تنهن ڪري ميان آدم شاه کي حاڪمن گرفتار ڪري وڃي ملتان جي قيد ۾ آقا شاه محمد ڪوتوال جي نگراني ۾ رکيو، ۽ اتي ئي ڪجهه وقت کان پوءِ قيد جي حالت ۾ شهيد ٿيو. ميان صاحب سان شاه محمد ڪوتوال جي قيد جي زماني ۾ عقيدتمندي ٿي وئي هئي جنهن ڪري کيس وصيت ڪئي هئائين ته سندس لاش کي سکر جي ٽڪريءَ تي دفن ڪيو وڃي، جنهن انهيءَ وصيت موجب کيس اتي آڻي دفن ڪرايو. اهو يارهين صدي هجري جي پهرئين اڌ جو واقعو آهي (تحفةالڪرام ڪجهه اضافه ۽ ڦير گهير سان).

Marfat.com

فائده: ڪلهوڙا حاڪمن جو نسب ميان آدم شاه سان هن ريت ملي ٿو:

ميان غلام شاه، پٽ ميان نور محمد، پٽ ميان يار محمد، پٽ ميان دين محمد، پٽ ميان نصير محمد، پٽ ميان الياس محمد، پٽ ميان دائود، پٽ ميان آدم شاه ڪلهوڙو. ميان آدم شاه کي ٻيو هڪ پٽ ابراهيم نالي به آهي پر اُن جي نسب جو پتو نه پيو.

فائده: ڪلهوڙن جي عباسي نسب سان هجڻ جو پتو به ڪنهن تاريخ جي ڪتاب مان پئجي نه سگهيو. تحفةالڪرام، جو ميان مرادياب خان جي وقت ۾ لکيو ويو آهي، تنهن ۾ سندن حضرت عباس سان نسبي سلسلو ڳنڍڻ کان خاموشي اختيار ڪيل آهي١.

٥٨- محمد رضائي سنڌي

هن بزرگ زبردست شاعر جو احوال ڪنهن به ڪتاب ۾ ملي نٿو سگهي، فقط سندس تصنيفات مان هڪ مثنوي٢ مطالعه مان گذري آهي جنهن ۾ سنڌ جي مشهور عاشق معشوق سسئي ۽ پنهون جي قصي کي نظم ۾ آندو اٿس. ڪتاب جي نظم رنگين ۽ مرصع عارف جامي جي 'مثنوي يوسف زليخا' جي تتبع ۾ لکيل آهي. شاعري جا جيڪي حق ٿيندا آهن سي هن ۾ پوري روانگيءَ سان ادا ڪيا اٿس.

اسان جي سنڌ ديس جي عاشقانه مزاجيءَ جي جيڪا هن ڪتاب جي ديباچه ۾ تعريف ڪيل آهي تنهن مان اندازو ئي نٿو ڪري سگهجي ته اسان جي هن هاڻوڪي سنڌ بابت ڪجهه چئي رهيو آهي يا اها ڪا ٻي سنڌ هئي؟ سنڌ جي سر زمين جو هن سراپا عاشق شاعر هن ريت نقشو ڪڍيو آهي:

١- هن سلسلي ۾ پڙهو 'تاريخ سنڌ - (ڪلهوڙا دور) از مولانا مهر - ٻه جلد - سنڌي ادبي بورڊ.

٢- مثنويءَ جو نالو 'زيبا نگار' آهي. مولوي صاحب مرحوم وٽ جيڪو نسخو هيو اهو شايد نا مڪمل هيو.

Marfat.com

دلم را ، داستانها هست معلوم ز هر شهر و ز هر ملک و ز هر بوم
هم از **ایران** و از **توران** و از **هند** ولی یک سرگذشته گویم از **سند**
که ملک **سند** کان عشق دیدم بهر کونی دکان عشق دیدم
محبت را درو بازار گرم است که چشم مردمش بسیار گرم است
بود آب و هوایش ، آتش انگیز بدل سوز محبت را کند تیز
به عشق ، آباد هر ویرانهٔ **سند** بود بازار در هر خانهٔ **سند**
که هرکس را بود سودای یاری بود در خانه اش خوش روزگاری
دیار **سند** گوئی لاله زار است که هر دل داغدار یک نگار است
تهی از عشق نبود ، هیچ جائی بود زین فتنه در هرجا بلائی
درو هر مرغ را دیوانه یابی حریف بلبل و پروانه یابی
مقیم **سند** غیر از یار نبود در آنجا زحمت اغیار نبود
ز هر سو در پئی زنجیر موئی بود دیوانهٔ در های و هوئی
بهر بازار سودائی محبت بهر کاشانه غوغای محبت
تو گوئی زاد و بوم عشق، **سند** است [1]که آباد از رسوم عشق **سند** است
به ملک **سند** ماند جاودان عشق مقیم آنجا بود بی خانمان عشق
بلی گلزار خوبی آن دیار است ز گلرویان سنبل مو بهار است
ندارد هیچ ملکی خوبی **سند** اگر باشد **خراسان** ور بود **هند**
بود هر شهر حسن آباد در **سند** بماند پای در گل باد در **سند**
که خاکش طرفه دامن گیر گردد به پا آب روان زنجیر گردد
زمین آن ، بهارستان حسن است دیار آن ، نگارستان حسن است
به هر روئی که افتاده نگاهت نماید بهتر از خورشید و ماهت
کند یک روزه طفلش شوخی آغاز به چشم نا کشوده می کند ناز
متاع حسن ، در **سند** ست بسیار بود ناچار عشق آنجا خریدار

هن ڪلام مان هيٺيون ڳالهيون جو پتو پوي ٿو:

(١) شاعر کي ٻين ملڪن جي عشق جا قصا بہ معلوم آهن، پر

١- خطي نسخ تان تصحيح ڪئي وئي آهي.

Marfat.com

سيني کي چڙهي فقط سنڌ جي قصي کي هن لاءِ بيان ٿو ڪري جو سنڌ ۾ عشق جون ڪاٺيون نظر مان گذريس.

(٢) سنڌ بابت فرمائي ٿو ته اتي ٻه گهر گهر عشق جي بازار آهي. هن ملڪ جي آب هوا ئي عشق سان ڀرپور آهي. سنڌ جو هر ويرانو عشق سان آباد آهي.

(٣) هرهڪ ماڻهوءَ کي دوست جو سوداءُ لڳل آهي ۽ عشق جي تار ۾ هرڪو ئي مست لڳو وتي ٿو.

(٤) سنڌ جا ماڻهو ته ڇڏيو پر اتي جا پکي به عشق ۾ اهڙا ديوانا آهن جو پرواني ۽ بلبل جا حريف بڻيا وتن ٿا.

(٥) سنڌ عشق جو وطن هن ڪري آهي جو اُن ۾ هر طرف حسن ئي حسن آهي، گلرو معشوقن جي ڪري اهو ملڪ هميشه نئو بهار بڻيل آهي.

(٦) سنڌ جو سهڻو ملڪ دنيا ۾ ڪنهن به ڪونه آهي، هت حسن کو آيو سو ڦاٿو. هتي جيڏانهن به نظر ڪجي ٿي ته سچ پچ حسين ماڻهو موهيندڙ نظر اچن ٿا. ٻيو ته ٺهيو پر سنڌ جو ذرات جاؤ ٻار به نازنخري کان خالي نه آهي. هن بابل صفت عاشق کي سنڌ ۾ اهڙو نه عشق گلوسوز جو ڏنگ لڳو آهي جو سراپا عشق بڻجي سموري سنڌ ۾ فقط پنهنجي عشق جي ۽ معشوق جي حسن جي ئي تصوير ڏسي رهيو آهي. اهو آهي ڪمال عشق جنهن لاءِ هڪ شاعر ”بامقصان“ جي مستي فرمايو آهي:

که بچشمان دل مبین جز دوست   هر چه بینی بدان که مظهر اوست

ٻيءَ صورت ۾ اسان ته اڄ سنڌ ۾ جا ڏسي رهيا آهيون، هرڪنهن کي نفسي نفسي لڳل آهي.

Marfat.com

چنان قحط سالي شد اندر دمشق   که ياران فراموش کردند عشق

اهو ڪتاب يارهين صدي هجري جي پڇاڙيءَ ۾ لکيو ويو آهي، جيئن ته پڇاڙيءَ ۾ لکي ٿو :

گل از باغ ـــ خواندم از حسابش   همان تاريخ باشد هم خطابش[1]

١٠٦١ھ

هندستان ۾ اهو سلطان جهانگير[2] جو زمانو، سنڌ ۾ ترخان گهراڻي جي پڇاڙيءَ جو وقت آهي[3]

رضائي مرحوم جي وفات جي تاريخ معلوم نه ٿي، مگر هيترو ته ظاهر آهي ته يارهين صدي جو بزرگ آهي . رحمةالله تعاليٰ .

٥٩- ملا احمد ٺٽوي

فاروقي نسل آباءَ اجداد کان حنفي مذهب جي عالم خاندان جو فرد ۽ علم طب ۽ علم تاريخ جو وڏو ماهر هو. ڪجهه وقت گذرڻ کان پوءِ هن جو شيعي مذهب ڏانهن لاڙو ٿيو. سنڌ ڇڏي ايران جي مشهور شيعي بادشاه طهماسپ صفوي[4] جي دربار ۾ وڃي پهتو. دربار ۾ قرب حاصل ڪرڻ کان پوءِ تمام غالي شيعي ٿي رهيو ، طهماسپ جي جي وفات کان پوءِ جڏهن سندس پٽ اسماعيل صفوي[5] گاديءَ تي ويٺو ته هن ڪن مصلحتن جي بنياد تي اهل سنت جي رعايا سان

---

١. منهنجي نسخي (نمبر ١٣٤) ۾ آهي :

گل اندر باغ ـــ خواندم از خيالش   که هم تاريخ باشد هم حسابش

(ص ٢٥٩) جنهن مان ١٣٠٨ سال نڪري ٿو جيڪو غلط آهي.

٢- شاهجهان جو دور هو نه جهانگير جو.

٣- ترخاني دور مرزا غازيءَ جي وفات ١٠٢١ ھ تي ختم ٿي چڪو هو.

٤- ٩٣٠ تان ٩٨٤ ھ

٥- اسمعيل ثاني ٩٨٤ تا ٩٨٥ ھ.

Marfat.com

رواداريءَ جو برتاءُ ڪرڻ شروع ڪيو، جنهن تي مُلا احمد مذهبي تعصب ڪري اها ڳالهه برداشت نه ڪري سگهيو ۽ بادشاه کان ناراض ٿي ايران مان سڌو حج تي هليو ويو. اتان موٽندي سمنڊ جي رستي کان دکن ۾ پهتو. اتي مغل اعظم اڪبر جي صلح ڪل پاليسي جو احوال ٻڌي ٢٧ سال جلوس (٩٩٠هه) اڪبري جو اڪبر جي دربار ۾ پهتو ۽ بادشاه جي ملازمت جو شرف حاصل ڪيائين.

ملا احمد کي بادشاه حڪم ڪيو ته پهرين هجري سال کان وٺي اڪبر جي زماني تائين هڪ هزار سال جي تاريخ لکي، جنهن اهو ڪم شروع ڪيو ۽ – تاريخ آلفي – جي نالي شروع هجرت کان وٺي چنگيز خان جي زماني[١] تائين ٻن جلدن ۾ حالات قلمبند ڪري ٣٢ جلوس اڪبري ۾ بادشاه جي خدمت ۾ پيش ڪيائين، جنهن مقبوليت حاصل ڪئي، مگر ملا کي انهيءَ ڪتاب پوري ڪرڻ جي فرصت ئي نه ملي جو قتل ٿي ويو ۽ باقي ڪتاب جي لکڻ جو آصف خان کي حڪم ٿيو جنهن باقي ڪتاب ٧ صدي هجري کان وٺي ٩٩٧ هجري تائين لکي پورو ڪيو، ۽ انهيءَ ضميمه جو نالو 'تاريخ آصفي' رکيو ويو.

ملا احمد جي شيعي تعصب جو هڪ نقل جلال الدين محمد اڪبر جي پيش امام مولانا عبدالقادر بدايوني لکيو آهي ته: هڪ دفعو احمد ٺٽوي جي سامهون ڪي ايراني منهنجي علميت ۽ فضيلت جي تعريف ڪري رهيا هئا، جنهن تي ملا چيو ته: سندس نراڙ مان شيعيت جو نور چمڪي رهيو آهي! جنهن تي ڪنهن شرمنده ڪرڻ لاءِ چيم: جيئن تنهنجي نراڙ ۾ سنت جو نور چمڪي ٿو!

توراني مغلن کي ايراني شيعن سان اصل کان بوندي آهي تنهن

١- ٦٠٣ تا ٦٢٤هه.

ڪري هڪ مغل امير فولاد برلاس ملا جي قتل جو فڪر پچائيندو رهندو هو، چاڪاڻ جو هڪ متعصب ۽ بد زبان شيعو هو. بادشاه ڪشمير جي ارادي سان لاهور ۾ رهيل هو. فولاد برلاس هڪ رات ملا احمد کي گهران سڏ ڪري سندس دروازي تي قتل ڪري ڇڏيو. جڏهن بادشاه کي اها سڌ پيئي تڏهن قصاص طور امير فولاد مغل کي هاٿيءَ جي پير ۾ ٻڌائي شهرگشت ڪرائي مارائي ڇڏيو ۽ اهو واقعو سنه ۱۰۰۰ هجري ۾ تي گذريو.

لاهور ۾ ملا احمد شيعي ڪان ماڻهن ۾ نفرت ڦهيل هئي جنهن ڪري هن جي قبر کي علامه ابوالفضل جي حوالي ڪيو ويو ته جيئن لاش کي نه ڪڍيو وڃي، مگر جڏهن بادشاه ڪشمير روانو ٿي ويو تڏهن ملا جي لاش کي عوام قبر مان ڪڍي ساڙي ٻاري ڇڏيو. (تاريخ بدايوني[1] و سيرالمتاخرين)

٦٠- ابوالفضل بن طاهر ٺٽوي

سندس والد مولانا محمد طاهر شيراز مان اچي ٺٽي ۾ رهيو. علمي فضيلت ۾ صاحب ڪماليت جو هو. ابوالفضل شاه جهان جي زماني ۾ ٺٽي ۾ منصب دار هو. تحفةالڪرام ۾ لکي ٿو ته:

-- ابوالفضل ولد مولانا محمد طاهر در ذی منصب داران مستثنیٰ زیست کرده و پسرش محمد حسن اکثر ایام در جهان آباد گذرانده -[2]

سندس فرزند محمد حسن جو ذڪر مهم جي باب ۾ اچي ٿو.

هي ابوالفضل ٻارهين صدي جو بزرگ آهي.

۱- بدايوني ج ۲ ص ۳۱۷ - ۳۶۴ - ج ۳ ص ۱۲۸ طبقات اڪبري ج ۲ ص ۴۸۲ - اڪبر نامه ج ۳ ص ۵۲۷ - مآثرالامرا ج ۳ ص ۲۶۰

۲- فارسي قديم ڇاپو ص ۲۲۴

Marfat.com

٦١- مخدوم احمد ڪتابي ٺٽوي

احمد بن مخدوم محمد اڪرم اڳهمي. محمد اڪرم ٺٽي ۾ اچي رهيو ۽ علمي ڪماليت ۾ وڏي شهرت جو مالڪ هو ۽ سندس فرزند ميان احمد حال ۽ قال جو صاحب هو. شروع زماني ۾ درس تدريس جو شغل جاري رکيائين ۽ سندس وڏن ۽ مشهور شاگردن مان مخدوم عنايت الله ٺٽوي آهي جنهن جي فيض مان هزارين ماڻهو فائديمند ٿيا.

مخدوم احمد آخر عمر ۾ دنيا کان ترڪ تعلقات ڪري گوشه گزين ٿي رهيو. ڪيس حضور رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جي دربار مان - ڪتابي - جو لقب عطا ٿيل هو. مخدوم ضياءالدين (استاذ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي) کان نقل آهي ته: هڪ دفعو مخدوم احمد صاحب جي حجري واري پٽ تي رت جا ڇنڊا پيل ڏٺم، ڏاڍي حيرت ۾ پيس ته اهي ڪٿان آيا آهن؟ پوءِ معلوم ٿيو ته مخدوم احمد جي اکين جا لڙڪ آهن جي خدا تعاليٰ جي خوف کان هاريا اٿن. (تحفةالڪرام)[1]

مخدوم احمد کان بيشمار روايتون نقل ٿيل آهن. مير محمد منعم خان سندس مريدن ۽ معتقدن مان هو جو هن جي وفات کان پوءِ سندس اولاد کي نذر نياز ڏيندو رهندو هو. مخدوم عباس، مخدوم احمد جو نندو ڀاءُ - جو هڪ وڏو امير ڪبير هو - اهو پڻ سندس مريدن مان هو. هي بزرگ ١٢ صدي هجري ۾ گذريو آهي.

٦٢- ملا ابوالبقا ٺٽوي

فارسي جو عالم ۽ مدرس ٿي گذريو آهي. شاعري ۾ ڏاڍي ڪمال جو مالڪ هو. شيخ سعدي عليه الرحمة جي 'گلستان' کي 'بوستان'

١- فارسي قديم ص ٢٢٤ ص ٢٢٧ تحفةالطاهرين ص ٣٥

Marfat.com

جي بحر ۾ نظم ڪيائين. سال ۱۱۴٦ھ ۾ وفات ڪيائين. سندس هڪ شعر هيٺ ڏجي ٿو.

در بند هوا، کرا بهی شد   نی، در طمع نوا، تهی شد

يعني ته: سڏڙين جي ٻانهي جي ڪڏهن به ڀلائي ٿيڻ واري آهي؟ جيئن ته نڙ کي آواز ڪرڻ جي سڌ يا لالچ آهي ته اندر پولو اٿس. (مقالات)۱

٦٣- مخدوم ابوبڪر هالائيؒ

هن بزرگ جو ذڪر مخدوم ابوالحسن ڏاهري پنهنجي ڪتاب 'ينابيع' ۾ ڪيو آهي ۽ پنهنجن استادن ۾ شمار ڪيو اٿس. هڪ جاءِ تي لکي ٿو ته:

— حکایتی یاد دارم از استاد شیخ ابوبکر هالائی قدس سره ...الخ

انهيءَ ڳالهه جو حاصل مطلب هي ته استاد ڳالهه ڪئي ته: هالن جي شيخ زبيري جي مسجد ۾ هڪ ملا زڪريا نالي چاڪيءَ قرآن شريف جي تلاوت ويٺي ڪئي. ملا چوي ٿو ته: مون تي اوچتو هڪ اهڙي حالت اچي طاري ٿي جو بجلي وانگي بي اختيار هوا ۾ وٺي اڏرڻ لڳس ۽ لمحي اندر هڪ ڪليل ميدان ۾ ماڻهن جي هڪ ٽولي ۾ وڃي ڪريس. هنن مون کي چيو ته امام ٿي اسان کي نماز پڙهايو. ڪين ظهر جي نماز امام ٿي پڙهايم. پوءِ مون کي چيائون ته اسان رجال الغيب آهيون، اسان کي ماڻهو ابدال به چوندا آهن، اسان مان هڪ سنگتي مري ويو آهي تون جيڪڏهن ان جي جاءِ تي اسان سان گڏجي

۱- ص ۷۸ - مقالات الشعرا ۾ آهي ته 'گلستان' کي 'شاهنامه' جي بحر ۾ نظم ڪيائين. سال وفات مقالات ۾ ڏنل نه آهي.

Marfat.com

رهندين ته تو لاءِ ڏاڍو چڱو آهي. ڇيم ننڍڙا ٻارڙا اٿم. ڇيائون ته تنهنجن ٻارن کي رزاق مطلق رزق پهچائيندو. ڇيم ته آءٌ اوهان ۾ رهڻ نٿو گهران. بس اچا اٿين مس ڇيم ته پاڻ کي وري مسجد ۾ ڏٺم.

مخدوم ابوالحسن ڏاهري وڌيڪ فرمائي ٿو ته:

— ملا مذکور را اين فقير نيز ديده بسيار مرد صالح بود — (ينابيع الحياة الابديه)

ٻين به هڪ ٻن جاين تي سندس ذڪر ڪري ٿو. مخدوم ابوالحسن اهو ڪتاب ٻارهين صدي هجري جي وچ ڌاري لکيو آهي. ڪتاب لکڻ وقت ابوبڪر وفات ڪري چڪو هو جنهن کي قدس سره ڪري لکي ٿو، تنهن ڪري اندازو ڪري سگهجي ٿو ته هو ٻارهين صدي هجريءَ جي اوائل ۾ وفات فرمائي چڪو هوندو. اهو ڪلهوڙن جي حڪومت تي دهلي طرفان مقررائي جو اوائلي زمانو آهي.

فائدو! رجال‌الغيب يعني ابدال صوفين وٽ هڪ حقيقت جو درجو رکن ٿا. هنن وٽ سندن اصطلاح ۾ اقطاب، ابدال، اوتاد، غوث، وغيره جي درجن جا القاب آهن. محدث جلال‌الدين سيوطي ابدالن جي وجود تي هڪ رسالي ۾ ڪيتريون حديثون ڪٺ ڪيون آهن، جن جو مطلب آهي ته شام ملڪ ۾ چاليهه ابدال رهن ٿا. مگر محدثن جي تنقيد جي لحاظ سان اهي حديث يا ته موضوع آهن يا ضعيف آهن. شيخ‌الاسلام ابن تيميه 'منهاج‌السنة'[1] ۾ ۽ شيخ سيد محمد عبده مصري 'المنار'[2] ۾ انهن حديثن جو صفا انڪار ڪيو آهي. والله تعالي اعلم

مير اسدالله بکري

مير اسدالله تخلص ساقي. مير محمد معصوم جي ڏهٽن مان

١- (٦٦١-٧٢٨ھ) منهاج السنة النبوية في نقض كلام الشيعة والقدرية - مصر ١٣٢١ھ. (معجم ٥٩)

٢- محمد عبده قاهري مان اهو رسالو ڪيندو هو

Marfat.com

وڏي استعداد ۽ علميت جو مالڪ ٿي گذريو آهي. شعر و شاعري جو ڪافي حد تائين ماهر هو.

مير قانع ٺٽوي لکي ٿو ته: ميان مرادياب خان ڪلهوڙي وٽ مرادآباد جي شهر ۾ حڪيم سيد يعقوب خان سکري سان ڪنهن ڪم لاءِ آيل هو، منهنجي ساڻس اتي ملاقات ٿي. شاعرانه مزاج جو ماڻهو هو، تخلص جي خواهش ڏيکاريائين، يعني ته ڪهڙو تخلص اختيار ڪري؟ جنهن ڪري آءٌ ڪيس سندس نالي اسدالله جي لحاظ سان ساقي تخلص مقرر ڪري ڏنو ۽ هڪ سجع به مون کان قبول ڪيائين: اسدالله ساقي ڪوثر - گهڻو ڪري مصرعو پنهنجي منڊي جي ٽڪ تي اڪرايو به هونداڻين. (تحفته‌الڪرام و مقالات قانع)

مير اسدالله، حڪيم مير يعقوب جو شاگرد ۽ پاڻ وڏو حڪيم هو. طب جي مشهور ڪتاب 'ذخيره خوارزم شاهي' ٢ جو اختصار ڪيو اٿس جنهن مان سندس طبي استعداد معلوم ٿئي ٿو. سندس شعر جو نمونو هي آهي:

مست گردم ز بادهٔ کوثر اسدالله ساقیم باشد

هڪ مناجات جا چند بند هيٺ ڏجن ٿا جنهن ۾ حضرت ساقي پنهنجي لاءِ هينئن ريت بارگاه الهي ۾ استدعا ڪئي آهي:

ای انیس بزم محزونان رب‌العالمین رحم‌کن برحال زار من تو ارحم‌الراحمین
بر درت فریاد می‌دارم همین مالم جبین قرب ده با دوستان یا جامع المتفرقین
لا تذرنی رب فردا انت خیرالوارثین

١- آرزو ۽ ساقي تخلص - نواسو مير اسدالله بن مير علي شير بن مير زڪريا بن مير محمد بزرگ بن مير معصوم بکري تحفة‌الڪرام فارسي ص ١٣١ قديم مقالات ص ٢٦٧.

٢- تاليف سيد اسماعيل جرجاني (٥٠٤ هه) ۾ لکيو ويو جملہ ١٢ جلد قطب‌الدين محمد بن انوشتگين خوارزمشاه جي نالي معنون آهي.

Marfat.com

چون غمی‌دارم، بده آرام در دنیا و دین جز تو دیگر نیست غمخوارم بدل دارم یقین
یاد فرمائی، که دارم‌درد بر دل پر حزین زود فریادم برس بر نالهٔ اندوهگین
لا تذرنی رب فردا انت خیرالوارثین

دیگر آن دارم عجائب آرزوئی خوشتری ده مرا جای بفضل خود بفردوس برین
ساقی کوثر دهد جام شراب و انگبین این همه حاجات گفتم،کن اجابت را قرین
لا تذرنی رب فردا انت خیرالوارثین

اسدالله ساقي جي هڪ هندي فارسي آميز نظم سيدنا شيخ عبدالقادر جيلاني جي شان ۾ چيل آهي جنهن جو هڪ بند هيٺ ڏجي ٿو.

روزی میری رخوال کر اعدا میری ری' دال کر
هر مطلبم فی‌الحال کر یا شاه جیلان المدد
کر سرخرو هر بزم مین مجهکو رسا هر عزم مین
ساقی کهے هر بزم مین یا شاه جیلان المدد[1]

هن نظم مان معلوم ٿئي ٿو ته ساقي صاحب محب اهل بيت هو مگر موجوده معصومي ساداتن وانگي شيعو مذهب رکندڙ نه هو.

اگرچه اسدالله ساقي جي وفات جو مقرر طرح سال معلوم نه ٿو آهي مگر مير قانع تحفةالڪرام ۾ لکي ٿو ته:

— اکنون در سلک احياء منخرط مسرور —

يعني اڄ تائين بقيد ۾ اچي ٿو ته هو زنده‌آهي. اهو زمانو ۱۱۸۱ھ جو آهي. بهر حال هي بزرگ ٻارهين صدي هجري ۾ ٿي گذريو آهي.

٦٥- مخدوم ابوالحسن ڏاهري

حاجي، عارف، عالم، متڪلم، صوفي، نقشبندي، محدث، ضع

۱- نظمون هڪ بياض تان نقل ڪيل آهن جو رهڙاي جي هڪ ڪتب خاني ۾ نظر مان گذريو. (وفائي)

Marfat.com

نواب شاه ۾ ٻارهين صديءَ ۾ هڪ وڏو عالم ٿي گذريو آهي. سندس مفصل حالات ملي نه سگهيا آهن ، مگر سندس تصنيفات مان معلوم ٿئي ٿو ته ، شروع ۾ گهڻي وقت تائين هو مخدوم ابوبڪر هالائي واري وٽ تعليم وٺندو رهيو، ۽ سندس اتقاء ۽ پرهيزگاري، طالب علمي جي زماني ۾ ئي مشهور هئي. هالائي جي مدرسي ۾ طالب علميءَ جو هڪ واقعو لکيو اٿس ته هڪ ڏينهن منهنجي استاذ ابو بڪر هالائي جو رحل مصحف جو منهنجي هٿان ڀڄي پيو، جنهن تي پاڻ هر روز صبح جو اُٿي تلاوت قرآن مجيد فرمائيندا هئا. رحل به ڏاڍو قيمتي ۽ ناياب هو ڇا ڪيم جو رحل جا ٽڪرا پاڻ ۾ ڳنڍي وڃي حجري ۾ رکيم ۽ الله تعاليٰ کان دعا گهريم ته يا الله تون سگهارو آهين جو هن ڀڳل رحل کي درست ڪرين. اهو شام جو ٿائيم هو. جڏهن صبح ٿيو تڏهن استاذ صاحب رحل گهريو ته قرآن مجيد جي تلاوت ڪري. دل ۾ ڳڻتيون ڪاڏم ته استاذ صاحب جي اڳيان ڪهڙو عذر يا بهانو پيش ڪريان، پر ڪو به حيلو نظر نه آيم، پوءِ دل ۾ چيم ته رحل استاذ جي اڳيان رکي پوءِ چوندس ته سائين ڀنو ئي ڪونه آهي ته ڪنهن ڀڳو آهي. آخر حجري ۾ وڃي ڏٺم ته رحل بلڪل صحيح سلامت رکيو آهي، ڄڻ ڀڳل ئي ڪونه هو. پوءِ استاد صاحب جي اڳيان آڻي رکيم ۽ اهو راز ڪنهن کي به نه ٻڌايم ۽ نه استاد صاحب سان ڳالهه ڪيم، (ينابيع)

اهو واقعو ڪرامات جي معونت واري قسم ۾ آندو اٿس، جنهن جي شرح ۾ لکي ٿو ته :

— معونت برائی عام مومنان باشد ، معونت و عون بمعنی یاری دادن و مددگاری کردن . یاری و مدد . و در مکتوبات منیریه گفته که عون خارقه را گویند که بر دست صبیان و مجانین و عامةالمسلمین ظاهر شود —

معونت (ڪرامت جو قسم) عام مؤمنن لاءِ آهي، معونت يا عون

Marfat.com

جي معنيٰ آهي مددگاري ۽ همراهي ڪرڻ. مڪتوبات منيري ۾ لکي ٿو ته: عون ڪرامت جو هڪ اهڙو قسم آهي جو ٻارن ۽ چرين ۽ عام مسلمانن جي هٿ تي به ظاهر ٿي سگهي ٿو. جنهن ڪان پوءِ مٿيون واقعو بيان ڪيو اٿس.

هي به معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ مان روانو ٿي ڪاٺياواڙ گجرات جو سفر به ڪندو رهيو ۽ احمد آباد جي هڪ وڏي عالم نورالدين محمد* (متوفي ١١٥٥هه) وٽ ڪجهه وقت تعليم حاصل ڪيائين ۽ اهڙي طرح مرزا محمد خليل بدخشاني گجراتي وٽ به علوم حاصل ڪيا اٿس. ينابيع ۾ مرزا احمد خليل جي هيٺين ڪتابن مان حوالو ڏئي ٿو:

١) مجمع اهل الحياة بذڪر اهل الممات

٢) عدة الخليل من مواهب الجليل ۽ ٻيا.

اهڙي طرح مولانا نورالدين محمد احمدآبادي جي به ڪن ڪتابن جا حوالا پيش ڪري ٿو. جيئن ته:

١) وسليلة التائبين ۽

٢) عين الحياة وغيره.

هڪ هنڌ لکي ٿو ته:

الله تعاليٰ جو قسم کڻي ڳالهه ڪريان ٿو ته آءٌ ڪوٽباني جي شهر ملڪ سورٺ (ڪاٺياواڙ) ۾ رهيل هوس، اتي هڪ سنڌي ... اچي نڪتو. هڪ رات ان مون سان ڳالهه ڪئي ته: جيڪڏهن منهنجو راز رکين ته توکي هڪ ڳالهه ٻڌايان! پر ڪنهن سان هرگز ظاهر نه ڪج! چيم ته: هائو! پوءِ ٻڌايائين ته: ڪيترا سال ٿيا ته مون کي مرشد

---

* هن بزرگ جي تصنيفات جو تعداد ١٧٠ کان وڌيڪ ٻڌايل آهي. هن ١١٤٣هه ۾ حرمين جي زيارت ڪئي. (تاريخ احمد آباد)

Marfat.com

ڪامل جي ملاقات جو شوق هو، مگر هٿ نہ ٿي آيو. آخر هڪ دفعو اهو شوق بيقراري جي حد کي وڃي رسيو جو ماڻهن سان لاڳاپا ٽٽي ويا ۽ ڪاتو پيتو زهر ٻڌجي ويو. رات ڏينهن صلواة پڙهڻ ۾ لڳو رهيس ۽ منهنجي الفت ۽ اُنس وڃي صلواة شريف سان ٿيو. پوءِ هڪ رات حضور جن صلي الله عليه وسلم کي خواب ۾ ڏٺم، پاڻ مونکي نقشبندي طريقي جي زنگ ۾ تلقين ڪرڻ فرمايائون. هاڻي جڏهن بہ باطني مقام سان هڪ ڪان ٻئي مقام ڏانهن واڌاري ڪرڻ جو شوق پيدا ٿيندو آهي تہ صلواة شريف گهڻي ۾ گهڻي پڙهڻ شروع ڪندو آهيان جنهن ڪان پوءِ انهيءَ مقام مطلوب ڏانهن ترقي ڪندو ويندو آهيان. اجا تائين انهيءَ سعادت جي اوج واڌاري ۽ زيادتي ۾ آهي.

مان انهي شخص جي انهيءَ راز کي سندس حياتيءَ تائين وعده جي وفائي واري لحاظ سان مخفي رکيو. اگرچہ سندس نالو ۽ ذات ۽ ڳوٺ بہ ڄاڻان ٿو (تہ سنڌ ۾ ڪٿي رهندو هو). پڻم تہ حرمين شريفين جي زيارت کان پوءِ موٽندي وقت جڏهن يمن ۾ پهتو تڏهن اتي وفات ڪري ويو١. انا لله و انا اليہ راجعون.

ظاهري علمن حاصل ڪرڻ کان پوءِ طريقت ۾ وڃي شيخ عبدالرسول صديقي نقشبندي سان بيعت ڪيائين، جتي انهي طريقي جو ڪمال ڪما حقہ ڪسب ڪري خلافت جو خرقو ڏنيائين. سندس مرشد جيڪو کيس خلافت جو شجرو لکي ڏنو آهي ان جي عبارت هيٺين ريت آهي:

- الحمد لله علي كل حال. والصلوة والسلام علي رسوله محمد صاحب الكمال، و علي آله و صحبه ارباب النوال. قد البست الخرقة الفقيرية الاخ في الدين ابا الحسن السندي جعله الله من الصالحين الصادقين المخلصين و انا البستها من يد الشاه فتح الله قدس سره و هو لبسها من يد

١- شايد محدث مخدوم محمد قائم هجي.

Marfat.com

محمد معصوم قدس سره وهو لبسها من يد مجدد الف الثاني الشيخ احمد السرهندي ـــ الخ.

هن مان ظاهر آهي ته هو هڪ واسطي سان شيخ محمد معصوم عروة الوثقي ولد امام رباني مجدد الف ثاني شيخ احمد سرهندي جو مريد آهي. هو جڏهن گجرات مان سنڌ ۾ واپس آيو تڏهن ماڻهن جي عقيدن جي درست بنائڻ ۽ سنڌ مان بدعتن ڪيڍڻ ۽ خلق کي نماز سيکارڻ، ظاهر ۽ باطني نموني ۾ فيض ڏيڻ جو ڪم ڪندو رهيو. سندس تصنيفات مان

۱) فارسي نظم ۾ نماز جي مسائل تي هڪ وڏو ڪتاب - مفتاح المصلي - لکيائين.

۲) علم عقائد ۽ ڪلام ۾ ڪچڪول نامو فارسي نظم ۾ تيار ڪيائين جنهن ۾ لکي ٿو ته:

بگوید بوالحسن کاین خوش نمیقه	نوشتم در معانی اس دقیقه
نهادم نام آن ـــ کچکول نامه	بود 'کچکول نامه' بهر نامه
هزار و یکصد و هفتاد تا شش	گذشته ایز همه تاریخ ختمش

۱۱۷۶ھ

هي رسالو ۱۲ صدي هجري جي پوئين اڌ ۾ لکيو اٿس. رسالي ۾ تصوف، فلسفو، علم عقائد ۽ علم ڪلام جا ڪيئي باريڪ مسئلا نظم ڪيل آهن، جنهن جي عظمت، مطالعي کان پوءِ معلوم ٿي سگهي ٿي.

۳) ينابيع الحياة الابدية في طريق الطلاب المستعد.

هن ڪتاب جي شروع ۾ ڏيکاريو اٿس ته حضرا دعا دل ۾ اسرار ني ته پنهنجي مرشد کان جيڪي پڙو اٿم تنهن کي واسند حضرتان ۾ اندروني ڪشش کان سواءِ ڪري نٿي سگهيس، ڇاڪاڻ جو اهڙو

Marfat.com

مصاحب يا ساٿي ڪونہ هو جنهن جي تحريڪ تي هي ڪم ڪجي.
چاڪاڻ جو:

که هرگز بی مصاحب نغمه آرائی نیاید خوش
که بلبل بی گلستان کی سخن دلکش کشاید خوش (کذا)

پر ڏنم تہ انسان نسيان جي آفت کان امن ۾ نہ آهي تنهن ڪري....
مرشد جا ارشاد ۽ ٻيا معارف، رسالن ۽ معتبر ڪتابن مان هن ڪتاب ۾
جمع ڪيم تہ، ماڻهن کي ان مان فائدو رسي.... الخ.

هي ڪتاب انسانيت جي جدا علومن تي شامل آهي. حديث،
تصوف، فقہ ۽ علم اخلاق جو وڏو حصو هن ۾ موجود آهي. هرهڪ
ڳالهہ تي ڪتابن مان دليل موجود آهن. ڏسجي ٿو تہ هن بزرگ جي
علمي لئبريري ايڏي وسيع آهي جو اڄوڪي زماني ۾ ڇاپخانن ڪري
جو سوين ڪتاب ڇپجي رهيا آهن تنهن هوندي بہ هن وقت ڪنهن
عالم وٽ ايترا ڪتاب موجود ڪونہ هوندا جيترا هن صاحب وٽ
موجو هئا. ان حد تائين جو سنڌ جي همعصر علماء ڪرام جون محققانہ
تصنيفون بہ موجود هوس، جيئن تہ ينابيع ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
جي ڪتاب 'بناءالاسلام' جا جاءِ بجاءِ حوالا ڏنا اٿس.

ينابيع جي مطالعہ مان مخدوم ابوالحسن جي علمي جلالت ۽ بزرگيءَ
جو ڪافي اندازو ڪري سگهجي ٿو. اگرچہ بعض ڳالهين ۾ ساڻس
ڪٿي اتفاق نہ بہ ڪجي پر گهڻين ڳالهين ۾ هو حيران ڪندڙ معلومات
جو مالڪ نظر اچي ٿو. رحمہ الله تعاليٰ رحمہ واسعة.

٦٦- مخدوم ابوالحسن ٺٽوي

عالم، ڪامل، عارف، سنڌي زبان جو شاعر ٻارهين صديءَ جي
اوائل ۾ هو. هو ٺٽي ڀرريون ماڻهو ٿو جنهن اسلام جي عقيدن ۽ نماز

Marfat.com

روزي جي بيان ۾ سنڌي نظم لکي ۽ ان کان پوءِ سنڌي زبان ۾ ٻين بزرگن سندس تتبع ۽ نموني ۾ مذهبي ڪتاب لکڻ شروع ڪيا.

سنڌي صورت خطي جو بنياد به انهيءَ بزرگ وڌو، جنهن کان پوءِ سنڌ وارن کي پنهنجي مادري زبان ۾ لکڻ پڙهڻ ۾ سولائي ٿيڻ لڳي. چون ٿا ته ٻارهين صدي جي اوائل ۾ جڏهن ٺٽي جو گورنر نواب حفظ الله خان[1] هو تڏهن بغداد مان سيد يوسف الدين جيلاني ٺٽي ۾ وارد ٿيو جنهن جي وعظ ۽ هدايت سان سوين هندو مسلمان ٿيا. سنڌ ۾ کوجي جا ميمڻ (مؤمن) انهيءَ پير جي هدايت سان اسلام ۾ آيا. انهن نومسلمن جي تعليم لاءِ ٺٽي سنڌن مادري زبان ۾ سڀ کان ٻهريان مشهور عالم فقيه شيخ ابوالحسن ڪتاب لکيو جو مخدوم 'ابوالحسن جي سنڌيءَ' سان مشهور آهي ۽ عربي صورتخطي جي نموني تي سنڌي صورتخطي جو بنياد رکيو ۽ ثوري قمرقار ڪري الف-باء ناهي تيار ڪئي جنهن جي بنياد تي اجوڪي الف باء ناهل آهي. (سنڌ جي ادبي تاريخ)[2]

۱) مخدوم ابوالحسن جڏهن ننڍار وڏي ڄمار جو ٿي ويو تڏهن پيش امام ٿي نماز پڙهائي نه ٿي سگهيو تنهنڪري پنهنجي پاڻ جي مان موڙي عرف عبدالله واعظ کي فرمايائين ته آئنده منهنجي جاء تي مسجد جو پيش امام تون ٿي نماز پڙهائيندو رهه، چو ته پٽ! هاڻي مون ۾ سگهه ٿي ڪانه رهي آهي. پر ميان موريو اجا لاسمڻات هو ۽ ڏاڙهي ڪانه آيل هس، اهي افظ ظهر جي وقت چيائينس. ڏنو وڃي ته الله تعالي جي قدرت سان عصر (وچين) جي نماز تائين من کي ڏاڙهي اچي ائي ۽ امامت شروع ڪيائين. (تحفة الڪرام)[3]

۱- ۱۱۰۳ کان ۱۱۱۲ھ تائين تحفة الڪرام فارسي حاشيه حسام الدين ص ۴۱۷

۲- از محمد صديق ميمڻ مرحوم

۳- فارسي قديم ڇاپو ص ۲۲۷

Marfat.com

٢) ميان ابوالحسن کي سندس ڪنهن معتقد اچي دانهن ڏني ته ٺٽه جو حاڪم نواب شهامت خان جو فلاڻو نوڪر حڪماً حڪم منهنجي گهر ۾ ڪاهي اچي ٿو ۽ وڌيڪ ٿو تيئن ڪري ٿو. مون کي پڄڻ جي طاقت ڪانه آهي. مخدوم کي سندس حال تي ڏاڍي ڪهل آئي. پنهنجي پاڻيجي ميان عبدالله واعظ کي چيائين ته: ابا! وڃي اولياء پير پٺي کي منهنجا سلام ڏي ۽ چوينس ته انهيءَ ظالم کي تاريو جنهن اشراڦن کي ڏاڍو رنجايو آهي. ميان عبدالله ائين ڪيو. نواب جو نوڪر جيئن انهيءَ غريب جي گهر ڏي آيو ته تيئن رستي تي اڙٻو ٿابو آيس جو ٿڙي وڃي هڪ لوهي ڪلي تي پيٽ ڪنس. آنڊا ٺي نڪري پيس، اُتي جو اُتي مري ويو. (تحفةالڪرام)[١]

حقيقت ۾ اها بد دعا مخدوم جي هئي جو ظاهر ۾ پير پٺي ۾ پاڻ کي لڪائڻ لڳو. مخدوم ابوالحسن جي وفات تخميني طور ١١٦٥هه ۾ ٿيڻي وڃي ٿي.

٦٧- سيد ابوالقاسم شڪراللهي ٺٽوي

ابوالقاسم سراج‌الدين محمد ولد سيد مير ولي، سيد قاضي شڪرالله جي خاندان مان ١١٣٨هه ۾ تولد ٿيو. ٺٽي جي مشهور شاعر محمد حسين شوقي – اول، قد تَبَيَّنَ الرشد – مان سندس ولادت جي تاريخ لڌي. ١٢ سالن جو هو ته سندس والد هن دنيا مان وفات ڪري ويو، يعني ١١٥٠هه ۾. ان کان پوءِ پنهنجن مائٽن جي رسم موجب علم حاصل ڪندو رهيو ۽ نهايت وقار ۽ خود داريءَ سان حياتي گذارڻ لڳو. ٺٽو انهيءَ زماني ۾ شاعريءَ جو مرڪز هو جنهن ڪري هي صاحب به

١- تحفه ٢٢٨ - تحفةالڪرام ۽ تحفةالطاهرين (٦٩) ڪيس مخدوم نه بلڪ ميان لکيو آهي. تحفةالطاهرين مان ظاهر آهي ته هي بزرگ مڪليءَ تي مدفون آهي.

Marfat.com

زبان فصيح سان مليح ڪلام چوڻ ٿيو. مير علي شير قانع سندس عزيز ۽ هم عصر هو. تنهن سان صحبتون رهيس ۽ هڪ تتبع تي گڏجي شاعري ڪندا رهيا.

ميان مراد ياب خان ڪلهوڙو، جڏهن سنڌ جي اميري واري تخت تي ويٺو تڏهن مير قانع ٢١ بيت نعتيه لکيا جنهن مان ٣ هزار ٦٦ تاريخون ضرب جي حساب سان نڪري سگهيون ٿي. سيد ابوالقاسم تخلص قاسم ساڳئي تتبع ۾ ٣ شعر لکيا جن ۾ بہ ساڳي صفت ۽ ڪماليت رکيل آهي، اهي نعتيہ شعر هي آهن:

السلام اى صبح عباد و منير اتقيا	والصلواة اى عز قبلہ مجد ستر انبيا
آفتاب و بدر عالم ، عقل کل آمال ده	تاج سلطان ، منبع دين ابر علم ازکيا
زين زهد و کل احسان رحمتہ اللعالمين	شافع و اعزاز قاسم اصل اصل اصفيا

هنن شعرن ۾ مان:

١) هر هڪ مصرع جي حرفن جو حساب ڪبو ويندو تہ سال تاريخ نڪتو.

٢) ٻنهي مصرعن جي نقطن وارن حرفن مان بہ جدا سال ملندو.

٣) بي نقاط حرفن کي ڳڻبو ويندو تہ ساڳئي شعر مان ٽيون سال تاريخ ملندو. اهڙي طرح

٤) پهرين مصرع جا بي نقاط اکر ٻين سمورن مصرعن مان ـ جهن بہ بي نقاط سان گڏجي شمار ڪيا ويندا تہ بہ سال تاريخ ملندو.

٥) پهرين مصرع جا نقطن وارا حرف ٻين مصرعن جي سمورن نقطن وارن سان ـ پوءِ کڻڙو بہ ٻوٽون مصرعو هجي ـ گڏيا ويندا تہ بہ سال تاريخ حاصل ٿيندو. تاريخ گوئي ۾ هڪ وڏو انساني ڪمال لکيو ويو آهي جنهن جو ايجاد ڪندڙ مير محمد باقر گهوڙي آهي جنهن حضرت اورنگزيب عالمگير[١] جي تخت نشيني وقت هڪ لمبو قصيدو انهي ۽

١- مقالات ۾ اورنگزيب جي تخت نشيني ۽ واري قصيدي جو ذڪر ڪيو آهي

بي نظير طرز تي چيو هو. ان کان پوءِ مير علي شير قانع ٢١ بيت نعتيه مراد ياب ڪلهوڙي جي تخت نشينيءَ تي لکي مير باقر جو جواب ڏنو. ساڳئي زماني ۾ مراد ياب خان جي جلوس لاءِ ابوالقاسم ٺٽوي ٣ شعر ساڳي رنگ ۾ چئي پنهنجو ڪمال ڏيکاريو. (مقالات الشعراء)١

مقالات الشعراء ٺٽي جي مختلف ماڻهن جي شادي ۽ موت ۽ ٻين تقريبن جون تاريخون به - جيڪي هن صاحب لکيون آهن - سي نموني طور پيش ڪيون آهن. مقالات وارو لکي ٿو ته ڪڏهن ڪڏهن منهنجي خواهش تي غزل به جوڙيندو هو. جن مان نموني طور ڪجهه هي آهي:

١) بر صفائی ظاهری ایمن ز سنگین دل مباش
شربت الماس بر جان ، کمتر از شمشیر نیست

٢) آفت برای دولت دنیا مقدر است
مقراض را حریف پی کیسه زر کند

مقالات جي لکڻ ١١٦٩هه تائين هي صاحب زنده رهيو آهي. شايد انهيءَ صدي جي آخر يا ١٣ صدي جي اوائل ۾ وفات ڪئي هجيس. چاڪاڻ جو سندس تاريخ وفات معلوم نه ٿي سگهي.

٦٨- مير امين الدين خان حسين ٺٽوي

ولد مير ابوالمڪارم مشهود ولد مير ابوالبقا امير خان رحه. علم ۽ اميري جو جامع ۽ هڪ وڏي خاندان جو ممتاز فرد. پنهنجي زماني ۾ حڪومت جي اختيارات سان گڏ علمي شغل هميشه جاري رکندو آيو. تحفة الڪرام ۾ لکي ٿو ته:

— اميری والا مقدار بود. اغلب اوقات بمطالعه کتب و صحبت علماء پرداخته —٢

١- وڌيڪ ڏسو مقالات ص ٥١٠

٢- قديم فارسي چاپو ص ٩٩

Marfat.com

يعني تہ وڏي مرتبي وارو امير هو، سندس گھڻو وقت ڪتابن جي مطالعي ۽ عالمن جي صحبت ۾ گذرندو رهيو. شروعات ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي جي زماني ۾ ڪيس خانپور (شڪارپور) ۾ جاگير مليل هئي ۽ اهو سارو علائقو سندس سنيال هيٺ آيل هو، ان ڪان پوءِ هو دهليءَ جي مغليہ سلطنت پاران ١١١٤هہ ١ ۾ ٺٽي جو گورنر مقرر ٿيو ۽ ڪم کي نهايت سهڻي انتظام سان هلايائين. سندس تصنيفات مان :

١) رشحات الفنون٢: هڪ اهڙو ڪتاب آهي جنهن ۾ ١٤ علمن جو اختصار ذڪر آهي.

٢) معلومات الآفاق ٣ : هن ڪتاب ۾ دنيا جي عجائبات ۽ نادر واقعات جا بيان آهن جن مان هيٺ بہ واقعا تذڪره جي بزهندڙن جي معلومات لاءِ درج ڪجن ٿا، جن جو سنڌ جي سرزمين سان لاڳاپو آهي.

١) بادشاه عالمگير جي پوئين زماني جو واقعو آهي تہ سماواسي پرڳڻي (هاٿوڪي لاڙ دويزن) ۾ برسي نالي هڪ ڳوٺ ۾ ... جو ڪٺ پيڙ جي ڍنڍ جي ڪناري تي هو ۽ انهيءَ ڳوٺ ۾ گھڻو ڪري برهمڻ ۽ جاجڪ هندو رهندا هئا ــ هڪ ڇهن مهينن جي پٽ واري جاجڪ هندو عورت کي گوشت جو لوٿڙو ڄائو، جنهن ۾ ڪو بہ انساني عضوو ظاهر ڪونہ هو، بر مو چريوبريو ٿي، جنهن ڪري سندس پيءَ جي دل نہ گهريو تہ هن کي پوريو وڃي. جنهن ڪري هن جي حفاظت لاءِ ڪوشش ورتائون. آخر ڇا ٿيو جو انهيءَ ماس جي لوٿڙي ۾ انساني عضون جون علامتون پيدا ٿيڻ لڳيون جهڙوڪ اکيون، ڪن، نڪ، چپ، چنگهون ۽ ٻانهون ظاهر ٿينديون ويون. آخر نون مهينن جي

---

١. ڏسو تحفة الڪرام (احسن ۱۲ اين) ص ٣٤٥، ٣٥٠، ٤١٨.

٢- تاليف ١١٢٦هہ - مضمونن جي فهرست ڏسو تذڪره اميرخاني ص ١٩٧.

٣- هي ڪتاب لکنوءَ مان ١٨٧٣ع (١٢٩٠هہ) ۾ ڇپيو آهي.

Marfat.com

مدت پوري ٿيڻ تائين اهو لوڙهو پورو ٻار ٻئجي روڻ لڳو ۽ ماءُ جي ٿڃ پڻ ٿيو، پوءِ سندس پيءُ ماءُ عمرڪوٽ ڪٺي ويا جتي ڪيس پاليائون، جنهن ڪان پوءِ ۱۵ سالن ڄمار جو ٿي پوءِ فوت ٿي ويو.

۲) ٺٽي ۾ هڪ پيٽ واري عورت کي پورن مهينن ڪان پوءِ ويم جا سور ٿيا، جنهن کي پورا ڇهه ڏينهن گذري ويا مگر خلاص ڪانه ٿي جنهن ڪان پوءِ سور صفا ٽري ويا ۽ ڪابه تڪليف ڪانه رهي. ٿوري عرصي بعد هن عورت جي ران جي پاڙ ۾ سخت سوڄ ۽ ورم شروع ٿيو. جڏهن انهي ڪدوءَ جيڏي سوڄ کي شگاف ڏنائون ته اندران ڇوڪري پيدا ٿي پئي. آخر اهو ڦٽ ملم سان ڇٽايو ويو ۽ اها ڇوڪري ستن سالن جي ٿي پوءِ مري وئي. اهو واقعو حضرت عالمگير جي پوئين زماني جو آهي. (معلومات الآفاق بحواله تحفة الکرام) ۱.

مير امين الدين خان ٺٽي ۾ وفات ڪئي ۽ مڪلي جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

قطعه تاريخ

خان با تمکين امين الدين امير	عالی از حسن عمل درجات او
چون سفر کرد از جهان بی ثبات	سال فوتش ـ داخل الجنات او ۲

۱۱۲۷ھ

۶۹- ابو الغنم ٺٽوي

ٺٽي جي مُلن جي خاندان مان غريبي حال وارو ماڻهو هو. مگر هو لکپڙهه جو هوشيار ۽ چالاڪ ماڻهو هو. اگرچه هو تمام پريشان

۱- تحفه قديم ڇاپو ص ۱۶۱

۲- قبر مڪليءَ تي اميرخاني قبرستان ۾ آهي، پيرانديءَ کان اهو ڪتبو آهي احوال لاءِ ڏسو تذڪره اميرخاني ص ۱۹۳ - ۲۰۷ قبر ۽ ڪتبي جي تصوير نمبر ۷۰-۷۱

Marfat.com

روزگار رهندو هو مگر پنهنجي قابليت تي کيس فخر هو ته هو ضرور ڪنهن نه ڪنهن وقت وڏي اوج کي وڃي رسندو. آخر ٿيو به ائين جو سلطان اورنگزيب عالمگير جي شاهزادگي جي زماني ۾ بندر لاري (شاهبندر) سنڌس جاگير ۾ ڏنو ويو. هڪ دفعو شهزادو جڏهن ملتان ۾ آيو تڏهن پنهنجي سنڌ واري جاگير جي عملي ۽ نوڪرن کي حساب ڪتاب صاف ڪرائڻ لاءِ ملتان گهرايائين. ملا ابوالفتح به منشين جي عملي ۾ ملازم هو سو به ملتان ويو. جڏهن سمورو حساب ڪتاب شهزاده عالمگير جي نظر مان گذريو تڏهن ڏاڍو خوش ٿيو ۽ خصوصاً ملا ابوالفتح تي حساب درست رکڻ ڪري ڏاڍو راضي ٿيو. اتي هن پنهنجي بخت جي رسائي جو موقعو سمجهي شاهزادي جي خدمت ۾ ملازمت لاءِ درخواست ڪيائين جا قبول ڪئي وئي. کيس ننڍي جي واپسيءَ جو سفر خرچ به عطا ڪيو ويو ۽ وڏي منشي جو عهدو به ڏنو ويو. آخر جڏهن عالمگير هندستان جي تاج و تخت جو مالڪ ٿيو تڏهن ملا ابوالفتح کي مير منشي جو عهدو ۽ 'قابل خان' جو خطاب ڏنو ويو. ڪيترن ڪمن ۽ سرڪاري امورن جو فيصلو سنڌس راءِ سان ٿيندو رهيو. وزارت عظميٰ کان سواءِ ٻيو جو ڪجهه بادشاه جي دربار ۾ قرب جو درجو آهي، سو کيس حاصل ٿي ويو. بادشاه جي خدمت ۾ ادب جا هٿ ٻڌي، هڪدم ڪم ڪري وٺندو هو جنهن تي بادشاه هن کان ڏاڍو راضي رهندو آيو ٿي.

هو فارسي انشاء جو قابل هو. سنڌس خط [١] سموري هندستان ۾ پکڙيل هوا، جنهن تي ننڍا وڏا فارسي انشاء نويسي جي مشق ڪندا هئا. مير قانع لکي ٿو ته 'قصه ڪاموپ' نثر ۾ سنڌس لکيل هو جنهن

١- منشات عالمگيري - دستور دانش (صغير و ڪبير) ۾ سنڌس استرائون آهن. منشات (آداب عالمگيري) جي ڇاپي سان ۾ جادن ۾ تازو ١٩٧١ع لاهور مان شايع ٿيو آهي.

Marfat.com

کي مان نظم ۾ آندو آهي. مگر افسوس جو آخر ڄمار ۾ بادشاه جي عتاب هيٺان اچي ويو ۽ نوڪريءَ مان نڪري ويو. انهيءَ واقعي کي هيٺين نظم ۾ آندو اٿس:

شگفتم چون گل ، و برباد رفتم — دگر هيچم غم پژمردگي نيست

(مقالات الشعرا)[1]

سن وفات جو معلوم نه ٿيو آهي[2] مگر سلطان عالمگير (۱۰۶۶ھ) ۾ تخت تي ويٺو ۽ (۱۱۱۸) وفات ڪيائين، جنهن مان صاف ظاهر آهي ته ملا ابوالفتح اوائل ۱۲ صدي جي سنڌي شاعرن مان آهي.

۷۰- مخدوم ابوالقاسم نقشبندي ٺٽوي

ابوالقاسم نورالحق درس ٺٽوي[3]. شروع ۾ قرآن شريف ياد ڪري، ظاهري علمن کان فارغ ٿي ٺٽي جي مشهور عارف ڪامل مخدوم آدم جي صحبت ۾ تصوف جون منزلون طي ڪرڻ لڳو. مخدوم آدم[4] سندس قابليت ۾ استعداد ڏسي کيس حڪم ڪيو ته باقي منزلون وڃي شاه سيف الدين[5] ولد عروة الوثقي خواجه محمد معصوم ولد شيخ احمد امام رباني سرهندي جي خدمت ۾ پوريون ڪري. ابوالقاسم سنڌ مان ڪاهي سرهند ۾ پهتو. شاه سيف الدين جي مٿس گهڻي مهرباني ٿي، ظاهري ۽ باطني علمن جي مٿس پاٻوهه ٿي. ڪجهه وقت کان پوءِ ٺٽي موٽي آيو ۽ وري سندس خدمت ۾ ان ريت ايندو ويندو هو، پوئين

۱- ص ۴۲

۲- ۱۰۷۲ يا ۱۰۷۳ھ ۾ فوت ٿيو. (ريو ۳۹۹)

۳- ولد درس ابراهيم نزيل ٺٽه (شجرو ابوالقاسم ۽ احوال تڪمله مقالات الشعرا)

۴- متوفي ۶۶ ۱ھ بن مخدوم اسحاق صديقي مدفون مڪلي.

۵- متوفي ۱۰۹۸ھ

Marfat.com

دفعي شاه سيف‌الدين چيس تہ سنڌ ۾ وچي نقشبندي طريقي کي رواج ڏيار. مخدوم ابوالقاسم کي پنهنجي اصلي حيثيت ۽ درجو معلوم ٿي نہ سو تنهن ڪري عرض ڪيائين تہ مان هڪ مسڪين ماڻهو آهيان، سون کي ڪير پڇندو؟ شاه سيف‌الدين چيس تہ هن ماڻهون واري ٺڪر تي پوري توجہ سان نظر ڪر! اچا توجہ ڪيائين تہ ٺڪر ٽڪرا ٽڪرا ٿي پيو. ارشاد ٿيس تہ جڏهن تو ۾ ايڏي مخفي طاقت آهي تہ پوءِ ڊپ ڇا جي آهي. جنهن کان پوءِ مخدوم ابوالقاسم ٺٽي ۾ پهتو ۽ اتهنجا ماڻهو سندس خدمت ۾ حاضر ٿيا. وقت جا وڏا وڏا علماء بہ سندس معتقد ۽ مريد اچي ٿيا. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جهڙو وڏي مرتبي وارو عالم بہ سندس بيحد معتقد هو.

سندس فيض جو آواز ٺٽي مان نڪري ساري هندستان ۾ پهتو. دهلي جي هڪ وڏي امير محمد صديق[۱] نالي سندس خدمت ۾ رهي ٺٽي ۾ ئي پنهنجا پساه پورا ڪيا. سورت ۽ احمد آباد ۾ سندن ڪيترا خليفا هئا[۲]. ان زماني ۾ جي ماڻهو سرهند شريف ڏانهن سلوڪ لاءِ سالڪ ٿيندا هئا، تن کي هڪ ئي جواب ملندو هو تہ ابوالقاسم ڏانهن رجوع ڪريو. مخدوم ابوالقاسم جون ڪرامتون ۽ خوارق عادات هزارن جي تعداد کي رسيل آهن، جن کي علامہ معين ٺٽوي جدا هڪ رسالي جي صورت ۾ جمع ڪيو آهي. اهڙي وڏي عالم ۽ ڪمال جي مالڪ بزرگ ۲ شعبان ۱۱۳۸هہ ۾ هن دنيا فاني مان رحلت فرمائي ويو. سندس مقبري تي قطعو الڪامل آهي انجو تاريخ وفات لکيل آهي:

بسال وصل او هاتف بفرمود ... ابوالقاسم ...

۱- ڏسو تڪملہ ص ۱۸۰: ميان محمد صديق ... شاه ... دهلي ... جي ... جنوب طرف مسجد جي دروازي وٽ آهي.

۲- سورت جا ٻئي خليفا هئا جن جا نالا 'معيار سالڪين' ... (تڪملہ ۱۸۱)

۳- ڏسو مفصل احوال تڪملہ، مقالات الشعراء ... ۱۲ ۽ ۱۳

٧١- ميرابوالمڪارم شهود ٺٽوي

بن مير ابوالبقا امير خان. جنهن جو ذڪر گذري آيو. مير ابوالمڪارم ڪشف ڪرامت جو مالڪ ۽ وڏو عالم ۽ فاضل شاعر هو. هن جو والد ٺٽي جو گورنر هو، پر ان هوندي به هو پنهنجا ضروري ڪم هٿن سان ڪندو هو ۽ بازار مان پاڻ ضرورت واريون شيون وٺي ايندو هو. هڪ ڏينهن سندس والد ان تي ڪجهه چيس، جنهن جي جواب ۾ فرمايائين ته سنت نبوي ڪان ڪهڙو عار آهي، تنهن ڪري پنهنجن هٿن سان ڪم ڪريان ٿو.

هو تاريخ ۽ لغت جو وڏو ماهر هو ۽ ان زماني جا چوڏهن علم ٺي بر زبان ياد هوس ۽ رات ڏينهن ڪتابن جي مطالعي ۾ رهندو هو. هڪ ڏينهن امين الملڪ قاضي ابراهيم ٺٽوي - جنهن جو ذڪر گذري آيو ١ - کيس دعوت ڏني. رات جي وقت قاضي صاحب پنهنجن نوڪرن کي حڪم ڪيو ته: قنديلون (ق جي زبر سان) جلد روشن ڪريو! ان تي مير ابوالمڪار فرمايو ته: قنديل جي قاف تي زبر غلط آهي پر صحيح لفظ قِنديل قاف جي زير سان آهي. قاضي پاڻ وقت جو علامو هو تنهن چيو ته قنديل بر وزن منديل، آهي تنهن ڪري زبر صحيح آهي. مير صاحب فرمايو ته منديل به ميم جي زير سان آهي، آخر لغت جا ڪتاب گهرايا ويا. گهڻي تحقيقات ڪان پوءِ ائين ٺي صحيح نڪتو جيئن مير صاحب فرمائي رهيو هو.

مير ابوالمڪارم جي ڪتب خاني ۾ پنج سو جلد مختلف علمن جا موجود هئا، هن جو چوڻ هو ته اهي سمورا مطالعي مان نڪتل آهن ۽ سمورا ياد اٿم. هن جي تصنيفات مان:

١) غزليات جو ديوان فارسي

١- ڏسو نمبر ٧٢ ص ١٣٦

٢) قصہ پري خانہ سليمان ١

٣) سيف الملوڪ و بديع الجمال اڻ پورو ۔ پري خانہ مان چند شعر انب جي وصف ۾ هيٺ ڏجن ٿا:

ز وصف انبہ ، چون گويم کہ چون ست ... کہ از رشک شرابش شهد خون ست
ز نام او ، چو گيرم لـذت قند ... زبان با کام و لب با لب شود بند
بسختي همچو لعل ، اما شکر بـار ... بہ نرمي ، چون طلائي دست افشار
بطفلي، چون دل معشوق ، سنگ است ... بہ پيري، چون رخ من، زرد رنگ هست
ز شيرين کاريش چون خل عـل شد ... زمرد بـاز در يـاقوت عـل شد
شرابش بهتر از شير و شکر هست ... گهي همرنگ سيم ، گاه زر هست
بصورت مردم و جايش بر اشجار ... کليـسم آرزو را شعلہ سـار

انب جي تعريف ۾ ڪيترن شاعرن مختلف زبانن ۾ شعر لکيا آهن پر مير صاحب جي هن پرلطف تعريف جو اهي ماڻهو اندازو لڳائي سگهن ٿا جن پين شاعرن جو بہ انهيءَ زمين ۾ ڪلام پڙهيو هوندو ۽ فارسي زبان جي چاشني کان بہ واقف هوندا ۔ ايران جي مشهور شاعر مير لطف الله نيشاپوري هڪ رباعي لکي هئي جنهن جي هر هڪ مصرع ۾ پنجن شين جا نالا آيا ٿي ، يعني تہ گل جو نالو ، زمانو ۽ هشيار ، جوهر ، عنصر (تتوم جو نالو) اها رباعي هي آهي :

گل ـ داد پري دزهہ ـ فيروز ـ بہ باد ... دي جوشن ـ لعل ـ لالہ ـ برهاک ـ فتاد
گل ، زمانہ ، هشيار ، جوهر ، عنصر ... زمانہ ، هشيار ، جوهر ، گل ، عنصر
داد آب ـ سمن ـ خنجر ـ مينا ـ امروز ... ياقوت ـ سنان ـ آتش ـ بلور ـ ...
عنصر ، گل ، هشيار ، جوهر ، زمانہ ... جوهر ، هشيار ، عنصر ، گل ، زمانہ

جون ٿاتہ مير لطف الله ٢ جي انهيءَ رباعي تي انهي وقت جي شاعرن

١۔ هن مثنوي جا چيدا بيت ڏ۔و تذڪره امير خاني ص ٢٠٣ کان ٢٢٣ ـ ... تہ ...
٢۔ لطف الله نيشاپوري تيمور جو مداح هو ۔

Marfat.com

ڏاڍي تعريف ۽ واکاڻ ڪئي ۽ متفقه طور ظاهر ڪيائون ته اڳوڻن مان ڪنهن به شاعر انهي صنعت ۾ رباعي ڪانه چئي آهي. اسمعي ١ جو نيشاپور جو وڏي ۾ وڏو شاعر هو، تنهن پورو هڪ سال ان جي جواب لاءِ فڪر ڪيو مگر پنهنجي عجز جو اعتراف ڪرڻو پيس. مير شهود ان جو جواب هيٺين ريت ڏنو آهي:

گل ـ داد ـ پری قبائی ـ یاقوت ـ بنار   دی ـ باده ـ بدرع ـ لاله ـ شد لعل نگار
گل ، زمانه ، هتیار ، جوهر ، عنصر   زمانه ، عنصر ، هتیار ، گل ، جوهر
امروز در آب ذر کله زد نسرین   فردا ، ساز ، سمن ، خاک ، فیروز ، ازار
زمانه ، گل ، عنصر ، جوهر ، هتیار

(مقالات الشعراء) ٢

مير قانع مصنف مقالات وڏيڪ لکيو آهي ته ڪو اهو زمانو به هو ان قسم جي رباعي تي نيشاپور جا شاعر حيران هئا، پر اڄ هي حالت آهي جو مان تمام ٿوري فڪر سان انهي صنعت ۾ ڪيتريون رباعيون ۽ بيت لکيا آهن جي هڪ جدا رسالي ۾ جمع ڪيا اٿم، جنهن مان ٻه بيت هيٺ ڏجن ٿا.

گل پری در جوشن فیروزه آتش بر فروخت   باد دی روی سمن با خنجر یاقوت دوخت
گل ، هتیار ، جوهر ، عنصر ، زمانه   عنصر ، گل ، هتیار ، جوهر ، زمانه
سوسن آمد باسنان از خاک چون الماس دوش   امشب اندر آب نیلوفر بدرع لعل سوخت
گل ، زمانه ، هتیار ، عنصر ، جوهر   زمانه ، عنصر گل ، هتیار ، جوهر ، زمانه

سيد ابوالمڪارم شهود سيوهڻ ۾ سنه ١٠٣٧هه ۾ وفات ڪري لعل شهباز قلندر جي پاڙي ۾ آراميو ۽ هي بيت وفات جي وقت فرمايائين جنهن مان سال تاريخ به نڪري ٿو:

١- نالو غلط آهي اهو سيمي نيشاپوري آهي (مجالس النفائس ص ١٦ - ١٩١)

٢- ص ٣٤٩

Marfat.com

کسی گر به پرسد ز تاریخ ما   همین گو ــ بجنت خدا داد جا ١

١٠٧٣هه

٧٢- قاضي ابراهيم ٺٽوي

عالم، فاضل، شاعر، مصنف، ظاهري ۽ باطني ڪمالات جو جامع هو. پنهنجي قابليت جي ڪري شاهه جهان جي دربار ۾ وڏي مرتبي کي وڃي پهتو ۽ شاهه جهان آباد (دهلي) جو مفتي ۽ لشڪر جو قاضي مقرر ٿيو. ان کان پوءِ ٺٽي جو امين الملڪ مقرر ٿي پنهنجي وطن ڏانهن واپس آيو. چيو وڃي ٿو ته پنهنجي اچڻ کان اڳ ۾ ٺٽي ۾ ڏيڍ لک رپيا خرچ ڪري رهڻ لاءِ محلات تيار ڪرايو هئائين. جڏهن هو ڄ ۾ داخل ٿي جاءِ جو معائنو ڪيائين تڏهن کيس بالڪل ناپسند آئي ۽ چيائين ته ڪاريگرن کي اهو ڄاڻ ڪونه هو ڄا ته ڪير اچي هن محلات ۾ رهندو؟ هي محلات ته منهنجي موريز کان به چڱي نه آهي! جنهن ڪري انهيءَ جاءِ کي اتي مٽيءَ جا ڍير بڻائي ڇڏيائين. انهيءَ محلات جا ڍڳا اڃا تائين٢ ٺٽي ۾ موجود آهن. قاضي صاحب جي انهيءَ واقعي مان سندس بلند همتي ۽ سير چشميءَ جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. انهن ڏڻن کي ڏسي عرفي شيرازي جو شعر ياد اچي ٿو:

از نقش و نگار در و دیوار شکسته   آثار پدید است صنا دید عجم را

ٺٽي ۾ جيڪو به وقت رهيو سو نهايت عزت سان رهيو، ٺٽي جو حاڪم (گورنر) هفتي ۾ هڪ ڏينهن سندس بنگلي ۾ اچي سلام ڪچهري ڪندو هو ۽ پاڻ به ڪڏهن گورنر وٽ ويندو هو. دهلي يا ٺٽي ۾ جيڪا سندس عزت هئي تنهن جو ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

١- قبر دريافت ڪا نه ٿي آهي. وڌيڪ احوال ڏسو تذڪره امير خاني ص ١٧٧ تا ١٩٣، ٣٠٦ تا ٣٢٢، ص ٣٥٢.

٢- الهيءَ جو مطلب ١١٨١هه تائين.

’شرح مخزن الاسرار‘ سندس تصنيف آهي. سندس هڪ شعر نموني طور ڏجي ٿو :

موئي زده از خويش روم تا سر کوی   شوقش چو کبوتر دهدم بال و پری را
(مقالات الشعراء) ١

قاضي ابراهيم جو نسب هيٺين ريت ڄاڻايل آهي :- ابراهيم ، بن عبدالحي اسماعيل ، بن سليمان ، بن مخدوم فيروز جنهن جو ذڪر تحفة الڪرام ۾ آيل آهي ٢ .

قاضي ابراهيم جي تصنيفات مان :

١) جلاء الاذهان في تفسير القرآن .

٢) لطائف الاخبار في سير النبي المختار ۽

٣) شرح مخزن اسرار آهن.٣

قاضي صاحب کي ٻه نياڻيون هيون جن مان هڪ سيد علي اصغر شيرازي ٺٽوي سان ۽ ٻي ٺٽي جي قاضي علي محمد جعفري سان شادي ڪرائي ڏنائين ۽ اهو علي محمد حضرت جعفر طيار بن أبي طالب جي اولاد مان آهي . (ضميمة الانتصار از مشتاق متعلوي) .

١٠٣٢ هه ۾ سيوهڻ ۾ وفات ڪيائين ۽ اتي ئي دفن ڪيو ويو .

٧٣- مير ابوالبقا امير خان ٺٽوي

ولد مير ابوالقاسم نمڪين هروي بکري، هڪ وڏو عالم ، شاعر ۽

١- ص ٦٨ ۽ مختلف واقعا ڏسو هنن صفحن تي ١٩٧- - ٢٨٥ - ٥٠٨

٢- ڏسو سنڌي ڇاپو ص ٥٣٨ - قاضي ابراهيم جي پوٽن جو مذڪور ۾ انهن ڏجي

٣- شرح مخزن الاسرار نهايت مقبول ٿيو . خطي نسخا سون جي تعداد ۾ موجود آهن. انهن ڪتابن کان سواءِ ٻيو هڪ رسالو ۽ فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيائين جيڪو اصل تصنيف حضرت عبدالقادر گيلانيءَ جو آهي . قاضيءَ اهو ترجمو دارا شڪوه سان معنون ڪيو آهي

Marfat.com

فاضل امير هو. امير خاني سيدن جو نسل هن کان ئي شروع ٿئي ٿو. ڏاڍو غريب نواز ۽ غريب پرور امير هو. هن کي شاه جهان بادشاه گاديءَ تي ويهڻ شرط ٺٽي جو گورنر[1] مقرر ڪيو ۽ نواب شريف الملک شريف خان يڪ ـ چشم جنهن بادشاه سان شهزادگيءَ جي زماني ۾ ٺٽي ۾ اچڻ وقت گستاخي ڪئي هئي ـ تنهن کي هڪدم معزول ڪرائي سندس ڪردارن جي سزا ڏياري وئي[2] ۽ مير ابوالبقا ملڪ جو پوري طرح حسن ۽ خوبيءَ سان انتظام رکيو. ميرپور بٺورو سندس نالي تي آباد ڪرايل شهر آهي.

چيو وڃي ٿو ته هو صاحب اڃا اميري جي عهدي کي نه پهتو هو

---

۱ امير خان مير ابوالبقا ٻه دفعا ٺٽي جو صوبيدار ٿيو. پهريون دفعو (۱۰۳۹ تا ۱۰۴۱) انهيءَ وقت مسجد امير خاني ٺهرايائين. ٻيو دفعو (۱۰۵۲ تا ۱۰۵۷) انهيءَ زماني ۾ جامع مسجد جوڙايائين. ڏسو تحفة الکرام (حسام الدين) ص ۳۹۴ ـ ۳۹۸.

۲ جهانگير جي وفات کان هڪ سال اڳ ۾ (۱۰۳۵هه) شاهزادو خرم (شاه جهان) پيءُ کان ناراض ٿي ٺٽي آيو مگر اتي جو حاڪم هو نواب شريف الملک شريف خان تنهن شاهزادي کي شهر ۾ داخل ٿيڻ کان روڪيو ۽ جنگ ڪرڻ تي تيار ٿي بيٺو. شاهزادو مسافر هو سانس ڪا وڏي فوج ڪانه هئي پر ڪي خاص ماڻهو هوس. ان هوندي به شاهزادي شهر جي چئني طرفن کان اندر داخل ٿيڻ جي ڪوشش ۾ ڪاهون ڪيون پر آخر پير پٺر وٽ ـ جا مڪلي جي نالي تي هڪ پل آهي ... اتي شهزادي هار کاڌي. چون ٿا ته بادشاهزاده جي بيگم ممتاز محل پيٽ سان هئي جنهن ٽورن ڏاڙهن جي فرمائش ڪئي. شاهزادي پنهنجن هٿن مبارڪن سان شريف خان کي رقعو لکي موڪليو ته ڪجهه ڏاڙهون موڪليو. شريف جواب ۾ لکيو ته: اجهو ٿو ڏاڙهون موڪليان ان کان پوءِ چا ڪيائين جو هڪ بورين توپ ۾ حڪم ڪيائين ته اڪ پڌي بيگم صاحب جي تنبوءَ ۾ گولو هڻي چوڪاڻ ته اسان وٽ به اهي ئي ڏاڙهون اهڙ گولي ڪرڻ کان پوءِ بيگم صاحب جا مهينا پورا هئا جنهن ڪري ڏڪڻ تي ٻار جمي پيو. هوڏانهن شريف خان به اڪ پڌي توپ جي پلٽي آئي ... وڏي ... شاهزادي کي پورو ڪري ڇڏي مگر قضا سان گولو ڪسي ويو جنهن ڪري ...

Marfat.com

۽ هڪ دفعو انهيءَ ويران ٽڪري تان سنڌس لنگهڻ ٿيو جتي جي دهقاني ماڻهن مير صاحب جي تمام گهڻي خدمت ڪئي. معلوم ٿيس

---

* اهڙي خار آيس جو هٿ سان پنهنجو نڙو ٻڌي ڪٽي ڦٽو ڪيائين.

(تحفة الڪرام فارسي ۹۴)

اهو ئي سبب آهي جو جڏهن شاهزادو خورم ۱۰۳۶ھ ۾ شهاب الدين محمد شاه جهان جي لقب سان هندستان جي تخت جو وارث ٿيو، تڏهن شريف خان پنهنجن ڪن ساٿين سميت پنهنجن ڪرتوتن جي جزا کي پهتو هن جو مقبرو ٺٽي ۾ مڪلي تي آهي، سنڌس تاريخ وفات ڪنهن شاعر هيٺين ريت چئي آهي:-

آنکس که وزارت یافت صد زیب زرای او چون قصد سفر نمود زین خانه پر محنت
از غیب بگوش آمد ز آهنگ خوش الحانی تاریخ وفات او: جای شرفا جنت

۱۰۴۸ھ ۱

مڪلي واري مقبري تي هڪ عاليشان سرخ پٿر جو گنبد تعمير ٿيل آهي جو شاه جهان جي وفات (۱۰۷۰) ۲ کان پوءِ عالمگير جي زماني ۾ شريف خان جي ڪن عزيزن اڏايو آهي، هن جي تاريخ تعمير ڪنهن شاعر هيٺين ريت چئي آهي.

چون بناشد چار طاق روضهٔ رضوان پناه قدسیان گفتند یارب! مرقدش پر نور باد
چون بدنیا بود، جز کار خدا، کاری نداشت یا الهی عاقبت با مصطفیٰ محشور باد
گنبد نور است، گوئی بر سر قبرش محیط نُور برگنبد همیشه جلوه گر پر نور باد
نیک خواه خلق رفته از جهان، افسوس وحیف تا قیامت یارب او خوش از قصور و حور باد
در غریبی واصل حق گشت آن ذات شریف در خور اعمال از فضل خدا مغفور باد
بهر تاریخ بنای روضه دیوان سنده گفته شد: جاوید یارب مقبره پر نور باد

۱۰۴۹ھ

پنهنجي حياتيءَ ۾ مڪليءَ تي هڪ ننڍي مسجد به اڏائي هوائين جتي ئي پوءِ سندس مقبرو ٺاهيو ويو آهي. مسجد جي پيشاني تي هڪ قطعه تاريخ لڳل آهي جنهن جو هڪ شعر هي آهي

هست تاریخ این بنای شریف بنا صفا مثل مسجد اقصیٰ ۳

۱۰۵۲ھ

۱- قبر جي پيرانديءَ کان هي ڪتبو لڳل آهي
۲- مولوي صاحب کان اها غلطي ٿي آهي. شاه جهان جي دور ۾ شريف خان جي مرڻ کان سال پوءِ (۱۰۴۹ھ) اهو مقبرو ٺهيو
۳- ڪتبا اصل مطابق درست ڪيا ويا آهن ويون ڪتبو مسجد جي محراب جي اتر ۽ اوڀر جي ديوار تي لڳل آهي. اها مسجد نه آهي بلڪ هر مقبري ۾ نماز لاءِ 'محراب' ۽ 'مصلي' جي نالي ۾ جوڙي ويندي آهي جيئن مڪليءَ جي سمني مقبرن ۾ اهي مصلا آهن. ازان سواءِ اهو مصلا به مقبري کان ئي سال پوءِ ٺهيو آهي.

Marfat.com

نه زمين آباد نه آهي. ماڻهو مال تي گذران ڪري ڏاڍو ڏکيو وقت گذاري رهيا آهن. پوءِ جڏهن ٺٽي جو حاڪم ٿيو تڏهن انهن دهقاني ماڻهن جو احسان ۽ مهمان نوازي ياد آيس. جنهن ڪري انهيءَ زمين جي آباديءَ جو بندوبست ڪري انهن ماڻهن کي ڏٺي جڳهائين ۽ مهماني واري جاءِ تي 'ميرپور' جو شهر آباد ڪرايائين جو بوٽين مغلن زماني تائين ٺٽي جي ماتحت تحصيل دار اتهن رهندو ايندو هو.

هڪ ڏينهن آئينو ڏسندي پاڻ کي سلام عليڪ چيائين جنهن تي بادشاه شاهجهان کي ڪن ماڻهن رپورٽ ڪئي ته مير ابوالبقا مخبوط الحواس ٿي پيو آهي. تنهن ڪري حڪومت ڪرڻ جي لائق نه رهيو آهي ڪيس موقوف ڪيو وڃي. جڏهن مير صاحب کي ان جو پتو پيو تڏهن بادشاه کي عريضو موڪليائين ته مان پنهنجي آئيني واري تصوير کي هن لاءِ سلام چيو جو ٿورا اڇا وار پنهنجي ڏاڙهي ۾ ڏٺم ۽ هن ارادي سان تعظيم طور سلام ڪيم جو سائين جن جي پاڇي ۾ اڇا وار ٿيا اٿم. بادشاه سندس جواب کي پسند ڪيو ۽ رپورٽ ڪندڙ منشيءَ جي شڪايت ڪان بچي ويو. ٺٽي ۾ هندن جي هڪ مندر جي ويران ٿيڻ کان پوءِ اتي مسجد ٺهرائي جا ياني خان[1] جي محلي ۾ عبدالغني ۽ ملڪ امان جي چوڪ جي وچ ۾ آهي. (تحفة الڪرام)[2]

هن وقت ابوالبقا امير خان جي ٺٽي ۾ هڪ ويران مسجد هندن جي پاڙي ۾ آهي. شايد اڳ انهيءَ محلي کي 'محله ياني خان' سڏيو ويندو هو. مسجد جي اندران قطعه تاريخ هيٺين ريت اُڪريل آهي:

هي کردم طلب سال بنايش   خرد گفته که بيت الله ثاني

۱۰۳۹ه

۱- ياني خان جو اصل نالو ملا گدا علي آهي. هو ميرزا جاني بيگ جو امير هو. جڏهن قندهار ۾ جاني بيگ جي فرزند ميرزا غازي بيگ کي زهر ڏئي ماريو ويو تڏهن هن کي به زهر ڏنو ويو. اهو واقعو ۱۰۲۱ه ۾ ٿي گذريو. (وفائي)

ياني خان جي زهر جو واقعو غلط آهي. گدا علي عرف ياني خان (مڪلي نامه ص ۵۹۶ تا ۶۰۰) ۽ لطف الله ياني خان جدا جدا شخصيتون آهن. (ڏسو ميرزا غازي ترخان اور اسکي بزم ادب ص ۱۱۳-۱۸-۲۵-۲۶-۳۲-۱۲۷-۱۲۸ ۽ مڪلي نامه ص ۲۲۴ تا ص ۲۳۰ حسام الدين)

۲- قديم فارسي ڇاپو ص ۹۵

Marfat.com

باھرين دروازي تي ھي قطعو پٿر تي اُڪريل آھي:

اين مسجد بهشت نشان را بنا نهاد — مهر سپهر دولت و اقبال ، امير خان

چون ختم بود درهمه اوصاف فيض ولطف — سال تمام گشتن او نيز — ختم — دان

١٠٢٠ھ ١

ذخيرةالخوانين٢ ۾ لکي ٿو تہ: مير ابوالبقاھڪ سو سالن جي ڄمار کي وڃي پھتو ھو مگر سندس قوت رجوليت ۽ اکين جي نظر نوجوانن جھڙي قائم ھئي٣

٧٤- ملا اسحاق بکري

فارسي زبان جو ايڏو ماھر ھو جو کيس شيخ سعدي شيرازي ۽ عارف عبدالرحمان (جامي) جو وارث سڏيو ويندو ھو. ھو شروع ۾ سلطان محمود بکري جو ملازم ھو. ان کان پوءِ جڏھن سلطان جلال‌الدين اڪبر سنڌ تي قبضو ڪيو تڏھن ھو احمد آباد ۾ نظام‌الملڪ ٤ 'طبقات اڪبري' جي مصنف وٽ وڃي رھيو. آخر ٺٽي جي حاڪم مرزا جاني بيگ ترخان جي طلب تي سندس فرزند مرزا غازي بيگ وقاري تخلص جي تعليم لاءِ ٺٽي ۾ اچي رھيو.

١- جامع مسجد جي پٺ ۾ مسجد امير خانيءَ جي ٿالهي ھاڻ موجود آھي. (تذڪره اميرخاني ص ١٠٧)

٢- ذخيرو خطي ص ١٢٠. مآثر الامرا اھو قول ذخيرةالخوانين تان نقل ڪيو آھي ج ١ ص ٧٣

٣- مفصل احوال تذڪره اميرخاني (حسام‌الدين راشدي) ۾ پڙھڻ گھرجي. اھڙيءَ طرح مظھر شاھجھاني ميرڪ يوسف (تصحيح حسام‌الدين) ۾ ڏسجي. مير سال ١٠٥٧ ۾ وفات ڪئي ۽ سندس قبر روھڙيءَ واري ' ستن جي ٿان ' يعني پٺس جي قبرستان (صفہ صفا) ۾ آھي. (ڪتبو ڏسو تذڪره امير خاني ص ١١٢)

٤- نظام‌الملڪ غلط آھي. خواجه نظام‌الدين احمد صاحب طبقات اڪبري .

Marfat.com

سيد طاهر نسياني ٺٽوي مولف تاريخ (طاهري) لکي ٿو ته ۲۵ سالن جي ڄمار ۾ ۱۰۱۴ھ ۾ آءٌ استاد خضر طبيعت مولانا اسحاق بکري جي خدمت ۾ شاعري جي فن سکڻ لاءِ حاضر ٿيس. هن صاحب جي توجه سان مون ۾ شاعري جي صفت پيدا ٿي وئي. (طاهري)

مير محمد معصوم جڏهن سنڌ مان روزگار جي طلب لاءِ احمدآباد پهتو، تڏهن ملا اسحاق جي سفارش سان کيس نظام الملڪ 'طبقات اڪبري' جي ڪم ۾ لڳايو. هو بکر جي شريف خاندان شيخ زادن مان هڪ وڏي عزت وارو بزرگ هو. (ذخيرة الخوانين)

سندس فارسيءَ جو هيٺيون شعر مير قانع نقل ڪيو آهي.

مي تپد دل در برم در شوق تو   ميگدازد خانه را از ذوق تو
(مقالات الشعراء) [1]

تاريخ وفات معلوم نه ٿي مگر هو يارهين صدي جي سڌي فاضلن مان آهي. [2]

۷۵- مير ابوالقاسم نمڪين هروي بکري

ملا مير سبز واري جو فرزند، جلال الدين محمد اڪبر بادشاهه جي زماني ۾ هندستان ۾ اچي مرزا حڪيم جو نوڪر ٿيو ان کان پوءِ بادشاهه جي دربار ۾ سه هزاري منصب تي پهتو. پوءِ پنجاب ۾ جاگير مليس. هڪ وقت بادشاهه جلال الدين اڪبر سندس جاگير وارن ۾ آيو ٿو ته هن، ڪجهه سو راڄيون ۽ نمڪ (لوڻ) پڻ بادشاهه جي خدمت ۾ پيش ڪيا، جنهن ڪري کيس نمڪين (ساوڻو) جو لقب مليو.

۱- ص ۷۹۹

۲- مفصل احوال ڏسو ڪتاب ميرزا غازي ترخان اور اس کي بزم ادب، از حسام الدين ص ۱۲۹ - ص ۱۸۳ - ص ۵۶۱

Marfat.com

ان کان پوءِ بکر جو حاڪم ٿيو جتي ١٠٠٧ھ کان وٺي ١٠٠٩ھ تائين ٻه سال رهيو. ان کان پوءِ دوباره اڪبر جي وفات بعد ١٠١٤ھ ۾ جهانگير جي زماني ۾ دوباره بکر جو حاڪم ٿي آيو ۽ ان کان پوءِ هميشه لاءِ بکر ۾ رهجي ويو. بکر جي ٻوئين زمانه حڪومت ۾ هن زميندارن جا حق غصب ڪيا هئا جي جهانگير جي دربار ۾ دانهين ويا. بادشاه پاران مير ابوالقاسم کي سڏ ٿيو، قاضي عبدالحي جو سرڪاري قاضي هو ۽ بادشاه جو هروقت هم رڪاب رهندو هو، تنهن ماڻهن جا بيان وٺي بادشاه کي مير ابوالقاسم جي ڏوهاري هجڻ کان واقف ڪيو. بادشاه حڪم ڪيو ته ابوالقاسم کي هاٿيءَ جي ٽنگ سان ٻڌي شهر ۾ گهمايو وڃي ۽ مظلومن کي حق وناراڻي ڏنو وڃي. ان وچ ۾ ابوالقاسم شيخ معروف بکري جي معرفت بندوبست ڪري ورتو. يعني ته بکر پرڳڻي جا جيترا به زميندار اُتي آيل هئا تن کي شيخ معروف ڳريـون رقمون ڏيئي راضي ڪري ورتو ۽ پوءِ ابوالقاسم بادشاه کي عرض ڪيو ته مون تي سراسر تهمت آهي، مان ڪنهن جو به حق ڪونه ڪاڏو آهي، اوهان قاضيءَ کي حڪم ڪريو ته دوباره شاهديون وٺي. ان وچ ۾ بکر پرڳڻي جا ڪي زميندار روانا ٿي ويا هئا ۽ ڪي اتي هئا جن کي قاضي گهرايو ته هنن انڪار ڪيو ته اسان ته حاڪم جي برخلاف دانهن ٿي ڪانه ڪئي آهي، اهي ڪي ٻيا ماڻهو هوندا. قاضي اها ڳالهه ٻڌي هڪو ٻڪو رهجي ويو ان کان پوءِ جيڪو ماڻهو به وٽس شاهديءَ لاءِ ايندو هو ته سندس شڪل جا پورا پار پتا نشان لکي پوءِ شاهدي وٺندو هو. ان ريت مير ابوالقاسم جي جان بچي وئي. (ذخيرةالخوانين)

مير ابوالقاسم نمڪين گورنري کان پوءِ فقط جاگير حاصل ڪري هميشه لاءِ بکر ۽ روهڙي ۾ رهجي ويو ۽ روهڙي کان الهندي پاسي کان هڪ ٽڪري تي جنهن کي ان زماني ۾ 'ڪار ماٽري' چوندا هئا، ان کي 'صفه صفا' نالو رکي پنهنجي خاندان جي قبرستان لاءِ مقرر ڪيو.

Marfat.com

هو وڏو عالم ۽ خوشخط ۽ اهل قلم هو. هو ايڏو ڪاڻو هو جو هڪ هزار انب ۽ هزار صوف ۽ مڻ تور هنداڻو هڪ ڏينهن ۾ ڪاڻي ويندو هو. انهي۶زماني ۾ الور (اروڙ) سندس جاگير ۾ هيو جتي هڪ مڻ تور ۽ هنداڻا ٿيندا هئا. هن ڪيترين ئي شاديون ڪيون هيون. ۲۲- پٺ چڙي هن دنيا فاني مان ۱۰۱۸ھ ۾ وفات ڪري ويو ۽ صفه صفا ۾ دفن ٿيو جنهن ڪي اڄ ڪلهه جـا جاهل ماڻهو ستين جو ٿان ڪري سڏيندا آهن. هي بيان سندس شاگرد شيخ فريد بکري جي ڪتاب تان ورتل آهي جو چشم ديد بيان آهي .

مير ابوالقاسم جي مقبري تي تاريخ وفات جو ڪتبو هيٺين ريت لکيل آهي :

۱) مير ابوالقاسم آن يـگانهٔ عصر ‎ ‎ ‎ ‎ ڪه بجز تخم دين و داد نه ڪشت
ملک و اقبال در تصرف داشت ‎ ‎ ‎ ‎ چون اجل در رسيد جمله بهشت
ديدهٔ دل ڪشاد و بـر گرديـد ‎ ‎ ‎ ‎ عبرت عـاقلان پـاک سرشت
۲) گر بود بستر از حرير و چه سود ‎ ‎ ‎ ‎ چون نهد مرگ زير بالين خشت
خلف خير او ز داغ ابـي ‎ ‎ ‎ ‎ چـون ڪه تاريخ سال موت نوشت
۱۰۱۸ھ
گفتم ملهم مرا بـگوش ضمير ‎ ‎ ‎ ‎ سال فوتش ڪه ــ باد جاش بهشت ۱
۱۰۱۸ھ

۱- ڏسو تذڪره امير خاني ص ۵۱ ۽ تصويرون ۲ تان ۴۰. هي ڪتبو ٽن حصن ۾ ان تي لکيل آهي. ٽيون حصو آهي :

۲) خان زمانه مير ابوالقاسم آنکه او ‎ ‎ ‎ ‎ لوح وجود از رقم نيڪ ساده ڪرد
... دودمان ...... گلبـن حيـا ‎ ‎ ‎ ‎ سال وفات او مطلب از داغ داده ڪرد
۱۰۱۹ھ

(تذڪره امير خاني ص ۵۲)

پهرين تاريخ وفات جي ۽ پوئين تاريخ دفن ٿيڻ جي آهي .

Marfat.com

’ستين جو ٿان‘ مير ابوالقاسم جي خاندان واري مقبري کي اڪبري زماني ۾ ’ڪار ماتري‘ سڏيو ويندو هو ۽ ابوالقاسم ان ٽڪريءَ کي گهڙائي مٿيون صحن سڌو ڪرائي ان تي قبرستان ڪرايو جنهن کي هن ’صفه صفا‘ نالو ڏنو ۽ ٽڪري جي هيٺين پاسي کان ڪي حجرا ۽ جايون به ٺهرائي ڇڏيائون. ’لب تاريخ‘ جي مصنف ان ٽڪري کي ’قاسم خواني‘ جي نالي سان سڏيو آهي. انهيءَ ٽڪري جي ايترن جدا جدا نالن هوندي به خبر نٿي پوي ته ڪار ماتري يا صفه صفا تي ستين جو ٿان ڇو نالو پيو آهي. پاڻهجي ٿو ته صفه صفا مان ڦري گهري ستين جو ٿان ٿيو آهي. جاهل ماڻهن جو چوڻ آهي ته حجرن ۾ اندر ستيون رهن ٿيون جن جي نالي ۾ ايندڙ ويندڙن کان نذر نياز ڦريندا رهندا آهن. هوڏانهن ڪابه غير شادي شده زال اتي ڪانه رهي ٿي ۽ نه وري غيرآباد حصي ۾ زالن رهڻ جي ضرورت ٿي آهي.

سنڌ جي هڪ ڏند ڪٿا تي هندو تاريخ نويس لکيو آهي ته: جڏهن مسلمانن بکر تي حملو ڪيو هو تڏهن راجپوت عورتن پنهنجي ست بچائڻ لاءِ انهيءَ جاءِ تي اچي پاڻ کي باهه ۾ ساڙي آپگهات ڪيو، جنهن ڪري ان تي ستين جو ٿان نالو پيو آهي پر پوءِ مسلمانن اتي قبرون ٺهرائي ٿان کي بگيڙي ڇڏيو آهي. اهو حملو ڪڏهن ٿيو ۽ راجپوت بکر جي علائقي ۾ ڪڏهن حاڪم هئا؟ ان تي ڪابه روشني پيل ڪانه آهي. هندو تاريخ نويس عام طرح جاهل ٿيندا آهن، پوءِ هرهڪ ڳالهه ۾ ٽنگ اڙايون وينا ڏند ڪٿائون ڪندا آهن، ورنه حقيقت ۾ انهيءَ اڻ سڌي ٽڪري جي درستي ۽ قبرستان جو ٺهڻ ۽ هيٺ جايون ۽ حجرن اڏائڻ جو سمورو ڪم مير ابوالقاسم نمڪين جي هٿان ٿيو ۽ سندس شاگرد ۽ مورخ شيخ فريد بکري جي سامهون ٿيو، جنهن ’ذخيرة الخوانين‘ ۾ ان جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي ۽ انگريز مؤرخن به ساڳي ئي ڳالهه لکي آهي، جن سنڌ جي آثار قديمه تي تحقيق ڪان

Marfat.com

پوءِ ڪتاب لکيا آهن، جيئن ته مسٽر بلاڪمين[1] لکي ٿو ته: روهڙيءَ جي قريب ڏکڻ طرف درياءَ جي ڪناري واري جنهن شاخ کي ڪار ماتري جي نالي سان سڏين ٿا، اها هڪ ننڍي ٽڪري آهي جنهن کي مير ابوالقاسم نمڪين پنهنجي مقبري لاءِ سڏو ڪرائي مٿس نالو رکيو هو صفہ صفا. ان تي سندس پوين جون به تربتون آهن.

سر رجرڊ برٽن ١٩ صدي عيسوي ۾ انهيءَ جاءِ جو معائنو ڪري ان بابت جو ڪجهه لکيو آهي سو سندس اکرن ۾ ڏيون ٿا. لکي ٿو ته: جيئن ڏکڻ پاسي کان ڏاڪڻ تان چڙهجي ٿو تيئن ڏاڪڻ جي اڌ کان پوءِ هڪ ننڍي هال ۾ پهچون ٿا جنهن جي ٻنهي پاسن کان مجاورن جي رهڻ جا گهر يا گدام آهن، ٻئي پاسي واري جاءِ کي قفل لڳل هو ۽ چون ٿا ته انهيءَ ۾ ستين جو آستانو آهي، مگر مان دروازي مان جهاتي پائي ڏٺي ته مون کي ڪابه شئي نظر ڪانه آئي. انسان وري پوءِ ٻي ڏاڪڻ ملي ٿي جنهن تان چڙهي هڪ ايوان تي پهچجي ٿو جو ٽڪري جي چوٽيءَ تي آهي، جنهن تي قبرن جا مجموعا آهن. جن مان مکيه قبر مير سيد ابوالقاسم جي آهي. ان کان پوءِ قبرن جي ترتيب وغيره جو تفصيل ڏنل آهي. هن مان هي به ظاهر آهي ته هندن جي ستين جو سڙڻ يا مسلمانن جي بي نڪاحي عورتن جي لکي وڃڻ جون سموريون ڳالهيون ڪوڙيون ۽ واهيات آهن، جن کي بي سمجهه ماڻهن خواه مخواه ڪري مشهور ڪيو آهي.

ٻي هڪ روايت حڪيم امير علي شاه مرحوم فتح پوري (رياست خيرپور) لکي ٿو ته: غزنوي گهراڻي جي سنڌ تي قبضي ڪرڻ وقت روهڙيءَ جي انهيءَ جبل تي ست اولياءَ اچي چانهو ڪرڻ ۽ عبادت ڪرڻ لڳا. جن جا نالا هي آهن:

---

[1] مترجم آئين اڪبري.

Marfat.com

١) شيخ عبدالحميد سهروردي، ٢) شيخ عبدالله حريري، ٣) حمزه بن رفعه ، ٤) علي بن احمد بصري ، ٥) يوسف بن محمد بلخي ، ٦) صفي الدين شيرازي، ٧) ابوالحسن خرفاني. جڏهن اهي بزرگ ان جاءِ تان چلو ختم ڪري روانا ٿيا تڏهن تبرڪ طور ان جاءِ کي چڱو سمجهي مٿس سٺن جو آستان نالو پيو يعني سٺن ماڻهن جي رهڻ جي جاءِ. (تاريخ سنڌ قلمي از امير علي شاه فتحپوري)

مگر جنهن صورت ۾ شاه صاحب ھن تحقيق لاءِ ڪنهن تاريخ جي ڪتاب جو حوالو ڪونه ڏنو آهي تنهن ڪري اهو واقعو به تحقيق طلب آهي. ١

٧٦- مير ابوالقاسم خان زمان ٺٽوي

ھن جو والد سيد قاسم خان بيگ لار سمرقند مان سنڌ جي مرزا شاه حسن بيگ ارغون جي زماني ۾ اچي ٺٽي ۾ رهيو، سيد صاحب هڪ وڏو بهادر ۽ تيرانداز ۽ وڏو پهلوان هو جنهن ڪري مرزا جي اميرن ۾ داخل ٿي ويو ۽ کيس جاگير به عطا ڪئي وئي.

سيد صاحب عمرڪوٽ جي راڻي ورسي جي پاٽيجيءَ سان شادي ڪئي، جنهن مان مير ابوالقاسم ٩٤٧ھ ۾ تولد ٿيو. اجا ٽن سالن جو مس هو ته نصيرالدين همايون بادشاه ، شير شاه سوري افغان کان شڪست کائي سنڌ ۾ آيو پر مرزا شاه حسن بادشاه جا سنڌ ۾ پير ڄمڻ ڪونه ڏنا. بدين ۾ جيڪو سنڌ وارن جو بادشاه سان مقابلو ٿيو تنهن ۾ قاسم خان لار بيگ قتل ٿي ويو ۽ سندس يتيم فرزند جي پرورش عمرڪوٽ ۾ پنهنجي ماتا مهربان جي آغوش شفقت ۾ ٿيندي رهي.

١- ھن سيد ۽ سندس خاندان جو مفصل ۽ مڪمل احوال پڙهو تذڪره اميرخانيءَ ۾ ۽ 'ميرزا غازي اور اس کي بزم ادب' ۾.

Marfat.com

هي ننڍڙو ئي هو ته شاه حسن جي خدمت ۾ پيش ڪيو ويو. هن داناءُ دل حاڪم هن ننڍڙي ٻار جي پيشاني ۾ اقبال چمڪندو ڏسي هن جي سنڀال ۽ اميرانه ڍنگ ۾ پرورش جو حڪم ڪيو.

جوانيءَ جي زماني ۾ هو سپه گري جي فن ۾ اهڙو ماهر ٿيو جو هي اڪيلو ماڻهو پورين فوجن کي پورو پوندو هو. جڏهن مرزا شاه حسن (٩٦٧هه) ۾ وفات ڪئي تڏهن سندس ملڪ ٻن حصن ۾ ورهائجي ويو. لوئر سنڌ مرزا عيسيٰ ترخان کنيو ۽ اپر سنڌ سلطان محمود بکري جي حصي ۾ آيو. ابوالقاسم خان مرزا عيسيٰ جي درباري اميرن ۾ داخل ٿيو. ان جي وفات کان پوءِ مرزا عيسيٰ جي پٽن مرزا محمد باقي ۽ مرزا جان بابا جو جڏهن پاڻ ۾ سخت مقابلو ٿيو ته ابوالقاسم سمورو وقت مرزا جان بابا جو طرفدار رهيو ۽ ان زماني ۾ ٻنهي ڀائرن جون جيڪي به خوفناڪ جنگيون ٿي گذريون تن ۾ ابوالقاسم اهڙا ته اهڙا بهادريءَ جا خوفناڪ ڪم ڪري ڏيکاريا جو نهايت حيرت ۾ وجهندڙ آهن جن جو تفصيل 'بيگلر نامه' ۾ موجود آهي جو ابوالقاسم جي ڪارنامن تي هڪ مستقل تصنيف آهي.

آخر مرزا جان بابا جڏهن قتل ٿي ويو تڏهن مرزا محمد باقي سيد ابوالقاسم کي دلاسا ڏيئي پنهنجي طرف آندو. هن جي خاندان لاءِ نصرپور ۾ جاگير مقرر ڪري ڏني، مرزا باقي جي خودڪشي سال ٩٩٣ھ کان پوءِ، سندس پوٽي مرزا جاني بيگ جو زبردست مددگار ٿي رهيو. انهيءَ زماني ۾ سلطان جلال الدين اڪبر جو سموري هندستان تي قبضو ٿيندو ويو ٿي ۽ ترخان گهراڻي جي وڏي ابي مرزا محمد باقي جيڪي مانائتا ۽ معزز ماڻهن جا خون ڪرايا هئا ان جون دانهون به وقت بوقت ڪيس پهچنديون رهيون ٿي. جنهن ڪري هن سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو پورو ارادو ڪيو هو. هوڏانهن سلطان محمود بکري به انهيءَ زماني ٩٩٨هه ۾ وفات ڪري ويو، جنهن ڪري سنڌ جي اتر اپرندي وارو سمورو

١- غلط سال آهي ٩٦٢ ۾ فوت ٿيو.
٢- غلط سال آهي ٩٨٢ ۾ فوت ٿيو.

Marfat.com

علاقو اڪبر جي قبضي ۾ اچي ويو. سلطان اڪبر، مرزا جاني بيگ کي مطيع ڪرڻ لاءِ مرزا عبدالرحيم خانخانان کي سنڌ تي چاڙهي موڪليو جنهن ٽن سالن جي جنگين کان پوءِ مرزا جاني بيگ تي قبضو ڪري کيس سيد ابوالقاسم سميت لاهور دربار اڪبري ۾ وٺي ويو.

(تحفةالڪرام و طاهري وغيره)

جڏهن سلطان اڪبر جي روبرو حاضر ٿيو تڏهن پهرين ئي ڏينهن بادشاه سيد ابوالقاسم کان پڇيو ته اوهان جي چمار ڪيتري آهي؟ سيد جي بدران مرزا جاني بيگ جواب ڏنو ٥٢ سال. وري بادشاه پڇيس ته ڪٿي ڄاوا آهيو؟ اتي سيد پاڻ جواب ڏنو ته عمرڪوٽ ۾. جنهن تي حضرت اڪبر فرمايو ته آءٌ ۽ سيد هم عمر ته آهيون پر جمڻ جو به ساڳيو هنڌ آهي. (مقالات‌الشعرا)

عبدالرحيم خان خانان کان مرزا جاني بيگ وعدو ورتو هو ته کيس موت جي سزا کان بچايو ويندو. سلطانُ اڪبر جي خدمت ۾ خانخانان اڳ ۾ اها گذارش ڪري ڇڏي هئي جنهن تي سلطان اڪبر نه فقط پنهنجي جنگي معاهدي جي لڄ رکي پر سنڌ وري به جاني بيگ جي حوالي ڪيائين پر هن شرط سان ته هو بادشاه جي خدمت ۾ ئي رهندو ۽ سنڌ جي پيدائش سندس حوالي هوندي ۽ پوٽنان سندس ١٦ سالن جو فرزند غازي (بيگ) ڪم سنڀاليندو رهندو. ان موقعي تي بادشاه مرزا کي خلعت به ڏيکائي. (تاريخ طاهري)

ان موقعي تي دربار جي ٻاهران سيد ابوالقاسم ۽ امير خسرو چرڪس (مرزا جاني بيگ جو درباري امير) ويٺل هئا تن پاڻ ۾ ويٺي گفتگو ڪئي ته افسوس هي آهي جو مرزا کي سنڌ موٽي ملي پر امان کي ته بادشاه پوشاڪ به ڪانه ٻهرائي. هو اجا انهيءَ گفتگو ۾ هئا ته ٻنهي کي شاهي سڏ ٿيو ۽ هڪدم وڃي خدمت ۾ حاضر ٿيا. بادشاه پردي جي

Marfat.com

اندران هو. باهران عمدا ٻه گهوڙا هڪ نيرو ٻيو ڪميت ٻيٺل هئا ، سيد صاحب خسرو خان کي چيو ته: ڪيئن ٿو ڀائين؟ جيڪڏهن انهن ٻنهي گهوڙن مان هڪڙو توکي ۽ هڪڙو مون کي عطا ٿئي؟ ان تي خسرو خان خوش طبعي طور چيس . هائو تنهنجي چا ڳالهه ڪجي ، اڃهو گهوڙن کان سواءِ توکي هڪ هاٿي به ملندو! مگر ممن ٻنهي اميرن جو ارادو ڪو تقدير سان موافق هو ، نتيجو هي نڪتو جو بادشاه جڏهن پردي کان ٻاهر عام ڪچهريءَ ۾ آيو ، تڏهن ممن جو سلام قبول ڪري گهوڙا بخش ڪيائين ، هڪ هاٿي خاص طرح سيد ابوالقاسم کي مرحمت فرمايائين . ان کان پوءِ بادشاه سيد صاحب کي جاني بيگ جي فرزند مرزا غازيءَ جو اتاليق يا سنڀاليندڙ ڪري سنڌ موڪلي ڏنو ، ۽ جاني بيگ ٨ سال اڪبري دربار ۾ رهي برهانپور ۾ وفات ڪري ويو ۽ سندس لاش ٺٽي پهچايو ويو . (مقالات الشعرا)۱

انهيءَ اڪبري گهوڙي جي هڪ عجيب صفت بيان ڪئي وڃي ٿي. هڪ دفعي جو واقعو آهي ته سيد ابوالقاسم خان زمان جا ڪنهن جنگ ۾ ٻه دوست زخمن کان زمين تي ڪري پيا، هڪ مري ويو ته ٻيو اڌ موءُ هو. هن بهادر شخص چا ڪيو جو هڪ دوست کي گهوڙي جي پيٺ سان ۽ ٻئي کي پنهنجي پٺيءَ تي ٻڌي روانو ٿيو ، برابر ٽي راتيون ۽ ٽي ڏينهن انهيءَ حالت ۾ سواءِ ڪاڏي ٻنهي جي گهوڙو سفر ڪندو رهيو، جڏهن ٺٽي پهتا تڏهن هڪدم گهوڙو ڪري پيو ۽ مري ويو ، جنهن جي لاش کي دفن ڪرائي مٿس 'مرڪيهه منارو' اڏرايو ويو . مير علي شير قانع (متوفي ۱۲۰۳) جي زماني تائين به اهو منارو موجود هو.۲ مرڪيهه هرڻ کي چئبو آهي ۽ گهوڙي جو اهو ئي ناو رکيل هو. (تحفة الڪرام) ۲

۱- ص ۵۲۷

۲- تورڪي (ميان وهبو جي قبرستان) تحفة الڪرام - حسام الدين ص ... انهيءَ مناري جا آثار آهن . ڏسو تصوير تحفة الڪرام (حسام الدين) ص ۳۴۳ ، ۳۴۴

Marfat.com

مير ابوالقاسم ايڏي بهادري جي هوندي ڪڏهن ڪڏهن شعر به چوندو هو ، جيئن ته هڪ دفعو مرزا محمد باقي ترخان ابوالقاسم جي منشيگيري جي ڪم لاءِ هڪ تمام ڪاري رنگ جو منشي ملا مقصود نالي موڪليو . ابوالقاسم ان کي ڏسي بنا ويچار جي هي شعر موزون ڪيو:

مقصود عاشقي ست بهر صورتي كه هست   دلبر اگر مفيد نباشد سياه ک

(مقالات)۱

۷۷. مير ابوالقاسم سلطان ٺٽوي

ولد مير ابوالقاسم خان زمان، مذڪور سال ۹۶۰ھ ۾۲ ولادت ٿيس. هو پنهنجي والد وانگي بهادر ۽ خود سر ۽ سخي مرد هو . ترخاني گهراڻي جو جڏهن خاتمو ٿيڻ لڳو ۽ مرزا جاني بيگ اڪبري دربار ۾ وفات ڪري ويو۳ تڏهن ابوالقاسم سلطان، مرزا جي فرزند مرزا غازي بيگ کي جو سنڌ ناني به هو ، ڪجهه نه سمجهي ، هڪ خط لکيو ته ملڪ جون حدون مقرر ڪيون وڃن ، جنهن کان پوءِ ٿي اسان جو پاڻ ۾ چڱو وقت گذرندو نه ته خون خرابي کان سواءِ ڪو به

۱- مقالات ص ۵۳۸ مير ابوالقاسم خان زمان توڪيءَ ۾ دفن آهي . سندس مزار تي ڪتبو آهي :

۱) بتاريخ چاردهم روز دوشنبه وقت عصر شهر رمضان سنه

۲) هزار و نوزده . امير شاه قاسم خان

۳) ارغون بيگ لار كه حاتم زمان و شجاع

۴) دوران بود . از دار فاني بدار باقي رحلت نمود

۵) در جوار رحمت الهي آسود . العبد محمود

هن خاندان جو تذڪرو مفصل طرح سان 'ٺٽوي چنيسر نامه' جي مقدمي ۾ لکيو آهي تربت ۽ ڪتبا ۽ شجرو سڀ اتان ڏسي گهرجن .

۲- غلط سال آهي . صحيح سال ۹۶۹ھ آهي . (ڏسو تحفة الكرام ص ۲۰۳)

۳- وفات ۲۷- رجب ۱۰۰۹ ڏسو تحفة الكرام ص ۱۶۵ (حسام الدين)

Marfat.com

نتيجو ڪونہ نڪرندو. مرزا اهو خط پڙهي پوري تدبر سان مقابلي جي ڪم کي لڳو رهيو. ابوالقاسم ايڏو خوفناڪ بهادر هو جو هڪ پوري لشڪر جو اڪيلي سر مقابلو ڪري سگهندو هو. آخر ملا ڪاتيار وٽ پنهي فوجن جون چاوٽيون لڳايون ويون. هڪ رات سيد ابوالقاسم پنهنجي فوج مان اڪيلي سر ٻاهر اچي مرزا غازي جي فوج ٻاهران وڏي واڪي اعلان ڪيو تہ: آءٌ گيدي نہ آهيان جو اوهان تي راتاهو هڻندس، پر صبح جو ميدان جنگ ۾ مقابلو ڪيو ويندو، تنهن ڪري اوهان ڊپ نہ ڪريو ۽ آرام سان ننڊون ڪندا رهو.

جنگ اڃا شروع ئي ڪانہ ٿي هئي تہ صلح لاءِ ڪي ماڻهو وچ ۾ پيا ۽ سيد ابوالقاسم کي راضي ڪيائون تہ مرزا جي خدمت ۾ هلي جو سندس ولي نعمت ۽ نائي بہ آهي. مرزا گهري ٿو تہ اوهان جي لاءِ جو 'چنيسرنامو'[۱] لکيو ويو آهي سو اوهان کان زباني ٻڌي لطف حاصل ڪيو ويندو. ابوالقاسم بي پرواه بنجي ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي پرين پر مرزا غازي جي تنبن ڏانهن روانو ٿيو. رستي ۾ مرزا جا ماڻهو ٻيڙيءَ ۾ وجهہ وٺي مٿس چڙهي ويا ۽ چؤ ڪنبو ٻڌي کيس مرزا جي اڳيان آڻي حاضر ڪيو. مرزا سرائي گرم ڪرائي سندس اکين ۾ گهمائي انڌو ڪري هن جي جنگجوئي واري جنجال کان آزادي حاصل ڪئي. ان کان پوءِ سيد ابوالقاسم کي ٺٽي جي هڪ محلات ۾ جا واه جي ڪناري تي هئي ان جي ٽئين طبقي ۾ کيس رهايو ويو، مگر رعب داب سندس ايڏو هو جو انڌو پهلوان جنهن شئي جو بہ حڪم ڪندو هو تہ کيس هڪدم آتي موجود ڪري ڏني ويندي هئي. سندس ڀيڻ جا مرزا جاني بيگ جي بيوه ۽ غازي بيگ جي ماتيلي ماءُ هئي، سا کيس وقت بوقت طعام جا ڊڪيل خونچا

۱- چنيسرنامہ ادراڪي بيگلار جي تصنيف آهي جنهن کي مون درست ڪري (۱۹۵۶) ۾ ڇاپيو آهي ۽ مقدمي ۾ هن خاندان جو تفصيل سان حال ڏنو اٿم.

Marfat.com

ڪاڏي لاءِ موڪليندي رهندي هئي. هڪ ڏينهن اندر ئي اندر هن انڌي پر خوفناڪ بهادر سازش ڪري پيڇڻ جي ڪوشش ڪئي. سندس پيڻ ڪاڏي جي خونچن ۾ ڳنڍين واري مضبوط واڌ موڪلي ڏني جا طعام وانگي ريشمي دسترخوان سان ڍڪيل هئي. هن انڌي هٿ لاهي واڌ معلوم ڪري اهو خونچو پاڻ وٽ رکايو ۽ ٻيا نوڪرن ڏانهن موڪلي ڏنائين. آخر اڌ رات جو محلات جي هڪ دريءَ مان واڌ کي ٻئي طرف اڇلائي پاڻ سرڙجي بدن کي ڦتائي انهيءَ سوڙهي دريءَ مان لنگهي ٻئي طرف پهچي واڌ جي ڳنڍين تي پير رکندو ته ماڙ تان هيٺ لهي ويو. ٻاهر اٺ سفر لاءِ تيار بيٺا هئا جن تي چڙهي روانو ٿي ويو. صبح جو جڏهن ننڍي ۾ هن بهادر جي ڀڄي وڃڻ جي خبر ٻئي تڏهن ٻپ ڪان واويلا مچي وئي، مگر مرزا غازيءَ جا ڪي نوڪر سندس پوئتان ويا جن هڪ جهنگل ۾ان ڪيس نهايت چالاڪيءَ سان وڃي گرفتار ڪيو. ان ڪان پوءِ مرزا غازي سلطان جهانگير جي پاران قندهار جو گورنر ٿي روانو ٿيو ۽ ابوالقاسم ٺٽي جي بجاءِ پنهنجي اباڻي جاگير نصرپور ۾ باقي حياتيءَ جا ڏينهن گناهن کان توبه ڪري بندگيءَ ۾ گذاريندو رهيو. (تاريخ طاهري مختصراً)

باوجوديڪ هن جي سموري ظاهري زندگي ۾ بهادري ۽ سپه گريءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نظر نٿو اچي، مگر سندس ٻيو هڪ پهلو به آهي جنهن ۾ فقط علم دوستي ۽ علم پروري ۽ شاعري ۽ سخن شناسي جو جوهر موجود آهي. هو شعر فهم ۽ شاعر هو. سندس تخلص آهي بيگلر سندس ڪلام مان نمونې طور چند شعر هيٺ ڏجن ٿا:

همنشين هم زبان چه خوش باشد — نازنين نکته دان چه خوش باشد

گل رخم غنچه سان بخندهٔ خوش — گر کشايد دهان چه خوش باشد

بيگلر اندرين زمانهٔ سخت — دلبری نکته دان چه خوش باشد

ايران جي مشهور شاعر خواجه سليمان ساؤجي جي هڪ رباعي آهي :

ای ابر بهار خار پروردهٔ تست — وی خار درون غنچه خون کردهٔ تست
گل سر خوش و لاله مست و نرگس مخمور — ای باد صبا این همه آوردهٔ تست

بيگلر ان جي جواب ۾ فرمايو آهي :

ای آهوئی چین نافه بر آوردهٔ تست — وی مشک ختن غالیه پروردهٔ تست
ای خاک زمین سبزه بر آوردهٔ تست — ای باد صبا این همه آوردهٔ تست

سنڌس زماني جو هڪ مشهور شاعر ادراڪي بيگ لار 'چنيسرنامو' سنڌس نالي منظوم ڪيو آهي جنهن ۾ فرمائي ٿو :

ابوالقاسم بهادر بیگ سلطان — که در پایش سر خصم است غلطان
بود شه را پدر در رتبه افزون — بهادر شاه قاسم خان ارغون
ز نسل بیگ لاران معظم — بنام و تیغ مشهور و مکرم
دلیری ، نامداری ، کام جوئی — هنر بری ، جنگ جوئی تیز رخشی
بر انگیزد بهر سوئی که لشکر — ز لطف حق شود فتحش میسر
ربود از شاعران گوئی سخن را — ز فکرش چاره نبود هیچ فن را
چو ادراکی غلام درگه اوست — مطیع لطف گاه و بیگه اوست
همیشه از خدا خواهد حیاتش — بود از جان غلام التفاتش

(مقالات الشعراء) ۱

ايترين وصفن وارو بزرگ ۷۰ سالن جي ڄمار ۾ ۱۰۳۰ھ جو جهانگير سلطان جي دور حڪومت ۾ هن دنيا فانيءَ مان لاڏاڻو ڪري هميشه لاءِ وڃي ٻئي جهان ۾ آسودو ٿيو.۲

۱- ص ۱۱۶ - ۱۱۹

۲- تاريخ مقالات تان ورتل آهي جا غلط آهي . دفن ٿيءَ واري مقام (مڪلي) ۾ آهي. سنڌس قبر جي ڪتبي مان ظاهر آهي ته ۱۰۳۹ ۾ فوت ٿيو هو ، ڪتبو آهي :

۱) تاريخ وفات مير
۲) ابوالقاسم ولد شاه
۳) قاسم خان بيگ لار ۱۰۳۹ھ

ڏسو تصوير ڪتبي جي چنيسر نامه جي مقدمه ۾ .
تحفة الڪرام (حسام الدين) ڏسو ص ۲۰۴ ۽ هن خاندان تي ڏسو مرحوم ... جو مضمون Pakistan Archaeology No. 7-1271 Page 135 .

Marfat.com

٧٨- مفتي عبدالواحد ڪبير پاٽائي

بن مولانا عبدالرحمان قاري (متوفي ١٠٨٠) بن محمود سهروردي (متوفي ١٠٧٠) بن شيخ عيسيٰ پاٽائي ، بن مخدوم حسن قاري پاٽائي (متوفي ١٠١٧) بن شيخ رمضان شهرالله، بن شيخ عيسيٰ جندالله پاٽائي برهان پوري (متوفي ١٠٣١) مفتي عبدالواحد، سيوهاڻي ۽ پاٽائي مخدومن جو ڏاڏو آهي جنهن جو فرزند امير محمد اچي سيوهڻ ۾ رهيو ۽ ڪجهه پاٽ ۾ رهيا جتان نسل جون ٻه شاخون چالو ٿيون .

هو وڏو فقيه ۽ عالم هو ، سلطان اورنگزيب جي زماني ۾ پاٽ جي وسندڙ علائقي جي قضا ۽ فتويٰ سندس سپرد هئي هڪ دفعو هو سلطان عالمگير جي خدمت ۾ ٻه پهتو هو جتي خوش طبعي طور سلطان ڪيس فرمايو ته مولانا! اوهان ڪٿي رهو ٿا. جواب ۾ عرض ڪيائين پاٽ سنڌ ۾. سلطان فرمايو پاٽ جيڏي ننڍڙي ٺانوَ ۾ ڪيئن ٿا ماپو؟ مفتي عرض ڪيو ته جيئن مرشد عالم پنهنجي اسلامي فوج سميت دلي (دهلي) جيڏي ننڍڙي ٺانوَ ۾ تشريف فرما آهن. بادشاه کي اهو لطيفو ڏاڍو خوش لڳو. ان کان پوءِ جڏهن هو صاحب پاٽ ۾ واپس آيو تڏهن وجه معاش لاءِ ٺٽي جي گورنر مير ابوالمڪارم پاران ڪيس ٻه هزار جريب جاگير ۽ ڪجهه پڪا کوه پروانو ٿي مليا جي پاٽ جي لڳ ديهه رسول آباد ۾ هئا .

(نقل از بياض ميان حبيب الله صديقي سيوستاني)

اهو پروانو ، مان جامع اوراق (مولانا وفائي) مخـدوم ميان محمد حسن صديقي جي ڪتبخاني ۾ ڏٺو هو جو زافشان ڪاغذ تي لکيل هو ۽ انهيءَ پرواني ۾ مفتي عبدالواحـد کي شيخ عيسيٰ جندالله جي اولاد مان شمار ڪندي سندس علمي فضيلت جـي تعريف ڪئي وئي آهي . مهر جـا الفاظ هي آهن :

ـ ابوالمڪارم شهود فدوي سلطان اورنگزيب عالمگير غازي ـ

Marfat.com

مفتي صاحب جي تصنيفات مان 'ڪشف الاسرار' فقه ۾ يادگار آهي. هن بزرگ سال ١١٢٣ﮪ ۾ ٺٽ ۾ وفات فرمائي ١.

٧٩- محمد فاضل سنڌي

هن بزرگ جو ذڪر حضرت شاه ولي الله صاحب پنهنجي استاذن ۾ فرمايو آهي جيئن ته علم قرأت جو استاد بيان ڪندي فرمائي ٿو :

قال العبدالضعيف ولي الله بن عبدالرحيم عفي عنه
قرأت القرآن ڪله من اوله الي آخره برواية حفص عن عاصم
عن الصالح الثقة حاجي محمد فاضل السندي. سنه ١١٥٤ﮪ.

٨٠- حاجي قائم شڪارپوري

نقشبندي طريقي ۾ حاجي فقيرالله علوي جو مريد ۽ سنڌس مدرسه

١- مون وٽ شجرو هن ريت آهي :- مفتي اسلام فخرالدين عبدالواحد ڪبير (١٠٤٧-١١٢٣) (هن کي ڏهه هزار بيگهه جاگير رسول آباد ۾ شيخ عبدالله پاتائي صديقي جي ويجهو مليل) بن مولانا محمود سهروردي (١٠١٩-١٠٨٥) ابن شيخ عيسيٰ ثاني پاتري (١٠٠٤-١٠٧٠) ابن مخدوم حسن قادري (٩٩٠-١٠٨٢) سنڌس ٺهرايل مسجد ۽ کوهه ٺٽ وڏيءَ ۾ موجود آهي. ابن شهرالله رمضان (٩٧٦-١٠١٧) ابن شيخ حضرت عيسيٰ مسيح الاوليا (٩٦٢-١٠٣١) ابن شيخ قاسم پاتائي برهانپوري ٩٢٣-٩٨١) ابن شيخ الاسلام يوسف سنڌي پاتائي (تولد ٩١٠ﮪ) ابن شيخ رڪن الدين (٨٧٥-٩٥٢) قبر ٺٽ پراڻي ۾ آهي. ابن شيخ معروف پاتائي (٨٤٤-٩٠٧) - ٺٽ وڏيءَ ۾ پنهنجي سنڌس ناني آهي - ابن شيخ شهاب الدين سنڌي پاتائي المشتهر صديقي سهروردي. حضرت مسيح الاوليا ديوان ع.ن المعاني ۽ (٩٨٩) ۾ شهابي سهروردي لکيو آهي. ٺٽ جي شهر جو باني پاڻ آهي (٨٠٢-٨٩٤) سنڌس قبر بکر ۾ چونڊ آ - ابن نورالدين (٧٨٦-٨٤٩) بن شيخ سراج الدين (٧٣٦-٨١١) ابن شيخ وجيه الدين (٦٩٩-٧٨٠) ابن شيخ مسعود (٧٣٩-٨٤٨) ابن شيخ رضي الدين (٦٣٢-٦٩٥) ابن شيخ ناصر (٥٨٩-٦٥٢) ابن شيخ محمد، معروف به شيخ احمد عمادالدين (٥٥٨-٦٣٩) ابن شيخ ابو حفص عمر شيخ شهاب الدين ڪبير (٥٣٩-٦٣٢) -

Marfat.com

جو شاگرد هو. فارسي جو چڱو شاعر ٿي گذريو آهي. شڪارپور شهر جي واڪاڻ ۾ هڪ طويل قصيدو نظر مان گذريو، جنهن ۾ پڻ پنهنجي مرشد عارف علويءَ جي واکاڻ ڪئي اٿس. هن نيڪ ڪردار ۽ نيڪ بندي سموري زندگي ياد خدا ۾ گذاربندي ١١٧١ھ ۾ وفات ڪئي.

(قطعه تاريخ وفات) ١

مقبل نيک حاجی قائم — شد بجنت بخواهش ثواب
جستم از عقل سال رحلت او — رضی الله عنه ـ داد جواب

١١٧١ ھ

٨١- علامه محمد معين ٺٽوي

شاه وليالله جو شاگرد ۽ سندس علومن مان فيضيافته آهي. مخدوم محمد معين ٺٽوي. جنهن کي مخدوم ٺارو به سڏيندا آهن. هن بزرگ جو مختصر ذڪر حضرت مولانا عبيدالله صاحب به پنهنجي ڪتاب 'شاه ولي الله کي سياسي تحريک' ۾ ڪيو آهي، جنهن جو اڄ مفصل ذڪر هت ڪيو وڃي ٿو.

محمد معين بن محمد امين قوم جو دل، ٺٽي جي قديم مولوين جي خاندان مان هڪ چمڪندڙ ستارو آهي. علامه معين جو والد بزرگوار به هڪ وڏو عالم ۽ درويش صفت بزرگ هو، جنهن جي شادي ٺٽي جي مشهور شاعر ۽ مير منشي فاضل خان جي نياڻيءَ سان ٿي جنهن مان محمد معين پيدا ٿيو، (فاضل خان حضرت سلطان اورنگزيب عالمگير جي مقربن مان هو جنهن سن ١٠٩٦ ۾ ٺٽي ۾ وفات

١- هي قطعه تاريخ روهڙي جي هڪ قلمي ڪتب خاني جي چند جهونن ورقن تان هٿ آيو. (وفائي)

Marfat.com

ڪئي). علامه معين شروع ڇمار ۾ ٺٽي ۾ رهي علمن جي تحصيل ڪئي ۽ ميان ابوالقاسم نقشبنديءَ کان تصوف ۾ بيعت ورتي. ان کان پوءِ حضرت شاه ولي الله جي علوم ۽ درس تدريس جو غلغلو ٻڌي دهلي روانو ٿيو ۽ شاه وٽ ڪيترا سال رهي هن فلسفه الهيات ۽ حديث ۽ ٻين علمن جي تحصيل ڪئي. بعض مسئلن جي تحقيق ۾ هو شاه صاحب جي خدمت ۾ نئون رستو اختيار ڪندو ۽ نرالي ڍنگ ۽ مجتهدانه انداز ۾ راءِ پيش ڪندو هو، جنهن ڪري حضرت امام ولي الله کيس چوندو هو ته 'فقد رکبت غضنفرا' يعني ته بيشڪ تون (تحقيق ڪرڻ ۾) شينهن تي سوار ٿيو آهين.

علامه معين، شاه صاحب جي خدمت ۾ رهي وحدةالوجود جو مسئلو حل ڪيو. ٺٽي ۾ سيد علي رضا جيلاني کان شيخ محي الدين ابن عربي جو مشهور رسالو 'فصوص الحڪم' سبق سبق ڪري پڙهيائين. ۽ ان کان پوءِ ابن عربي جي صوفيانه مسلڪ جو سخت حامي ٿي رهيو. شاه عبداللطيف ڀٽائي (متوفي ١١٦٥ھ) ۽ مخدوم معين جو پاڻ ۾ تمام گهاٽو رستو هو. ڪڏهن مخدوم صاحب شاه وٽ رهي رهندو هو ۽ ڪڏهن شاه صاحب مخدوم وٽ اچي ٺٽي ۾ ٽڪندو هو ۽ پاڻ ۾ حال قال جون طول طويل صحبتون ٿينديون هيون.

هو شيخ ابن عربيءَ جو ايڏو دلداده ٿي چڪو هو جو پنهنجن تصنيفات ۾ هن بزرگ جو نالو نهايت ادب سان نخندي حد ۾ ادب حاصل ڪري ٿو. ڪڏهن ابن عربيءَ سان خواب ۾ ملاقات جو ذڪر به پنهنجن ڪتابن ۾ ڪري ٿو، باوجود تصوف ۾ سخت غلو هوس ته به هو درس تدريس ۽ تصنيف تاليف جو شغل جاري رکندو آيو ٿي. هن وقت تمام گهڻا ماڻهو علم پرائي صاحب فيض ۽ فتوي جا ٿيا. دهليءَ کان موٽڻ بعد حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جن

Marfat.com

وٺائنس حديث جـي سند حاصـل ڪئي ، مگر پوءِ بعض خيالات جي اختلاف ڪري پنهي بزرگن جا پاڻ ۾ تحريري مناظرا به رهيا. سندس باڪمال شاگردن مـان سيد نجمالدين عزلت رضوي بکري (متوفـي ١١٦٠هه) آهي ١ جو مخدوم صاحـب جو پاڙيچو ۽ سندس علمن ۽ اعتقادات جو داعي هو.

مخدوم صاحب بعض مسائلن ۾ وقت جي عالمن کان جدا مسلڪ رکندڙ هو. مسئلا:

١) ٻين صحابين تي حضرت علي جي فضيلت تي قائل هو.
٢) امام حسين جي ماتم کي جائز سمجهندو هو.
٣) صوفين جي ڪشف کي شرعي حجت وانگي هڪ شرعي دليل سمجهندو هو.
٤) صحيح حديث جي مقابلي ۾ ڪنهن به امام جي تقليد يا پيروي کي ڪجهه به ڪري نه ڄاڻندو هو.
٥) ٻارنهن امامن ۽ اهل بيت جي عصمت جو قائل هو.
٦) وحدةالوجود جي مسئلي ۾ تشريـح ڪرڻ وارن الفاظن سان ماڻهو هن کي دهريو ڪري سمجهندا هئا.
٧) ان وقت جي عام عالمن جي برخلاف هو ڏاڙهي کي ڪترائڻ ۽ ڪاري رنگ ڪرڻ جو قائل هو.
٨) هندن کان وياج وٺڻ جائز چوندو هو.

ٻيا به ڪي اهڙا مسئلا آهن جن ۾ هو ان وقت اڪيلو هو. سندس شاگرد سيد نجمالدين عزلت علامه جـي عقيدت بابت هڪ رسالو لکي ڪن ماڻهن کي ڏيکاريو. قبوليت جي بجاءِ ماڻهو علامه جا دشمن ۽

١- هن جو ديوان پنجاب يونيورسٽي جي ڪتبخاني ۾ آهي. نمبر ٦٠٧ مڪتوبه ٧- شوال ١٢٧٦هه.

Marfat.com

مخالف بڻجي پيا. سندس خيالات بابت ٺٽي جي ڪن عالمن مدينه شريف ڏانهن هڪ سوال موڪلي ڏنو جتان حرمين شريفين جي عالمن جي ترديد اچي وئي، جنهن کان پوءِ عوام ۾ سندس خيالات رائج ٿيڻ کان رهجي ويا.

حضرت مخدوم محمد هاشم جيڪي علامه تي رد ڪيا آهن تن ۾ ادب ۽ فضيلت سان سندس نالو وٺندي مٿس ترديد ڪري ٿو. علامه جي وفات کان پوءِ مخدوم عبداللطيف ولد مخدوم محمد هاشم علامه جي مشهور ڪتاب 'دراسات اللبيب'[1] جو هڪ وڏو مسبوط جواب لکيو آهي. آخر ۾ مخدوم محمد ابراهيم مٽئي واري بزرگ ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي پوٽي علامه معين جي سموري تصنيفات کي سامهون رکي 'قسطاس المستقيم' نالي هڪ ڳري جلد ۾ رد لکيو آهي.

علامه معين باوجوديڪ تفضيلي ۽ محب اهل بيت آهي، مگر ان هوندي به هو شيخ الاسلام احمد بن تيميه جهڙي رفض جي شديد ترين مخالفن جي قولن کي به قبول ڪري ٿو. 'منهاج السنة' مصنفه شيخ الاسلام ابن تيميه (جو شيعن جي مشهور مجتهد علامه حلي جي رد ۾ آهي) ان جي بعض عبارتن تي علامه معين کي شبهات پيدا ٿيا جنهن بابت حضرت شاه ولي الله کان لکي پڇيائين، جتان تسلي بخش جواب اچڻ تي سر تسليم خم ڪرڻو پيس.

شاه ولي الله جيڪي علامه معين ڏانهن خط لکيا آهن سي ڪجهه قدر محفوظ آهن، جن ۾ شاه صاحب ڪيس عمدن القبن سان خطاب ڪري ٿو. ازان سواءِ شاه فقيرالله علوي شڪارپوري جي مڪتوبات

١- هي ڪتاب ١٩٥٧ ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڇپيو آهي ۽ جواب 'ذب الذبابات الدراسات' نالي مخدوم عبداللطيف لکيو جيڪو پڻ سنڌي ادبي بورڊ ٻن جلدن ۾ ڇپايو آهي.

۾ به علامه معين جي نالي خطوط آهن جنهن مان ظاهر آهي ته انهيءَ وقت جا جيترا به وڏا عالم يا صوفي بزرگ هئا تن سان علامه جو گهاٽو لاڳاپو رهندو آيو ٿي . مخدوم محمد هاشم جي مرشد سيد سعدالله سورتيءَ سان به سندس خط و ڪتابت رهي، جنهن ۾ سيد صاحب سندس صوفيانه قابليت جو اقراري آهي . علامه محمد معين جون مختلف علمن ۾ تصنيفون آهن جن مان ڪن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا.

١) 'دراسات اللبيب' هي ڪتاب حديث تي عمل ڪرڻ بابت آهي ، مگر ان سان گڏ حنفي مذهب جي به تائيد ڪيل آهي. هندستان جي اهل حديث جماعت ١٨٦٦ع ۾ پهريون دفعو اهو ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪيو. ڪتاب ۽ سندس مصنف جي تعريف ۾ قاضي طلا محمد پشاوري مشهور محدث هڪ وڏو قصيدو [١] لکيو آهي جو ڪتاب سان گڏ شايع ٿيو آهي. انهيءَ ئي ڪتاب جو مخدوم عبداللطيف ٺٽوي رد لکيو آهي .

٢) حجة الجليلة : حضرت علي جي فضيلت ۾ جنهن تي شيخ محمد حيات سنڌي مدني ۽ مخدوم محمد هاشم رد لکيا آهن .

٣) نورالعين : ان تي به مٿين ٻنهي بزرگن جا رد آهن .

٤) انور المجد في مخ الوجد : (تصوف)

٥) مواهب سيدالبشر (اهل بيت جا فضائل)

٦) الجود الثمين (دنيا جي پيدائش ۽ ان جي فنا ٿيڻ تي فلسفيانه رنگ ۾ بحث)

٧) الخواطف للتصوف

٨) مطارحات التحقيق في برهان التطبيق (فلسفه)

٩) رسالة الاعتدالات الاربعه (منطق و فلسفه)

١٠) رفع الغين .

١- ذب الذبابات - سوانح مصنف - ص ٧٨ تا ص ٨٤

Marfat.com

١١) رفع الاشكال والزحمة (شيخ محي الدين ابن عربي جي بعض قولن جو شرح)

١٢) ايقاظ الوسنان .

١٣) وحدة الوجود والموجود (فلسفه تصوف)

١٤) الابداح في محاكمة بين النووي و ابن الصلاح (اصول حديث)

١٥) الحق الصريح (سماع موتي فلسفيانه رنگ ۾)

١٦) رسالة الكاي الطبعي (منطق)

١٧) المدرار الديمية علي حاشية القديمة (ڪبري منطق)

١٨) شرح ديوان حافظ .

١٩) حاشيه شرح زوراء (ڪبري منطق) ١

ٻيا به سندس رسالا ۽ تحريرون آهن جي هن وقت ناياب ٿي چڪا آهن. ١٩١٧ع ۾ مان اهي سمورا ڪتاب حضرت پير سيد ابو تراب محمد رشدالله شاه جهنڊي واري جي ناياب ڪتب خاني ۾ ڏٺا هئا .

ا- خواجه حسن جان مرحوم سرهندي جي ڪتب خاني ۾ مخدوم جا هيٺيان ڪتاب آهن:

١) بهجة النظائر في دراة الابرار (مخدوم محمد هاشم ۽ ٻين جي اعتراض جا رد)

٢) مجموعه رسائل مخدوم ١٧ رسائل

٣- مجموعه رسائل مخدوم ١٥ رسائل

پشاور ڪتب خانه اسلاميه ڪاليج

١) دراسات اللبيب ۾ عدد نمبر ٢٣٧-٢٣٨

پير صاحب جهنڊي واري وٽ آهن .

١) دراسات

٢) مجمع النكات

٣) غايته ما ظهر الاضعف الانام في ان الكلام المتحمل لا يوجب

٤) رساله في جواب السيد عبداللطيف ڀٽائي .

هي شايد ’رساله اويسيه‘ آهي جنهن کي نئين زندگيءَ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڇاپيو آهي .

Marfat.com

ان کان پوءِ پتو نہ آهي تہ اتي اهي ڪتاب سلامتي سان آهن يا نہ ؟

مقالات‌الشعرا ۾ لکي ٿو تہ مخدوم صاحب جو شان اگرچہ شاعري کان تمام گهڻو بلند ۽ برتر آهي تاهم ڪڏهن ڪڏهن شعر ڏانهن توجه فرمائيندو هو. هندي ۽ فارسي ۾ ڪلام چوندو هو. فارسيءَ ۾ 'تسليم' ۽ هنديءَ ۾ 'بيراگي' تخلص ڪندو هو. سندس شعر جو نمونو ڏسو :

که گفت بادف و نی درس اینما امروز | که شکل سجده بهرسو جبین ما شده بود
ببزم میکده راز ازل عیان دیـدم | که چشم ساقی ما دور بین ما شده بود
جهان هوش بخود برده آن پری زادی | سحر که یکدمکی همنشین ما شده بود
بزور بازوی مستی چو هستیم بشکست | کرشمه ات کمکی درکمین ما شده بود
بشهر عشق ز فتوی بربط و طنبور | سجود کوی' خرابات دین ما شده بود ١

آخر چمار ۾ هو دنيا و ما فيها کان دل ڪٽي مجذوبانہ رنگ ۾ حياتي گذارڻ لڳو. راڳ ۽ سماع مان حظ حاصل ڪندو رهيو. هن جي وفات جڏهن ويجهي آئي تڏهن پاڻ هڪ ڪونيءَ ۾ چادر پائي سمهي پيو ۽ دروازي تي ڳائيندڙ عشقيہ شعر پڙهي رهيا هئا، ٿوري دير کان پوءِ ڏٺو ويو تہ سندس ٻوليندڙ ساه وارو پکي هن عنصري قفس مان پرواز ڪري چڪو هو (١١٦١هہ). سيد عبداللطيف شاه ڀٽائي سندس وفات واري وقت ۾ جنازي نماز ۾ شريڪ رهيو. رحمةالله‌عليہ.

تني جي شاعرن مان ڪيترن علامہ جي وفات تي مرثيہ ۽ تاريخون لکيون آهن جن مان ڪجهہ هيٺ ڏجن ٿيون :

از محمد محسن ٺٽوي

عارف دين معين حـق مخدوم | آنکه در عشق جمله تن دل شد
نـور ذهنش بمشکـلات علـوم | در شب جهل بـدر کامل شد

٢- مقالات ص ١٢٦

Marfat.com

با كمالات ظاهري از فكر	باطنش مظهر فضائل شد
بنگاهی که کرد شاهد غیب	عين او گشت سوی منزل شد
لا جرم سال فوت او گفتند	قطرة در ببحر واصل شد

۱۱۶۱ھ

از مخدوم نعمت الله ٺٽوي

ای دریغ از قضیة وحشت اثر	رحلت آن جان نثار اهل بیت
آن معين الحق مخدوم الانام	باد روحش در جوار اهل بیت
سال فوتش را چنین گفتا خرد	وه چه بود او دوستدار اهل بیت

۱۱۶۱ھ

ميان محمد پناه رجا ٺٽوي

مخدوم بس که بود به دنیا معین دین	در ماتمش دل همه مؤمن حزین اوست
وا حسرتا چه ماتم یک حشر آفت است	هریک جدا جدا دلش اندوهگین اوست
می سوخت از تپ غم و میکرد فکر سال	یعنی دل رجا که محبت گزین اوست
آمد بسال رحلت او این ندا ز غیب	ناجی شد او که آل محمد معین اوست ۱

۱۱۶۱ھ

٨٢- محمد شريف راڌڻپوري

شاعر، عالم، محدث، صوفي ٻارهين صدي هجريءَ جي بزرگن مان آهي. سندس سنڌيءَ ۾ هڪ نظم نثري رسالي جي صورت ۾ 'ملن جي سنڌي' نالي مشهور آهي. اهو رسالو مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي جي رسالن جي مجموعي ۾ گڏيل آهي تنهن ڪري، عام ماڻهو هن کي محمد شريف جي بجاءِ گرهوڙي جي سنڌي سمجهندا آهن. انهيءَ رسالي کي مولوي فقير محمد متعلوي رح جدا ڪتابي صورت ڏناري آهي. جامع اوراق ان کي ماهوار رسالي توحيد ۾ شايع ڪرائي ڇڏيو

۱- مقالات ص ۱۲۴-۱۲۵

آهي ۔ هن رسالي ۾ زور ڏنل آهي تہ ملن قرآن ۽ حديث کي ڇڏي فقه تي زور ڏنو آهي ۽ هنن هٿرادو مسئلا ناهي خلق کي گمراه ڪيو آهي وغيره ۔ نمونی طور هت ڪجهہ ان جا بيت ڏجن ٿا تہ هن تذڪره جا پڙهندڙ سندس ڪلام جي پختگي کان واقف ٿي رهن۔ فرمائي ٿو :

ملو ڇنجي تن کي جي وات پڙهن وائي
اندر نہ آهن اکيون سمجهہ نہ سيائي
گهڻي خلق خدا جي ملن منجهائي
سوريا وجن روسيا ڇڏيو سٺائي
پرچيا نہ آهن پاڻ ۾ هڏ نہ هيڪڙائي
هڪڙا چون هيڪڙي ٻين ٻيائي
ان الذين آختلفوا في الكتاب لفي شقاق بعيد
اهڙين هيڪائي
وَيكتمُونَ ماأنزَلَ اللهُ من البينات عادت اهڙيائي
پڙهي چون نہ ٻڌوي معني مڙيائي
وَ تخفُونَ كَثيراً اي ٻرائي
جيڪا ٻوين دل ۾ سٺائن سائي
آفرايتَ مَنَ اتخذَ الِهَه هوَاهُ ههڙي هوائي
ڇڻي مصلحت آهي ان ۾ اگيان تي آئي
اتڪل ايَ انڌن جي سنوت نہ سٺائي
اِقرَوُا القرآنَ وَ اتبعوا ما فيه نبي فرمائي
نہ ابنيا ان قول تي لئي اوگن اگرائي
حديثون ڪن پانهنجيون هٿون هوائي
ڪن منسوخ اگين کي ڪري ڪمائي
منشا موجب پنهنجي ننڍن وڏن لائي
ڪيڏي تن ڪتاب ڪيا وڏا عربي وائي

Marfat.com

فقه تن ۾ فارسي هئين، هلائي
رد ڏنائون تنهن کي جا نبي فرمائي

چڏيائون قرآن جو مذهب محمدين
والقرآن امامي کوڙهيا کن نکن

ختما پڙهو پڙهو تن جا ولها ٿا وکڻن
تيلاه مصحف تڙيا رزق لاء رلن

هٺي هڪڙي دين مان چرکون کيون چورن
ان الذين فرّقوا دينهم وكانوا شيعا پڙهي پروڙجن

وات وڃائي اصلي ٿا گنا گس پڇن
خطّ لنا رسول الله خطا قال هذا
سبيل الله، بوڙا مر بڌن

کن واٽون چارچيون، کي کي خمس چون
هيڪڙن هڪڙي ورتي، ٻيون سڀ ٻن

ائين ٿي طرف ٿيا نه ته هئا هيڪ ورن
نکي چار قرآن ۾ نکي اکيو حديثن

جي ٿيون هيون ته چيون اڳيان اصحابن
پر بعد خليفن جي ائي پر کي ابوجهن

کو چوائي مالکي، کي شافعي ڏانهن ڏسن
کي حنبلي ڏي هليا، کي حنفي ڏانهي هين

نالا ونن تن جا جني کمن چين
هو نه نبن پاڻ سبن هو پاڻهين ڏاند چڙهن

مذهب جنهن محبوب جو تنهن جو کمن کهن
نالو نبي کريم جو واها کين ونن

هي بيت وچو وازي آندل اهن نه ته سموري رسالي ۾ کهڙي حد
تائين علماء سوء جي مذمت کيل آهي ۽ صوفياء کرام جي تابعداري

Marfat.com

تي زور ڏنل آهي ۽ ڪٿي ڪٿي حد کان ٻاهر لنگهي غير صحيح ڳالهيون به ڪيل آهن .

آخر ۾ فرمائي ٿو :

مرهي محمد شريف ڪي ڏسي ڏوه فضلن

سائٿ جنهن جا اصلي راڻي پور رهن

رسالو راس ٿيو منجهه اڻويهه ڏينهن

يــــاره سو گذريا سا نيڪو ورهن

(١١٦٠ھ)

هي زمانو اهو آهي جو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ شاه عبداللطيف ڀٽائي زنده هئا ۽ ڪلهوڙن جي حڪومت جو دور هو . سندس وڌيڪ احوال معلوم نه ٿي سگهيو آهي .

٨٣- خواجه امام الدين مجددي شڪارپوري

ولد خواجه نظام الديــن (متوفي ١٢٧٣) ١ ولد خواجه غلام محي الدين ٢ ، خواجه نظام الدين جو احوال باب نون ۾ پڙهو گهرجي ،

١- ڏسو تڪمله مقالات ص ٥٩٩ تا ص ٦١٨ سندس روضي جي دروازي مٿان ڪتبو آهي:

١) تاريخ وفات

٢) جناب حضرت پير نظام الدين

٣) صاحب سرهندی قدس الله سره در نظم :

٤) صبح شنبه به هفتد هم رجب گشت خلد آشيان نظام الدين

٥) صالحا سال رحلتش به شمار بـود قطب جهان نظام الدين

٦) ١٢٧٣ ازيـن دارالفنا بدارالبقا رحلت فرمود .

(تڪمله ڏسو تصوير نمبر ٢٥-٢٦)

٢- پشاور کان ١٧٩٠ع ۾ شڪارپور ۾ آيو ۽ مستقل سڪونت اختيار ڪيائين 'مونس المخلصين' جي قول مطابق حيدرآباد جي ويجهو دفن ٿيل آهي .

Marfat.com

جتي هن خاندان جو سنڌ ۾ آباد ٿيڻ ۽ ٽالپرن ۽ انگريزن پاران جاگيرن جي بحال ٿيڻ جو تذڪرو ڪيل آهي.

خواجه امام الدين پنهنجي والد بزرگوار جي وفات کان پوءِ سجاد گي جو مالڪ ٿيو ۽ هزاري دروازه شڪارپور جي ٻاهران حويلي ۽ ڪوٽ ٺهرائي خلق خدا جي رشد ۽ ارشاد ۾ مشغول رهيو. انگريز حڪومت پاران ان وقت شڪارپور جو ڪليڪٽر مسٽر دانسترويل هو، جنهن سندس والد جي جاگير مان پنج هزار جريب زمين جا جدا ڪري سندس نالي ڪيا ۽ ان کان سواءِ معتقدين مان بي فتوحات به ٿينديون رهي.

هن بزرگ وٽ هميشه علماء صلحاء جون مجلسون لڳيون رهنديون هيون. خانداني لحاظ سان شعر و شاعري ڏانهن به ڪڏهن ڪڏهن توجه ڪندا هئا. سندن معتقدن مان تاج محمد خان افغان گورنمنٽ برطانيه ۾ هڪ اعليٰ عهدي تي هو جنهن تي گورنمنٽ پاران ١٨٥٧ع مطابق (١٢٧٤هه) غدر جي سازش جو الزام آيو، پر پوءِ گهڻي تحقيق بعد هو ان کان صاف ثابت ٿيو جنهن تي خواجه امام الدين رحه هڪ نظم لکيو جنهن مان چند شعر هي آهن.

حمد لله هزار بار عجب	که سرانجام گفت کار عجب
بار دیگر بلطف حق، بشگفت	چمن بخت را، بهار عجب
بلبل خوش نوا بخواند، از دل	غزل شکر صد هزار عجب
شاهد بخت چهره روشن کرد	گشت پر نقش پر نگار عجب
بهر تاریخ ترقیش بنوشت	قلم نبض مشکبار عجب
هاتف از سال ترقی اقبال	مژده گفت: بختیار عجب

١٢٧٤هه

اهڙيءَ طرح ڪن دوستن جي ولادت تي به قطعات تاريخ موجود آهن جي سندن شاعرانه قابليت تي دلالت ڪن ٿا.

خواجه صاحب وٽ هندو مسلمان ۽ هر زماني جا عملدار برابر

Marfat.com

هڪجهڙا عقيدتمنديءَ سان پيش ايندا هئا ۽ شهر تي سندن خانداني ۽ شخصي بزرگيءَ ڪري ڪافي اثر هوندو هو. (۱۲۹۲هه) ۾ سفر حج جي ارادي سان پنهنجن ٻن فرزندن پير شمس‌الدين ۽ پير نورالدين سميت ڪيترن خادمن سان نڪتا. حرمين شريفين ۾ برابر ڇهه مهينا رهيا. ان زماني ۾ مڪي ۾ خواجه محمد عمر جان مجددي ۽ مديني ۾ خواجه مظهر جان مجددي رهندا هئا، جن جو حرمين ۾ ڪافي اثر هو. ترڪي حڪومت جا اعليٰ آفيسر هنن ٻنهي صاحبن جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ ۾ رهندا هئا. انهن بزرگن پاران خواجه امام‌الدين جو عزت ڪري ڏاڍو عمدو استقبال ٿيو ۽ هن صاحب پنهنجن ٻنهي فرزندن جي خواجه محمد مظهر جان ڪان نقشبندي طريقي ۾ بيعت ڪرائي. خواجه محمد مظهر جو دستور هوندو هو ته اڌ رات ڪان پوءِ روزانهُ غسل ڪري مسجد نبوي ۾ ايندا هئا ۽ تهجد ادا ڪري روضي جي اندرئين پڄري ۾ ويهي پنج پارا قرآن شريف جا تلاوت فرمائيندا هئا ۽ صبح جي نماز ۽ اشراق جي نفلن ڪان پوءِ جاءِ تي واپس اچي آرام ڪندا هئا ۽ اهو سمورو وقت حرم نبوي جا خادم حڪومت ترڪي پاران سندن لاءِ روشني وغيره جو پورو پورو بندوبست رکندا هئا.

خواجه امام‌الدين کي مديني واري سفر ۾، بدوين رستي ۾ ڏاڍي تڪليف ڏني هئي، اها سڌ جڏهن خواجه محمد مظهر کي پيئي تڏهن مديني جي ترڪي گورنر کي حڪم ڪيو ويو ته، سمورا بدوي جيڪي قافلي‌سان هئا تن کي قيد ڪيو وڃي، جنهن تي بدوي قيد ٿي ويا، پوءِ هڪ پنجابي مولوي خواجه امام‌الدين کي گذارش ڪئي ته اوهان حضور صلي‌الله عليه وسلم جن جي روضي جي زيارت لاءِ آيل آهيو ۽ سندن همسايه بدوين کي قيد ڪرايو! سا ڳالهه مناسب نه آهي. جنهن تي خواجه صاحب کي ايڏو جذبو آيو جو ڪٽ تان هيٺ ڪري پيا. خادمن کي حڪم ڪيائين ته خواجه محمد مظهر کي گهرايو ته هو

Marfat.com

صاحب هڪدم اچي بدوين جي آزاديءَ جو حڪم ڪيو، جنهن تي خواجه محمد مظهر کي پڏايو ويو ته اوهان جو سنڌي پاءُ اوهانجي انتظار ۾ آهي. اگرچه اهو هن بزرگ جي قيلوله جو وقت هو پر ان هوندي به هو صاحب هليو آيو. جڏهن بدوين کي آزاد ڪرايو ويو تڏهن ڪين آرام آيو ۽ پوءِ کٽ تي وڃي ويٺا.

حرمين جي زيارت کان بصد حسرت الوداع ڪري وطن ڏانهن واپس ٿيا. ڪراچيءَ کان پوءِ هڪ ٻيڙي جي ذريعي سکر اچڻ جو ارادو ڪيائون جو ان وقت ريل جو رستو ڪونه هو، جڏهن سندن ڪشتي لڪيءَ وٽ پهتي تڏهن پاڻ فرمايائون ته هاڻي الوداع آهي! سڀني احبابن کان رخصت ڪري ڪلمه طيبه پڙهي هڪ لمحه ۾ پنهنجي جان، جان آفرين جي حوالي ڪيائون. اهو واقعو سال ١٢٩٤هه ۾ تي گذريو. سندس نعش مبارڪ کي لڪي جي پهاڙن ۾ سپرد خاڪ ڪري هي قافلو شڪارپور اچي پهتو. مگر ڇهن مهينن کان پوءِ سندن وڏو فرزند انن جي ذريعي سندن لاش کي لڪي مان ڪڍائي شڪارپور آيو ۽ ان وقت هزارن ماڻهن هڪ ميل لمبي جلوس ۾ شڪارپور ٻاهران جنازي جو استقبال ڪيو، ۽ سندن بدن — جو ٦ مهينن کان پوءِ به بلڪل صحيح ۽ سالم موجود هو — تنهن جو به ديدار ڪرايو ويو. خواجه امام الدين کي سندس والد خواجه نظام الدين جي مقبري ۾ لکي دروازي شڪارپور ۾ دفن ڪيو ويو. حافظ حاجي قائم الدين شڪارپوري خواجه جي شان ۾ ڪيترا مرثيا چيا آهن جن مان سنڌي جا چند شعر هيٺ ڏجن ٿا:

شه امام الدين عارف نامور

جائيو جو جام دلبر دوست در

Marfat.com

نسل کان حضرت مجدد جي، جوان
صدر سرهندي، سچو سالڪ سجاڻ
گل، نظام الدين شه جي باغ جو
ويو ھٽي سيڪو دلين تي داغ جو
ھُولڙا ۽ حشر ۾ ماتم ٿيا
جن، انسان ۽ ملڪ، منجهہ غم ٿيا
قائم الدين آهي ڪُماڻو يار لئي
بلبليون بي خوش رهيون گلزار لئي

قطعہ تاریخ وفات از پیر رفیع الدین مجددي شڪارپوري

آه صد حسرت ز فوت حضرت صاحب کمال
ضعف دل افزود از این واقعه اندوه حال

حاجی الحرمین پیر خلق، آل احمدی
منبع حلم و حیا آن صاحب جود و نوال

شه امام الدین کامل، وای! صد افسوس وای!
رفت زینجا در جنان آن صاحب شیرین مقال

سال وصل، آن حضرت عارف، ولی نیک خو
با هزاران درد از هاتف رفیع کرده سوال

گفت هاتف: سال نقلش با هزاران درد گو
شاه زیبا آن امام الدین گو: زیبا خصال

١٢٩٣ھ

هن بزرگ جو پوٽو پير مولوي فضل احمد صاحب مجددي شڪارپور ۾ مسند نشين آهي، جنهن جي ذريعي ھي حالات دستياب

Marfat.com

ٿيا آهن. الله تعاليٰ هن بزرگ ۾ برڪت ڪري شال ١ .

١- نسب نامو هن ريت آهي :

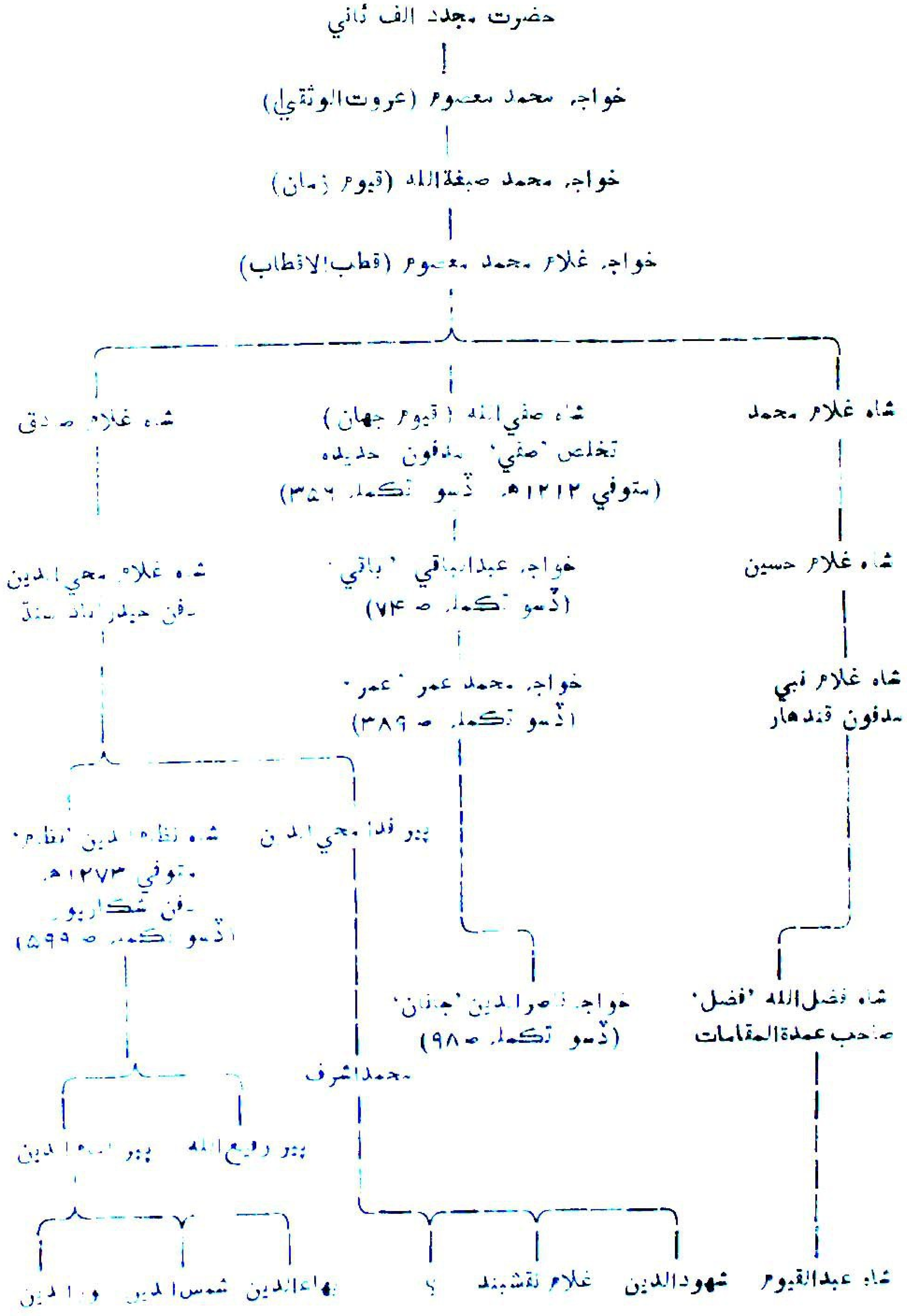

Marfat.com

٨٤- مخدوم امين محمد ثاني هالائي

ولد مخدوم محمد زمان ثالث. حضرت مخدوم نوح سخي سرور جي اولاد مان سندس درگاه جو سجاده نشين بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس ولادت ١٩ رجب ١٢٥٦ھ تي ٿي. هو صاحب سهروردي طريقه جو پير ۽ اميرانه زندگي جو مالڪ هو. پنهنجي همعصر جناب پير سيد رشيدالدين صاحب العلم الثالث (جهنڊي واري) سان خصوصي اعتقاد ۽ محبت هوندي هوس. هو وڏو سخي ۽ دريا دل مرد هو، سنڌي شاعري ۾ تمام ڪمال حاصل هوس يعني ته سنڌي شاعري جي سڀني اصنافن ۾ سندس ڪلام موجود آهي، ڏوهيڙا، ڪافيون، غزل وغيره پنهنجا ڪيترائي يادگار ڇڏيا اٿس. هو توحيد جي مسئلي ۾ عام صوفين جي طرز جو تابع آهي. سندس موحدانه ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

بانگ الست ربي، ڇئي عشق جنهن تي آيو
ميدان معرفت ۾ ڪوتل تني ڪڏايو
ڏسي عشق جا اشارا، رهندا سي ڪيئن ويچارا
نيڻن وهائي نارا، هي هي جو هل مچايو
جنهن القلم ۾ جاني، ڪئي ڪل تي ڪامراني
لاريب لن تراني، ارني ٿي ڪنهن الايو؟
ڪربل ۾ خيمه کوڙي، ڪنڌ ڪات کان نه موڙي
تيغ و تبر سان توڙي سر بر سنان سنپاليو
قالوا بلي ڪهائي، ساڳي صحيح سچائي،
انوقت کي جي جاتي، تنهنجي روح ڪيڙو رايو
لاشڪ لباس لاهي، ڪثرت ۾ پير پائي،
احمد اچو سڏائي محمد امين تي آيو

انسانيت جي گهڻين خوبين جو مالڪ هي بزرگ ٤٧ سالن جي

Marfat.com

چمار ۾ ٢٧ رمضان المبارڪ ١٣٠٣ھ ۾ هن دنيا فاني مان رحلت فرمائي ويو. سندس وفات تي ان وقت جي ڪيترن شاعرن قطعات تاريخ ۽ مراثي لکيا آهن، جن مان مختصر طور ڪجهه هيٺ ڏجن ٿا.

از مخدوم ابراهيم نقشبندي ٺٽوي

دلا گريه را دام گير از رگ ابر — که اينجا عزاى محمد امين است
بياموز از رعد ترتيب فرياد — که ماتم‌گه سالک رشد و دين است
ز رمضان چوشش بود افزون عشرين — برحلت غم افزاى روى زمين است
شب اربعا ليلة القدر خير — بوصلش حبيبش شب اولين است
حديث خواتيم عبرت آمد — بخوش وضع در صف امام مبين است
بگو زان بسالش بغير از دجله دل — شب قدر نزد محمد امين است

١٣٠٣ھ

ايضاً منه

دريغا شب قدر در ماه رمضان — عيان شد عزاى محمد امين
خرد گفت تاريخ ترحيل او را — بخلد است جاى محمد امين

١٣٠٣ھ

از عبداللطيف ٺٽوي

ز ترحيل مخدوم جان جهان — جهان شد گرفتار رنج و تعب
ازان رو شب قدر گفتم بجان — محمد امين گشته واصل برب

١٣٠٣ھ

از مفتي سعدالله هالائي

شه ما ز دنيا چو تشريف برد — بعقبى شده نيز مسند نشين
سرو بى‌سر دير گفت اين نويد: — شهنشاه جنت محمد امين

١٣٠٣ھ

از آخوند عبدالحميد شائق ٺٽوي

محمد امين پير والا نسب — سر سروران و ولى اله
چو از شهر رمضان شب قدر بود — نموده بخلد برين جلوه گاه
بى سال وصلش به پير خرد — چو در بحث شائق شده صبحگاه
سروشى بگفتا: بلى! بود وى — عجب وارث صدر صاحب کلاه [1]

١٣٠٣ھ

١- مخدوم مرحوم جو ديوان سنڌي ادبي بورڊ ڇپيو آهي.

Marfat.com

۸۵- حاجي امام الدين راشدي

سيد امام الدين ولد پير سيد رشيدالدين (صاحب العلم الثالث) ولد پير محمد ياسين (صاحب العلم الثاني) ولد پير سيد محمد راشد (روضي ڌڻي) رضي الله عنهم.

هن بزرگ پنهنجي والد بزرگ جي تربيت ۾ تصوف ۽ سلوڪ جون منزلون طي ڪري قادريه راشديه طريقه ۾ خرقه خلافت ڏٺيو. ظاهري علوم گهٽ انداز ۾ تحصيل ڪيل هوس مگر علماء جي صحبت ۽ مذهبي ڪتابن جي اردو شرحن جي مطالعه سبب، سندس علمي معلومات بيحد وسيع هئي. سندس مذهبي ميلان اهل حديث ڏانهن هو مگر عملي زندگي حنفي مذهب موجب رهندي هوس.

حڪمت ۽ طب جو وڏو ماهر هو ۽ بعض خانداني نسخا هن بزرگ وٽ تير بهدف هوندا هئا. خصوصاً قوت مردانگي جا ڪشتا ۽ بواسير خوني جو نسخو اهڙا مجرب هئا جو فقط استعمال ڪرڻ جي دير هوندي هئي. ڪن ماڻهن جو گمان هو ته هو ڪيميا جو به ماهر هو. هڪ دفعي هن ورقن جي جامع مسڪين وفائي ڪاڻونس ان بابت پڇا ڪئي هئي جنهن جو جواب هاڻو ۾ ڏنو هوائون. علم رمل ۽ جفر جو به وڏو ماهر هو. متخلص(؟) نقشو - جو هڪ ناياب شئي چئي وڃي ٿي - ان جو به ماهر هو. بيا به عمليات خانداني تمام گهڻا ۽ مجرب ڄاڻندو هو، ڏاڍو سخي ۽ مهمان نواز ۽ سائلن جا ڪم ڪندڙ بزرگ هو. بعض وقتن تي فاقن تي فاقا به پوندا هئا مگر اها حالت گهڻو زمانو ڪانه هلي.

نوجوانيءَ جي زماني ۾ سندس والد بزرگ جي حڪم سان تلاهه شريف ۾ باڙائي جي لڳ اچي مقيم ٿيو ۽ اتي ئي تمام وڏي جماعت سندس فيض ۽ ارشاد مان بهره ور ٿي. هن بزرگ ۱۳۲۲ھ ۾ پنهنجي

Marfat.com

وڏي پاءُ عالم، فاضل، عارف بالله سيد رشدالله صاحب العلم الرابع سان گڏجي حج جو سفر ڪيو ۽ نهايت خيروخوبيءَ سان اتان واپس آيا.

حضرت مولانا عبيدالله سنڌي جڏهن ١٩٠١ع ۾ مدرسه دارالرشاد جو بنياد وڌو تڏهن انجمن شوريٰ جي ميمبرن مان هڪ صاحب هي به هو ۽ هميشه دارالرشاد جي ڪلي دل سان امداد ڪندو رهندو هو. حاجي امام الدين رحه راشدي خاندان جي پوين رجالن ۾ هڪ وڏو ڪامياب بزرگ ۽ بقيةالسلف هو، افسوس جو ايترين خوبين جو مالڪ ٢٧ ربيع الثاني سنه ١٣٥٠هه ۾ هن دنيا فاني مان گردن ۾ هڪ وڏي ڦرڙي نڪرڻ ڪري وفات فرمائي ملاءِ اعليٰ سان وڃي مليو. ١

٨٦- حاجي احمد ملوي

مولوي حاجي احمد بن فضل محمد ابڙو اصل ڳوٺ ملا ابڙا لڳ لاڙڪاڻو، موحد، محدّث، فقيه، نقشبندي طريقي جو پير ۽ علم قرأت جو وڏو ماهر، صوفي متوڪل بزرگ هو. علومن جي تحصيل حيدر آباد ۾ مولوي محمد حسن صاحب وٽ ڪيائين ۽ پوءِ ساڳي انهيءَ مدرسي ۾ ورهن جا ورهه مدّرس به ٿي رهيو. وڌيڪ قاضي عنايت الله ۽ سندس ڀاءُ قاضي هدايت متعلوي ۽ مولانا سيد اسدالله شاه ٽڪڙائي علوم حاصل ڪيا.

مولوي احمد صاحب ست دفعا حج پڙهيو ۽ شيخ عبدالغني

١- پير صاحب مرحوم جي خدمت ۾ راقم الحروف (حسام الدين) پڻ رشتي داريءَ سبب ايندو ويندو هو. ڀريل بدن، قد منڌرو، ريش مبارڪ سفيد ۽ ڏاڙهيءَ تي زياده، نهايت شفيق، ڪاٺون، صحبتي ۽ مجلسي مرد هيو. سندس فرزند پير محمود شاه سنڌي زبان جو بهترين شاعر آهي. سندس ڪافيون زبان جي احاظ سان بي نظير آهن. پاڻ نلاه جڏهن ڏهن ٻارهن سالن کان شهدادپور ۾ رهي ٿو. مرحوم پير صاحب جي وفات بعد سندس خانقاه ڦٽي وئي آهي ۽ نلاه جو شهر پڻ ويران ۽ بي رونق ٿي ويو آهي.

Marfat.com

مجددي شاگرد شاه محمد اسحاق دهلويءَ کان صحاح سته جي اجازت حاصل ڪئي. هڪ دفعو حرمين مان قاهره جو سفر ڪيائين جتان هڪ ڪتب فروش کيس قرض طور فقط زباني اعتبار تي ڪيترا ڪتاب فروخت ڪري ڏنا، هن بزرگ پنهنجي قول جي برقرار رکڻ ۽ پرائي امانت ۽ قرض ادا ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ ڪتاب فروخت ڪري سمورو قرض مصر جي انهي واپاري کي ادا ڪري ڏنو. مولوي صاحب، مان راقم جو ڏاڍو ڀلو هو ۽ ساڻس ڪيترا دفعا ملاقاتيون ٿيون. هو بي حد متقي ۽ شريعت جو پابند ۽ دين جي ڳالهين ۾ ڏاڍو سخت هو. حيدرآباد ڇڏڻ کان پوءِ گهڻو وقت بلوچستان ۾ وڃي رهيو. منڍي ۾ هڪ مدرسو قائم ڪيائين ۽ ڪيترا ماڻهو مريد به ٿيا ۽ ان کان پوءِ وري پنهنجي وطن ۾ اچي رهيو ۽ اتي ڪيتيءَ جو ٽڪرو آباد ڪري ان مان گذران ڪندو رهندو هو، پر ڪنهن کي به ڪڏهن سوال نه ڪيائين.

١٣٢٧ع ۾ اسان جي طالب علمي جو زمانو هو ان وقت سنڌس شاگرد قاضي هدايت الله متعلوي جو هڪ ڪتاب 'ڪواڪب السعادات' نالي ڇپجي پڌرو ٿيو جنهن ۾ حضرت امير معاويه رضه جي شان ۾ گستاخي ٿيل هئي. جدا جدا علمائن ان تي اعتراض اٿاريا، انهن سڀني ۾ مولانا احمد صاحب سڀ کان پيش پيش هو. 'تحفه اولي الباب في رد علي طاعن الاصحاب' نالي هڪ رسالو مولوي صاحب جي نالي ڇپجي پڌرو ٿيو جنهن ۾ حضرت معاويه تي وارد ٿيل اعتراضن جا جواب ڏنا ويا ۽ قاضي صاحب تي آخر ۾ تعزير جي لائق هجڻ جي فتويٰ جڙي وئي. قاضي هدايت الله ان جو جواب 'ردالهفوات' لکي پنهنجو بچاءُ ڪيو، اهو رڳڙو اڃين هليو ٿي ته قاضي صاحب فوت ٿي ويو ۽ اهو دور اڃين ختم ٿي ويو.

١٣٣٩ھ ۾ يورپ جي وڏي جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ ترڪي جي خلافت جو مسئلو ڇڙيو جنهن ۾ سنڌ جي مسلمانن حضرت مولانا سيد

Marfat.com

تاج محمود صاحب امروٽي جي سرڪردگي ۾ وڏو حصو ورتو ۽ هن قومي تحريڪ کي پوري قوت سان هلايو ويو ۽ مولوي احمد صاحب ملوي انهن ماڻهن مان هو جن پوري جوش ۽ جنون سان هن ڪم ۾ بهرو ورتو هو.

تمام پڙهو ٿي ويو هو، تصوف ۾ گهڻن ڪري پڙهائي وغيره جو شغل چڏي ڏنو هوائين. پڪي موحد هجڻ ڪري مخالف کيس وهابي سڏيندا هئا، خلافت تحريڪ جي ختم ٿيڻ کان پوءِ ڪي سال سندس نالو ٻڌڻ ۾ نه آيو، معلوم ٿيو ته سفر جي حالت ۾ هن بزرگ عالم صوفي سفيد ريش شڪارپور جي لڳ ١٩٣٢ع ۾ وفات فرمائي.

٨٧- مير حسين علي خان ٽالپر

مير حسين علي ولد مير نور محمد ولد مير مراد علي خان ٽالپر (فاتح سنڌ مير فتح علي خان جو ننڍو ڀاءُ). مير حسين علي خان به انهن آواره بخت ٽالپرن مان آهي جن جي اکين اڳيان سنڌ ۾ سندن راڄ ختم ٿيندو نظر آيو. هي صاحب ١٨٢٩ع (١٢٤٥هه) ۾ ڄائو. سندس تعليم تربيت ٻين ٽالپرن کان چڱي نموني ۾ ٿي، هو فارسي جو شاعر ۽ عربيءَ جو چڱو عالم هو، مياڻي جي جنگ کان پوءِ هو ٻين ميرن سان ڪلڪتي ۾ نظربند ٿي رهيو ۽ اتي ڪيترا غزل حسب حال لکيائين- ١٨٥٩ع (١٢٧٦هه) ۾ لارڊ ڊلهوزي وائسراءِ هند جي هڪ اعلان موجب نظربندي ختم ٿي ۽ وري سنڌ ۾ موٽي آيو. سندس گذران لاءِ جاگير ۽ ٣ هزار پنشن مقرر ٿي جنهن تي قناعت ڪري پنهنجي ڄمار جو پويون وقت گذاريندو رهيو.

انهيءَ زماني ۾ ڊاڪٽر فندر عيسائي مبلغ جو، اسلام جي برخلاف پارسي زبان ۾، هڪ ڪتاب پڌرو ٿيو جنهن جو جواب هندستان جي

Marfat.com

ڪيترن ئي عالمن پاران لکيو ويو مگر مير حسين علي خان ’معيارالحق‘ نالي هڪ وڏو بسيط جواب لکي پادري کي لاجواب بڻايو. هن ڪتاب مان هن صاحب جي وسيع معلومات ۽ علمي قابليت جو پورو پورو پتو پوي ٿو تہ هو ڪيڏي وڏي درجي جو عالم هو. اگرچہ هو خانداني لحاظ کان شيعي مذهب جو پيرو آهي مگر عيسائي مبلّغ جي مقابلي ۾ صحابہ ڪرام جي ساراه ۽ اسلامي خدمات جو اهڙي انداز ۾ بيان ڪيو اٿس جو هڪ اهل سنت و جماعت جي شان وٽان سونهي ٿو.

سندس غزليات جو قلمي هڪ ’ديوان‘ موجود آهي. سندس ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

اگر آن ماه بر دارد، نقاب روی زيبا را
نثار خال او سازد، فلک عقد ثريا را

ز بيماری جان و دل، نمی باشد مرا باکی
به يک ايما کند يارم، علاج صد مسيحا را

لبش گاهی سخن مرمردگان را جان‌دهد يارب
چه لعل است اينکه دارد زنده اعجاز مسيحا را

ڪلڪتي جي واپسي کان پوءِ مير صاحب مرحوم حيدر آباد ۾ ٽنڊي گدو جي وچ ۾ هڪ ڳوٺ آباد ڪرايو جتي ١٨٧٨ع (١٢٩٥هه) ۾ وفات ڪيائين. ١

١- ٢٦ ربيع الاول ١٢٩٥هه ۾ فوت ٿيو. مير ڪرم علي خان جي قبرستان ۾ سندس مزار آهي، جنهن تي ڪتبو آهي.

١) حضرت بندگان
٢) سرڪار دولت مدار مير صاحب
٣) مير محمد حسين علي خان ٽالپر عليه رحمه
٤) والغفران تاريخ بيست و ششم ماه
٥) ربيع‌الاول سنہ ١٢٩٥هه شب يکشنبہ
٦) بوقت هفت کلاک

مير مرحوم جي تصوير، قبر ۽ ڪتبي جي تصوير لاءِ ڏسو تکملہ مقالات‌الشعرا ۾ نمبر ٣٩- ٤٠- ٤١ ۽ احوال ٧٥٥ تي.

Marfat.com

سنڌس تاريخ وفات آخوند احمد ملا ساوڻي هالائي هيٺين ريت چئي آهي.

بسا گردش آسمان ذلتی ست — پی آزار مردم به بی حمیتی ست
ایا شاه عالی نسب ذوالکرم — که حاتم ز همتای بی همتی ست
بمدحش زبان کی رسد چون سها — که خورشید اوج فلک رفعتی ست
ز داغ وداعش همه خاص و عام — دل سوختهٔ چشم تر کربتی ست
بمیم محمد بالف امام — محمد حسین علی جنتی ست

٤٠ — ١ — ٢١٩٥ - ٤١ - ١٢٥٤

نظم ۽ نثر ۾ فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ مير صاحب هيٺيان ڪتاب تصنيف ڪيا:

١) مناقب علوي، فارسي نثر
٢) شاهد الامامت، فارسي نثر
٣) لب لباب، فارسي نثر
٤) ديوان حسين، فارسي
٥) ديوان حسين، سنڌي - اردو.

نسب نامو هي آهي:

مير صوبدار خان
|
مير مراد علي خان "علي"
والي سنڌ (متوفي ١٢٤٩هه)
|
مير نور محمد اول
|
مير محمد حسين علي خان "حسين"
|
مير حاجي نور محمد خان ثاني
|
مير حاجي علي بخش خان
|
پروفيسر ڊاڪٽر مير نور محمد خان (زنده) — مير مراد علي خان (زنده) — مير امير علي خان (زنده)

Marfat.com

٨٨- پير سيد حزب الله شاه راشدي

ولد سيد علي گوهر اول ولد سيد مولانا پير صبغةالله شاه ولد پير سيد حضرت مولانا محمد راشد صاحب (روضي ڌڻي) رضي الله تعاليٰ عنهم. خانداني عالم ۽ خانداني درويش ۽ خانداني امير گهراڻي ۾ هي بزرگ ١٢٥٥هه ۾ تولد ٿيو. سندس والد هن جي ننڍڙي ڄمار ۾ فوت ٿي ويو. تعليم ۽ تربيت جو ڪم خانداني ميمبرن جي حوالي رهيو. شروع ۾ آخوند محمد پير گهوڻائي وٽ قرآن شريف ۽ ابتدائي تعليم حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ مولوي حاجي عيسيٰ مشهور محدث کي پاڻ وٽ رهائي ان کان فارسي ۽ عربي علومن جو اڀياس ڪيائون ۽ مولوي عيسيٰ صاحب جو ڏاڍو ادب ۽ احترام ڪندو هو ۽ آخر ۾ پنهنجا وڏا فرزند به مولوي صاحب جي حوالي ڪيائون جن مولوي صاحب وٽ تعليم ورتي. شعر شاعري سندن خاندان ۾ هليو آيو ٿي. پاڻ فارسي شاعري ڏانهن گهڻو لاڙو رکيائون. تخلص 'مسڪين' سان گهڻو شعر چيو اٿس. مولوي بهاءُالدين 'بهائي' ۽ مولوي محمد عاقل 'عاقلي' سندس ڪلام ڏسندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن بهائي اصلاح به ڪندو هو.

اگرچه هو ننڍپڻ ۾ سجاده نشين ٿيا پر ان سان گڏ علم ۽ هنر ڏانهن سندس ڏاڍو لاڙو رهيو. نقاشي ۽ ڪاشي سازي، خوشخطي ۽ حڪمت ۽ طب ۽ موسيقي جا پاڻ وڏا ماهر استاد هئا. ڪتابن سان تمام گهڻو شوق هوندو هون. هندستان ۽ ايران مان خوشخط ۽ طلائي منقش ڪتاب سندن دربار ۾ فروخت لاءِ ايندا هئا ۽ گهريون گهريون قيمتون ڏيئي ڪتاب خريد ڪندا هئا. فن ڪيميا جو تمام گهڻو شوق هون جنهن ۾ تمام گهڻو ڪمال حاصل ڪيو هوائون. انهي زماني جا انهي فن جا مالڪ گهڻو ڪري وٽن مهمان ٿي اچي رهندا هئا ۽ مخفي مجلسون ٿينديون رهنديون هيون. سخن جا قدر شناس هن حد تائين هئا جو هڪ

Marfat.com

دفعو سندس مداح مولوي بهائي صاحب کي فقط هڪ شعر تي راضي ٿي فرمائڻ لڳو ته: مولوي صاحب مون وٽ پيو ته ڪجهه ڪونه آهي هڪ هاٿي بيٺو آهي اهو ڪاه! مولوي صاحب هاٿي کي ڏسي حيران رهجي ويو، عرض ڪيائين ته هن کي ڪارائي ڪير سگهندو؟ آخر اهو هاٿي مولوي صاحب ڪنهن رياست جي راجا وٽ وڃي نيڪال ڪيو. سواري ۽ تير اندازيءَ جو به ڏاڍو شوقين هو ۽ ڪمال جو مالڪ هو.

پير حزب الله شاه جي سجادگي، راشدي خاندان ۾ تمام اوج عروج واري ٿي گذري آهي، هڪ طرف قادري راشدي طريقي جي ذڪر جي تلقين ٿيندي رهندي هئي ته ٻئي طرف اميرائو ناٺ ۽ وڏائي به رياست خيرپور جي والي سر مير علي مراد خان سان ٽڪر هڻندي رهي ٿي. سر علي مراد کي هڪ دفعو پير صاحب جي هڪ حر پوري فوج اندر نذر ٿي گولي هنئين، مير بچي ويو ۽ حر کي بروقت مير جي پيادن قتل ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ پير صاحب جن کي قاعدي جي تڪليف پهتي ڪجهه وقت ڪيس حيدرآباد رهايو ويو مگر پوءِ صاف آزاد ٿي ويا.

هن پير صاحب جي زماني ۾ پير سيد فضل الله (جهنڊي واري) ولد پير محمد ياسين ولد پير سائين روضي ڌڻي کي حرن سفر جي حالت ۾ شهيد ڪري ڇڏيو، جنهن ڪري ٻڻ پير سائين حزب الله شاه کي قانوني ڇڪتاڻ ۾ اچڻو پيو مگر پوءِ پير شهيد جي پياءُ پير محمد رشيد الدين صاحب العلم الثالث (ٽئين جهنڊي واري) مقدمي جي پيروي کان انڪار ڪيو ۽ معاملو رفع دفع ٿي ويو.

پنهنجي پوئين زماني ۾ پير صاحب شاديون تمام گهڻيون ڪيون هيون ۽ ١٢ فرزند پنهنجي يادگار ڇڏيائون جن مان سندس حياتيءَ ۾ سندس وڏو فرزند پير علي گوهر شاه درگاه جو ڪاروبار سنڀاليندو رهندو

Marfat.com

هو ۽ مريدن جو نذر نياز وصول ڪندو هو ۽ پير سائين وڏي يعني پنهنجي والد جي ارشاد موجب سمورن حقدارن کي حصہ رسد روزينو بہ پهچائيندو هو.

پير صاحب درگاه راشديہ قادريہ جي سجادگي تي برابر ٤٥ سال نهايت اوج ۽ عروج سان فقيري ۽ اميري ۾ گذاري ٥٣ ورهن جي ڄمار ۾ ٤ محرم ١٣٠٨ھ ۾ هن دنيا فاني جي مطالعہ کان اکيون بند ڪري دائمي دنيا ڏانهن رحلت فرمائي ويا.

مون سان مولوي محمد عاقل عاقلي ڳالهہ ڪئي تہ حضرت پير سائين حزب الله شاه (تخت ڌڻي) جو لاڏاڻو زهر ڏيڻ جي ڪري ٿيو. مولوي صاحب چيو تہ مان ان وقت پير ڳوٺ ۾ موجود هوس، اهو واقعو تمام ٿورين گهڙين ۾ ٿي گذريو. انا لله و انا اليه راجعون. سندس مهر ۾ هي شعر اڪريل هوندو هو:

هست ورد زبان حزب الله   ڪلمۂ لا الٰه الا الله

سندس وفات تي مولوي بهائيءَ هڪ تاريخي مرثيو لکيو آهي جو هيٺ درج ڪجي ٿو:

جناب صاحب دستار **پير حزب الله** — ولیٔ کامل، مرد خدایٔ، پیر جهان

سخی و صاحب سجاده و سلیم القلب — وفی و وافی و واقف، ز رازهایٔ نهان

همه خصال حمیده ازو، کمال گرفت — سخاؤ شرم و وفا و مروت و احسان

چه صورتی که هزاران هزار معنی داشت — چو او نزاد، نزاید ز مادر دوران

بدر کشید همه خلق از خودی بخدا — چو گشت ساقی جام محبت یزدان

بصبر و شکر و رضاؤ توکل و تسلیم — بعشق و شوق و محبت مدام با وجدان

ز ملک سنده چه گوئیم تا ممالک هند — اسیر دام کرمهایٔ اوست پیر و جوان

ز برقع بشری رخ نمود شاهد غیب — هزار غمزه همی زد بصورت انسان

نه شاعرانه در اینجا مبالغت کردم — **بهائیا** سخن راست گفتم از دل و جان

پیٔ تولد او سال '**مرد شوق خدا**' — بروز مه **شوال هژدهم** میخوان

١٢٥٥

بظهر چارم عاشوره نیک روز خمیس — ازین جهان بجهان 'جنان کشید عنان

ز رویٔ خود چو منور نمود جنت را — بگفت سال وصالش '**خرد چراغ جنان**'

١٣٠٨ھ

بهائیا چو چنین بد ارادت مولی — **خموش باش و صبوری گزین مشو نالان**

Marfat.com

پير صاحب جي وفات ڪري ڪن عاشق حرن پاران خودڪشيءَ جا واقعا ٿيا؛ ملڪ ۾ حد کان زياده حادثا ٿي گذريا. سندن گاديءَ تي رسم موجب وڏي فرزند شمس العلماء علي گوهر شاه کي وهاريو ويو مگر هن کي ستت ٿي استسقا طبلي (جلندر) جي بيماري ٿي پئي جو ڏيڊ سال ڪانپوءِ اهو بزرگ بہ لاولد وفات ڪري ويو. ان ڪانپوءِ پير صاحب مرحوم جي پئي فرزند علي مظفر شاه جي بجاءِ ٽيون نمبر فرزند شمس العلماء پير سيد شاه مردان شاه (ڪوٽ ڏٺي) گاديءَ تي ويٺو. پائرن جو جهيڙو هليو، پروي ڪونسل تائين مقدمو لڙيو ويو مگر آخرڪار ڪامياب شمس العلماء پير ڪوٽ ڏٺي ٿيو. الله تعاليٰ جي انهن سڀني تي رحمت هجي شال. حضرت پير حزب الله شاه جو فارسي ڪلام 'ديوان مسڪين' جي نالي هڪ جاءِ تي مرتب ٿيل آهي. نمونہ ڪلام هيٺ ڏجي ٿو.

غزل

ما فقيرانيم مارا با زر و زيور چه کار

همچو ابراهيم با سرمايهٔ آذر چه کار

چون مرا در حشر از هنگامهٔ او پاک نيست

حرز جان تصوير جانان دارم و ديگر چه کار

عکس روی يار مارا جلوهای ديگر است

از مه و خورشيد نتوان يافت با اختر چه کار

اولين روز از اديب عشق و از تدريس او

خوانده ام حرف محبت را و با دفتر چه کار

از کتاب حسن ما حرف محبت خوانده ايم

با سماع قصهٔ دارا و اسکندر چه کار

سود سودان را ز دنيا و ز عقبی يافتم

گيسوی دلبر بکف با مشک و با عنبر چه کار

Marfat.com

شکر لله کز وفاق دلبر رضای من
جان بجانان رفت مسکین را جزین دیگرچه کار ١

١- ديوان مسڪين مختصر آهي، راقم‌الحروف وٽ انجو هڪ نسخو موجود آهي،
بزرگن جو سلسلو راقم سان هيٺين ريت ملي ٿو:

پير سائين محمد راشد (روضي ڌڻي)
(٦ رمضان ١١٧٠ — جمعه ١ شعبان ١٢٣٣ھ)

پير سائين صبغت‌الله شاه (تجر ڌڻي)
(١١٨٣ — ٥ رمضان ١٢٤٦ھ)

پير سائين علي گوهر شاه اصغر (بنگلي ڌڻي)
(٤ رجب ١٢٣١ھ ١٨١٢ع -
١١ جمادي‌الاول ١٢٦٣ھ ١٨٤٤ع)

پير سائين حزب‌الله شاه (تخت ڌڻي)
(١٨ شوال ١٢٥٨ھ چنچر ١٨٣٩ع -
٤ محرم ١٣٠٨ھ مطابق ١٨٨٩ع)

دختر
زوجه پير شاه
والده پيرحامدشاه

پير سائين شاه مردان شاه
(ڪوٽ ڌڻي)
(٧ صفر ١٢٧٩ھ ١٨٦٠ع -
٧ ربيع‌الاول ١٣٤٠ مطابق
٨ نومبر ١٩٢١ع)

پير سائين صبغت‌الله شاه شهيد
(١٣ صفر ١٣٢٧ھ -
٢ مارچ ١٩٤٢ع)

پير سائين شاه مردان شاه ثاني
(موجوده گادي نشين)

پير علي محمد شاه
(١٧ ربيع‌الاول ١٢٣٤ وقت
عشا اربع- ١٤ ربيع‌الاول ١٢٨٤

پير پير شاه
(و- ١٢ جنوري ١٩٣١ع مطابق ٢٢ شعبان
١٣٤٩ھ بروز آچر ١١ بجه صبح)
نياڻو پير حزب‌الله شاه جو

پير حامد شاه راشدي
(٣٠ ربيع‌الثاني اربع رات ١٣٠١ھ
٣١ مارچ ١٩٣٧ع شام سوا ٧ بجا)

پير علي محمد شاه راشدي

حسام‌الدين راشدي راقم‌الحروف
(٢٠ سيپٽمبر ١٩١١ع اربع
سادا ٧ بجا صبح رمضان ١٣٢٩)

Marfat.com

٨٩- مخدوم حسن الله پاٽائي صديقي

ولد مخدوم وهب الله صديقي پاٽائي. ننڍپڻ ۾ پنهنجي چاچي عارف بالله مخدوم حاجي فضل الله ١ وٽ تعليم ورتائين ان کان پوءِ آخرين ڪتاب حضرت مولانا نور محمد ۽ سندس فرزند مولانا گل محمد صاحب شهدادڪوٽي وٽ ختم ڪيائين. سندس همعصر ۽ همدرس علمائن مان مولوي محمد حسن حيدرآبادي ۽ مولوي محمد هاشم ڳڙهي ياسيني، مولوي عطاءُ الله فيروزشاهي ۽ ٻيا ڪيترا شهدادپوري سلسلي جا وڏا وڏا علماء هئا.

مخدوم حاجي حسن الله سموري زندگي درس تدريس ۽ فتويٰ نويسي ۾ گذاري، هو هڪ وڏو عالم ۽ متڪلم ۽ مناظر ۽ محقق فقيه هو، گهڻو ڪري پنهنجي خانداني عالمن جي فتويٰ ۽ راءِ تي هلندو هو. 'بياض واحدي' جو سندس ڏاڏي مخدوم عبدالواحد سيوستانيءَ جو لکيل آهي، ان جي قولن کي هر حالت ۾ ترجيح ۽ اڳڀرائي ڏيندو هو. هندستان جي دارالحرب هجڻ جو قائل هو تنهن ڪري سندس استاد ڀائي مولوي محمد هاشم ڳڙهي ياسين واري سان زبردست تحريري مناظرا رهيا، جو هي پويون صاحب هندستان جي دارالاسلام جو قائل هو. اهڙيءَ طرح مولانا عطاءُالله فيروزشاهيءَ سان به تحريري بحث جاري رهيا. نوشهره فيروز جي مشهور قاضي محمد عالم اهل حديث سان ۽ متيارين جي فقير محمد محدث سان به بعض مسئلن تي تحريري گفتگو ۽ ردڪد هلندا رهيا. مخدوم حاجي حسن الله صاحب جون تحريرون ايتريون گهڻيون لکيل آهن جي هوند گڏ ڪيون وڃن ها ته ڪيترن جلدن ۾ ڪتاب جمع ٿي وڃي ها.

مخدوم صاحب درس تدريس جي سانگي جدا جدا شهرن ۾ رهيو،

١- وفات ١٢٩٠هه.

Marfat.com

پاٽ، در پيلو ۽ متياري وغيره، جتي هيٺين نامور عالمن وٽائنس فيض حاصل ڪيو ۽ فارغ تحصيل ٿيا :

۱) مولوي محمد صديق سيتائي
۲) مولوي خير محمد جوڻيجو پاٽائي
۳) مولوي مخدوم بصرالدين صاحب سيوستاني
۴) مخدوم معين‌الدين سيوستاني
۵) مولانا ابوالفيض غلام عمر صاحب جتوئي
۶) مولوي سيد شهاب‌الدين هالائي
۷) مخدوم محمد دائود در پيلائي
۸) پيرزادو غلام مجدد متعلوي .

اهي سمورا ماڻهو وقت جا وڏا مشهور عالم ۽ فاضل هئا ، انهن کان سواءِ ٻين به ڪيترن ماڻهن ڪائن فيض پرايو . حاجي صاحب ٻه دفعا حج جو سفر ڪيو ۽ حرمين جي عالمن مان شيخ عبدالحق مهاجر اله آبادي ۽ ٻين وڏن عالمن سان سندس صحبتون رهيون ۽ 'دلائل الخيرات' ۽ 'حزب‌البحر' ۽ 'قصيده برده' جون اجازتون حاصل ڪيون. حنفي مذهب ۾ ڏاڍو سخت هو ۽ وري حنفيت جي به اها شاخ جنهن جا سندس وڏا ، مخاديم پاٽ ۽ سيوهڻ جا قائل هئا، هو مثل بزرگن کان امداد وٺڻ جو سختيءَ سان قائل هو ۽ آخر ظهر جي مسئلي تي تمام تشدد هوس ۽ ان بابت سندس مستقل رسالا لکيل آهن جن مان هڪ رسالي جو جواب مولانا ابو تراب سيد محمد رشدالله صاحب العلم الرابع (جهنڊي واري) لکيو هو .

سنه ۱۳۲۶ھ ۾ هن ورقن جي جامع فقير وفائي کي مخدوم صاحب جي زيارت جو پهريون دفعو مدرسه دارالفيض ڳوٺ سونو جتوئيءَ ۾ شرف حاصل ٿيو . اسان جو اُستاد مولانا ابوالفيض جتوئي مخدوم

Marfat.com

صاحب جو شاگرد رشيد هو ۽ وڏن گهڻو ڪري اچي رهندو هو ۽ اُستاد صاحب جي عظيم‌الشان ڪتب خاني مان ڪيترن فقهي مسئلن جي اچي تحقيق ڪندو هو.

١٩١١ع ۾ ڪراچيءَ مان مولوي عبدالڪريم درس مرحوم جي ذريعي حضرت رسول‌الله صلي‌الله عليه و سلم جي علم غيب جي مسئلي جو هڪ زبردست طوفان کڙو ٿيو جنهن ۾ سنڌ جا علماء ٻن حصن ۾ ورهائجي ويا. دارالرشاد گوٺ پير جهنڊو ۽ مظهرالعلوم ڪراچيءَ جا علماء هن ڳالهه جا قائل هئا ته حضور جن کي ايترو ئي ڄاڻ آهي جيترو الله تعاليٰ شريعت ۽ مخلوق جي هدايت لاءِ کين سمجهايو هو. پر مولوي درس ۽ ٻيا گهڻا علماء چئي رهيا هئا ته حضور جن کي ڪلي جزي ۾ ماڪان وما يڪون (جيڪي ٿيو آهي ۽ جو ڪجهه آئينده ٿيندو) تنهن سڀ جي ڄاڻ آهي. علامه سيد اسدالله شاه ٽڪڙائي به درس پارٽيءَ سان شامل هو. پيرزادو حاجي غلام مجدد صاحب متعلوي جي استدعا تي مخدوم حاجي حسن‌الله صاحب مدرسه دارالفيض سوني جتوئي ۾ اسان جي موجودگيءَ ۾ هن سوال تي هڪ رسالو لکيو جنهن جو نالو رکيو وير "نورالعينين في اثبات علم‌الغيب لسيدالثقلين" جنهن کي درس پارٽيءَ جي علمائن ڏاڍو پسند ڪيو.

ان کان پوءِ سنڌ ڏي قاضي هدايت‌الله متعلويءَ جي ڪتاب "ڪواڪب السعادت" تي جهڳڙو پيدا ٿيو جنهن ۾ ان صاحب حضرت امير معاويه جي شان ۾ ڪي گستاخيءَ جهڙا گفتا ڏنا هئا. حضرت مخدوم صاحب امير معاويه جي بچاءَ ۾ هڪ رسالو "تحفة اولي الالباب في رد علي طاعن الاصحاب" لکيو ۽ اهو رسالو مولوي حاجي احمد بن فضل محمد ملاوي ابڙو (متوفي ١٣٣٨ھ) جي ناپي ڪراچيءَ مان شايع ٿيو ۽ اهو رسالو به سوني جتوئي جي ڳوٺ ۾

Marfat.com

اسان جي سامهون لکيو ويو ۽ ڪتابن جي حوالن ڪيدي ڏيڻ جو ڪم هن حقير راقم اوراق جي حوالي هو . مخدوم صاحب ڏاڍو تکو لکندڙ هو ۽ ڪنهن به سوال تي جيستائين متقدمين مان ڪو تائيدي حوالو نه ملندو هون تيستائين اڳتي نه وڌندو هو. سندن سموري زندگي تدريس، تحرير ۽ تحقيق ۾ گذري . نقشبندي طريقي جا ذڪر اذڪار به جاري هئا ۽ 'دلائل الخيرات' ۽ قرآن شريف جو ورد ۽ 'قصيده برده' به روزانه پڙهندو هو . پاڻ گهڻو ڪري نماز ۾ پيش امام نه ٿيندو هو، پنهنجي ڪنهن شاگرد جي پويان نماز پڙهندو هو . دارالفيوض ڳوٺ سوني جتوئي تعلقه لاڙڪاڻه ۾ حقير جي علمي دستاربنديءَ وقت پاڻ موجود هو ۽ پنهنجن هٿن سان دستاربندي ڪرايائين ۽ ڏ گهيون دعائون گهريائين .

ساداتن ۽ اهل بيت ۽ صحابين سڳورن ۽ پنهنجن استادن جو تمام گهڻو ادب رکندا هئا ۽ آخرت کيءَ ياد ڪري روئيندا ۽ جماعت کي روئاريندا هئا . اهڙن پاڪ ڳڻن وارو بزرگ، سيوهاڻي ۽ پاتائي خاندان جو پويون حنفي فقيه، سال ١٣٣٩ هجري ۾ هن دنيا فانيءَ مان لاڏاڻو فرمائي ويو. سندس وفات جي تاريخ مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي هن ريت لکي آهي :-

امتلأ الدهر بانواع المنن — فات عنا الشيخ مولانا الحسن
كان شيخاً عالماً متبحراً — كان فى الافضال مفضال الزمن
اشتغل بالجهد فى درس العلوم — قد تفقه فى الشرائع والسنن
بعد فوته قلت فى تاريخه — مات مولانا الشريف الحسن

١٣٣٩ هـ

٩٠- مولوي سيد رستم علي بکري رامپوري

سنڌ کان ٻاهر جن بزرگن ناموري جي زندگي ۽ شهرت حاصل ڪئي تن مان هڪ مولوي سيد رستم علي بکري به آهي . سندس

Marfat.com

سلسله نسب هن ريت ڏيکاريل آهي: رستم علي، بن سيد اسماعيل، بن محمد اسحاق، بن مير محمد يوسف بکري، هي پاڙو سيد جعفر ثاني جي اولاد مان آهي، جنهن جو سلسلو ڏهين امام يعني امام علي نقي سان وڃي ملي ٿو.

مولانا محمد اسحاق بکر جي معتمد بزرگن مان هڪ وڏي درجي وارو ماڻهو ۽ سجاده نشين هو. عالي واهڻ (هاڻي تعلقه روهڙي) جو سمورو علاقو قريباً هڪ لک جريب سندس خاندان جي جاگير ۾ هو. سمورن ننڍن ننڍن جاگيردارن جا کاتا هن بزرگ جي دفتر ۾ محفوظ هوندا هئا. بکر جي سيدن مان صحيح نسب هجڻ جو سرٽيفڪيٽ يا سند به هي ئي صاحب ڏيندو هو. يعني جنهن لاءِ هي صاحب سيد هجڻ تسليم ڪندو هو ته هو سيّد آهي، جنهن بابت انڪار ڪندو هو ته بس قصو ختم.

مولانا محمد اسحاق جو فرزند سيد اسماعيل سنڌ ڇڏي الهآباد (يوپي) هليو آيو ۽ الهآباد جي لڳ هڪ قصبه ڪوڙا جهان آباد ۾ سيد حاتم علي جي دختر بي بي نور سان شادي ڪئي جنهن جي پيٽ مان مولوي سيد رستم علي صاحب تولّد ٿيو، اهو نالو سندس ناني مير حاتم علي جو رکيل آهي نه ته سندس والد بزرگ پاران محمد يعقوب نالو رکيو ويو هوس. سيد رستم علي اجا ١٢ سالن جو هو جو سندس والده وفات ڪري وئي. سيد صاحب کي ظاهري علمن جي حاصل ڪرڻ کان سواءِ تصوف يا باطني علمن جو شوق لڳو رهيو.

شاه عالي گوهر مغليه گورنر الهآباد سندس والد جو ڏاڍو معتقد هوندو هو ۽ ڪيترا دفعا سيد اسماعيل جي پوئتان شاه عالي گوهر جمعه نماز به الهآباد ۾ ادا ڪئي. هڪ دفعو شاه عالي گوهر الهآباد مان دهلي وڃي رهيو ته مولوي محمد اسماعيل کي به پاڻ سان وٺي ويو.

Marfat.com

ان وقت مولوي رستم علي علم جي طلب لاءِ فرخ آباد روانو ٿي ويو، اتان ڪجهه علوم حاصل ڪري وڌيڪ تحصيل لاءِ رامپور آيو ٿي ته واٽ ۾ ٻڌڻ ۾ آيس ته سندس والد مولوي محمد اسماعيل ڳڙهه مڪتيسر (يوپي) ۾ وفات ڪري ويو آهي ۽ خواجه گنج بخش جي مقبره ۾ دفن ڪيو ويو .

مولوي رستم علي انهي زماني ۾ رامپور پهتو، جڏهن رياست تي نواب سيد فيض الله خان جو راڄ هو (يعني ١١٨٨هه کان ١٢٠٨هه تائين) رامپور ۾ مولوي نور عالم ۽ مولوي امام بخش کان گهڻا ئي ڪتاب پڙهيائين ۽ منطق ۽ فلسفي جا ڪتاب مولانا بحرالعلوم وٽان تحصيل ڪيائين. سندس دستاربندي جي جلسي ۾ پڳ جو ڦريون پيچ مولانا سيد جمال الدين (شاگرد شاه ولي الله دهلويؒ) ڏياريو ۽ انهي ساڳي سيد جمال الدين پنهنجي صاحبزاديءَ سان شادي به ڪرائيس .

سيد رستم علي بکري هميشه لاءِ رامپور رهجي ويو ۽ سنڌ ڏانهن نه موٽي سگهيو. سموري زندگي ڪنهن امير جي دروازي تي نه ويو. نواب فيض الله خان والي رامپور پاران ڪجهه وظيفو ملندو هوس ۽ ان تي ئي گذران ڪندو رهندو هو. هميشه شاگردن کي درس ڏيندو يا تصنيف تاليف جو ڪم ڪندو هو. حافظ محمد امين ننوڙي (ضلع بجنور) کان سندس بيعت ۽ خلافت حاصل ڪيل هئي جنهن ڪري ڪيترا ماڻهو باطني فيض به حاصل ڪندا رهندا هئا. پرهيزگاري جي هي حد هئي جو ڪڏهن به ري ڏاڙهي ڇوڪري کي هٿ ڪونه ڏنو هوائين. جيڪڏهن ڏاريءَ عورت جو بيخبريءَ ۾ اوچتو پاسو لڳي ويندو هوس ته فوراً بخار چڙهي ويندو هوس . سندس تصنيفات مان :

١) حاشيه مير زاهد (منطق).

Marfat.com

۲) حاشيه صدرا (فلسفه) .

۳) تقارير سبع جو مولوي اسماعيل لنڊني جي جواب ۾ لکيو هوائين .

سندس هڪ خليفو ۽ شاگرد مولوي حفظ الله بزرگن جي حالات ۾ هڪ ڪتاب 'بيت المعرفة' لکي رهيو هو جنهن کي منع ڪري ڇڏيائين ته منهنجو احوال ڪتاب ۾ نه لکج، فقط نسب جو احوال لکين ته ان جي اجازت آهي. متوڪل ايڏو هو جو نواب نصرالله خان بهادر، جو نواب فيض الله خان والي رامپور جو نائب هو، تنهن ٻه سندون جاگير جون لکائي کين موڪلي ڏنيون مگر پنهنجي نالي واري سند واپس ڪري ڇڏيائين باقي سندس وڏي فرزند مولوي عبدالعلي خان پنهنجي نالي واري سند رکي ڇڏي جا اڄ تائين انهي خاندان ۾ موجود آهي .

سندس سهرو ۽ استاد مولانا جمال الدين (شاگرد شاه ولي الله دهلوي) چشتي طريقي جو بزرگ هو . سال بسال پنهنجي مرشد شاه فخرالدين دهلوي جو بارهو ڪندو هو، جنهن ۾ شرعي نموني ۾ قوالي به ٿيندي هئي. هڪ دفعو مولوي رستم علي کان بارهي جي مجلس لاءِ مڪان گهريائين مگر قوالي تبع ڪري جاءِ ڏيڻ کان انڪار ڪيائين.

مولوي رستم علي ٦٣ سالن جي ڄمار ۾ چار فرزند ڇڏي جمعه ڏينهن ۲۱ ذوالقعده ۱۲۴۰هه ۾ انتقال فرمايو، رامپور ۾ ئي دفن ٿيو.

۹۱- مير صوبدار خان ٽالپر

هي صاحب سنڌ جي فاتح مير فتح علي خان جو فرزند ۽ وليعهد هو. هو ۱۸۰۲ع ۾ ان وقت تولد ٿيو جڏهن سندس والد بزرگ موت

Marfat.com

جي بستري تي پويان پساهه کڻي رهيو هو ١. سندس چاچن - جي درجه بدرجه حڪومت جا مالڪ ٿيندا رهيا- هن کي ناز ۽ نعمت ۾ پاليو. جواني جي زماني ۾ هن پنهنجن چاچن جي حڪومت ۾ ڀائيواريءَ جي چڪ ڪئي مگر ان ۾ ڪامياب نه ٿيو، هڪ جاگير ٽڪري تي قناعت ڪري وقت گذارڻ لڳو.

سنڌ ۾ جڏهن سندس سؤٽ مير نصير خان تي انگريزي فوج ڪاهيو تڏهن جهوني ڪدورت جي بنياد تي صوبدار خان انگريزن سان مخفي سازباز ۾ رهندو آيو، تان جو مياڻي جي جنگ ۾ جتي ٽالپرن جو خاتمو ٿيو اتي به مير صوبدار غير جانبدار هو. هن جو خيال هو ته مير عليمراد خيرپور واري وانگي انگريز کيس وفاداريءَ جي صله ۾ ڪو رياست جو ٽڪرو عطا ڪندا، مگر سر چارلس نيپئر جهڙو دور بين اڪيلو حيدرآباد جهڙي سنڌ جي مرڪزي علائقي ۾ هيون، بي ڪنهن ماڻهو جي رياست ڪيئن برداشت ڪري سگهيو ٿي، جنهن ڪري مير صوبدار خان ناڪام رهجي ويو بلڪ ميرن کان ملڪ کي صاف رکڻ لاءِ ٻين سان گڏ صوبدار خان کي به ڪلڪتي ۾ نظربند ڪري وٺي ويا، جتي ١٨٤٦ع ٢ (٦١-١٨٦٢هه) ۾ وفات ڪري ويو ۽ سندس لاش حيدرآباد آندي وئي ٣.

مير صوبدار خان فارسي جو چڱو شاعر آهي، ان زماني ۾ فارسي سرڪاري زبان هئي جنهن ڪري فارسيءَ ۾ شعر شاعري جا ميرن جي

١- ٩ محرم ١٢١٧هه جو پيءُ جي وفات کان ٻه ڪلاڪ اڳ ڄائو.

٢- ڪلڪتي ۾ ١٤ رجب ١٢٦٢ ۾ فوت ٿيو، لاش کڻي اچي خدا آباد (هالا پراڻا) ۾ پٽس جي پاسي ۾ دفن ڪيو ويو. قبر تي ڪتبو آهي:

١) وفات حضرت جنت مڪان مير صوبدار خان عليه رحمة

٢) تاريخ چهاردهم ماه رجب ١٢٦٢هه (تڪمله ٥٦٦)

٣- ڏسو تصوير (٢٤) مقالات الشعرا ۾ ۽ احوال ساڳي ڪتاب جي ص ٥٦٣ تي.

Marfat.com

دربار ۾ عظيم‌الشان مشغلا رهندا هئا. مخدوم ابراهيم نقشبندي خليل تخلّص ڻٽوي 'تڪمله مقالات‌الشعرا' ۾ مير صوبدار خان جو خوشگو شاعرن ۾ ذڪر ڪيو آهي ۽ هن جي مجموعه ڪلام جو هڪ ديوان به آهي جو ناياب ٿي چڪو آهي.

سندس فارسي ڪلام جو نمونو هيٺين ريت آهي:

از پريشاني من کيست، بجز زلف، گواه — منکه آشفته نظر از رخ جانان شده ام

برهمن زاده دلم، ميرو ربوده بنياز — کافر عشقم، ز آن رو به صنمخانه شدم

مير صوبدار خان تخلّص مير جا هيٺ ڄاڻايل ڪتاب مير محمد بخش گدو بندر واري جي ڪتب خاني ۾ موجود آهن.

١) ديوان مير

٢) فتح نامه

٣) خطوط (منظوم فارسي)

٤) قصه سيف‌الملوڪ و بديع‌الجمال

٥) جدائي نامه (منظوم). ١

١- تاليفات ۽ احوال لاءِ ڏسو تڪمله مقالات ص ٥٦٣ تا ٥٩٣ جتي هيٺيان ڪتاب ڄاڻايل آهن:

١) خمسه: ١) مثنوي سيف‌الملوڪ: ١٢٤٧

٢) مثنوي فتح نامه: ١٢٤٤ ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي جنگ جو داستان، جنهن کي پوءِ سنڌي نظم ۾ مير حسن‌علي خان منتقل ڪيو.

٣) مثنوي خسرو شيرين: ١٢٥١ھ

٤) مثنوي ماه و مشتري: ١٢٥٥ھ

٥) مثنوي جدائي نامه: ١٢٦٠ھ هن ۾ جلاوطنيءَ جو داستان آهي.

٢) خلاصة‌التدادي: يوناني طب ۾.

٣) ديوان مير: ٽن ديوانن جي گم ٿيڻ بعد هي چوٿون ديوان ١٢٤٠ھ ۾ مرتب ٿيو جنهن ۾ ٣١٤ غزل آهن.

Marfat.com

٩٢- شمس الدين بلبل

سنڌ جو نامور اهل قلم، ميان شمس الدين بلبل ميهڙ ۾ ١٨٥٧ع ۾ تولد ٿيو، ابتدائي تعليم ميهڙ ۾ حاصل ڪيائين. هو هڪ ذهين ۽ هوشيار نوجوان هو، تنهنڪري سندس قابليت جي جوهر پڌري ڪرڻ لاءِ ميهڙ پورو نه پيو جنهنڪري ١٨٨٩ع جو ڪراچي ۾ مرحوم خان بهادر حسن علي آفندي وٽ هليو آيو، جنهن سندس قابليت مان ڪم وٺڻ لاءِ 'معاون' نالي هڪ هفتيوار اخبار سندس ادارت ۾ جاري ڪئي. هن اخبار جي ذريعي مرحوم بلبل سنڌ مدرسة الاسلام ۽ سنڌ محمدن انسوسئيشن جي تمام عمدي خدمت ڪئي. مرحوم حسن علي جي مددگارن ۾ جيئن مولوي الله بخش نمائو هو تيئن بلبل به سندس دست و بازو ٿي رهيو. دکن ايگري ڪلچرل رليف ايڪٽ بابت جڏهن مرحوم آفندي کي ڪميشن اڳيان شاهدي ڏيڻ جي ضرورت پئي تڏهن زميناري قرضن جي انگن اکرن گڏ ڪرڻ جو ڪم مرحوم بلبل تي رکيو ويو، جنهن ساري سنڌ جي زميندارن کان احوال گهرائي آفندي مرحوم لاءِ شاهدي جو مواد گڏ ڪيو. ڪميشن پوني ۾ ويٺي هئي، شاهدي ڏيڻ وقت آفندي مرحوم بلبل کي به پوني وٺي ويو جتي سندس وڏيڪ مدد ڪيائين، جنهن کان پوءِ سنڌ سان زميندارن جي بچاءَ لاءِ دکن رليف ايڪٽ لاڳو ٿيو.

مرحوم حسن علي جي وفات کان پوءِ بلبل ڪراچي ڇڏي ميهڙ ۾ اچي رهيو ۽ اتان ٿي گهر ويٺي ڪن اخبارن جي ايڊٽ ڪندو هو. 'معاون' ڪراچيءَ کان پوءِ 'ڪراچي گزيٽ' جو ايڊيٽر ٿيو مگر اها اخبار سگهو ئي بند ٿي وئي.

لاڙڪاڻي جي 'خيرخواه' اخبار جو به ڪجهه وقت ايڊيٽر ٿي ڪم ڪيائين ۽ 'الحق' سکر جي به ٿورو عرصو ادارت ڪيائين.

Marfat.com

اخبار 'مسافر' حيدر آباد ۾ ڪم ڪيائين. سکر جي سيٺ حاجي احمد ميمڻ جي مشهور اخبار 'آفتاب' جو هميشه لاءِ ايڊيٽر ٿي رهيو ، جنهن جي ذريعي مسلمانن جي قابل قدر خدمت ادا ڪيائين .

هن جي لکڻي ظرافت آميز ۽ پُر مذاق هوندي هئي جنهنڪري هرهڪ ماڻهو سندس مضمونن کي ڏاڍي شوق ۽ لطف سان پڙهندو هو. هن سنڌي زبان ۾ تمام چڱو سڌارو ڪيو ۽ نئين رنگ ۾ سنڌي لٽريچر ۾ اضافو ڪيائين. نظم توڙي نثر ۾ گهڻائي ڪتاب لکيائين، جن مان :

١) نيچرل ڪريما .

٢) ديوان بلبل سنڌي .

٣) بهار عشق .

٤) رحيما ،

٥) تيرهن چار ،

شروع زماني ۾ لکيل اٿس، ان کان پوءِ :

٦) مسلمان ۽ تعليم ،

٧) عقل ۽ تهذيب ،

٨) قرض جو مرض ،

٩) صد پند سود مند ،

پوئين زماني ۾ لکيائين .

١٠) شمس المڪاتيب ،

١١) آحسن التواريخ ،

١٢) ديوان بلبل فارسي ،

١٣) بهارستان بلبل ،

١٤) آئينه ظرافت ،

١٥) گنج معرفت .

Marfat.com

اهي پويان ڪتاب اڃا قلمي موجود آهن. ديني ڪتابن جو سلسلو به لکيو اٿس جو شايد ملڪ ۾ رائج نه ٿي سگهيو.

مرحوم بلبل وقت جي حاڪمن وٽ تمام رسائي وارو هوندو هو، رياست خيرپور جي ميرن ۽ وزيرن وٽ به گهڻو مان ملندو هوس. سندس مطالعه تمام وسيع هو ۽ چڱي لئبريري گڏ ڪئي هوائين. نقشبندي طريقي ۾ مخدوم نظام الدين صديقي پاٽائي جو مريد هو ۽ بدعتي پيرن جو سخت مخالف هو، هنن جي خلاف وقت بوقت 'آفتاب' اخبار ۾ مضمون پڌرا ڪندو رهندو هو. ١٩٠٦ع ۾ هن ميهڙ ۾ مدرسة الاسلام جو بنياد وڌو جو سندس حياتيءَ ۾ اي وي سڪول جي درجي تي آيو. اڄ اهو مدرسو هاءِ اسڪول ميهڙ جي نالي سان آهي ۽ سندس وطن ۾ اهو بهترين تعليمي يادگار آهي.

١٩٠٧ع ۾ جڏهن آل انڊيا ايجوڪيشنل ڪانفرنس جو اجلاس ڪراچي ۾ منعقد ٿيو تڏهن فارسي زبان کي سرڪاري تعليم ڪاتي ۾ رائج ڪرائڻ تي هڪ نهراءَ آيو جنهنجي تائيد ۾ مرحوم بلبل تقرير فرمائي جا فصاحت بلاغت جو هڪ بهترين نمونو هئي، جنهن جو هندستان جي وڏن وڏن اڪابرن جهڙوڪ نواب وقارالملڪ پارن داد ڏنو. هو مذهب سنت جماعت جو پڪو پابند هو تان جو پنهنجي آخرين وصيت ۾ لکي ويو آهي ته سندس اولاد مان جيڪو سنت جماعت جي مذهب تي نه هلندو سو محروم الارث آهي. پنهنجي املاڪ کي وقف علي الاولاد جي ايڪٽ هيٺ محفوظ ڪرائي سيپٽمبر ١٩١٩ع ۾ ٦٢ ورهن جي ڄمار ۾ هن دنيا مان رحلت ڪري ويو. ١

مرحوم بلبل جي وفات تي مير عبدالحسين سانگي حيدرآبادي ۽ مرزا قليچ بيگ مرحوم هيٺيان قطعات تاريخ لکيا آهن:

١- هيستائين مولانا وفائي الوحيد جي آزاد نمبر ۾ احوال آندو آهي — ڏسو - ١٩٣٥.

Marfat.com

از جناب میر عبدالحسین خان

بلبل خوش نوا ، هزار افسوس — بود زو باغ دهر را رفعت
سال تاریخ رحلتش جستند — گفت هاتف که : رفت در جنت
١٣٣٧

افسوس زین گلستان شد بلبلِ خوش الحان — اندر عزای او گشت توام گل و گلستان
گل از فراق رویش در سینه، داغ بنهاد — وازیاد غم فروریخت رنگ و طراوت آن
در بینه عدد گیر فانی تو واو تشبیه — تا سال رحلت او گردد عیان برو زان
گفتا بگوش هوشم پیر خرد که گردید — گل از فراق بلبل پژمرده و پریشان
١٣٣٧ھ

از مرزا قلیچ بیگ صاحب

شاعر ملک سنده شمس الدین — که ازو بود عالمی به شگفت
بلبلی بود او که با منقار — در معنی عجیب او می سفت
بود در باغ دهر تا زنده — نغمه های خوشش جهان بشنفت
قفس عنصری گذاشت و پرید — سوی جنت در آشیانه بخفت
بود او شمس بر سپهر سخن — کرد آخر غروب و روی نهفت
سال فوتش بفکر می جستم — زود هاتف چراغ مجلس گفت
١٣٣٧ھ

باز هم گفت او فروغ دوام — یافتم همچنین دو ماده مفت
عیسوی سال دلپذیر آورد — رشک جنت نمود باو جفت ١

٩٣- آخوند صاحبڏنو شڪارپوري

هي بزرگ پنهنجي وقت ۾ فارسي جو بيحد اعليٰ درجي جو شاعر فاضل ٿي گذريو آهي. شڪارپور ۾ سنڌي فاضلن جي مسجد جو پيش امام رهندو آيو ۽ اتي فارسي زبان جو درس تدريس جو شغل به جاري رکندو آيو ٿي. شاعري ۾ پنهنجو تخلص 'صاحب' ڪندو هو. سندس

١- شمس الدين بلبل جا ڪيترا ڪتاب ڇپيل آهن . سندس ديوان جو انتخاب سندس فرزند مرحوم ضياءُالدين بلبل ايڊٽ ڪيو آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي.

Marfat.com

شاگردن مان ميان محمد عارف اعوان تخلص 'صنعت' ۱ ديوان جو مالڪ ٿي گذريو آهي، آخوند صاحبڏنو پنهنجي شاگرد جي شعر جي تعريف هڪ هنڌ هيئين ريت ڪئي آهي:

به شعر صنعت 'صاحب' اگر تو دم بزنی بخلق ياد دهی معجزه مسيحا را

انهيءَ شعر جي جواب ۾ سندس شاگرد هيئين ريت جواب ڏنو:

به‌شعر صاحب 'صنعت' چه‌جای‌دم‌زدنی است کجاست حاجت مشاطه روی زيبا را

افسوس جو آخوند صاحبڏني جي نه پسماندن جو پتو پئجي سگهيو ۽ نه وري سندس ڪلام جو ڪو پرو پيو جنهن ڪري هن بزرگ شاعر جو ڪلام سندس وفات سان گڏ زمين دوز ٿي ويو. ۱۳ صدي هجري جي پهرين اڌ ۾ شڪارپور ۾ وفات فرمايائين. ۲

۹۴- مخدوم عثمان مٽعلوي

عالم، حافظ، مفتي، مدرّس، پنهنجي وقت ۾ فتويٰ ۽ درس جو مرجع هو. سندس درس مان سوين ماڻهو فيض ياب ٿيا ۽ سنڌ ۾ علمي فيض جون - ٺٽي کان پوءِ - هن بزرگ وٽان نهرون جاري ٿيون. فقه جي جزئيات ۾ هن بزرگ کي 'مجتهدفي‌المذهب' جو درجو نصيب ٿيل هو. شروع ۾ پنهنجي شهر جي فاضلن کان علم حاصل ڪندو رهيو تنهن کان پوءِ نصرپور جي مشهور عالم، محدث، صوفي نور محمد نصرپوريءَ وٽ سمورن علومن جي تڪميل ڪرڻ فرمايائين. اهو مخدوم نورمحمد شاگرد آهي مولانا مخدوم حاجي محمد هاشم ٺٽوي

۱- صنعت مرحوم ۽ سندس شعر تي پڙهو راقم الحروف جو مضمون 'ستاره سنڌ' ۾ ڇپيل. صنعت جو ديوان ٻه دفعا ڇپيو آهي، تازو سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو آهي.

۲- تذڪره لطفي ۾ سندس وفات جو سال ۱۲۵۰ھ درج آهي. فارسي ديوان ناياب آهي. سندس سنڌي مداح مشهور ۽ معروف آهي. (الرحيم مشاهير نمبر ۱۵۱).

Marfat.com

۽ مخدوم محمد قائم ٺٽوي جو ، جن جي شهرت بيان کان سواءِ عيان آهي. هن بزرگ وٽان جن صاحبن علمي فيض پرايو تن جو شمار تمام گهڻو آهي مگر مشاهيرن مان هيٺيان بزرگ آهن:

١) آخوند هارون قانون گو متعلوي .

٢) مولوي عبدالغني شمالي مهاجر مڪي .

٣) حافظ عبدالغفور متعلوي .

٤) قاضي عثمان نوشهرائي محدث .

٥) ميان محمد ذاڪر متعلوي .

٦) مولوي عبدالغني ڪڏهري .

٧) حافظ اسماعيل متعلوي .

٨) ۽ سندس ولد صالح مخدوم عبدالڪريم المهاجر مڪي .

مخدوم محمد عثمان جا مختلف درسي ڪتابن جي مشڪل جائن تي حواشي آهن، جي درس ڏيڻ وقت شاگردن جي سهولت لاءِ لکندو رهندو هو. سندس مستقل تصنيف - 'منتخب مشڪواة المصابيح' - فارسي زبان ۾ هڪ ئي ڪتاب هن وقت موجود آهي .

مير فتح علي خان ٽالپر فاتح سنڌ جو زمانو هو ، ان وقت جن علمائن جي سپرد شرعي فيصلن جو ڪم هو تن مان مخدوم عثمان هڪ چوٽي جو ماڻهو هو . سندس معاصرن مان مخدوم عبدالواحد سيوستاني 'بياض واحدي' جي مالڪ سان بعض شرعي فيصلن تي بعض وقتن تي ردڪد به هليا آهن، جن جو تفصيل مختلف تحريرات جي بياضن مان معلوم ڪري سگهجي ٿو .

مغليہ زماني کان وٺي وينديءَ ٽالپرن جي دور تائين ، سنڌ جي مخدومن جي فتويٰ يا فيصلو ڪيل هو ته: جيڪو به ذمي هندو ڪنهن مسلمان کي چوي ته: آءٌ تنهنجو ياءُ آهيان! ته هن تي مسلمان هجڻ جي

Marfat.com

فتويٰ ڏيندا هئا، پوءِ چاهي هو ان ڳالهه جو ڪيترو به انڪار ڪري.
اگرچه ٽالپرن جو مخدومن سان ان ڳالهه ۾ گهٽ اتفاق رهيو پر ان هوندي به مخدوم عثمان متعلوي جي دستخط اهڙيون تحريرون نظر مان گذريون آهن جن ۾ مٿين لفظ چوڻ ڪري ذمي جي اسلام ۾ اچڻ جي فتويٰ ڏني اٿس ۽ پنهنجي فتويٰ جي تائيد ۾ ٺٽي جي مشهور عالم مخدوم ضياءُ الدين علامه محمد هاشم جي استاد ۽ مخدوم محمد قائم ٺٽوي مهاجر جا قول نقل ڪيا اٿس.

سندس قلمي مسودات مان هي به معلوم ڪري سگهجي ٿو ته هو علم هيئت ۽ نجوم جو وڏو ڄاڻو هو. ڏسجي ٿو ته ان زماني ۾ نماز جي اوقات معلوم ڪرڻ لاءِ علم هيئت جو ڄاڻڻ ۽ موسمن جي تبديل ۽ سج جي جدا جدا برجن ۾ تحويل جو علم ضروري رهيو آهي. مخدوم محمد قائم ٺٽوي جي، سج جي تحويل تي، هڪ عمدو نظم آهي جنهن مان سندس نجوم ۽ هيئت جي ڄاڻ جو پتو پوي ٿو. جنهن ڪان اهو علم مخدوم عثمان جي استاد مخدوم نور محمد نصرپوري وٽ پهتو جتان هن بزرگ کي ورثي طور مليو. قادري طريقي جي تجديد ڪندڙ ۽ راشديه طريقي جي باني جناب سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمت الله عليه مخدوم مذڪور جو همعصر هو. پير صاحب ڪشفي يا الهامي اجازت سان ڄڃن کان وڏيڪ شاديون ڪيون هيون، وقت جي علمائن سندس انهي ڪم تي مخالفت ڪئي هئي تن ۾ بين سان گڏ مخدوم عثمان صاحب به آهي.

ڄڃن زالن کان وڌيڪ نڪاح ڪرڻ جي عدم جواز ۾ سندس هڪ تحرير نظر مان گذري جا آخوند هارون متعلوي جي دستخط سان موجود آهي.

هي مقدس بزرگ سموري زندگي درس تدريس ۽ فتاويٰ تحرير

Marfat.com

۾ گذاري ۲۰ ذوالحج جمع ڏينهن سال ۱۲۱۹هه ۾ هن دنيا فاني مان رحلت فرمائي هن نسخي جي مطالع کان هميش لاءِ اکيون بند ڪري ويو ۱. سندس شاگردن وفات تي تاريخ جا قطعا لکيا آهن جن مان هيٺيون قطعو هت درج ڪجي ٿو :

از ميان ابراهيم ولهاري

شيخ عثمان کرد رحلت زين جهان پر ملال
بعد نيل نور علم و هم عمل با اتصال
نصرت دين پيغمبر کرد با درس علوم
محو مى گرديد ز انفاسش محاکات رسوم
يک هزار و دو صد و هم نوزده فرموده نقل
بيستم ذوالحج روز جمعه را دريافت وصل

۹۵- مخدوم عبدالواحد (قاضي محمد احسان) سيوستاني (نعمان ثاني)

سنڌ جو نامور فقيه ۽ عالم صوفي مخدوم عبدالواحد، بن مخدوم دين محمد، بن مفتي عبدالواحد پاٽائي (ڪبير). مخدوم عبدالواحد جو والد دين محمد پاٽ مان نقل ڪري سيوهڻ ۾ اچي رهيو هو ۽ اتي ئي شادي ڪيائين، جتان مخدوم عبدالواحد ۽ محمد حسن ٻه فرزند ڪيس تولد ٿيا. سندن والد، عالم صوفي بزرگ حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي گهاٽن دوستن مان هو. ميان نور محمد ڪلهوڙي سنڌ جي حاڪم جو مٿس ڏاڍو ڀروسو هو.

۱- الرحيم جي مشاهير نمبر ۾ سندس مختصر احوال آيل آهي ڏسو ص ۴۰ سنڌ استاد بحرالعلوم علامه عبدالڪريم (م ۱۲۶۱) سندن فرزند هو.
(تڪمله مقالات ۲۰۲-۲۶۴)
۾ مخدوم محمد عثمان جي هٿ اکرين صحيح بخاري ٻن جلدن ۾ لڪيل حنارين ۾ حافظ محمد معروف وٽ موجود آهي، جنهن جي حاشيه تي قاضي محمد اڪرم جي شرح جو انتخاب به ڏنل آهي.

Marfat.com

مخدم عبدالواحد جي ولادت با سعادت ۱۱۵۰ھ ۾ ٿي . فرخ سير ـ جي فقره مان سندس سال ولادت ملي ٿو . انهي زماني ۾ سيوهڻ عالمن فاضلن جو گهوارو هو، خصوصاً مخدوم صاحب جو خاندان ته سمورو علم ۽ عمل سان معمور هو، جنهن ڪري هن نونهال جي تربيت ۽ تعليم پنهنجي والد بزرگ جي سايي هيٺ سيوهڻ ۾ ٿي ٿيندي رهي ۽ اڳتي هلي، هو سنڌ جي هڪ خاص علاقي جو، ٽالپرن پاران مفتي تسليم ڪيو ويو .

هن بزرگ کي حنفي فقہ ۾ تمام وڏو درڪ ۽ ملڪو هو جو ـوين مسئلا حنفي مذهب جي قانون کي سامهون رکي پنهنجي اجتهاد سان حل ڪندو هو ۽ انوقت جا علماء سندس فتوي اڳيان بنا ڪنهن چون و چرا جي گردن خم ڪندا رهندا هئا . سندس فتوائون ايتريون جاري ٿينديون رهيون جو انهن کي سندس شاگرد مولوي محمد افضل گڏ ڪندو رهيو، تان جو ٽن وڏن جلدن ۾ جمع ٿي ويون، جن جو ڪتابي نالو ـــ جمع المسائل علي حسب النوازل ـــ رکيو ويو. اڄڪلهه اهو ڪتاب ـــ بياض واحدي ـــ جي نالي سان مشهور آهي .

'بياض واحدي' جا نسخا جدا جدا صورتن ۾ جدا جدا قديم علمي خاندانن وٽ ملي سگهن ٿا، جن کي گڏ ڪري جيڪڏهن محنت ڪئي وڃي ته فقہ حنفي جو هڪ عجيب ذخيرو جمع ٿي پوي. مگر اڄوڪي زماني ۾ فقهي قانون جي ضرورت تمام گهٽجي وئي آهي جنهن ڪري ڪير آهي جو اها محنت ويهي ڪري .

مخدوم عبدالواحد فتاوي نويسيءَ سان گڏ درس تدريس ۽ تصوف ۾ نقشبندي طريقي تي بيعت وٺڻ ۾ مريدن جي اصلاح ڪرڻ جو به شغل جاري رکندو ايندو هو .

مخدوم صاحب حضرت خواجہ صفي الله مجدّدي (متوفي ؟ ۱۲۱۲ھ)

Marfat.com

جو خليفه هو ۽ سيوهڻ ۾ ڏي سندس بيعت ۽ خرقه خلافت کان مشرف ٿيو هو .

خواجه فضل الله مجددي قندهاري، خواجه صفي الله جي خلفاء جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته:

' مخدوم عبدالواحد سيوستاني مشهور به مخدوم محمد احسان، صاحب فضائل و کمالات صوری و معنوی از خدمت ایشان اجازت داشت '

(عمدة المقامات ص ٢٩٣)

جڏهن حج جي ارادي سان حضرت خواجه صفي الله سيوهڻ ۾ اچي منزل انداز ٿيا تڏهن کين خواب ۾ حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ کان ارشاد ٿيو ته منهنجي فرزند عبدالواحد کي پنهنجي مريديءَ واري سلسلي ۾ وٺ . صبح جو مخدوم صاحب سان ملاقات ڪري کيس نقشبندي طريقي ۾ ورتائون . (رساله انجمن اسرار قلمی)

حضرت خواجه صفي الله مجدّدي جي وڏن خلفائن مان سنڌ ۾ مخدوم ابراهيم ٺٽوي١ ، مخدوم محمد هاشم جو پوٽو هو، جنهن سنڌ ۾ نقشبندي سلسلي کي ڏاڍو زور وٺايو، سو بزرگ جڏهن خواجه صفي الله جي سفر حج ۾ حديده (يمن) ۾ وفات ڪرڻ کان پوءِ سنڌ ۾ واپس آيو (جو سائنس انهي سفر ۾ هم رڪاب هو) تڏهن مخدوم عبدالواحد کي چوائي موڪليائين ته: ذڪر اشغال ۾ ڪجهه رعمل مجي ته باقي اسان وٽان اچي حاصل ڪري وڃو! مگر مخدوم انڪاري جواب لکيو جو کيس ضرورت ڪانه هئي ۽ ازانسواءِ هو صاحب ـ جوش تا ـــ سموري زندگي سيوهڻ کان ٻاهر ڪونه نڪرندو هو .

(مسودات ميان حبيب الله سيوستاني)

مخدوم صاحب کان جن ماڻهن بيعت ڪئي ۽ خلافت جو درجو

١- ڏسو تڪمله ص ٤٧ .

Marfat.com

حاصل ڪيو تن مان ڪن جا نالا هي آهن:

۱) محمد حسين سيوستاني.

۲) آخوند رازق ڏنو.

۳) رئيس محمد حسن کهاوڙ.

۴) ميان محمد امين خيرپوري.

۵) غلام رسول افغان خاموش.

۶) خليفو عبدالحڪيم سيوستاني وغيره ۱.

مخدوم صاحب کي خواجه صفي الله قدس سره پاران جيڪو اجازت نامو عطا ٿيل هو ان جا لفظ هي آهن:

بسم‌الله الرحمن الرحيم

اجازه لعبدالله مخدوم عبدالواحد من عبدالله فقير صفی‌الله علی اقتداء فعل رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم حیث مفاتیح الحرم لمن کان یملک قبل فتح مکة زادها الله شرفاً تعظیماً و بحسب امرالله ان تؤدی الامانات الیٰ اهلها فلذلک أنا اؤدی الامانة الی من هو أهلها اجیز اجازة لمن هو حری بذلک أعنی الاخ فی‌الله المخدوم المسطور الخ. (مسودات ميان حبيب‌الله)

هن اجازت نامه جي عربي عبارت مان ظاهر آهي ته مخدوم صاحب ۾ اڳ ۾ نقشبندي طريقي جي خليفي ٿيڻ جي اهليت ۽ لياقت موجود هئي. حضرت خواجه صاحب کي فقط پنهنجي امانت پهچائڻي هئي جا پوري حقدار کي پهچائي ڏنائين.

مخدوم عبدالواحد جي زماني ۾ حيدر آباد جي ٽالپرن مان مير ڪرم علي خان جو ڏاڍو اوج ۽ عروج هو. سيوهڻ جي ڀاهران سندس شڪارگاه هوندو هو جتي اچي مهينن جا مهينا رهندو هو. هن وقت

۱- مخدوم محمد عابد انصاري سيوهاڻي (۱۱۹۳-۱۲۵۸) ۽ مولانا محمد افضل به سندس شاگرد هئا. (الرحيم ص ۶)

Marfat.com

انهي هند 'ڪرم پور' نالي هڪ قصبو آهي. مخدوم صاحب ۽ سيوهڻ جي عالمن سان ملاقات لاءِ مجلسون به ڇمائيندو هو جنهن ۾ علمي بحث مباحثا هلندا هئا.

هڪ دفعي جو واقعو آهي ته مير ڪرم علي خان حاڪم سنڌ جي ڪچهريءَ ۾ مخدوم صاحب ۽ مولوي مير محمد عباسي سيوستاني ۽ ٻيو هڪ علمي مصاحب موجود هئا، حضرات خلفاء راشدين رضي الله عنهم جي خلافت جو سوال مير صاحب وچ ۾ ڪري اڇلايو. سوال جو مقصد هو ته خليفو برحق حضرت علي رضہ هو مگر پوءِ ٻين صحابين زوري خلافت تي قبضو ڪيو. ان تي مير محمد عباسي جواب ۾ صحيح مسلم جي حديث پيش ڪئي ته حضرت رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم وفات واري بيماري وقت بي بي عائشه صديقه کي فرمايو ته: پنهنجي ٻيءُ ابوبڪر صديق رضہ ۽ پنهنجي ڀاءُ کي سڏي وٺ ته هن لاءِ لکي ڇڏيان ڇاڪاڻ جو متان (مونکان پوءِ) ڪو سڏيو سڏ ڪري ته آءٌ مسلمانن جو خليفو آهيان! هوڏانهن الله تعاليٰ ۽ مؤمن ان کان انڪاري آهن ته ابوبڪر کانسواءِ ٻئي جي خلافت الله وٽ پسند نه آهي. مير صاحب ان حديث ٻڌڻ تي سونڌ پائي چيو ته: صحابين کان افضل هر حالت ۾ حضرت علي شاه رضہ آهي. جنهن تي ٻئي هڪ حاضر مجلس عالم جواب ۾ هيئين حديث پيش ڪئي ته: — ما طلعت الشمس و لا غربت علي احد افضل من ابي بڪر الا ان يكون نبيا — يعني پيغمبرن کان پوءِ ابوبڪر کان وڌيڪ ڀلاري ڪنهن ماڻهو تي نه سج اڀريو ۽ نه لٿو آهي. ان تي مير صاحب کي اهڙا لفظ چيا جو ناراضگيءَ سبب مجلس برخواست ٿي وئي. ان کان پوءِ هيٺيون نظم مير صاحب مخدوم مرحوم ڏانهن لکي موڪليو:

Marfat.com

از میر کرم علی خان تالپر

عاقبت یار ، یار خواهد شد　　دل دشمن ، فگار خواهد شد
میخروشی چرا ، تو ای بلبل　　موسم نوبهار خواهد شد
گرچه بلبل به باغ می نازد　　بستهٔ زلف یار خواهد شد
جان من ، در قیامت صغری　　پیش مهدی نثار خواهد شد
نام مشکل کشا علی ولی　　روز محشر، حصار خواهد شد
کرم ،از مهر مرتضی به نجف　　زائر آن دیار خواهد شد

جواب از مخدوم عبدالواحد سیوستانی رح

عاقبت یار ، یار خواهد شد　　دشمنم بی قرار خواهد شد
چونکه دلدار در کنار آید　　هجر هم بر کنار خواهد شد
چون برون آید از نقاب رخش　　عاشق آن دم نثار خواهد شد
دانهٔ اشک در غمش آخر　　گوهر شاهوار خواهد شد
کشتهٔ عشق را ، مگو مرده　　زنده و پائدار خواهد شد
هر که دارد سعادت ازلی　　دوستدار چهار خواهد شد
خاتم چار یار ، صاحب نجف　　از حوادث، حصار خواهد شد
همه اصحاب ، یار یکدگرانند　　دشمن شان، خوار خواهد شد
روز محشر که چون حساب شود　　رافضی شرمسار خواهد شد
میر من گر براه راست رود　　بی گمان رستگار خواهد شد
واحدی گرچه شعر مخفی گفت　　عاقبت آشکار خواهد شد

چيو وڃي ٿو ته سندس شعر هن ريت آشڪار ٿيو جو مير صاحب جي وفات ڪان پوءِ سندس قبر مان دونهون نڪرندو ڏٺو ويو ۽ پير غلام محي‌الدين مجدّدي قنڌاري ان زماني ۾ حيدر آباد مان حج جي ارادي سان لانگهائو ٿيو ان جي دعائن گهرڻ ڪان پوءِ اهو واقعو ختم ٿي ويو .

(مسودات ميان حبيب‌الله سيوستاني)

مخدوم صاحب جو شاعري اگرچه شغل نه هو، مگر سندس بي ڪمالات سان گڏ هو فارسي شعر شاعري جي ذوق ڪان به خالي نه هو.

Marfat.com

حڪيم فتح محمد مرحوم سيوستاني کان نقل آهي ته: ميان محمد افضل مخدوم صاحب جي حاضريءَ ۾ رهندڙ شاگرد، پنهنجي دستخط سان ـ بياض واحدي ـ جي هڪ حاشيه ۾ لکيو آهي ته هڪ رات ننڊ ۾ اٿڻ کندي هڪڙو سڄو غزل نئي طرح پنهنجي تخلص سان چئي ويو، مگر پاڻ اڻين ننڊ ۾ رهيا. هن غزل جو پهريون ۽ پويون شعر هن طرح آهي:

عمر عزيز تو، که به نقش و نگار رفت
نيکو نگاه کن، که ز دستت چه کار رفت

بر **واحدی** درين غم، رحمی نکرد کس
گويا که، اهل رحم همه، زين ديار رفت

مخدوم صاحب جي تصنيفات مان هيٺيان ڪتاب هن وقت به سنڌ جي بعض ڪتبخانن ۾ ملي سگهن ٿا:

١) تحرير المسائل علي حسب النوازل (مشهور بياض واحدي) [١].
٢) حاشيه اشباه و النظائر.
٣) رش الانوار حاشية الدر المختار (اهو ڪتاب ناياب ٿي ويو آهي [٢].
٤) ڪشف الکامن في علم الباطن.
٥) تهديد الغافر في تعذيب الکافر.
٦) تيسير القدير في اضحية الفقير.
٧) القول الجلي.
٨) رساله در ڪسب و توڪل.

١- هنجا خطي نسخا ادبي بورڊ، مدينة العلوم ٻنڌي ۽ مفتي محمد ابراهيم مرحوم ٻلاهي ياسيني جي ڪتبخاني ۾ (ٽن جلدن ۾) آهن. (الرحيم ص ٦٩ ۽ بياض حسام الدين).

٢- مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ حڪيم محمد مراد صديقيءَ جي ڪتبخاني ۾ در مختار جي پهرين جلد جي حاشيه تي 'رش الانوار' جو اختصار اکيل ڏٺو آهي جنهن ٿي هن صاحب 'التماثل' جي حاشين ۾ جا بجا ڇاپيو آهي.

Marfat.com

۹) جبر السكين في تسلية المسكين .

۱۰) تسهيل الصعب .

۱۱) ارشاد الصواب .

۱۲) لطف اللطيف في اعطاء الرغيب .

۱۳) اربعين في رشد الطالبين .

۱۴) اليسر المطلوب .

۱۵) ايضاح العاقبة في طلب العافية .

۱۶) نص السارب في قطع الشارب .

۱۷) رسالہ در عدالت امير معاويه .

۱۸) رسالہ در حرمت دخان .

۱۹) ديوان واحدي .

۲۰) انشاء واحدي ۽ ٻيا . ۱

۱- راقم (حسام الدين) جي ڪتب خاني ۾ هيٺيان رسالا موجود آهن :

۱) اصدق التصديق با فضيلة الصديق: ۱۱۸۹ھ (۲۵ صفحا) ڪاتب نور محمد سيوهاڻي

۲) الازهار المتناثره في الاخبار المتواتره : ۱۱۹۶ھ (متواتر حديثن جو بيان (۲۷ صفحا)

۳) لطف اللطيف في اعطاء الرغيب (۵ صفحا)

۴) مرآة الحلية : اڱارو ۲۵ صفر ۱۱۸۷ھ (حضورجن جو حليو مبارڪ ۴ صفحا)

۵) اربعين في فضل المجاهدين : (مجاهدن جي فضيلت ۾ چاليهہ حديثون ۴ صفحا)

۶) تهديد الغافر بتعذيب الكافر (۱۱ صفحا ڪاتب مظهر الدين)

۷) ارشاد الصواب لمن وقع في بعض الاصحـــاب (حضورجن جي صحـــابن جي حمايت ۾ - ۱۰ صفحا - ڪاتب مظهر الدين)

۸) ڪشف الكامن في علم الباطن: ۱۱۸۵ھ (علم باطن جا ڪي نڪتا ۽ راز - ۱۴ صفحه

۹) تيسر القدير في اضحية الفقير (۴ صفحه)

۱۰) ايضاح الخافية في سوال العافية : (در مختار جي هڪ عبارت جي رد ۾ - ۴ صفحه)

۱۱) طريق السداد في وجوب الاعتداد : (عورت جي عزت جي باري ۾ - ۷ صفحه)

۱۲) انوار الفيوضات الباطنية في امتياز اهل الباطن من الباطنية : ۱۱۹۱ھ (اهل باطن جي امتياز ۾ - ۱۰ صفحه)

Marfat.com

سندس معاصرين مان قاضي محمد شڪارپوري ۽ مخدوم عثمان متعلوي سان بعض فقهي مسائل تي ردڪد ۾ مناظرا رهيا آهن جي تفصيل سان ـ بياض واحدي ـ ۾ مطالعه ڪري سگهجن ٿا.

حضرت استاد مخدوم حاجي حسن الله مون سان بيان ڪيو ته قاضي محمد شڪارپوري ۽ ڪو موحد ماڻهو هو ۽ مخدوم صاحب وري

---

١٣) ازالة الاشتباه في قطع همزة يا الله : ١١٧٩ھ (جهن صفحن جو رسالو يا الله ۾ الف همزو ساقط نہ ٿيندو)

١٤) القول الجلي في تذڪير البغي : (ولم اک بغيا - بابت تحقيق ٢ صفحا)

١٥) جبر التسڪين في ڪسر التنوين : (٣ صفحا)

١٦) تسهيل الصعب في ابيات الڪعب : (٢ صفحا)

١٧) سبط المقال في حل الاشڪال (هن ۾ مخدوم محمد شجاع جي هڪ خط جو جواب ڏنو ويو آهي سنہ ١٢٠١ھ)

١٨) غاية الصراحة في تحريم النياحة : (هن ۾ ميت تي پارن ڪڍڻ کي حرام ثابت ڪيو ويو آهي - ٧ صفحا)

١٩) حسن الفهم و التعقل في جمع الڪسب و التوڪل : ٢٥ ربيع الاول ١١٠٩ (٣٤ صفحا)

٢٠) اربعين رشد الطالبين (٥ صفحا)

٢١) فضائل ربيع

٢٢) اربعين برواية سراج المسلمين .

اهي سمورا رسالا پير جهنڊي جي ڪتب خاني ۾ بہ موجود آهن. انهن کان سواءِ وڌيڪ هيٺيان رسالا بہ ڪتب خاني ۾ آهن :

١) بياض واحدي

٢) مجموعہ رسائل سيوستاني

٣) الاستدراڪ للدوراڪ

٤) البراهين الغرض منع بيع الحر

٥) جودة الطبع في ڪثرة السبع

٦) السبيل الواسطين

٧) النص السارب في قطع الشارب .

خواجه حسن جان سرهندي مرحوم جي ڪتب خاني ۾ (٢٧ رسالن جو) مجموعو ۽ 'بياض واحدي' جو نسخو آهي .

(بياض حسام الدين)

Marfat.com

همیشہ قلندر بادشاه جي قبي تي ايندو ويندو هو .

هڪ دفعو قاضي محمد شڪارپوري مخدوم صاحب ڏانهن طعن طور هڪ خط جي عبارت ۾ لکيو تہ ـعابد الاوثان ميان محمد احسانـ يعني بتن جو پوڄاري محمد احسان . انهي نالي سان بہ مخدوم صاحب کي سڏيندا هئا . مخدوم صاحب کي جڏهن اهو خط پهتو تڏهن سندي ۾ هيٺين ٽڪ لکي موڪليائينس :

نہ تو سرکي پيتي، نہ تــو آئي چٽ
کهين پيو انهن سان، جنهين پيتا مــٽ

چون ٿا تہ جڏهن اهي لفظ قاضي محمد صاحب پڙهيا تڏهن بدن تي لرزو اچي ويس ۽ معافي گهريائين .

مخدوم صاحب کي ٤٧ سالن جي ڄمار ۾ هڪ وڏي ڦرڙي پيدا ٿي، ان جي آپريشن ڪرائڻ سبب سندن وفات ٿي. پنهنجي حياتيءَ ۾ سجاده، فتويٰ ۽ تصوف جو وارث پنهنجي پائٽي مخدوم محمد عــارف کي مقرر ڪيو هوائون. اهو واقعو ١٤ رمضان شريف سنہ ١٢٢٤هہ ۾ ٿي گذريو .

'آفتاب دين بود و باد با رحمت' ۽ 'خاتم العلماء' ١ مان تاريخ جو سال حاصل ٿئي ٿو، رحمةالله عليه رحمة واسعة ٢ .

قطعه تاريخ

از خليفه غلام محي‌الدين سيوستانی

پیر عبدالواحـــد ثـانی نعمـان در جهـان
جنت‌الفردوس بادا جای او انـدر بهشت
چون جنید اندر طریقت همچون نعمان در شرع
چاردهم مـاه رمضـان دار دنیـا را بهشت

١- هن مان ١٢٢٣ سال نڪري ٿو.

٢- هن سوانح لکڻ ۾ مخدومي و محترمي مخدوم حڪيم محمد حسن سيوهاڻي جي ڪتبخاني مان گهڻي مدد حاصل ٿي انہ جنهنڪري سندس شڪرگذار آهيان .
(وفائي)

Marfat.com

او مجدد مائته ثانی، این بود ثانی عشر

فقه را تعمیر کرده چون در در سلک سفت

جستم از هاتف که هان تاریخ وصلش را بگو

آفتاب دین بود و باد با رحمت، بگفت ۱

۱۲۲۴ھ

۹۶- مخدوم محمد عارف سيوستاني

عالم، فاضل، عارف، محمد عارف، بن مخدوم محمد حسن، بن دين محمد صديقي، بن مفتي عبدالواحد پاٽائي رحمۃالله. هن بزرگ ظاهري علوم پنهنجي چاچي مخدوم عبدالواحد سيوستاني -صاحب البياض- وٽ حاصل ڪيا. ان ڪانپوءِ نقشبندي مجددي طريقي ۾ بہ ساڻس بيعت فرمائي. ٽالپرن جي حڪومت هئي. جنهن ۾ هي خاندان شرعي فيصلن ۽ فتاوائن جو مرجع هو. سندس چاچو مخدوم عبدالواحد جڏهن هن دنيا مان سال ۱۲۲۴ع ۾ رحلت فرمائي ويو تڏهن هي بزرگ ئي سندس جاءِ تي صاحب فتويٰ ۽ قضا جو مالڪ مقرر ٿيو. ان ڪانسواءِ مدرسي جو بہ عظيم الشان انتظام رهندو آيو. سندس حياتيءَ ۾ هن بزرگ جا شاگرد هن جي فتاوائن کي جمع ڪندا آيا جو -بياض مخدوم محمد عارف- نالي هڪ وڏو ڪتاب تيار ٿي ويو ۽ سنڌ جي عالمن لاءِ اهو ڪتاب سند طور ڪم ايندو رهي ٿو.

هن جي شاگردن مان مخدوم حاجي فضل الله پاٽائي ۽ خليفو حڪيم غلام محي الدين سيوستاني ۽ سندس فرزند ڪامل امجد مخدوم سيوستاني مشهور ٿي گذريا آهن.

هن بزرگ ۱۲۵۸ھ ۾ هن دار فاني مان انتقال ڪري دار جاوداني ۾ وڃي آرام فرمايو. سندس تاريخ وفات جو مادو هنن لفظن مان ملي ٿو:

رضي الله مجيد عنه

۱۲۵۸ھ

۱- ڪين پنهنجو اولاد ڪونہ هو. ٽي نياڻيون ٿيون ۽ ٽيئي ديني علمن ۾ ڀرپور هيون. مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي ناني صاحبہ ماه بي بي سنڌن مان هڪ ڌيءُ هئي. پاٽ ۽ سيوهڻ جا مخدوم سندن ڀاءُ ميان محمد حسن جو اولاد آهن.

(ارمغان - ۸)

٩٧- محمد عارف شڪارپوري

قوم اعوان، تخلّص 'صنعت' شڪارپور جي مشهور شاعر آخوند صاحبڏنو متخلص به 'صاحب' کان تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ شاعري جي مشق ڪيائين. پهريان هو 'عارف' تخلص ڪندو هو مگر پوءِ پنهنجي استاد جي ارشاد ۽ حڪم موجب 'صنعت' تخلص اختيار ڪيائين. ميان محمد عارف خيمه دوزي يا تنبن ناهڻ جو هنر ڄاڻندو هو ۽ اهو سندس ڌنڌو هو، انهي هنر جي مناسبت تي سندس استاد مٿيون تخلص هن لاءِ موزون سمجهيو.

هن بزرگ جي زندگي بيحد زاهدانه خاموش گذرندي هئي. هو شهرت ۽ نام نمود کان بالڪل پري ڀڄندڙ هو. جنهن ڪري جيڪو به غزل يا قصيدو لکندو هو ته ان کي ڪنهن به ديوان يا بياض جي صورت ۾ جمع نه ڪندو هو پر متفرق نمونـي ۾ ڪاغذن تي لکندو رهندو هو، جنهن ڪري سندس بي شمار ڪلام ائين ئي ضايع ٿي ويو. سندس وفات کان پوءِ باقي رهيل متفرق ڪلام سندس فرزند ميان محمد امين (متوفي ١٢٧٨هه) هڪ ديوان جي صورت ۾ جمع ڪيو، جنهن کي سندس ننڍي فرزند ميان عبدالخالق وڪيل (متوفي ١٣١٦هه) سنه ١٣١٣هه مطابق ١٨٩٦ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو.

ديوان صنعت ۾ ٻه سو سورهن غزل، ١٢ قصيدا ۽ ڪجهه رباعيون مخمس ۽ قطعات وغيره آهن. صنعت جي ڪلام ۾ ڪيتريون ڪماليت جهڙيون صنعتون رکيل آهن. ڪلام بي حد پختو ۽ ڏاڍو رنگين ۽ ايراني شاعرن جي هم پلہ آهي. فرمائي ٿو:

بمکتب آن پسر در خواندن سیپاره شد — مصحف رنگین گل از شوق آن سی پاره شد
تلخ کامیهای مارا کرد آخر کامیاب — از غم تو چارهٔ ورد دل بیچاره شد
بسکه در بزم تماشای رخ پر نور او — همچو تار شمع روشن رشتهٔ نظاره شد
در سواد تیره بختی شد چو میل آمد شدم — تا که 'صنعت' سرمه سا آن نرگس خونخواره شد

Marfat.com

مرحوم 'صنعت' کي آخر ڄمار ۾ گردن ۾ وڏي ڦرڙي نڪري آئي، تمام گهڻا علاج ڪيا ويا مگر فائدو ڪونه نظر آيو. بيماريءَ جي حالت ۾ هي شعر دل تي تري آيس:

مائيم فقط عاشق رخ يار دگر هيچ — داريم در آفاق همين کار دگر هيچ
عشاق بصد شوق چه پيدا و چه پنهان — دارند همه خواهش دلدار دگر هيچ
از رنگ مي حسن تو، در بزم گلستان — گل راست يکي ساغر سرشار دگر هيچ
چون غنچه به لب مهر ادب بودم، ليکن — شوق تو در آورد بگفتار دگر هيچ
از حالت من ديد و گفتند طبيبان — عشق است بهاين دل شده بيمار دگر هيچ
چون به نشد از مرهم ريش غمت اکنون — الماس نهم بر دل افگار دگر هيچ
در خاک، قتيلان فراق تو ز اندوه — دارند بدل حسرت ديدار دگر هيچ
از پيش بحال دل عشاق بلا کام — باشي تو ستمگار دل آزار دگر هيچ

خواهد ز خدا 'صنعت' در عشق تو اي دوست!
خونين دل و ديده: خونبار دگر هيچ

آخر انهيءَ بيماريءَ ۾ ٢ صفرالمظفر سال ١٢٦٦هه جي هن دنيا فاني مان رحلت فرمائي ويو ۽ شڪارپور ۾ امين شاه چشتي جي قبرستان ۾ دفن ٿيو. (ديباچه ديوان صنعت) ١

٩٨- فقير عثمان لاڙڪائي

لاڙڪاڻي ضلع جي سانگين جي ڳوٺ ۾ هڪ واريءَ جي گهر سنه ١١٩٧هه (١٧٧٨ع) ۾ ڄائو. شروعات ۾ ان وقت جي دستور موجب فارسي جي تعليم چڱي طرح حاصل ڪئي. مگر پوءِ سنت تي نوشهري فيروز جي مشهور صوفي مخدوم عبدالحي نقشبندي جي بيعت ڪري

١- تازو ديوان پيهر سنڌي ادبي بورڊ ڇپيو آهي. مرحوم صنعت تي ڏنو راقم الحروف (حسام الدين) جو مقالو ستاره سنڌ ٢٦ اگسٽ ١٩٣٤ع هفته وار پڙهو.

Marfat.com

صوفيانه رنگ ۾ رنگجڻ لڳو ۽ سندس پير پائي فقير خير محمد هيسباڻي بلوچ جي صحبتن انهيءَ رنگ کي وڌيڪ پختو بڻايو ۽ جذبهٴ عشق توحيد ۾ اچي سنڌي زبان ۾ پنهنجي موحدانه عقيدن جو شعر جي صورت ۾ اظهار ڪرڻ لڳو. هو گهڻوئي وقت مرشد جي شهر ۾ رهي ذڪر فڪر جا چلا پچائيندو رهيو ۽ ان کان پوءِ لاڙڪاڻي ۾ گذارڻ لڳو. سندس ڪافين جي ڏاڍي قبوليت ٿي ۽ سمجهدار ماڻهو سندس ڪلام مان روحاني سرور حاصل ڪرڻ لڳا. عثمان فقير جون اڄ تائين ڪافيون ڳايون وينديون آهن پر انهن جي معنيٰ پروڙڻ وارا تمام ٿورا ماڻهو آهن. اسان سندس هڪ ڪافي نموني طور هيٺ ڏيون ٿا:

پهريون پاڻ سڃاڻ — سيڪا صورت پوءِ سڃاڻي.

١) خلق .... صورت سارو — پاڻ وساري ڪر تون نظارو

اهو سڀ آهي ڄاڻ — ڄاڻ وڃائي پوءِ تون ڄاڻي.

٢) گهوٽ آيو تنهنجي گهر ۾ — وفي انفسڪم آهي اندر ۾

منجهه وجود وٺاڻ — طرف ٻئي تون ڇو ٿو تاڻي.

٣) ڪثرت نالو تنهنجو ناهي — اها ذات اصل جيڪا آهي.

سا تان توئي ساڻ — آءٌ وڃؤن تون ڇو ٿو آڻي.

٤) پير مغان 'عثمان' اهوئي — بي خود جام پياري جوئي

مئي ڏئي مهراڻ — موج الاهي پوءِ تون ماڻي.

عثمان فقير ٽالپرن جي حڪومت جو سمورو دور ڏٺو هو ۽ برابر مٿي صديءَ کان وڌيڪ ڄمار حاصل ڪري سنه ١٢٧٦هه (١٨٦٠ع) ۾ چڳيلائي جي حالت ۾ هن دنيا فاني مان لاڏاڻو ڪري ويو. سندس وفات تي فقير خير محمد هيسباڻي هيٺيون شعر خطاب ڪندي چيو آهي، جنهن ۾ مختصر انداز ۾ سندس صوفيانه زندگي جو ذڪر ڪيل آهي:

Marfat.com

١) عثمان عاشق ، آفرين ! - پنهنجو جسم پروانو ڪيئي
طالبن جي طور ۾ - نالو پنهنجو نيشان ڪيئي
٢) غازي ڪنيئي وڪ واه جو - سانگو رکيئي نہ سر ساه جو
توکي ذوق وجه الله جو - تو ٿي نفي سامان ڪيئي
٣) غازي ٻوليءَ گنوريا گوهر - ٻڌي عاشقن ڪي ٿيو اثر
اهڙو رهيو سالڪ سڏر - وه ! درد جو اعلان ڪيئي
٤) خوش خير محمد يار جو - هُيڙو ٻڪي تنهن پار جو
عاشق هئين الله جو - آذري وڃي آشان ڪيئي

٩٩- سيد عبدالرحمان سنڌي

موحد تخلص ، هڪ وڏو صوفي عارف ڪامل هو ، هو سنڌ مان هجرت ڪري وڃي (يو-پي) هندستان ۾ رهيو ۽ اتي خلفن ۽ مريدن جو هڪ حلقو قائم ٿي ويو . سندس وفات کان پوءِ سيد صاحب جي ڪرامات ۽ حالات بابت سيد صاحب جي خلفي مولانا نور الله بجهڙانوي (ضلع مراد آباد) هڪ ڪتاب - انوارالرحمن لتنوير الجنان - لکيو آهي جو نولڪشور ڇاپخاني لکنو ۾ ڪنهن وقت ڇپجي چڪو هو .

انهيءَ ڪتاب ۾ سيد صاحب جي اصل وطن بابت هيٺينءَ ريت لکيل آهي :-

”بدريافت معلوم شد که وطن مالوف قطب زمان حضرت مولانا شاه عبدالرحمن قدس سره العزيز گوٺ مخدوم مولانا عبدالحکيم قدس سره متعلقه مبارک پور محال روپاه متعلقه شکارپور بود ، که الحال در عمل بلوچان سنده است .“

يعني تہ حضرت مولانا عبدالرحمن جو اصل وطن شڪارپور تعلقي جي مبارڪ پور جي پرسان عبدالحڪيم جو ڳوٺ آهي ۽ انهيءَ

Marfat.com

علائقي کي روپاه سڏيو ويندو آهي جو هن وقت بلوچن (ٽالپرن) جي حڪومت هيٺ آهي ۔

اصل سيد عبدالرحمان جو ڏاڏو عرب شاه نالي عرب کان سنڌ ۾ روپاه جي پرڳڻي ۾ اچي رهيو ۽ ڪنهن چڱي گهراڻي مان شادي ڪيائين جنهن مان ڪيس ٻه فرزند پيدا ٿيا :

۱) سيد محمد

۲) سيد دين محمد

پهريون لاولد فوت ٿيو ۽ پوئين سيد دين محمد کي ٽي پٽ ڄاوا:

۱) سيد حسن محمد

۲) سيد يار محمد

۳) سيد حسين محمد

يار محمد جو اولاد محمد اڪرم ٿيو جو شاه عبدالرحمان جي وفات کان پوءِ هندستان ۾ اچي رهيو ۔ باقي پهرئين سيد حسن محمد مان ٻه پٽ پيدا ٿيا :

۱) سيد شيخ محمد

۲) سيد علم الهدايٰ ۔

هن سيد علم الهديٰ کي فرزند ٿيو هو، جنهن جو نالو محمد حسن هو ۽ انهيءَ محمد حسن جو فرزند سيد عبدالرحمان موحد لکنوي آهي۔ اهڙيءَ طرح سيد شيخ محمد جو فرزند مخدوم مولانا عبدالحڪيم ٿيو جو حضرت موحد جو سوٽ، استاد ۽ مرشد پڻ هو ۔ مولانا عبدالرحمان موحد ۱۱۶۰ھ ۾ تولد ٿيو ۱۲۰۵ھ ۾ حج جو سفر ڪيائين ۔ ۱۲۰۶ھ ۾ وطن واپس اچي مولانا سيد عبدالحڪيم کان ـ محمديه سلسلہ ـ ۾ بيعت ڪيائين۔ ۱۲۰۷ھ ۾ اجمير ۽ جي پور، الور، ريواڙي مان ٿيندو دهليءَ ۾ پهتو ۔ دهليءَ ۾ شاه محمد عظيم خليفه مولانا

Marfat.com

فخرالدين جي صحبت ۾ سلسله نظاميه چشتيه ۾ داخل ٿي خلافت حاصل ڪيائين . دهليءَ مان گهمندي ڦرندي امروه ضلع مراد آباد ۾ اچي پهتو ، جتي شاه عبدالباري جي خانقاه تي برابر ٦ مهينا رهيو پيو هو . امروه ۾ خليفو غلام غوث قادري ۽ مولوي حنيف الله صاحب نقشبنديءَ سان سندس صوفيانه صحبتون رهيون ۽ ان کان پوءِ هو لکنو وڃي رهيو .

شاه عبدالرحمان موحد سنڌي جي ارادت جو حلقو تمام وسيع هو ، خصوصاً يوپي علائقي جا علماء ، شعراء ۽ امير تمام گهڻي انداز ۾ سندس مريد ۽ خليفا هئا . – انوارالرحمان – ۾ سندس خليفن جا هيٺين ريت نالا ڏيکاريل آهن :

۱) فتح علي شاه ولد محمد فاضل خان فتحپوري اميٺي ،
۲) پنو خان ولد رحمت خان لکنوي ،
۳) خواجه محمد شريف ولد خواجه سيد سلطان الدين محمد ،
۴) مولوي ابوالحسن ولد شيخ رياض احمد ردولوي ،
۵) حرمت خان افغان جهان آبادي ،
٦) مولوي امير علي شاه ولد شيخ محمد بخش .

هي بزرگ، احمد معروف به ملا جيوڻ مصنف – نورالانوار – ۽ – تفسيرات احمدي – جي اولاد مان هو . اهو ملا جيوڻ حضرت اورنگزيب عالمگير جو استاد ۽ پنهنجي وقت جو نامور عالم هو .

مولوي امير علي برابر ۷ سال مولانا سنڌي جي خدمت ۾ فيض حاصل ڪري ۱۲۴۲ هه ۾ خلافت حاصل ڪيائين . اهو اسلام تي جان ڏيندڙ ۽ وڏو مجاهد صوفي هو . جيئن ته فيض آباد (اجوڌيا) ۾ هڪ مسجد تي تڪرار ٿي پيو ، اوده جو نواب هندن جي طرفداريءَ ۾ هو. مولانا امير علي مسجد ڇڏائڻ لاءِ مجاهدين جي ٽولي ڪاهي

Marfat.com

مسجد جي آزاديءَ لاءِ اڳتي وڌيو جنهن ۾ شهيد ٿي ويو. مولانا امير علي جا پڻ ڪيترا باڪمال خليفا ۽ مريد هئا.

۷) حضرت امان‌الله جوڏپوري

۸) شيخ محمد قاسم ديبالپوري

۹) مرزا عبدالشڪور بيگ لکنوي

۱۰) مرزا صادق بيگ دهلوي

۱۱) مولوي نورالحق بن مولوي عبدالحق بهاري

۱۲) مولوي محمد يعقوب بسالوي

۱۳) مولوي سيد امانت علي نيشاپوري

۱۴) مولوي حاجي سيد يوسف علي قنڌاري

۱۵) شيخ حمايت الله لکنوي

۱۶) مولوي غلام محمد صاحب فائق اميٺوي

۱۷) سيد محمد آصف خيرآباديءَ

۱۸) حاجي قدرت‌الله گوپاموي

۱۹) مرزا حسين بيگ لکنوي

۲۰) شاه حسين بخش خان شاڪر فرخ آبادي

۲۱) قاضي عبدالڪريم بن محمد مقيم بريلوي

۲۲) مولوي سيد خيرات علي الهآبدي

۲۳) مولوي محمد اڪرم مينائي لکنوي

۲۴) شاه محمد غوث اميٺوي

۲۵) مرزا ڪلن بيگ مهونوي

۲۶) مولوي شمس‌الدين بن مولوي امانت علي مراد آبادي

۲۷) شيخ عزيزالله ڪرسوي

۲۸) مولوي حميدالدين مهونوي

۲۹) مولوي مجيدالدين مهونوي

Marfat.com

٣٠) محمد حسين خان بن محمد خان قنڌاري لکنوي

٣١) حاجي غلام محمد اورنگ آبادي

٣٢) شيخ امام علي صفي پوري

٣٣) شيخ ڪريم بخش صفي پوري

٣٤) ڪريم خان ڀوپالي

٣٥) انور شاه خان ولد احمد خان ڪوروائي

٣٦) مولوي امام علي مينائي لکنوي

٣٧) تاج‌الدين احمد بن برهان‌الدين احمد صديقي بلگرامي

٣٨) مولوي لطف علي بن مولوي نثار احمد ردولوي

٣٩) مولوي قدرت علي ردولوي

٤٠) ڪريم داد خان افغان صفي پوري

٤١) اسدالله بن تاج محمد لکنوي

٤٢) حڪيم خيرات علي بن شيخ امان علي قائم گنجوي .

حضرت موحد سنڌي جي خليفن مان شاه حسين بخش شاڪر فرخ آبادي هڪ وڏو باڪمال گذريو آهي، جنهن جي تصوف جو سلسلو اج تائين جاري آهي . هن بزرگ جو فرخ آباد ۾ ڏاڍو نالو آهي ۽ سندس فيضيافتن مان هڪ بزرگ طالب حسن تخلص ’مجيب‘ به ٿي گذريو آهي ، جنهن جي يادگار ۾ فرخ آباد جي هڪ نوجوان مسٽر حفيظ مجيبي فرخ آباد مان مجيب نالي هڪ هفتيوار اخبار به جاري ڪئي . انهيءَ اخبار جي ٢٠ جون ١٩٣٧ع جي هڪ اشاعت ۾ ’نذر عقيدت‘ جي عنوان سان هڪ نظم شايع ڪئي جنهن ۾ شاعرانه انداز ۾ حضرت موحد سنڌي کي هيٺين ريت خطاب ڪيل آهي :

گوہر بحر ولایت در درج عرفان — واقف راز خفی ی شه عبدالرحمن

ای موحد لقب و آئینۂ حب نبی — سندھ سے تا بہ اودھ آپ کا [illegible]

Marfat.com

لکھنو سے یہ ضیا آپ کی پھیلی ھرسو فرخ آباد کو شاکر سا ملا جان جہان
ہے جمال آپ کے پرتو کا مجیبی گلشن آپ کا خلق درخشان ہے یہان نور فشان

مولانا عبدالرحمان موحد سنڌي ١٢٤٥ھ ۾ لکنو ۾ وفات ڪئي. سندس وفات تي مولانا نورالله بچڙايوني ھيٺين ريت تاريخ وفات منظوم ڪئي آھي:

ای دریغا که چرخ ظلم آئین دشمن جان اهل علم و یقین
آفتاب سپهر وحدت را گوهر نسخهٔ طریقت را
کرد مخفی ته نقاب زمین ساخت پنهان ز چشم ظاهر بین
شه پوشیده صورت تجرید رفت از دهر معنی توحید
شرح این ماجرا همی گویم چهره از آب دیده می شویم
شه ملک هدایت و عرفان عبدالرحمان صاحب ایقان
شده گلگشت ساز باغ نعیم گشت داخل بذات ملک ندیم
بادم واپسین خفی و جلی بود روشن ''افوض امری''
چون ارادت سرشت نورالله از ''افوض'' گرفت تا ''الله''
بکرامات شیخ دین پرور یافت از سال ارتحال خبر
گوهر مغفرت نثارش باد شاهد قرب هم کنارش باد

ھن نظم جي پوئين حصي ۾ اشارو آھي ته قرآن شريف جي آيت 'افوض امري الي الله' جو ابجد سان حساب ڪيو ويندو ته سال وفات جو يعني ١٢٤٥ھ نڪري ايندو.

١٠٠- مولوي عبدالرحمان نبي آبادي

نبي آباد تعلقو ڳڙھي ياسين ۾ ھڪ واھڻ آھي. ھي بزرگ نديءَ چمار ۾ انھيءَ ڳوٺ جي زميندارن جي خواھش سان اچي مقيم

١- ھي مضمون مولانا وفائي توحيد ۾ ڇاپيو آھي ۽ ساڳيو مضمون اگرا الھ آباد جي رسالي "ھندستاني" ۾ ڇپيو ھو.

Marfat.com

ٿيو . مولوي واليڏنه ڀنڀي ديري واري وٽان ۽ مولوي محمد مبارڪ جنده ديري وٽان علم حاصل ڪيائين . ڪجهه متيان ڪتاب خليفه محمد يعقوب همايوني وٽان به پڙهيو . جدا جدا فقيرن وٽان قادري طريقي ۾ شغل حاصل ڪيائين . آخر ۾ مخدوم پير بخش محمد پوري وٽان خلافت ۽ اجازت مليس. ترڪ ۽ توڪل سان سمورو وقت حياتيءَ جو گذاريندو رهيو ۽ ڪتابن جو هڪ وڏو ذخيرو پنهنجي قلم سان لکي جمع ڪيائين جنهن مان ڪيترا ڪتاب اڄ تائين راقم فقير دين محمد وفائي وٽ موجود آهن .

هو بزرگ سنڌي زبان ۾ چڱو شاعر هو ۽ فارسي ۾ به ڪجهه ڪلام اٿس . عمليات ۽ تعويذات ۽ طب جو وڏو ڄاڻو هو ۽ انهن فنن تي جدا جدا رسالا لکيا اٿس . پنهنجي گرد و نواح ۾ ڪافي اثر ۽ رسوخ وارو بزرگ هو ۽ معتقدين جو حلقو تمام وسيع ٿي رهيو هو ته ان حالت ۾ ٦٣ ورهن جي ڄمار ۾ ١٣٠١ هجري ۾ هن دنيا فاني مان وفات فرمائي ويو ۽ پوٽنان نرينه اولاد ڪانه ڇڏي ويو ۽ اسان سندس ياڻنيا هن جي ياد کي تازو رکڻ لاءِ دنيا ۾ موجود آهيون . رحمةالله عليه رحمة واسعة .

١٠١- قاضي علي محمد تخلص فقير

ٺٽي جي قاضي خاندان مان مشهور فارسيءَ جو شاعر مخدوم محمد ابراهيم خليل نقشبندي ٺٽوي جو مريد ۽ شاگرد . سندس ڪلام اخبار - مفرح القلوب - ڪراچي ۽ سندس پاٽ قاضي غلام علي تخلص جعفري١ جي بياضن ۾ معائني مان گذريو٢ ، نمونه ڪلام فارسيءَ جو

١- احوال ڏسو تڪمله ص ١١٢ ١٢٦ (متوفي ١٣٠٣هه) بن قاضي يحيٰي ثالث (١٢٥٨هه) بن قاضي محمد حسين (١٢٥٠هه) بن قاضي محمد يحيٰي ثاني (١١٨٨هه) بن قاضي محمد محفوظ اول (١١٧٣هه) بن قاضي محمد يحيٰي اول (١١٣٧هه) بن قاضي محمد حسين اول (١١٠٧هه) بن قاضي علي محمد اول (آخر عهد جهانگير تا اوائل عهد شاه جهان) بن قاضي شيخ محمد فريد اول (عهد ميرزا جاني بيگ) بن شيخ قاضي محمد اڇي هروي (٩٦٣)

٢- راقم الحروف (حسام الدين) جي ذخيري ۾ قاضي صاحب جي هٿ اکرين بياض موجود آهي جنهن مان تڪمله ۾ انتخاب ڏنو ويو آهي .

Marfat.com

هيٺ ڏجي ٿو :

ای بنقد دل خریدارت نه من ، صد همچو من
جان فروش حسن بازارت نه من ، صد همچو من

ای شهید لعل خونخوارت نه من ، صد همچو من
مبتلای خال رخسارت نه مـن ، صد همچو من

کشتهٔ تیـر نـگاه و تیغ ابـرویت ، بسی
درد منـد چشم بیمارت نه من ، صد همچو من

در هوایت روز و شب ورد زبان دارد فقیر
ای به نقد دل خریدارت نه من ، صد همچو من

قاضي مرحوم خميس ڏينهن غره رمضان ۱۳۰۶ھ ۱ ۾ هن دار فاني مان لاڏاڻو ڪيو ، سندس شاگرد مير غلام مرتضيٰ شاه مرتضائي ٺٽوي سندس وصال جي تاريخ هيٺين مصرع مان ڪڍي آهي :

مرتضائی چون ز هاتف جست سالش، گفت زود
با سر اشکم بخوانی وا دریغا بی حساب
۱۳۰۶ھ

قاضي احمد متعلوي سندس تاريخ وفات هيٺين ريت فرمائي آهي .

زین دار شد دریغا ، مقبول حق ممجد ،
سر دفتر شرافت ، قاضی علی محمد

زو عز و شان و شوکت و زو فضل و زو بلاغت
خوش خلق، خیرخواه خلق خدای اوحد

یوم الخمیس غـره شهر صیام نـاگـه
لبیک گفت داعی حق را بقول اشهد

جان و دل عزیزان از سوز ماتمش سوخت
از سوز فرقت او هی سوخت جان احمد

۱- ۳- رمضان (تکمله ص ۴۹۲)

Marfat.com

پرسیدم آندم سال ارتحالش از دل
با گریه و گداز، و آه و فغان بی حد
از روی حال واقعه، فرمود هاتف آنرو
۳۲ جنت نمود جائی قاضی علی محمد[۱]
۱۳۰۶

۱۰۲- مولوي عبدالرحمان سکري

هي بزرگ شريعت جو پائبند ۽ بي نفس درويش هو. نئين سکر جي شروع آباد ٿيڻ وقت پنهنجي والد مولوي ڪمال الدين سان گڏجي بلوچستان مان اچي درياه بندر تي رهيو. سنڌ جي مشهور عالم مولانا خليفه محمد يعقوب همايونيءَ کان ديني علومن جي دستاربندي ڪيل هوس ۽ نقشبندي طريقي ۾ خواجه عبدالقيوم صاحب مجددي قندهاري جو بيعت ٿيل هو. هو هڪ وڏو مهمان نواز هو، جنهنڪري ڪيترا ئي مسافر وٽس اچي سندس دسترخوان تان نصيب حاصل ڪندا هئا. هن بزرگ جي هٿ تي ڪيترائي هندو اسلام ۾ آيا ۽ بعض حالتن ۾ مٿس انهيءَ سلسلي ۾ مقدما به قائم ٿيا، پر هو نهايت صبر ۽ استقلال سان انهن حالتن کي منهن ڏيندو رهندو هو. شروع زماني ۾ درس به ڏيندو رهندو هو پر پوءِ درس جو شغل ترڪ ڪري فقط خلق خدا جي خدمت ۾ لڳو رهيو.

مولانا عبدالرحمان جي پوٽي مولوي غلام محمد بيان ڪيو ته روهڙيءَ جو فقير قادر بخش 'بيدل' به مولانا عبدالرحمان مرحوم جو شاگرد هو. هڪ ڏينهن فقير قادر بخش 'شرح جامي' جو درس وٺي رهيو هو ته اوچتو 'عشق' جو لفظ اچي ويو، جنهن تي فقير 'بيدل' کان اکين مان ڳوڙها ڪري اچي ڪتاب تي پيا. مولانا کي عرض

۱- ڏسو مفصل احوال تڪمله ص ۴۹۰-۵۰۹ ۽ نسب نامه مقابل ص ۱۱۷

Marfat.com

ڪيائين تہ : سائين منهنجا! عشق جو لفظ تہ زمين آسمان کان بہ وڏو نظر اچي ٿو مون کي اهو بس آهي، هاڻي پڙهڻ نٿو پڄي سگهيم!

مولانا عبدالرحمان جون ملاقاتون اڪثر ڪري حضرت مولانا تاج محمود صاحب قدس سره امروٽيءَ سان بہ رهيون ۽ مخدوم محمد صاحب مجذوب سيوهاڻيءَ کان بہ ڪجهہ پرايائين . مولوي عبدالقادر قاسم پوري سان گهڻيون ملاقاتون رهيس. پير سيد حزب الله شاه پاڳارو رحہ سندس گهڻو احترام ڪندو هو .

مولانا مرحوم ۲۳- شوال ۱۳۱۴ هجريءَ ۾ طاعون جي بيماريءَ ۾ سٺر ورهن کان بہ وڌي ڄمار حاصل ڪري وفات ڪري ويو (رحمة الله عليہ) . مولوي محمد صالح مرحوم ساڪن ڳوٺ ڏڪڻ ضلع سکر هيٺين ريت سندس مرثيه تاريخ لکيو آهي :

صاحب فيض و کرامت ، عارف قطب زمان
مولوی عبدالرحمن شيخ اسلام جهـان

وارث سجادهٔ حضـرت رسـول ذوالکـرم
شيخ اکمل ، فخر علماء ، عارف عالی مکان

در جهاد نفس وشيطان، عمر خود را کرد صرف
در سرائی باغ جنت شد خرامان چون شهان

سال تاريخ وصالش جست صالح از خرد
صورت تاريخ وصلش ، اينچنين کرده بيان

بيست و سوم از مه شوال ، شب آدينه بـود
کان گهر در گنج دان خاک لحد شد نهان

باز از سال وصـالش اينچنين داده خبر
مجتهد دوران دور زمانه رونق اسلاميان (؟)

۱۳۱۴ ھ

۱۰۳- آغا عبدالرحيم مجددي منغلوي

بن شاه ضياءُالحق مجددي قنڌاري . هي بزرگ صاحب ڪمال ۽

Marfat.com

فيض ۽ سعادت کان مالا مال هو . ظاهري علوم قندار ۾ تحصيل ڪيائين ۽ پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ صاحب سجاده ٿيو . حج جي سفر تي ويڄڻ وقت سنڌ مان گذر ٿيس ته ان وقت ڪيترا ماڻهو ڪائونس فيضياب ٿيا . افغانستان ۾ جڏهن دوست محمد خان جو خاندان زوال پذير ٿيو ۽ امير عبدالرحمان حڪومت سنڀالي ، ان وقت خواجه آغا عبدالرحيم سنڌ ڏانهن هجرت ڪري آيو ۽ مٽيارين جي ساداتن جي استدعا تي اتي اقامت ڪيائون. سوين اهل علم وٽن بيعت ٿيا ۽ نقشبندي طريقي کي رواج ڏياريائون . قاضي هدايت الله متعلوي ۽ - جو سندن فيض يافتن مان هو - سندن ذڪر هيٺين القابن سان ڪيو آهي :-

’ اسان جو مرشد احمد قيومي مقامن جو عارف، مجددي ۽ معصومي طريقن جو واقف. حضرت امام رباني مجدد الف ثاني جي اولاد پاڪ نهاد جو ڏئل، فاروقي اصل جو موچارو فرع سڳورو هئل . محبوب خداوند عظيم ، مقبول جناب رسول ڪريم . حضرت آغا صاحب خواجه حاجي ميان عبدالرحيم سرهندي فاروقي مجددي نقشبندي قدس الله سره ، جو جناب ولايت ماب حضرت اميرالمومنين حضرت علي مرتضيٰ ڪرم الله وجه کان اويسي هو ، ڪمال تڪميل جي نسبت ان، مولي المومنين جي مزار مقدس تان حاصل ڪئي هئائين . حضرت ولايت ماب جي فيض بخشش ۽ انوارن ، اسرارن جي پالوٽن، ولايت ۽ ڪرامت جي خلعتن، ۽ بي بها نعمتن سان مالا مال ۽ سيراب ۽ ڪامياب ٿيل هئا .
(ڪواڪب السعادات ج ۴ ص ۳۲)

قاضي هدايت الله مرحوم آغا عبدالرحيم قدس سره جي حالات ۽

Marfat.com

مناقب تي جدا ـ رسالو ـ بہ لکيو آهي جنهن ۾ سندس ڪشف ۽ ڪرامات جو بيان ٿيل آهي •

هن بزرگ سن ١٣١۴هہ ۾ هن دنيا فاني مان رحلت فرمائي ملاء (اعلي) جي جاعت سان وڃي لاحق ٿيو • سندن وفات تي ان وقت جي شاعرن ڪيترا قطعات لکيا آهن ، جن مان ڪي مختصر طور هيٺ ڏجن ٿا :-

از علامہ سيد اسدالله الحسيني :

قطب رحمان حضرت عبدالرحيم	شمس عالم مظهر رشد و هدا
زد فدا سال وصالش را رقم	ڪعبۂ انوار فخر اوليا

١٣١۴ھ

آخوند يار محمد فائق متعلوي هيٺين مصرع مان تاريخ حاصل ڪئي :

دام فی روح و جنات نعيم

١٣١۴ ھ

سيد غلام محمد شاهہ گدا :

مرشد وهاب ، هادی خلق ! گفت

١٣١۴

حافظ حامد تکڙائي :

مرشد هادی ، ولی مقتدا ، قطب زمان

١٣١۴ھ

ازان سواء مولوي عبدالڪريم درس ۽ حضرت بزرگ محمد سعيد لواري جاہ آغا صاحب جي وفات تي ڏکها مرثيا آهن •

متيارين ۾ پنهنجي حويليءَ جي لڳ دفن ٿيل آهن ، جتي سندن فرزند ۽ سجاده نشين آغا عبدالحليم جان رحہ متن سال ١٣١٩ ھ ۾ عظيم الشان گنبد بنايو ، جنهن جي بناء جي تاريخ سيد غلام محمد شاه گدا هيٺين ريت لکي آهي :

Marfat.com

این روضه که هست عجیب و غریب — رشک خلد برین به نقش و نگار
گفت سید گدا سن تعمیر — قبهٔ زر نگار و رشک بهار

۱۳۱۹ھ

۱۰۴- مولانا عبدالغفور همايوني

ولد مولوي خليفه محمد يعقوب همايوني۱ پنهنجي والد وٽان علم حاصل ڪندو رهيو. ۱۴ سالن جي ڄمار جو ٿيو ته سندس والد بزرگ وفات فرمائي ويو. ان وقت مولانا همايوني - شرح جامي - جو - حاشيو عبدالغفور - پڙهندا هئا. بعد ۾ باقي ڪتاب مولانا سلطان محمود صاحب سيت پوري سندن خدمت ۾ رهي پورا ڪرايا. ۽ اهو مولانا سلطان محمود سندن والد خليفي صاحب جو شاگرد هو.

مولانا همايوني جي سموري ڄمار درس تدريس ۽ فتويٰ ڏيڻ ۾ گذري. بلوچستان ۽ شمالي سنڌ جو، پنهنجي وقت ۾ مرجع فتاويٰ ۽ مرجع علماء هو. ڪابه فتويٰ يا تحرير تيستائين قبوليت جي نظرن سان نه ڏٺي ويندي هئي، جيستائين هن بزرگ جا منس دستخط نه هوندا هئا. پنهنجن همعصرن مان مولانا حاجي حسن الله صديقي پاٽائي ۽ مولانا ارشاد حسين رامپوري ۽ مولانا پير سيد رشدالله صاحب العلم سان وڏا وڏا تحريري منظرا ٿي گذريا. هن بزرگ جي تحريرن جو جو مجموعو

۱) - فتاوي همايوني.

۱- بن محمد مبارڪ ذات پيچوهو ابڙو (جدا احوال اچي رهيو آهي) تلاٽ جو شهر جهت سندن اصلي ڳوٺ هو محمد يعقوب پاڪناڙي جي شهر ڪنڌي ۾ مولانا عبدالحليم وٽ (شاگرد مولانا قاضي محمد ابراهيم سيوهوري ۱۲۵۰ھ - ذڪر الرحيم ص ۸۲) جي مدرسي ۾ تحصيل ڪئي (۱) محمد يعقوب ۽ سندس استاد [illegible]

۱- مولانا سڄي زندگي مجرد رهيا. رهڙيءَ ۾ لينس دون پل جي ڇيڙي تي مزار موجود آهي، جنهن کي مولانا عبدالحليم پکي واري جي مزار سڏيو وڃي ٿو راقم الحروف (حسام الدين) ان جي بارها زيارت ڪئي آهي.

Marfat.com

جيِ ناليِ سان شايع ٿي چڪو آهي جو عوام ۽ علماء وٽ قبوليت جو درجو رکي ٿو ·

حضرت همايوني صاحب تصوف ۽ طب ۽ تاريخ جو بہ ماهر هو ، شماليِ سنڌ جو امير طبقو سنڌس معتقد ۽ مريد رهيو ·

فقير جامع تذڪره جون طالب علميءَ جي زماني ۾ مولانا همايوني سان ڪيتريون ملاقاتون رهيون. گوشه نشين رهندو هو ، در تي دربان

☜ مولانا عبدالحليم مير نصير خان والي قلات جي زماني ۾ ڪنڊي مان هجرت ڪري جيڪب آباد جي ويجهو 'آباد' ڳوٺ ڪي اچي مسڪن ڪيو. ڪجهه وقت بعد همايون جي زميندار غازي خان سومري ۽ مسوخان سڏايي جي عرض ڪرڻ تي همايون ۾ اچي مستقل اقامت اختيار ڪئي ۽ استاد شاگرد گڏجي مدرسو کوليو ۽ تعليم ڏني ترويج ڪيائون . عبدالحليم (١٢٥۴ھ) ۾ وفات ڪئي ، جنهن بعد خليفو محمد يعقوب صدر مدرس ٿيو . خليفي محمد يعقوب صاحب ١٢۵٣ھ (١٨٣۵) ۾ همايون ۾ جامع مسجد ٺهرائي جنهن جيءَ تاريخ آهي :

بهر تاريخ بنائي پاس او گفت حافظ : ثاني بيت الحرام

مولانا عبدالغفور ١٢٦١ ھ ۾ تولد ٿيو ۽ پاڻ خليفي صاحب ١٢٧٣ھ ۾ وفات ڪئي . تاريخ — چراغ دو جهان — سان نڪري ٿي ·

خليفي صاحب جي شاگردن سان هيٺيان ناميارا عالم سنڌ اندر شهرت جا صاحب ٿيا :

١) مولانا محمد هاشم پاسينوي (ڏسو مهراڻ ١٩۵٧ ص ۵٣)

٢) مولانا حسن الله پاٽائي .

٣) مولانا عطاءُالله فيروز شاهي (وفات ١٣٢۵) (ڏسو مهراڻ ١٩۵٧ ص ٦١)

۴) مولانا عبدالقادر پهنواري

۵) مولانا عبدالرحمان سکر وارو

٦) مولوي عبدالستار رستم وارو

٧) مولوي عبدالغفار خانگڙھ وارو

٨) مولانا نور محمد شهدادڪوٽي (١٣٠٦-١٢٩٦) (ڏسو الرحيم ص ٨٦ ۽ مهراڻ ١٩۵٧ ص ٢١) مولانا اسروٽي مولانا عبدالقادر پهنواري واري جو شاگرد هيو .

(تلخيص الرحيم ص ٨۴ - ٨٦)

Marfat.com

ٻيٺل هوندو هو، واري سان اجازت موجب ماڻهو زيارت يا ملاقات لاءِ ويندا هئا، ڪڏهن به ڪنهن کي هٿ نه ڏيندو هو. قلم يا ڪتاب کي به چادر اندران هٿ ۾ جهلي پوءِ ڏسندو هو. تمام گهٽ ڳالهائيندو هو. سواءِ پڇڻ جي ڪنهن به شئي جو جواب ڪونه ڏيندو هو، نماز جو ايترو گهڻو پابند ڪونه هو ۽ نه وري ڪنهن ماڻهوءَ کي از خود نيڪ يا بد ڪم کان روڪيندو هو. جنهن ڪري ڏي سندس حياتيءَ ۾ ڏي همايون جي شهر ۾ ٻيڊيني تمام گهڻي وڏي ويل هئي.

چوندا هئا ته مولانا همايوني کي حضرت رسول الله صلي الله عليه وسلم خواب ۾ هٿ ملايو آهي تنهن ڪري ٻئي ڪنهن کي به ڪيس هٿ ڏيڻ روا نه آهي. مگر اها ڳالهه غلط آهي. مون کي حڪيم مولوي عبدالرزاق ترائي (واري)۱ بيان ڪيو ته مولانا همايوني کان مان پاڻ پڇيو

۱- ترائي جو ڳوٺڙو تعلقي ڳڙهي ياسين ۽ رتيديري جي سرحد تي آهي، منهنجي ڳوٺ ٻهمڻ کان ٦ ميل اتر طرف ٿيندو. قاضي عبدالرزاق مرحوم جو صاحبزادو قاضي محمد رفيق منهنجو رفيق ۽ زمين جي ڪمن ۾ مددگار هيو. قاضي محمد رفيق پنهنجي والد بزرگوار جو حال هن ريت لکيو آهي :- والد مرحوم جي ولادت جو سال معلوم نه آهي، باقي پاڻ وفات ڪيائون ته ان وقت سندن عمر ٦٠ ورهيه ٻي چيائون. پاڻ ابتدائي تعليم پنهنجي والد بزرگ وٽ ورتائون ۽ پوءِ جنڊي ديري ۾ مولوي محمد حسين پنهور صاحب وٽ ۽ پوءِ همايون شريف ۾ بزرگ عبدالغفور صاحب وٽ به تبرڪ طور آخري سبق وٺي فارغ التحصيل ٿيا ۽ حڪمت جو فن پنهنجي والد بزرگوار وٽ سکيا ۽ پوءِ تجربي ۽ خداداد برڪت سان حڪمت ۾ نمايان ترقي ڪيائون. پاڻ حج بيت الله جا ٣ دورا ڪيائون ۽ هر دفعي اڪثر ايام مڪي ۽ مديني شريف ۾ قيام ڪندا هئا ۽ اتان جي ڪن بزرگن جو راضپو به حاصل ٿيو. ٽين پهريائين هڪ فرزند تولد ٿيو جو صغر سن ۾ ئي فوت ٿيو، وري هڪ نياڻي ۽ ان کان پوءِ عاجز (قاضي محمد رفيق) پيدا ٿيو. سندن مزار ترائي ۾ آهي. سندن شاگردن سان مولوي خادم حسين (والد مولوي نذير حسين جلالي هاري ليڊر) جو اسم گرامي نمايان رهيو ۽ سندن صحبت بزرگ همايوني سان ڏاڍي هئي. سندن درس جي نصاب ۾ حديث جو حصو گهڻو هيو ۽ فقه ۾ استاد زمان هئا، پاڻ کي علم جفر به گهڻو ايندو هين ۽ ان تي

Marfat.com

تر: اوهان جو هٿ حضرت رسول‌الله سان ملايل آهي ڇا؟ هائي ٻين کي

☜ عمل ڪونہ ڪندا هئا، بلڪ ٻين کي بہ جفر ڪان منع ڪندا هئا. پاڻ کي حرمين شريفين مان ڪنهن عامل بزرگ کان تحفو مليل هو جنهن مان ڪين مسخرات ڏاڍي هئي. تمام ڪم گو رهندا هئا ۽ بغير ڪنهن سوال پڇڻ جي، پاڻ از خود، اڪثر ڪري ڪونہ ڳالهائيندا هئا، ۽ سندن مشغلو زياده تر درس تدريس يا ڪتاب ڏسڻ سان هوندو هو. تاريخون ڪيترن صاحبن چيون، جن مان ڪي هي آهن:-

مولوی، صاحب فضيلت، عالم علم‌الهدا
کاشف رمز شريعت، جامع ورع و تقا

در علوم فقه و منطق در تفاسير و حديث
صدر علما، زيب فقها، معدن جود و سخا

حاجی عبدالرزاق اندر جهان مشهور بود
در فضائل ظاهر و باطن چوشمس اندر سما

در همه اوصاف دينی بر تر و بيمثل بود
کز همه اهل زمان مستغنيش کرده خدا

در فنون علم، تحرير مسائل، بی نظير
گر ز نعمان ثانيش خوانم کجا باشد خطا

در جهان از انتقالش صد هجوم آمد پديد
اهل دين از فرقتش در گريه و اندوهها

روز يک شبه ز رمضان هفتمين تاريخ بود
کان بليغ از دهر فانی شد روان سوئی بقا

بی سر حسرت بر آمد مادهٔ تاريخ او
... دنيا ز نقل اين چنين ميمون بقـا

۱۳۳۱ھ

آه از رحلت بليغ زمـان
صاحب شرع و ورع ذوالاحسان

عالم بـی نظير خايف حـق
زاهد و راستگو خليق لسان

جـز خداوند خـود نمی آورد
روی دلرا بخواهش انسان

در فضائل علوم دين هـدی
بی گمان بود ثـانی نعمان

عارف و زنده دل جميل صفات
آمرألمعرف ناهی الطغيان

مولوی ذی علوم عبدالرزاق
رکـن اسلام فخـر اهل ايمان

حامی و حافظ و حـدود الله
غير حق از کسی نخواست امان

وای حسرت ز انتقـال چنين
عالـم بی بـدل فقيه زمان

نقـد گنجينهٔ علـوم هـدا
افقه بی عـديـل پـر امعان

روز ترحليش دوشنبه بود
سابع از مه مبارک رمضان

از سن وصل سر طرب بپريد
مقدمش کرد حق درون جنان

(مولوي محمد صالح ساڪن ڍڪڻ تعلقو ڳڙهي ياسين)

Marfat.com

هٿ ٿي نتا ڏيو يا ڪنهن شئي کي ڇهو به نتا؟ جواب ۾ فرمايائين ته: مون کي حضرت صديق اڪبر ۽ جناب عڪرمه صحابيءَ جو خواب ۾ ديدار ڪيل آهي ۽ بس!. ڪيترا اهڙا واقعا به ٿيا جو ڪن حالتن ۾ ڪنهن بيمار جي نبض ڏنائون ٿي ته برابر هڪ سو گهڙي پاڻيءَ سان هٿ ڌوئاريندا هئا، تڏهن هٿ جي صفائي جو يقين ايندو هون.

مولانا همايوني، سماع موتي ۽ قبرن وارن کان امداد وٺڻ جو قائل هو ۽ ان سلسلي ۾ عربي زبان جو هڪ رسالو:

٢) ـ الدرالمنثور في استمداد من اهل القبور.

به لکيو هوائون، جنهن ۾ ڏاڍي محنت سان پنهنجي طرف ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي اٿائين. طبي لغت ۾ سندس:

٣) ـ فرهنگ همايوني.

هڪ بي نظير رسالو آهي جو ڇپجي قبوليت حاصل ڪري چڪو آهي.

مولانا ڪڏهن ڪڏهن فارسي يا سنڌي زبان ۾ شعر به چوندو هو ۽ 'مفتون' تخلص ڪندو هو.

حضرت مولانا همايوني جي رهڻي اهڙي نڪ سوڌي ۽ خلوت نشيني جي رنگ ۾ هئي، جو وقت جا وڏا وڏا سجاده نشين بزرگ به سندن فيض جا محتاج هئا. جيئن ته پير سيد ابو محمد صالح شاه راشي پوري به سندس معتقد ۽ مريد هو ۽ پير سيد شاه مردان شاه پير پاڳارو سندس معتقد هو ۽ سال بسال مولانا کي دعوت ڏئي پاڻ وٽ گهرائيندو هو ۽ جيئن حق خدمت جا ٿيندا آهن تيئن ادا ڪندو هو.

مولانا درمياني قد جو، ڪڻڪ رنگو ۽ سفيد ريش بزرگ هو. گهڻي ناس ڏيڻ ڪري سندس هيٺين چپ جي ڏاڙهيءَ وارو حصو مرو ٿيل هو. کاڌو هميشه پرهيز جو هڪ نموني تي ٢٤ ڪلاڪن ۾ فقط هڪ دفعو کائيندو هو، يعني ته ٻن پهرن جو جانورن جو گوشت ۽

Marfat.com

خشڪ ماني ۽ رات جو ڳاڙهو ڪير ۽ جوار جي ماني . باقي ميون ۽ مٺائين کي ڪڏهن چکي به ڪونه ڏٺو هئائين . سفر حضر ۾ اهو ئي سندن ڪاڏو هوندو هو . انهيءَ حڪيمانه پرهيز ۽ حڪيمانه پاڪ زندگيءَ ڪري برابر ۷۷ سال ڄمار حاصل ڪري جمعه ۱۱- رمضان المبارڪ ۱۳۳۶هه (۱۹۱۸ع)[۱] ۾ وفات ڪئي ۽ پنهنجي والد بزرگ جي پهلو ۾ دفن ڪيو ويو . رحمة الله عليه رحمة واسعة .

سندن مزار پر انوار جي سيرانديءَ کان سردار گل محمد خان تخلص 'زيب' بلوچستاني جو چيل قطعو تاريخي هيٺين ريت لکيل آهي :

قطعه

استادي فاضل همايون — آن شمس زمان شهاب گيتي
روپوش چو گشت، گفت هاتف — پنهان شد آفتاب گيتي

۱۳۳۶هه

از مولانا محمد قاسم صاحب رحه ڳڙهي ياسيني :

سقف آن که رنگش چون زمرد گشته است
هيچ ميداني، چرا خم همچو گنبد گشته است
سطح غبرا با چنين وسعت که مي بيني درو
از چرا پامال چون فرش ممهد گشته است

۱- رات جي وقت وفات ٿي . سوانح مهراڻ ۾ (۱۹۵۷) شايع ٿي چڪي آهي .
(از مولانا محمد قاسم ياسينوي مرحوم) جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته :-
۱) ديوان مفتون سنڌي
۲) ديوان مفتون فارسي
مرتب ٿيا هئا، پهريون ڇپجي ويو ۽ ٻيو خطي صورت ۾ پير صالح شاه راشدي پور واري کي ڏنو ويو هو جو انهن وٽ رهجي ويو . فتاوائي همايوني ٻن جلدن ۾ آهي (مهراڻ ۱۹۵۷ ص ۸۷)
- ديوان سنڌي - مولانا محمد ابراهيم مرحوم شيام سندر پريس شڪارپور مان ڇپايو آهي، جنهن ۾ ۴۹ صفحا آهن ۽ ۱۱۸ ڪافيون درج آهن .

Marfat.com

این همه از فقد آن نورالهدی غوث الوری
آنکه او از رهبران دین احمد گشته است

عالم و فیاض دین ، فخر جهان ، قطب زمان
آنکه ذاتش والی شرح ممجد گشته است

بود اسم ساميش **علامه عبدالغفور**
در **همایون** شریف ، آن شه مولد گشته است

کس ندیدم در شریعت، در طریقت، مثل او
در حقیقت ، مخزن اسرار ایزد گشته است

فیض علمش در دیار سند تا پنجاب و هند
در خراسان و عرب مبسوط ممتد گشته است

از کمال حسن خلق و حلم او گفتی جهان
وضع او شیرین تر از قند طبرزد گشته است

در تمامی عمر خود آن حضرت شیخ‌الشیوخ
از علائق روزگار دون ، مجرد گشته است

لیل جمعه از مه **رمضان** شب حادی عشر
بود ، کز ما رحلت آن شاه امجد گشته است

من نیم تنها ، ز حزن فرقتش خون بار، بلکه
بار فرقت بر دل عالم ، مشدد گشته است

جای او پرسیدم از رضوان، که خازن جنت است
گفت : در فردوس در صرح ممرد گشته است

جست **قاسم** سال وصلش گفت هاتف در جواب :
مهر فیض عالمین ـــ ارخش منضد گشته است ۱

۱۳۳۶ھ

۱- ڪانئن پوءِ سندن ڏوهٽو مولانا ميان عبدالباقي سجادي تي ويٺو جيڪو ٻہ سال نياڳذاري ويو. هن وقت ڪتبخانو ضايع ٿي ويو آهي ۽ مدرسي جي وقعت بہ اها نہ رهي آهي. خانقاہ وغيره قائم آهي. مولانا همايونيءَ جا هيٺيان شاگرد مشهور ٿيا :-

۱) مولوي عبدالرحيم شڪارپوري ☜

Marfat.com

١٠٥- مرزا قليچ بيگ[x]

مرزا قليچ بيگ١ جو والد مرزا فريدون بيگ٢ اصل جارجيا ملڪ جو عيسائي امير گهرائي مان هو. جڏهن جارجيا تي ترڪن قبضو ڪيو تڏهن فريدون بيگ جنهن جو نالو هو سڌني، سو ننڍپڻ ۾ ڪن ترڪن جو غلام ٿي اچي عراق ۾ وڪاڻو جتان مير ڪرم علي حيدرآباد جي واليءَ جو هڪ امير مرزا خسرو بيگ - جو ايران سفارت سان ويو هو - تنهن عراق مان سڌنيءَ کي خريد ڪري سنڌ ۾ آندو ۽ هت اچي آزاد ڪري سنڌس تعليم ۽ تربيت ۾ ڪوشش ورتائين. مير ڪرم علي، سڌنيءَ جو فهم ۽ فراست ڏسي هن پنهنجو پٽيلو ڪٺي ڪيس ۽ نالو رکيائينس فريدون بيگ. هن ايڏي لياقت پيدا ڪئي جو سنڌس آقا خسرو بيگ کيس پنهنجي نياڻيءَ جو سنگ ڏئي پنهنجي خاندان سان ملائي ڇڏيو، جنهن مان فريدون بيگ کي ست پٽ ڄاوا جن ۾ ٽيون نمبر مرزا قليچ بيگ٣ هو.

---

x هي مضمون سنڌ آزاد نمبر (الوحيد) تان ورتل آهي.

١- ولادت ٤- محرم ١٢٧١ھ (٤ آڪٽوبر ١٨٥٣ع) صحيح ترڪي لفظ قليچ آهي معنيٰ تلوار.

٢- وفات ٢٩- شوال ١٢٨٨ھ (٢١- جنوري ١٨٧١ع)

٣- ميرزا صاحب جي سوانح تي هن وقت تائين هيٺيان ڪتاب ڇپجي چڪا آهن:

١) حيات قليچ از همايون بيگ ١٩٣٧ع

---

٢) مولوي فاضل محمد صادق صاحب بلوچستاني

٣) مولوي خدا بخش لهڙي

٤) مولانا نبي بخش ڪولاچي

٥) مولانا محمد مبارڪ ميان ڳوٺي

٦) مولوي محمد اسماعيل شاهلي

٧) مولوي محمد يعقوب سبي

Marfat.com

مرزا مرحوم ننڍپڻ ۾ آخوند شفيع محمد جي مڪتب ۾ تعليم ورتي ، جتي قرآن شريف ۽ ڪجهه فارسي پڙهيو ، ان کان پوءِ آخوند ولي محمد جي مڪتب ۾ فارسي پڙهڻ لڳو جتي ديوان ڏيارام گدومل ۽ ساڌو هيرانند به ساڻس گڏ آخوند وٽ تعليم وٺندا هئا. فارسيءَ ۾ چڱي لياقت پيدا ڪري سرڪاري سنڌي اسڪول ۾ داخل ٿيو. چار درجا پاس ڪري، حيدرآباد گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾ اتڪل ۱۸۶۵ع ۾ انگريزي شروع ڪيائين. ڇهين درجي ۾ پهچڻ وقت هاءِ اسڪول ۾ پرشن ٽيچر مقرر ڪيو ويو. ۱۸۷۲ع ۾ مئٽرڪ امتحان ڏئي ۱۸۷۳ ۾ بمبئي الفنسٽن ڪاليج ۾ بي - اي جي تعليم وٺڻ لاءِ داخل ٿيو. ڪاليج ۾ به فارسيءَ جو فيلو مقرر ٿيو. ٻوئين سال ۾ مرزا مرحوم حسابي ڪسر ۾ ناپاس ٿيو جنهن ڪري وري حيدرآباد موٽي آيو. ڪجهه وقت بيروزگار رهڻ بعد جڊيشل امتحان پاس ڪري ضلع شڪارپور ۾ مختيارڪار مقرر ٿيو ۽ پوءِ جلد ئي ترقي ڪري ڊپوٽي ڪليڪٽر جي عهدي تي آيو.

مرزا صاحب عربي ، فارسي ، ترڪي ۽ انگريزي زبانن جو ماهر هو. هو ننڍپڻ کان وٺي شاعر هو. تمام اورچ ۽ ڏاڍو محنتي ٿيندو هو.

---

۲) قرب قليچ از محمد صديق مسافر ۱۹۳۹ع

۳) مقدمه بر ديوان قليچ از اجمل بيگ ۱۹۵۷ع

۴) زندگي و آثار ميرزا قليچ بيگ از ديوان گدومل ... ۱۹۲۱

۵) زندگي ميرزا قليچ بيگ از غلام علي الانا ،،

۶) ميرزا قليچ بيگ از ضياءالله غلام علي ،،

۷) گلدستهء قليچ از اعجاز علي ميرزا

۸) ماهنامه سنڌي سنهارا از جڳتياڻي

۹) جنب گذاريم جن سين از جي - ايم سيد ج ۱ ص ۲۷۴ ۱۹۶۷ع

۱۰) يادگيريون ميرزا قليچ بيگ

۱۱) ڪارو پن ساڻو پن ”

Marfat.com

نوڪري جي زماني ۾ بہ ڪجھہ نہ ڪجھہ پيو لکندو هو ، پورا ٣٠ سال نوڪري ڪيائين پر انهن ٽيهن سالن ۾ ڪوبہ اهڙو ڏينهن بيڪار ڪونہ گذاريائين جنهن ۾ صفحو يا اڌ صفحو ڪتاب جو نہ لکيو هجيس . لکڻ کان بچت وقت ۾ ڪتابن جو مطالعہ ڪندو هو ، هن وٽ تمام گهڻا ناياب ڪتاب جمع ٿيا هئا[١] . پينشن ۾ اچڻ کان پوء سمورو وقت تصنيف ۽ تاليف ۾ خرچ ڪيائين . سندس حياتيءَ ۾ ئي سندس ڪتاب بيحد مقبول ٿيا . سندس شعر ڏاڍي شهرت حاصل ڪئي .

مرزا صاحب جي ١٤٠ ڪتابن مان ڪي ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿي ويا آهن پر اٽڪل ١٢٦ ؛ ڪتاب اهڙا رهيل آهن جي اڃا ڪونہ ڇپيا آهن.[٢] علمي خدمتن جي ڪري ١٩٠٥ع ۾ — شمس العلماء — جو لقب ملبس ۽ خلعت بہ سرڪار مان عطا ٿيس . ان کان پوء خانبهادر بہ ٿيو ، مگر هن کي انهن ڳالهين جي ڪا پرواهہ ڪانہ هوندي هئي . مرزا نماز جو سخت پابند هو ، بلڪ تهجد جي نماز بہ قضا ڪانہ ڪندو هو . تهجد جي نماز بعد ڪڏهن هو هوريان

١- ڏسو راقم (حسام الدين) جو مضمون ' ميرزا قليچ بيگ جي ڪتب خانہ ۾ چند گهڙيون ' .

٢- راقم (حسام الدين) تاريخ ١٥ جون ١٩٥٥ع جو سندن فرزند ميرزا اسد بيگ ۽ مرحوم همايون بيگ جي ڪوٺ تي مرزا صاحب مرحوم جو ذخيرو ڏٺو . سندن نوشتن جو انهيءَ وقت هيٺين ريت شمار بيٺو :-

قلمي سنڌي ڪتاب	صفحا جملي	٩٥٨٥
ڇپيل سنڌي ڪتاب	،،	١١٥١٤
انگريزي ،،	،،	١٤٩٢
ڇپيل سنڌي ڪتاب جيڪي ناياب آهن	،،	٢٣٩٠
فارسي ڪتاب	،،	١٥٩٤
اردو ،،	،،	٣٦٩
عربي ،،	،،	٥١٤
		٢٧٤٥٨

Marfat.com

راڳ بہ ڳائيندو هو . هن جو والد ۽ پيا اثنا عشري شيعا هئا ، مگر مرزا اهل سنت جماعت جو هو ۽ هن هڪ ٻگهي نظم ۾ ان جو اظهار بہ ڪيو آهي . صوفيانہ خيالات جو مٿس وڌيڪ غلبو هو ، جنهنڪري ڪنهن بہ مذهب جي دل آزاري هن وٽ جائز نہ هئي .

مرزا صاحب پنهنجي حياتيءَ ۾ قبر تهرائي ڇڏي هئي ، جنهن ۾ ڪفني پائي جمعہ ڏينهن ڪجهہ وقت وڃي سمهندو هو ۽ موت کي هميشہ ياد ڪندو ۽ ان جي تياري ۾ رهندو هو . مرزا صاحب ۷۷[1] ورهين جي ڄمار ۾ ۳- جولاءِ ۱۹۲۹ع ۾ وفات ڪري ويو ۽ مرڻ کان اڳ پنهنجي وفات تي اڳواٽ قطع تاريخ لکيو هوائين . جنهن جي پوئين شعر جي پوئين مصرع مان هجري سال وفات نڪري ٿو :

تاريخ وفاتم چو دلم خواسته از غيب   هاتف ز ڪرم ڪرد ندا ! بخت سڪندر[2]

۱۳۴۸ھ

۱- ۷۷ ورهين ڄمار تاريخ وفات ۲۶ محرم ۱۳۴۸ھ.

۲- قطعہ هي آهي :-

عمرم بهمين سال هفتاد شد و هفت   آمد ملڪ الموت ز درگاه حق تعالیٰ

گفته ڪه بسي زيستي در منزل دنيا   شو عازم عقبا ڪه بد بيني رخ دا[illegible]

از فرط مسرت زدم آهي و بمردم   در عالــم ارواح رسيدم دم ديگـ[illegible]

تاريخ وفاتم چو دلم خواسته از غيب   هاتف ز ڪرم ڪرد ندا ــ بخت سڪندر

۱۳۴۸ھ

[illegible] انهيءَ زماني ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۾ تحريڪ ڪئي ۽ مرزا صاحب مرحوم جو ڪتاب (خطي سنڌي) ڇپجڻ شروع ٿيا ۽ ڪيترا ڪتاب هن وقت تائين ڇپجي چڪا آهن .

مختلف زبانن ۾ ڪتابن جو تعداد هن طرح آهي :

سنڌي	۳۸۵	جلد
انگريزي	۴۱	,,
فارسي	۲۲	,,
عربي	۳	,,
اردو	۵	,,
بلوچي	۱	,,
	۴۵۷	جملي ڪتاب

Marfat.com

۶ ا- محمد محسن بيكس روهڙائي

روهڙيءَ جي مشهور شاعر فقير قادر بخش بيدل جو اڪيلو فرزند ، خوش گو شاعر ۽ پنهنجي والد جي تربيت ۾ نپايل ۽ صوفيانه توحيد جي شراب سان مخمور ٿيل هو ، ۲۸- جمادي الثاني ۱۲۷۵ھ (۱۸۵۹ع) (جو ڄائو) سندس والد ڄمڻ جي تاريخ هيٺين ريت لکي آهي :-

بيست هشتم جمادي الثاني زاد — محسن و مولدش مبارک باد
پنج و هفتاد و يک هزار و دو صد — بعد ز هجرت رسول شاه رشاد

ٻارهن ورهين جي ڄمار جو مس ٿيو ته سندس والد بزرگ وفات ڪري ويو . ان وچ ۾ هن فارسيءَ جي تعليم حاصل ڪئي . سنڌي زبان کان سواءِ اردو به ڄاڻندو هو . والد جي صحبتن ۾ سندس ساٿين مان هن گهڻو ڪجهه پرايو هو جنهن ڪري هو عشق مجازيءَ جي ڏاڪي تان اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ۾ لڳو رهيو ۽ ورثي طور شاعري جو شغل به جاري رکندو رهيو ۽ هڪ پختہ گو شاعر جي حيثيت ۾ پيءُ کان پوءِ شهرت حاصل ڪيائين . هو اڃا جوڀن جي ڀرپور زماني کي پورو پهتو ئي ڪونه هو ته اجل جي سڏيندڙ کي لبيڪ چئي راه رباني وٺي رمندو رهيو . اهو واقعو ۵- رمضان ۱۲۹۸ھ (۱۸۸۲ع) ۾ ٿيو . وصال وقت فقير صاحب جي ڄمار فقط ۲۳- سالن جي هئي . سندس سال وفات ڪنهن شاعر هيٺين فقري مان ڪڍيو آهي .

« شهيد شوقش پاک محمد حسن »

اولاد جي بجاءِ پنهنجي پوئتان فارسي ، سنڌي ، اردو ۾ غير فاني ۽ روحاني اولاد ڇڏي ويو . سندس فارسي شعر جو نمونو هيٺين ريت آهي :-

Marfat.com

حکایت حالت هجران تو می دانی و میدانم
شکایت شوخی چشمان تو می دانی و میدانم

بوه یادت که پیش ازین انیس و همدمم بودی
فرق افتاد از خویشان تو می دانی و میدانم

خدا را ساعتی با بیکس مسکین، نوازش کن
شراب وصل خود نوشان تو می دانی و میدانم

فارسي ڪلام مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته اها پختگي ڪانه آهي جا هڪ فارسي شاعر ۾ هئڻ گهرجي ، تنهن ڪري بيڪس فقير جي شاعرانه ڪمال کي سندس مادري زبان سنڌيءَ ۾ ئي تلاش ڪرڻ ڪرڻ گهرجي جنهن جي سنڌي ڪافين جو سنڌ جي صوفين ۾ ڏاڍو چرچو آهي [1]

١٠٧- سيد ميران محمد شاهه ٽکڙائي

حضرت حاجي حافظ خواجه محمد حسن جان مجدّدي سيد ميران محمد شاهه کي هيٺين لفظن ۾ ياد فرمايو آهي :

سيد موصوف شريف النسب عالم ، عامل ، طبيب حاذق ، شاعر ماهر ، عابد ، زاهد ، در فنون خوشنويسي و انگريزي خواني و لطيفه گوئي لاثاني (تذڪرة الصلحاء)

سيد موصوف متعلوي سادات جي خاندان مان هو . ابتدائي چهار ٽکڙ جي شهر ۾ پنهنجن ڳوٺ وارن آخوندن ۽ عالمن کان علوم جي تحصيل فرمايائين ۽ علم طب ۾ تمام وڏي مهارت حاصل ڪيائين ، پاڻنجي ٿو ته آخري چهار ۾ پنهنجي ذهانت ۽ ذڪاوت سبب انگريزي

١- سندس سنڌي ديوان عطا حسين شاهه موسوي مرحوم سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ڪيو آهي .

Marfat.com

۽ بقدر ضرورت حاصل ڪئي هوائين. سندس فارسي ڪلام ان وقت جي شاعرن ۾ بيحد مقبول ٿيل هو، بعض قطعات تاريخ نظر مان گذريا آهن جي سندس شاعرانه بلنديءَ تي دلالت ڪن ٿا.

انگريزن جي اوائلي راڄ ۾ سنڌي زبان کي مرتب ڪيو ويو ٿي، جن سنڌي دان عالمن هن وطني ٻوليءَ جي جوڙجڪ ۾ حصو ورتو تن مان هڪ سيد ميران محمد شاه ۽ آهي، ان زماني جي ڪمشنر سنڌ جي استدعا تي هڪ ڪهاڻي لکيائين جا 'سدا طوري ۽ ڪدا طوري' جي نالي سان ڇپجي تيار ٿي. شاه صاحب ١٢٨٧ ھ ۾ حرمين شريف جي زيارت جو سفر ڪيو. سندس ڪمالات ۾ هن سعادت واري ڪماليت جو ۽ اضافو ٿيو، حج تي وڃڻ کان اڳ ۾ پنهنجن شاگردن ۽ اولاد لاءِ علم طب ۾ هڪ رسالو يادگار طور ڇڏيائين، جنهن ۾ گهڻو ڪري سندس مجربات ذڪر ٿيل آهن ۽ ان رسالي جي آخر ۾ مفردات طب جو ۽ بيان ڪيل آهي، اهو نسخو راقم الحروف وفائي سيد موصوف جي فرزند سيد حاجي زين العابدين ٽڪڙائي وٽ ڏٺو، جنهن جو منڍ هيٺين ريت آهي:

نحمدالله و نصلي و سلّم علي رسوله سيدنا محمد و علي آله و صحبه اجمعين، ميگويد فقير اضعف عبادالله الاحد السيد ميران محمد كه اين چند فوائدست در علم طب الخ ....

رسالي جي آخر ۾ هيٺيون قطع تاريخ درج ٿيل آهي:

شكر لله شد تمام اين نسخهٔ شيرين لطيف
مجمع رمز طبابت، معدن علم شريف
چونكه جستم از خرد تاريخ اين موجز غريب
هين جوابش را نگر... شوخ عجيب
١٢٦٨ھ

راجي رحمة ربه ميران محمد

Marfat.com

چوٿين مصرع ۾ ڪي لفظ پڙهڻ ۾ نه آيا جي محو ٿيل هئا .

شاه صاحب نقشبندي طريقي ۾ خواجه عبدالقيوم مجددي (متوفي ١٢٧١) کان بيعت ٿيل هو . پنهنجي مرشد زاده حضرت خواجه عبدالرحمان مجددي (متوفي ١٣١٥ھ) سان عشق جي درجي تائين محبت پهتل هوس . خواجه عبدالرحمان صاحب مجددي سن ١٢٩٧ ۾ قندهار مان هجرت فرمائي جڏهن حرمين شريفين جي ارادي سان وطن مان روانا ٿيا ۽ سيد صاحب کي اها سڌ پهتي تڏهن سيد صاحب پنهنجي ڳوٺ ٽکڙ مان ٣ سو ميل پنڌ ڪري پاڳ ناڙي ۾ وڃي پنهنجي مرشد زادي جو استقبال ڪيو . هن صاحب جي ڪوشش سان ئي خواجه عبدالرحمان مجددي قدس سره حرمين کان واپس اچي ٽکڙ ۾ هميشه لاءِ سڪونت اختيار ڪئي ۽ اتي ئي وفات ڪئي . (تذڪرة الصلحاء) .

ايڏي ڪماليت ۽ بزرگي ديني ۽ دنيائي رياست جي مالڪ سيد صاحب مغرب جي وقت سومر ڏينهن جمادي الاولي سنه ١٣٠٩ھ ۾ ذات الجنب (نمونيا) جي بيماريءَ ۾ وفات فرمائي پنهنجي رب جي رحمت سان وڃي همقرين ٿيو، سندس رحلت تي جن شاعرن تاريخون لکيون آهن تن مان ڪجهه هيٺ ڏجن ٿيون :

از سيد غلام محمد شاه گدا

سيد ميران محمد شاه بود | عارف حق و قدوهٔ اهل يقين
کاظمی و حيدری و موسوی | زبدهٔ اولاد ختم المرسلين
متقی و حاجی و پرهيزگار | حافظ قرآن بحکمت همقرين
خادم شرع محمد مصطفی | استقامت داشت بر دين متين
فيض ياب از خواجگان نقشبند | واقف اسرار رب العالمين
محو در انوار يزدانی مدام | بود فارغ از خيال آن و اين

Marfat.com

جد پاکش آمد از متعلوی — کز قدومش شد تکر رونق گزین
وقت مغرب روز مریخ آمده — کرد رحلت در جمادی‌الاولین
از لقائی ایزدی شد کامیاب — مسکنش حق داد فردوس برین
نور حق برتر بتش چون سائبان — مرقدش هردم برحمت همقرین
با سر افسوس تاریخش بگو — وائی سید پاک ذات و پاک دین

۱۳۰۹ھ

أیضاله

اشکبار رحلتش برنا و پیر — هائی هی هی بود سید بینظیر

۱۳۰۹ھ

ایضاله

باسر همت گدا تاریخ او — زد رقم میران محمد در بهشت

۱۳۰۹ھ

از مخدوم ابراهیم نقشبندی تتوی

برای رحلت میران محمد صاحب — که بود سید عالی نسب اریب نجیب
به بحر فکر چو غواص طبع غوطهٔ زد — کشید این در غلطان — غریب بود مجوب

۱۳۰۹ھ

از علامه سید اسدالله صاحب تکرائی
در صنعت مهملات

الله الله مصلح اسلام ، صمصام عدو — اکرم اولاد آدم احد مورد هر محمده
اکمل و اسعد ، محطالکل حامی للعلوم — سلم طارم علیا ، اهل امل را موسده
سالک مسلک سلوک ، مالک ملک ولا — مصدر علم و عمل ، اطلس هدی را مرصده
عالم عامل کلام الله ، محمودالکرم — محورالاکرام ، اعطاء کرم را مائده
حال امصاراً کماله ، راح سحر للکلام — جام موم الاصلحا ، مادام دهراً رصده
سلم لما دعاه الله الی دارالسلام — روحه طارالسماء ، حور حسام مهده
سال وصلی اکمل‌الکملاء در الهام اسد — مصدر اسرار اله و اکرم دهر — آمده

۱۳۰۹ھ

Marfat.com

ايضاله

سال وصل آن شه ذوالمکرمة   گفت هاتف ـــ مجمع فيض و کرم١
١٣٠٩ھ

سيد حاجي زين العابدين ولد مرحوم سيد ميران محمد شاه مونکي ٻڌايو ته : جڏهن سندس والد جي وفات کان پوءِ شاعرن وفات جون تاريخون پيش ڪيون تڏهن هرهڪ چوڻ لڳو ته جيڪي به وصفون شعر ۾ سندس ڪيون ويون آهن سي سمورييون هن بزرگ ۾ موجود هيون ۽ هي هڪ اهڙو ماڻهو ٿي گذريو آهي جنهن جي حق ۾ شاعرانه مبالغو ڪري نٿو سگهجي . رحمةالله عليه رحمة واسعة ٢

١٠٨- مولوي حسن حيدرآبادي

هي بزرگ اصل ضلع دادو جي ڳوٺ ڪنڌي جو رهاڪو آهي . هن سمورا ڪتاب نهايت محنت ۽ جان فشانيءَ سان شهدادڪوٽ جي مولانا نور محمد صاحب ٣ ۽ سندس والد ارشد مولانا گل محمد صاحب

١- هي شعر هڪ ڊگهي مرثيه جي آخر سان ورتل آهي ، جنهن ۾ ڪل ١٧ شعر آهن . هي تاريخون هڪ ڪتاب جي ٻاهرين ورقن تان حضرت علامه اسدالله شاه جي دستخط سان لکيل هيون ، جتان نقل ڪيون ويون . (وفائي)

٢- ڊاڪٽر اسدالله شاه (ثاني) ٽکڙ جي شاعرن جو تذڪرو (تذڪره شعراءِ ٽکڙ) لکيو آهي ، جنهن کي سنڌ ادبي بورڊ ڇاپيو آهي . مرحوم ميران محمد شاه جو احوال انهيءَ ۾ ڏنل آهي .

٣- سوانح ڏسو مهراڻ ١٩٥٧ع ص ٢١ جنهن ۾ سندن هيٺيان شاگرد ڄاڻايل آهن :

١) مولانا مخدوم محمد قريشي (ڳوٺ ٻير قمبر - لاڙڪاڻو)
٢) " نور محمد ٻٽي (ميرپور ٻي ٻي يا ٻڍاڙي)
٣) " حاجي احمد صاحب بوهڙ . (بوهڙ - قمبر - لاڙڪاڻو)
٤) " گل محمد صاحب شهدادڪوٽي متوفي ٢٧- ذي الحج ١٣٠٦ھ (سندن وڏو صاحبزادو)
٥) " ميان غلام صديق شهدادڪوٽي ولادت ٤ ربيع الاول ١٢٦٠ھ وفات ربيع الاول ١٣٢٣ھ (سندن ننڍو صاحبزادو)

Marfat.com

وٽ پورا ٿيا .

هڪ معتبر ماڻهو ڳالهه ڪئي ته : طالب علميءَ جي زماني ۾ ڪڏهن به هو گهر ڏانهن پنهنجن عزيزن جي ملاقات لاءِ نه ويو ۽ نه وري هنن کي ڪو خط لکيائين بلڪ جيڪي به ڳوٺان خط ايندا هوس سي هڪ پراڻي مَٽَ ۾ اڇلائيندو ويندو هو ، جڏهن سيني علومن کان فارغ ٿي فضيلت جي دستاربندي ڪيائين تڏهن مَٽ ۾ پيل خط کولي ڏٺائين جن ۾ کن عزيزن جي موت ۽ کن جي شادين جا واقعا درج ٿيل هئا . فرمايائين ٿي ته جيڪڏهن طالبعلميءَ جي زماني ۾ اهي خط پڙهندو رهان ها ته علم جي طلب جي ڪيفيت ۾ يڪسوئي نه رهي ها ، تنهن ڪري انهن کي هٿ ئي نه لاتو ويو ، جنهن ڪري علم جي راه ۾ ڪابه رنڊڪ نه پئي .

مولوي محمد حسن صاحب جي لاءِ پاٽ جي مرحوم قاضي امام علي انصاري حيدرآباد ۾ هڪ مدرسو قائم ڪرايو جتي هي بزرگ سالن جا سال درس ڏيندو رهيو ۽ سموري زندگي درس تدريس جي شغل ۾ بسر ڪندو رهيو ، هو سيني علومن جو ياد حافظ ۽ پڙهائڻ جو علامه وقت هو ، شهدادپوري بزرگن جي اوائلي شاگردن مان هڪ ممتاز ترين هستي هو . سندس درس مان جيڪي فيضيافته ٿيا تن ۾ :

١) مولوي غلام محمد صاحب ملڪاڻي بلوچ

---

٦) مولانا سيد پير بخش شاه راشدي (ٺٽون ديرو - لاڙڪاڻو)
٧) " حاجي احمد صاحب ملوي (ملان ابڙو - لاڙڪاڻو)
٨) " محمد حسن (جوهي - دادو)
٩) " تاج محمد صاحب رحه (امروني - سکر)
١٠) " محمد هاشم مرحوم ولادت ١٢٥٩هه وفات ١٩- شوال ١٣٢٢هه (ڳڙهي ياسين - سکر)

پاڻ ١٢- ذوالحج ١٢٩٦هه جو ٩٠ ورهن جي ڄمار ۾ فوت ٿيو ۽ شهداد ڪوٽ ۾ دفن ٿيو .

Marfat.com

۲) قاضي هدايت الله متعلوي
۳) مولوي احمد بن محمد ابڙه ملوي ۱
۴) علامه قاضي اسدالله شاه تکڙائي
۵) مولوي محمد صاحب هالائي ۽ ٻيا سوين ماڻهو آهن .

هن صاحب حيدرآباد ۾ شادي ڪئي هئي مگر ڪوبه اولاد ڪونه ٿيو ۽ اٿين علومن جي سخاوت ۽ رات ڏينهن جي نوافلن جي عبادت ڪندي حيدرآباد ۾ ئي وفات فرمائي ويو . مون سان سندس صحبتين مان هڪ ماڻهوءَ ڳالهه ڪئي ته : وفات واري رات به هو چڱو ڀلو اڌ رات ڪان پوءِ پنهنجي پاڙي جي مخلص دوستن ۽ جماعتن ڪي سڏائي ساڻن موڪلائيءَ جي ملاقات ڪئي ۽ صبح جي وقت پنهنجي گهر واريءَ کان پڇيائين ته نماز جو ٽائيم ٿيو آهي يا نه ؟ هن هاؤ ڪئي تڏهن مولانا تيمم ڪري اشارن سان الله اڪبر ڪندي تڪبير تحريمه چئي ۽ ان حالت ۾ سندس روح پاڪ ، خاڪي پڃري مان پرواز ڪري، خطيرة القدس ۾ وڃي حاضر ٿيو. اهو واقعو ۱۳۰۹ هجري ۾ ٿي گذريو.

۱۰۹- ابوالبقا پير مظهرالدين راشدي

مظهرالدين ولد حاجي سيد هدايت الله ولد پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رضي الله تعاليٰ عنهم اجمعين .

عالم ، فاضل ، حڪيم ، ذهين ڪامل پير مظهرالدين ، راشدي خاندان جو هڪ چمڪندڙ ستارو هو. پنهنجي والد بزرگ جي خدمت ۾ رهي ظاهري علوم حاصل ڪيائين ۽ ان کان پوءِ پنهنجي خداداد ذهانت جي زور تي پنهنجي مٿي علمي استعداد وڌائيندو رهيو. سندس سوٽ پير سيد محمد رشدالله صاحب (صاحب العلم الرابع) سان تمام گهاٽي دوستي هون . هنن ٻنهي بزرگن جو علمي استعداد وڌائڻ ۾

۱- سوانح ڏسو صفحو ۱۷۷

Marfat.com

گڏو گڏ مقابلو رهندو ايندو هو ، جنهن ڪري پير مظهرالدين وڏي ڪماليت ۽ علم جو مالڪ ٿي ويو .

هن هڪ ليٿو ڇاپخانو ٽلاه شريف ۾ قائم ڪيو جنهن مان 'هداية الاخوان' نالي هڪ ماهوار رسالو جاري ڪري ماڻهن کي فائدو ڏيندو رهيو. پيا به ڪي رسالا ان ۾ ڇپجندا رهيا. اهو رسالو فقط هڪ سال هلي بند ٿي ويو. وٽس علماء وقت جو هميشه ميڙو رهندو هو ۽ انگريزي ۽ يوناني طبيب هجڻ ڪري روزانه ڪيترا مريض به سندس علاج هيٺ رهندا هئا .

سندس عربي ، سنڌي ۽ فارسي ۾ ڪيترائي رسالا تصنيف ٿيل آهن جي گهڻو ڪري مذهبي يا طبي آهن . هيٺيان رسالا منهنجي نظر مان سندس فرزند پير حاجي محمد بقا منل شاه جي ڪتبخاني ۾ گذريا.

١) تکوير الامامة علي ان القلنسوة لا يکره فيها الاقتداء والامامة .

٢) الفوائد الجمة في احکام العمامة (هن مٿئين رسالي کي قدري بسط سان لکيو ويو آهي)

٣) القواعد المهمة للفوائد الجمة (هن ۾ رسالي ۾ سندس همعصر مولوي محمد اسماعيل تي رد آهي جنهن سندس پهرئين رسالي تي اعتراض ڪيا هئا)

انهن رسالن ۾ هڪ ئي مسئلي جي صفائي ڪيل آهي ته ٽوپي ۾ جماعت جو امام ٿي نماز پڙهائڻ جائز آهي . هن رسالي جو سندس ڪنهن مريد سنڌي جي جهوني نظم ۾ ترجمو به ڪيو آهي جنهن جو ديباچو هن طرح آهي :

پچائا حمد و صلواة جي ٿو چوي شيخنا
شيخ مرشد سيد عالم تحريرا
ابوالبقا پير مظهرالدين سنڌن اسم سگورا
جو پٽ شيخ عالم ، مقتدي ، متدين صاحب تقوي

Marfat.com

حاجي ميان هدايت الله شاه اسم منيفا

٤) تحريرات مباحثه قراءت قرآن جهر در جماعت

٥) تحصيل الصحة عن السقامة بما جاء في الفصد والحجامة

٦) افحام الافحم بتائيد ابراء المتهم

٧) تحقيق الخبر في صلاة الجنازة علي القبر

٨) مجربات مظهرية يوناني

٩) رساله در فن كيميا فارسي

١٠) سنڌي ڪافين جو ڪتاب .

هو ايڏو ذهين ماڻهو هو جو وڏي عمر ۾ ٿوري انگريزي سکي، ان زبان ۾ هڪ غزل به لکيو اٿس . ڇيو وڃي ٿو ته انگريزي لکي نه سگهندو هو پر پڙهي ويندو هو.١

هي بزرگ نهايت ڪامياب حياتي گذاري جواني ۽ جي وقت ۾ جو سندس ڄمار مس ٤٢ سالن کي پهتي هئي، اربعه ڏينهن ٩ بجي صبح ٢٢- ربيع الثاني ١٣١٨ھ جي هن دنيا فاني مان لاڏاڻو ڪري ويو ۽ پنهنجي خاندان جي مقبري ۾ نلاه شريف ۾ مدفون ٿيو. ٢

١١٠- مصري شاهه نصرپوري

نصرپور جي شاه پوٽن ساداتن جي خاندان جو هڪ صوفي بزرگ ۽ سنڌيءَ جو بهترين شاعر هو. هن ويدانت ڇانئندڙ هندو فقيرن سان به صحبتون ڪيون ۽ مسلمان درويشن مان به گهڻو پرايو. زمين آسمان جي ڀيٽ ۾ هن دنيا جي پيدائش واري مسئلي تي صافي طرح

١- ڪتاب ١-٤-٥-٦ پير سائين جهنڊي واري جي ڪتب خاني ۾ موجود آهن .

٢- هن بزرگ جي هٿ اکرين ڪجهه رسالا راقم (حسام الدين) جي ذخيري ۾ موجود آهن .

Marfat.com

غور ڪندي توحيد جو مسئلو صوفيانہ رنگ ۾ سمجهي ويو ۽ ان کان پوءِ هو دنيا جي پاڇي کان پڇي اصل حقيقت جي سمجهہ کان پوءِ ان کي سنڌي نظم ۾ بيان ڪرڻ لڳو جيئن تہ هڪ سنڌي ڪافي ۾ فرمائي ٿو :

بيرنگي بي اختيار رنگا رنگي تو رونق ماڻي

١- بيرنگيءَ جون باکون ڦٽيون ڪثرت قلزم تي ڇوهون ڇتيون
مهرين لک هزار احد اصل جي صفت سجاڻي

٢- احد اصل کي اونو ڇڏيو سر سلطاني گولن گڏيو
استغنائي اپار پنهنجي قدرت تون تو ڄاڻي

٣- اورانگي افلاڪ اڏائي پڇري پاپي پڇهن اچي پاڻهي
دم اهو دشوار 'ڪن فيڪون' جي قيد ڪهاڻي

٤- ڪثرت قلزم معني مصري رويّ وحدت ۾ ويٺي وسري
سمي جي سرڪار ۽ مالڪ وچ تي ٿي مئي مهاڻي

هو جنهن صورت ۾ ويدانت فلاسفي جو هندو درويشن جي صحبت ۾ ڄاڻو هو تنهن ڪري هو ڪڏهن ڪڏهن هنديءَ ۾ بہ انهيءَ فلاسفي يا حڪمت تي شاعري ڪندو هو . سندس هڪ ننڍڙو گيت نموني طور هيٺ ڏجي ٿو :

الکہ اگم ڪوئي انت نہ پاوي لاک لا ڪيٽو کونہ لکي ري
نام نرنجن کا بيٺر باسا جهنگل جو گي کانہ جکي ري
سيو ستگر سنت سبهدسي پرگهٽيو پريو پاس پکي ري
ڪرناٽڪ ڪو تيسر ڪالي گهٽ وچ گنگارام رکي ري
گر چرنين مصري سيس اتارو ڪاشي ڪروت ايڪ اکي ري

هو دنيا کان الڳ ٿيڻ کان پوءِ هڪ خاص صوفيانہ رنگ ۾ هميشہ مٽي اگهاڙو رهندو هو ۽ بدن تي فقط ڪاري الفي پيل هوندي هوس . ڳالهائيندو هميشہ ٿورو هو ، راتيون جاڳي هڪ ئي هڪ

Marfat.com

حقيقت ۾ غرق رهندو هو. هندو مسلمان هن کي برابر نظرن سان ڏسندا هئا. بلڪ هندن جو هن ۾ ٻين کان وڌيڪ اعتماد هو. انهيءَ حالت ۾ ٿي وڏي چمار کي رسي اٽڪل ١٨٩٥ع (١٣١٣هه) ۾ هن ڪثرت جي دنيا مان پرواز ڪري، وحدت جي وهڪري ۾ وهي ويو. سندس مقبرو نصرپور[١] ۾ آهي.

١- راقم الحروف (حسام الدين) مقبري جي زيارت ڪئي آهي. سندس ديوان ڇپيل آهي. نصرپور ۾ ساليانو ميلو پڻ لڳندو آهي. منهنجي برادر مڪرم پير علي محمد شاه راشدي جي يادداشتن ۾ مصري شاه متعلق هي نوٽ آهي (بروايت پير جعفر علي شاه راشدي مرحوم) — صوفي مشرب، متوڪل ۽ قلندرانه وضع جو ماڻهو هو. سندس تاريخ تولد ۽ وفات بابت پڪ ڪانه آهي، البته ايترو چئي سگهبو ته اٽڪل ٦٠ يا ٦٥ سال جي عمر ۾ اٽڪل ٢٠ (؟) سال ڪن ٿيا جو وفات ڪئي هئائين. هو تمام حليم ۽ خاڪسار طبع جو انسان هو. گرد و نواح جا ماڻهون سندس گهڻو معتقد هئا ۽ سندس ڪرامت جون ڳالهيون اڃا تائين زبان زد عوام آهن. سندس ڳوٺ نصرپور جو شهر آهي جو ٽنڊي الهيار کان ٨ ميل ڪسيانه يا نصرپور روڊ اسٽيشن کان ٿي ميل آهي. سندس مقبرو به اتي آهي. نصرپور ۾ سندس اوتارو يا تڪيو مشهور آهي. ٽنڊي الهيار ۾ سندس آمد هرڪنهن مهيني جي پهرين سومار روز ضرور ٿيندي هئي.

سندس سجاده نشين سندس ڀائٽيو علي غلام شاه ٿيو جو ڪيس صلبي اولاد ڪونه هو. علي غلام شاه به ٨-٩ سال ٿيندا جو وفات ڪري ويو آهي. هن وقت (١٩٣٤ع) سيد سريد علي شاه سندس سجاده نشين آهي.

مرحوم پير غلام شاه راشدي سان سندس ملاقات صرف هڪ دفعو ٽنڊي الهيار ۾ ٿي هئي. باقي پرپٺ شاعرانه نوڪ جهوڪ گهڻي ڪندا هئا.

سندس ڪلام جي تدوين سندس وفات بعد ٿيل آهي، مگر ڇپيل نه آهي. سندس سجاده نشين وٽ ڪلام موجود آهي. سندس ڪلام پراثر ۽ صوفيانه رنگ جو آهي، نموني لاءِ ڪافي ڏنل آهي:

ڪنياڻون ڪلي نبڻ کهرا گلابي .... الخ.

مصري شاه جو حليو هي هو. قد ميانه، رنگ گندمي، بت پورو پنو، اکيون مخمور ۽ وڏيون. ڏاڙهي ڇڏي ۽ متشرع. مٿي جا وار ڪن تائين (شرعي) نيم سياه نيم سفيد. مٿي تي قلندرانه وضع جو سفيد ڪلاه. ڪُڇيءَ ۾ ڪاريءَ ڪٿيءَ جي ڪفني. پاجامو سفيد شرعي. غرض ته فقيرانه وضع جو شيرين ڪلام متواضع ۽ بلڪل خليق انسان هو. آفيم جو عادي هوندو هو.

Marfat.com

١١١- مخدوم محمد سيوستاني

ابن مخدوم محمد عارف صديقي، مجذوب طبع، صاحب ڪرامات ۽ فضيلت جو هو. سيوهڻ ۾ ئي پنهنجي والد بزرگوار کان ديني علوم حاصل ڪيائين. نقشبندي طريقي جو وڏو سالڪ ۽ خضر صفت انسان هو. سندس وقت جا هزارين احتياج وارا انسان سندس خدمت ۾ دعا گهرائڻ لاءِ ايندا هئا. سندس سيفي زبان مان جيڪو لفظ نڪرندو هو ائين ئي ٿي پوندو هو. سيوهڻ جي لڳ درياهه ۾ وڃي ٽبي ڏيندو هو ته ڪوٽڙيءَ کان وڃي نڪرندو هو. گهڻو ڪري ارل ڍنڍ تان وضو ۽ غسل ڪري پوءِ نماز ادا ڪندو هو. مجذوبيءَ جي حالت ڪري ڪڏهن ڪڏهن نمازن ۾ سنڌي زبان ۾ مناجات ڪندو ۽ دعائون گهرندو هو ۽ ڪڏهن فقط هڪ رڪعت نفل پڙهندو هو.

الله تعاليٰ جل شانه جي نالي تي ڏاڍو جذبو ۽ جوش ۽ جلالت پيدا ٿيندي هوس، تنهن ڪري جنهن ماڻهوءَ جي نالي ۾ اهو اسم پاڪ هوندو هو ته ان کي بدلائي سڏيندو هو. مثلا: اسان جي استاد مخدوم حاجي حسن الله پاٽائي – جو سندن ويجهو عزيز هو – تنهن کي حسن الدين ڪري سڏيندا هئا. (اهو واقعو مون کي پاڻ استاد صاحب بيان فرمايو هو.)

'تذڪرة الصلحاء' ۾ ڄاڻايل آهي ته مخدوم مجذوب جڏهن سيوهڻ مان حج جي ارادي تي نڪتو تڏهن ساڻس فقط هڪ ٽڪو يا ٻه پئسا هئا ۽ پيادل گهر مان جذبي جي حالت ۾ روانو ٿي ويو، پوءِ قدرت هن جي توڪل ۽ همت ڪري اهڙا اسباب پيدا ڪيا جو بمبئي پهتو ۽ ان کان پوءِ جهاز ۾ سوار ٿي حج پڙهيائين ۽ مديني شريف زيارت لاءِ سفر ڪيائين ۽ وري خيريت سان اچي ڳوٺ ٻه پهتو. سادات ۽ عالمن ۽ خصوصاً حضرت امام رباني شيخ احمد سرهندي رحه جي

Marfat.com

اولاد جو ڏاڍو ادب ۽ خيال رکندو هو . هندو توڙي مسلمان هن بزرگ کي هڪ جهڙو مڃيندا ۽ عزت ڪندا ۽ دعائون پنندا هئا .

ٻه شاديون ڪيون هوائين ، هڪ پنهنجن عزيزن صديقي خاندان مان ۽ ٻي پچاڙي ڄمار ۾ ٻه هڪ شادي ڪيائين . پهرينءَ مان هڪ فرزند مخدوم احمد تولد ٿيو جنهن جو مشهور فرزند مخدوم نصرالدين عليه الرحمت ٿي گذريو آهي . ٻي شاديءَ مان هڪ فرزند ميان محمد صادق ٿيو . مخدوم صاحب پنهنجن عزيزن جي اولاد مان ڪن ننڍن نوجوانن کي سبق به پڙهائيندا هئا . (باڻ) جيد عالم ۽ صوفي بزرگ ۽ سيوهڻ جي قضا جو مالڪ هو مگر تصوف جي غلبي سبب فتوي يا قضا جو شغل گهٽ جاري رکيائين .

حضرت استاد حاجي حسن الله پاتائي رحه روايت فرمائي ته هڪ دفعو مخدوم حاجي فضل الله پاتائي مخدوم محمد صاحب سان گڏ ويٺل هئا ته ايتري ۾ هڪ ماڻهوءَ اچي ٻڌايو ته کوهه ۾ ڪتو مئو پيو آهي ڪيترو پاڻي ڪڍيو وڃي. جنهن تي حاجي صاحب پاڻ جواب ڏئي ٿي، مخدوم محمد صاحب فرمايو ته حديث ۾ ايو آهي ته – الماء طاهر لا ينجسه شيء – يعني ته پاڻي پاڪ آهي ، ان کي ڪابه شيءِ پليد ڪري نٿي سگهي . آخر ۾ حاجي صاحب پاڻ مسئلي جو جواب ائين ئي ڏنو جيئن فقه جي ڪتابن ۾ آيل آهي. مگر هن بزرگ جو رستو بالڪل سڌو هوندو هو .

ٽالپرن جي زماني ۾ جيئن سندس ڏاڍي بزرگ مخدوم عبدالواحد سيوستاني ۽ سندس والد مخدوم محمد عارف لاءِ نذرانه ۽ سو ڪڙيون اينديون هيون، تيئن سندس اوائل جوانيءَ جي زماني ۾ مير حسن علي خان ٽالپر حيدرآبادي پنجاهه رپيا نذرانـي طور خدمت ۾ موڪليا ۽ هيٺيون خط به ارسال ڪيو :

Marfat.com

مخدوم صاحب مهربان ، ولایت و کرامت نشان ، غواص بحر عرفان ، شناور دریائی ایقان، مخدرم محمد ساکن سیوستان! خدا جل شانه آن ولایت نشان را ابدا بر فیض مامور فرموده است لهذا امیدواریم که درین وقت متوسل حضرت سید قلندر لعل شهباز علیه‌الرحمته مدام مدد دعاء خیر عافیت در حق این جانب ارزان فرمایند . مبلغ پنجاه روپیه در وجه خیرات نذرانه ارسال خدمت است و امید که خواهد رسید ، و بموجب اشاره آن ولایت نشان هر انفاس متبرکه را خدای تعالی آفریده ، این جانب از آن بامنیت ، خاطر بطمانیت دارند ، از جانب احمد علی سلام دعا بدرجه اجابت رسند . ۱۲ شعبان سنه ۱۲۸۱ھ

میر محمد حسن علی

مخدوم صاحب کي جڏهن اهو خط پهتو تڏهن خط پڙهي پنجاه رپيا واپس ڪندي فرمايائين ته رسول‌الله صلي‌الله عليه وسلم جي صحابه ڪرام جي دشمن جو نذرانو نه گهرجي .

ايڏي باڪمال عارف ڪامل نقشبندي طريقي جي مرشد بزرگ ۱۵- رمضان شريف سنه ۱۳۱۶ھ ۷۶ سالن ۾ وفات فرمائي سيوهڻ ۾ پنهنجي خانداني مقبري ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو .

قطعه تاريخ از ميان محمد صالح سيوستاني

حضرت مخدوم محمد رهبر راه هدی
جاذب قلب خلائق سوی اوج اهتدا
عالم و عارف ، ولی‌الله ، ستون فیض حق
جامع حسب و نسب ، خورشید چرخ اتقا
مرد میدان توکل ، مست جام معرفت
حاجی و حافظ ، حدود الله ، فخر اتقیا
کاتب قدرت بلوح قلب پاکش بر نگاشت
صد هزاران نکته چون برگ و توکل بی ریا

Marfat.com

مخدوم محمد حسن قاري (متوفي ١٢٢٠)

مخدوم عبدالواسع شاعر
(احوال پڙهو)

مخدوم محمد عارف
(وفات ١٢٤٧ ڪانپوءِ)

مخدوم محمد صالح
(احوال ڏسو)

بز

مخدوم مدد الله

مخدوم فضل الله
(مصنف)

مخدوم محمد سيو
(مخدوم مراد جي ن

مخدوم حڪيم
نصيرالدين

مخدوم نظام الدين

مخدوم محمد معروف

نياڻيون

ب. مخدوم حسن صديقي سيوستاني
(هن صاحب جي مهرباني سان هي نوٽ ڪري آهي)

مخدوم نصرا
(ڏ

حڪيم محمد احسن

محمد محسن

Marfat.com

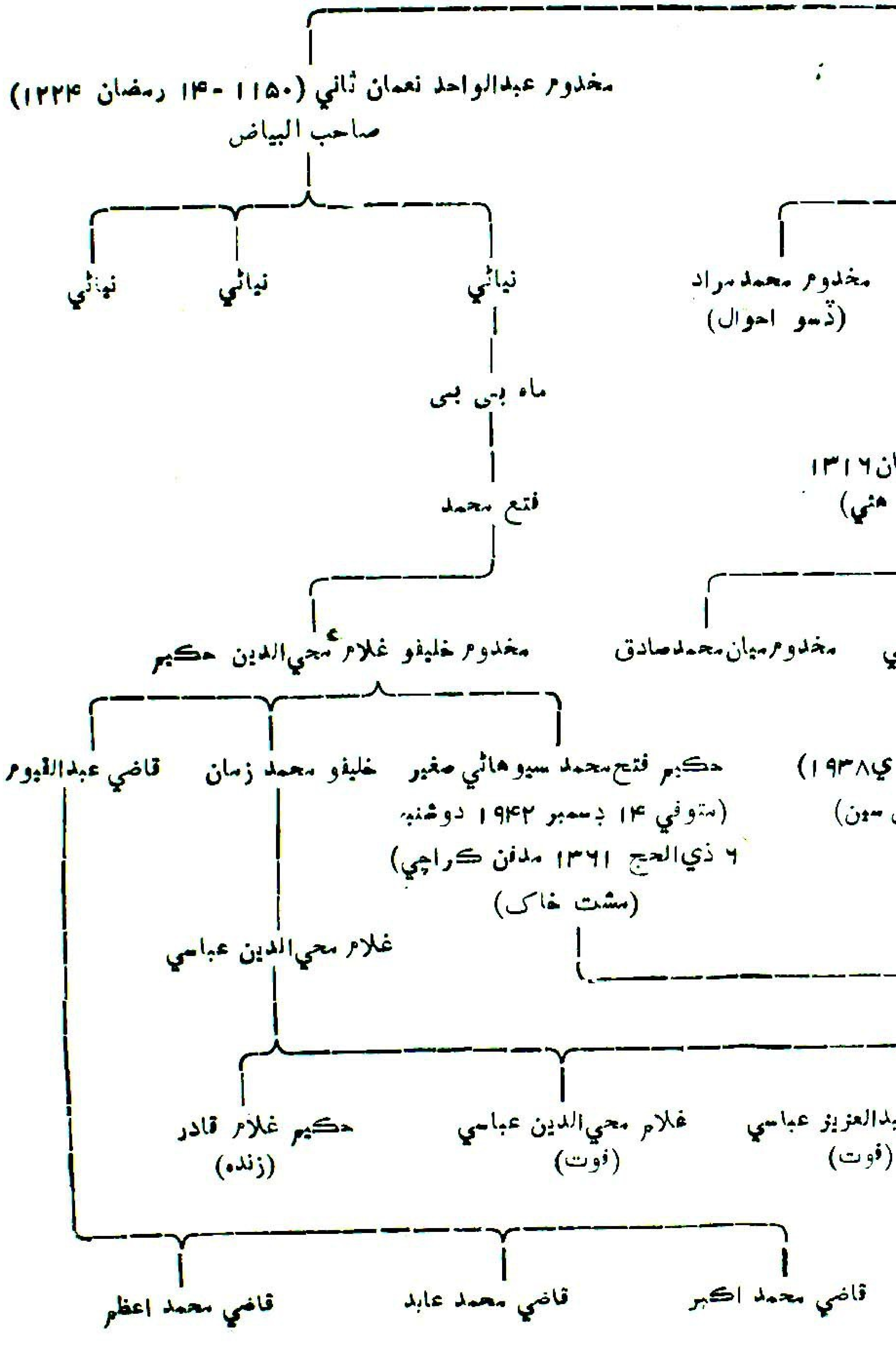
مخدوم عبدالواحد نعمان ثاني (۱۱۵۰ - ۱۴ رمضان ۱۲۲۴)
صاحب البياض
نياڻي
نياڻي
نياڻي
مخدوم محمد مراد
(ڏسو احوال)
ماه بي بي
فتح محمد
مخدوم خليفو غلام محي الدين حڪيم
مخدوم ميان محمد صادق
حڪيم فتح محمد سيوهاڻي صغير
(متوفي ۱۴ ڊسمبر ۱۹۴۲ دوشنبه
۶ ذي الحج ۱۳۶۱ مدفن ڪراچي)
(مشت خاک)
خليفو محمد زمان
قاضي عبدالقيوم
غلام محي الدين عباسي
حڪيم غلام قادر
(زنده)
غلام محي الدين عباسي
(فوت)
(فوت)
قاضي محمد اعظم
قاضي محمد عابد
قاضي محمد اڪبر

Marfat.com

دعوتش از آسمان استجابت رد نبـود
زانکه باب طبع او مسدود بود از ما سوا
چون ندای ارجعی را از جناب حق شنید
زد چو شاهان جهان اندر فضا جنت لوا
پانزده تاریخ بگذشت از مه رمضان شریف
کآن جناب از دار فانی کرد آهنگ لقا
عمر آن شاه ولایت از وفا بی پا ببین
چون وفا در عمر دنیا، نیست پایش، شد رها
با سر زاری بگفته صالحش سال وصال
جامع علـم و معارف کاشف رمز هدی

١- سڀوڻ جي مخدوم صاحبن جو نسب نامو هن طرح بيٺهي ٿو :

— شيخ شهاب الدين سنڌي سهروردي (٨٠٣-٨٩٤) — شيخ معروف پاٽائي (٨٤٤-٩٠٧) — شيخ رڪن الدين پاٽائي (٨٧٥-٩٥٢) — شيخ الاسلام يوسف سنڌي محدث پاٽائي (ولادت ٩١٠) — شيخ قاسم پاٽائي برهانپوري (٩٦٢-٩٨١) — مسيح الاوليا شيخ عيسيٰ جندالله برهانپوري (٨٦٢-١٠٣١) — شيخ شهرالله رمضان (٩٧٦-١٠١٧) (برادر محدث فتح محمد صاحب مفتاح الصلواة)
— مخدوم حسن قاري (٩٩٠-١٠٨٢) — شيخ عيسيٰ ثاني پاٽائي (١٠٠٤-١٠٧٠)
— مولانا محمود سهروردي (١٠١٩٩-١٠٨٥)

عبدالرحمان ١

مفتي الاسلام فخرالدين عبدالواحد ڪبير پاٽائي (صاحب ڪشف الاسرار)
(١٠٤٧-١١٢٣)

مخدوم دين محمد (وزير ۽ مفتي حاڪمان ڪلهوڙه)
(١١١٣—١١٩٢)

مخدوم محمد حسن قاري
متوفي (١٢٢٠)

قاضي محمد احسان مخدوم عبدالواحد صغير
نعمان ثاني صاحب بياض
(١١٥٠—١٤ رمضان ١٢٢٤)

١- هي ٻالو ڪرسي نامي ۾ آهي جيڪو مخدوم محمود حسن بن مخدوم نصيرالدين هٿ اکرين مهر سان لکي ڏنو آهي ۽ مون وٽ آهي .

Marfat.com

١١٢- خواجہ نظام الدين مجددي شڪارپوري

ملقب به قطب جهان و سراج الاولياء - بن خواجہ غلام محي الدين - بن خواجہ محمد صادق - بن خواجہ غلام محمد ملقب به معصوم ثاني - بن خواجہ محمد اسماعيل - بن خواجہ صبغة الله - ابن عروة الوثقي خواجہ محمد معصوم - بن حضرت امام رباني خواجہ احمد سرهندي مجدد الف ثاني قدس الله اسرار هم .

خواجہ نظام الدين جي ولادت با سعادت پشاور جي شهر ۾ ٿي ۽ ننڍي هوندي پنهنجي ڏاڏي بزرگ جي نظر عنايت هيٺ تربيت ۽ تعليم حاصل ڪيائون ۽ تصوف ۽ سلوڪ جون منزلون طي ڪيون . ڪجهه وقت کان پوءِ خواجہ غلام محي الدين سندن والد ، سفر حج جي ارادي سان روانو ٿي سنڌ ۾ وارد ٿيو . سائنس ٻہ فرزند به هم رڪاب هئا:

١) خواجہ نظام الدين

٢) خواجہ فدا محي الدين ء

قندهار جي امير تيمور بن احمد شاہ ابدالي پاران ان زماني ۾ شڪارپور جو حاڪم نواب مولاداد افغان هو . خواجہ غلام محي الدين جو ڏاڏو معتقد هو سو پڻ سفر حج ۾ سائن هم رڪاب ٿي نڪتو . جڏهن اهو قافلو حيدرآباد سنڌ ۾ پهتو ۽ خواجہ صاحب جي ڪرامت ۽ ولايت جو غلغلو بلند ٿيو تڏهن ڪيترائي ماڻهو سندن حلقہ ارادت ۾ اچي جمع ٿيا .

ان زماني ۾ حيدرآباد جو نمبر ٽيون حاڪم مير ڪرم علي (مير فتح علي خان فاتح سنڌ جو ڀاءُ) تازو وفات ڪري چڪو هو،١ ماڻهن ۾ مشهور هو تہ مير ڪرم علي جي قبر ڪي اندران ٿي اندران باهہ لڳل آهي ۽ قبر مان دانهون اچي رهيون آهن . مير ڪرم علي

١- وفات ١٢٤٤ هہ.

Marfat.com

خان جي عزيزن مان هڪ صاحب ارادو ڪيو ته خواجه صاحب جي خدمت ۾ پهچي مير صاحب لاءِ دعاءِ مغفرت گهرائي وڃي. پر خواجه صاحب پنهنجن خادمن کي حڪم ڪيو ته فلاڻو ماڻهو اچي رهيو آهي ان کي مون تائين اچڻ نه ڏجو، جنهن جي خادمن تعميل ڪئي ۽ مير ۽ سندس ماڻهن کي موٽايو ويو. مير ڪرم علي جي معصوم (نياڻي) بي بي جندو کي جڏهن اها سڌ ملي تڏهن قرآن شريف مٿي ڪري خواجه صاحب جي خدمت ۾ اچڻ جو ارادو ڪري نڪري پيئي. خواجه صاحب کي ڪشف جي طور بي بي جندو جو اچڻ معلوم ٿيو. خادمن کي حڪم ڪيائين ته بي بي صاحبه کي رستي تان موٽايو ۽ کيس اسان وٽ اچڻ جي تڪليف نه ڏيو ۽ کيس تسلي ڏيو ته انشاءالله تعاليٰ اها تڪليف دور ٿي ويندي. ان کان پوءِ خواجه صاحب مير ڪرم علي جي قبر تي اچي مراقبو ڪيو ۽ حڪم ڪيائون ته منهنجي قبر به تيار ڪئي وڃي. برابر ٣ ڏينهن مير جي قبر ڏي متوجه رهيا ۽ پنهنجي قبر به اتي ٺي لڳولڳ ٺهرائي ان ۾ سمهي خاطري ڪري، پوءِ ٣ ڏينهن وضو ڪري نفل شروع ڪيائون ۽ سجدي جي حالت ۾ پنهنجي جان جان آفرين جي سپرد ڪيائون.

خواجه صاحب جي اها ڪليل ڪرامت ڏسي سنڌ جا سوين ماڻهو حلقه ارادت ۾ داخل ٿيا. هڪ طرف ميرن جي خاندان ۾ جا پريشاني هئي سا خوشيءَ سان مبدل ٿي ۽ ٻئي طرف هي حرمين ڏانهن ويندڙ مسافرن جو قافلو يتيم ٿي پيو. ميرن قدر شناسي ڪري، خواجه غلام محي الدين جي صاحبزادن لاءِ ٢٥ هزار ايڪڙ جاگير مقرر ڪئي ۽ ڪن تعلقن ۾ سنڌن حصا به مقرر ڪيا. آخر نواب مولاداد خان دراني جي مشوري سان صاحبزادن کي حيدرآباد مان واپس آڻي شڪارپور ۾ رهايو ويو، جت مان خواجه نظام الدين شڪارپور ۾ رهيو ۽ سندس نندو ڀاءُ خواجه فدا محي الدين شڪارپور جي ٻاهران پنهنجو

Marfat.com

١١٢- خواجه نظام الدين مجددي شڪارپوري

ملقب به قطب جهان و سراج الاولياء - بن خواجه غلام محي الدين - بن خواجه محمد صادق - بن خواجه غلام محمد ملقب به معصوم ثاني - بن خواجه محمد اسماعيل - بن خواجه صبغةالله - ابن عروة الوثقي خواجه محمد معصوم - بن حضرت امام رباني خواجه احمد سرهندي مجدد الف ثاني قدس‌الله اسرار هم .

خواجه نظام الدين جي ولادت با سعادت پشاور جي شهر ۾ ٿي ۽ ننڍي هوندي پنهنجي ڏاڏي بزرگ جي نظر عنايت هيٺ تربيت ۽ تعليم حاصل ڪيائون ۽ تصوف ۽ سلوڪ جون منزلون طي ڪيون . ڪجهه وقت کان پوءِ خواجه غلام محي الدين سندن والد ، سفر حج جي ارادي سان روانو ٿي سنڌ ۾ وارد ٿيو. ساڻس ٻه فرزند به هم رڪاب هئا:

١) خواجه نظام الدين

٢) خواجه فدا محي الدين

قندهار جي امير تيمور بن احمد شاه ابدالي پاران ان زماني ۾ شڪارپور جو حاڪم نواب مولاداد افغان هو . خواجه غلام محي الدين جو ڏاڍو معتقد هو سو پڻ سفر حج ۾ ساڻن هم رڪاب ٿي نڪتو . جڏهن اهو قافلو حيدرآباد سنڌ ۾ پهتو ۽ خواجه صاحب جي ڪرامت ۽ ولايت جو غلغلو بلند ٿيو تڏهن ڪيترائي ماڻهو سندن حلقه ارادت ۾ اچي جمع ٿيا .

ان زماني ۾ حيدرآباد جو نمبر ٽيون حاڪم مير ڪرم علي (مير فتح علي خان فاتح سنڌ جو ڀاءُ) تازو وفات ڪري چڪو هو، ١ ماڻهن ۾ مشهور هو ته مير ڪرم علي جي قبر ڪي اندران ٿي باهه لڳل آهي ۽ قبر مان دانهون اچي رهيون آهن . مير ڪرم علي

١- وفات ١٢٤٤ ھ.

خان جي عزيزن مان هڪ صاحب ارادو ڪيو ته خواجه صاحب جي خدمت ۾ پهچي مير صاحب لاءِ دعاءِ مغفرت گهرائي وڃي. پر خواجه صاحب پنهنجن خادمن کي حڪم ڪيو ته فلاڻو ماڻهو اچي رهيو آهي ان کي مون تائين اچڻ نه ڏجو، جنهن جي خادمن تعميل ڪئي ۽ مير ۽ سندس ماڻهن کي موٽايو ويو. مير ڪرم علي جي معصوم (نياڻي) بي بي جندو کي جڏهن اها سڌ ملي تڏهن قرآن شريف مٿي ڪري خواجه صاحب جي خدمت ۾ اچڻ جو ارادو ڪري نڪري پيئي. خواجه صاحب کي ڪشف جي طور بي بي جندو جو اچڻ معلوم ٿيو. خادمن کي حڪم ڪيائين ته بي بي صاحبه کي رستي تان موٽايو ۽ کيس اسان وٽ اچڻ جي تڪليف نه ڏيو ۽ کيس تسلي ڏيو ته انشاءالله تعالي اها تڪليف دور ٿي ويندي. ان کان پوءِ خواجه صاحب مير ڪرم علي جي قبر تي اچي مراقبو ڪيو ۽ حڪم ڪيائون ته منهنجي قبر به تيار ڪئي وڃي. برابر ٣ ڏينهن مير جي قبر ڏي متوجه رهيا ۽ پنهنجي قبر به اتي ئي لڳولڳ ٺهرائي ان ۾ سمهي خاطري ڪري، پوءِ ٣ ڏينهن وضو ڪري نفل شروع ڪيائون ۽ سجدي جي حالت ۾ پنهنجي جان جان آفرين جي سپرد ڪيائون.

خواجه صاحب جي اها ڪامل ڪرامت ڏسي سنڌ جا سوين ماڻهو حلقهِ ارادت ۾ داخل ٿيا. هڪ طرف ميرن جي خاندان ۾ جا پريشاني هئي سا خوشيءَ سان مبدل ٿي ۽ ٻئي طرف هي حرمين ڏانهن ويندڙ مسافرن جو قافلو يتيم ٿي پيو. ميرن قدرشناسي ڪري، خواجه غلام محي الدين جي صاحبزادن لاءِ ٢٥ هزار ايڪڙ جاگير مقرر ڪئي ۽ ڪن تعلقن ۾ سندن حصا به مقرر ڪيا. آخر نواب مولاداد خان دراني جي مشوري سان صاحبزادن کي حيدرآباد مان واپس آڻي شڪارپور ۾ رهايو ويو، جن مان خواجه نظام الدين شڪارپور ۾ رهيو ۽ سندس نندو ڀاءُ خواجه فدا محي الدين شڪارپور جي ٻاهران پنهنجو

Marfat.com

ڳوٺ ڀڏارايو ۔

خواجہ نظام الدين جي رهڻ لاءِ شڪارپور جي علوي خاندان جي بزرگن پنهنجون جايون ۽ حويليون خالي ڪري ڏنيون جتي نقشبندي طريقي موجب ذڪر اذڪار ۽ تلقين جو سلسلو جاري رکيو ويو ۔ چيو وڃي ٿو تہ باوجود جاگيرن ۽ معتقدن جي نذرانن جي پاڻ فقير ۽ درويشيءَ ۾ گذاريندا هئا ، دنيا وغيره ڏانهن ڪو توجہ ڪونہ هوندو هون ۔ جاگيرن جي آمدني سموري سندن ننڍي ڀاءُ جي حوالي هوندي هئي ۽ ان کان ڪڏهن بہ حساب ڪتاب ڪونہ پڇيو ويندو هو پر هن صاحب جو بہ ايڏو مهمان خانو هوندو هو جو زمينات جي آمدني کان پوءِ ، ڪڏهن ڪڏهن گهرج پوندي هون تہ ، وڏي ڀاءُ خواجہ نظام الدين وٽ ايندا هئا ۽ چوندا هئا تہ خرزين ناٿي جي پيري ڏي تہ پوءِ ڪاڏو ڪائيندس نہ تہ فاقي ۾ رهندس ، آخر جڏهن ايتري دولت پلئي پوندي هوس تڏهن راضي ٿيندو هو ۔

شڪارپور ۾ هڪ سيٺ نيوند مل رهندو هو جو خواجہ صاحب جو بيحد معتقد ۽ سندن مودي هو ، چئن حويلين جو خرچ ۽ مهمان خاني جو پورائو ۽ بي سموري ڏيتي ليتي هن جي ذمي هوندي هئي ۔ نيوند مل جيترو بہ قرض ڪٿي ڪم هلائيندو هو سو سال جي چوٿيءَ تي سيني لهڻيدارن کي ادا ڪري ڏيندو هو ۔ سيٺ نيوند مل جو چوڻ هو تہ سال پوري ٿيڻ ۾ حساب چڪتو ڪرڻ واري رات خواجہ صاحب پراڻا ڪاغذ گهرائي انهن کي قينچيءَ سان رپين جي گولائيءَ جيڏا ڪترائي حجري ۾ اڇلرائي ڇڏيندو هو ۔ صبح جو چار ماڻهو اتان مُٺيون ڪٽي اچي گلم تي سندن خدمت ۾ آڇلائيندا هئا ، پوءِ سيٺ نيوند مل سيني لهڻيدارن کي حڪم ڪندو هو تہ جنهن جو جيترو بہ حق هجي اتان کڻي وڃي، وڌيڪ نہ کڻي ۔ پوءِ جيڪي ڪجھ

باقي بچندو هو سو سيٺ نيوندمل جي حوالي رهندو هو .

معتبر ذريعي سان بيان ڪيل آهي ته علوي خاندان جي ٻاهرين ڪوٽ لڳ هڪ تلاءُ هوندو هو. خواجه صاحب رات جو روزانه اتان وضو ڪري پوءِ ياد خدا ۾ مشغول رهندا هئا . هڪ رات اتي ڏٺائون ته هڪ ماڻهو سياري جي سرد رات ۾ تلاءُ جي ٿڌي پاڻيءَ ۾ بيٺو ڪجهه پڙهي رهيو آهي. پڇيائونس ته : هي ڇا ڪري رهيو آهين! هن چيو ته : سائين سوره ياسين جو عمل ڪنهن بزرگ ڏسيو آهي سو ان ريت پڙهي رهيو آهيان! خواجه صاحب فرمايو ته : هٿ جي مٺ ڪي ڇو پڪوڙيو اٿئي؟ چيائين ته : سائين پڙهندو ان تي دم ڪندو وڃان ٿو! فرمايائونس ته : سوره ياسين جون ٻه يا ٽي آيتون پڙهي هاڻي مٺ تي دم ڪر ۽ پوءِ مٺ کولي ڏس! هن ائين ڪيو، ڇا ڏسي ته سموري مٺ خالص سون سان پرپور هئي .

خواجه صاحب جن فرمائيندا هئا ته عمليات وغيره ڪجهه به نه آهن . اصل مقصد الله تعاليٰ جي بندگي ۽ سندن رضا آهي ۽ بس ۽ اها ئي تعليم سندن جد امجد جي ڪين ورثي ۾ ملي هئي . سندن مقولو آهي ته :

— آنچه بر ما فقيران لازم است دوام ذل است و افتقار و انکسار و تضرع و التجا و ادای وظائف عبوديت و محافظت حدود شرعيه و متعابعت سنت سنيه —

اهو ئي سندن اصول هو ۽ انهيءَ تي ئي سموري زندگيءَ جو پروگرام يا دستورالعمل ٺاهيائون ۽ ان تي هلندا رهيا . پاڻ خانداني ورثي موجب فارسي شعر به چوندا هئا . ڪجهه غزل ۽ مناجاتون هن وقت به موجود آهن جن مان نموني طور هڪ مناجات جا چند شعر هيٺ ڏجن ٿا :

Marfat.com

گناهائیکه من دارم نمی گنجد به تحریری
اگر عمر ابد باشد نمی آید به تقریری
درختان جملگی کاغذ، سیاهی گر شود دریا
نیستان کلک گر گردد کجا آید به تسطیری
ز احوال درون خود، بسی شرمندگی دارم
شیاطین‌وش مقید گشت نفس من به زنجیری
کریم است و رحیم است و غفور و جرم بخش کل
بجز فضلش شکسته دل نیابد هیچ تعمیری
شفیعم هست چون احمد ندارم غم ز عصیانها
بود الطاف او یاور به این مسکین دلگیری
نظامی غم مخور می باش بر لا تقنطوا خرم
برت این مژده کافی هست از قرآن تفسیری

سندن تصنيفات مان ڪتاب:

١) اسرار رموز نقشبنديه: ١ موجود آهي جنهن ۾ نقشبندي طريقي جي خوبين ۽ تصوف جي اسرارن جو بيان ٿيل آهي ۽ نقشبندي مشائخ طريقت جا حالات بہ آهن، ان کان سواءِ ٻيا بہ ڪتاب آهن جي ناياب ٿي چڪا آهن.

خواجہ صاحب جي وفات قريب ٿيندي وئي تہ پاڻ سڀني دوستن کي ان جو اطلاع ڏناءُون ۽ علوي خاندان جي ميرن کي چوائي موڪليائون تہ فقير جو لاڏاڻو آهي تنهن ڪري مقبري لاءِ ڪنهن مناسب هنڌ تي جاءِ جو بندوبست ڪريو. جنهن لاءِ علوي بزرگن لکي دروازي تي پنهنجي ملڪيت مان هڪ جاءِ جو ٽڪر مقرر ڪيو. آخرين ملاقات لاءِ هزارين ماڻهو ايندا رهيا. ان موقعي تي سندن موديءَ سيٺ نيوند مل بہ اجازت گهري تہ مون کي بہ حجري ۾ اچڻ جي اجازت ڏني وڃي تہ پوئين ملاقات ڪريان. نيوند مل اڌ ڪلاڪ

١- ھيءُ ڪتاب — مخمس ڪريما — سندن تصنيف آهي. تڪمله مقالات ٥٩٩

Marfat.com

اکيلائي ۾ ملڻ کان پوءِ ٻاهر نڪتو ته سندس منهن تي روشنائي جي چمڪ ڏسڻ ۾ آئي تي ۽ بيحد خوش هو. باطن ۾ ته اڳ هو اسلام سان مشرف هو، پر آخرين توجه سان هن کي معرفت جو چسڪو به پياريو ويو، اهو ملاقات جو آخرين ڏينهن جمع جو هو، پاڻ ڇنڇر جي صبح جو ١٧- رجب ١٢٧٣هه ۾ الله تعاليٰ جي رحمت ۾ وڃي شامل ٿيا ۽ لکي دروازي تي مقرر ڪيل جاءِ تي سندس جسم مبارڪ کي سپرد خاڪ ڪيو ويو.١

قطعه تاريخ وفات

صبح شنبه بهٔ هفدهم رجب — گفت خلد آشيان نظام‌الدين
صالحا سال رحلتش بشمار — بود قطب جهان نظام‌الدين ٢

١٢٧٣

خواجه صاحب کي ڪل ٩ فرزند هئا جن مان وڏو فرزند خواجه امام‌الدين ٣ سجادگي جي مسند تي وهاريو ويو جنهن جو ذڪر باب الف ۾ گذري آيو آهي.

١١٣- خليفو محمد يعقوب همايوني

هن عالم فاضل جو تولد بلوچستان جي ڪوٽ ڇٽ ۾ ٿيو. يتيم هو ۽ انهيءَ حالت ۾ طالب علمي ڪندو رهيو. آخر وقت جي وڏي

١) ڏسو تصوير ٢٥-٢٦ تڪمله مقالات ۽ حالات ساڪني ڪتاب ۾ ص ٥٩٩

٢) هي ڪتبو مقبري جي در مٿان لڳل آهي. محمد صالح وزيرآبادي قطعات تاريخ جو پورو ديوان مرتب ڪيو آهي. جنهن ۾ ٧٩ قطعه آهن جن ۾ (١١١٥) بيت آهن. تڪمله ۾ راقم (حسام‌الدين) تاريخ وارا بيت سيئي ڏئي ڇڏيا آهن، ص ٦٠١ تا ٦١٥ - اهو ديوان مرحوم آغا بدرالدين خان دراني جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي

- امام‌الدين جو احوال اڳي چڪو آهي.

Marfat.com

عالم ۽ فياض مولانا عبدالحليم صاحب ڪنڊي واري جي خدمت ۾ علمن حاصل ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو، ١ چيو وڃي ٿو تہ مولانا عبدالحليم

١- هيٺين روايت قاضي جان محمد روهڙي واري ۽ شاه سائين تراب علي شاه مرحوم جي زبانيءَ منهنجي برادر محترم پير علي محمد راشدي پنهنجي يادداشت ۾ نقل ڪئي آهي :

١) روايت قاضي جان محمد : اصل ڪنڊي (نزديڪ بيل پٽ) جا باشندا هئا، وڏا عالم فقير ۽ حافظ هئا. طريقو سندن قادري سروري هو. محمدپور پني عاقل جي بزرگن جا شاگرد هئا. محمدپور واري بزرگ جو نالو محمد صديق ۽ ذات جو سيهڙ هئو. بيعت بہ انهن جي هٿ تي ڪيائون، جن جو سلسلو سلطان باهوءَ سان مليل ٿو. مجرد رهيا. (٣٠-٣٥) ورهيہ قاضي غلام محمد بن قاضي جان محمد ثالث جي اوطاق ۾ رهيا. اتي درس ڪونہ ڪرائيندا هئا. سندن باطني شاگرد خليفو محمد يعقوب (مولوي عبدالغفور همايوني جو والد) هوندو هو. پاڻ چوندا هئا تہ :

— اسان وٽ جيڪا امانت هئي سي محمد يعقوب لٽي ويو!— ڪڏهن ڪڏهن پني پني مهينا پنهنجي وطن ڪنڊي ڏانهن هليا ويندا هئا. ڪنڊي ۾ بہ سندن ڀائن جو اولاد آهي- هينئر مولوي عبدالرحمان آهي.

قاضي ميان عبدالڪريم عرف حسين بخش (راويءَ جو اولاد) ان وقت ٧-٨ ورهن جو هو. جنهن اوطاق ۾ مولوي صاحب رهندو هو اتي آخوند عبدالعليم نالي هڪ صاحب درس ڏيندو هو. ميان حسين بخش مڪتب ۾ وڃڻ وقت روئيندو هو، مولوي صاحب چيچ کان وٺي چوندو هوس :

حسن بندهٔ خـالـق گردگار   کہ هر روز گريہ کند زار و زار

تصنيف ڪانہ ڪيائون پر ڪتاب جي هڪ ورق تي دل جي تصوير پنهنجي هٿ سان ڪڍي ائائون جنهن ۾ تصوف جي اصولن مطابق الله ۽ محمد جو نالو لکيو اٿائون. اها تصوير قاضي جان محمد ولد قاضي عبدالڪريم (راوي) روهڙي واري وٽ آهي.

عمليات ۾ سخت دخل هوندو هون. هڪ دفعي مير رستم خان ٽالپر ٽالپرن جي ڳوٺ ۾ (جيڪو هاڻوڪيءَ بيراج واري پل جي پرينءَ ڪناري تي آهي) اچي لٿو. مولوي صاحب قاضي غلام محمد کي چيو تہ اڄ توکي هڪ ڪرشمو ڏيکاريون ٿا. رستم خان جنهن جو ٽون ملازم آهين ان کي هٿ ڪهرايون ٿا. هڪ

Marfat.com

کي خواب ۾ حضرت سيدنا ابو بکر صديق رضه ارشاد ڪيو ته محمد يعقوب جي پارت اٿو، خواب ۾ خليفي جـي صورت به مولانا کي

☜ تعويذ لکي کٽ جي پائي هيٺان رکياءِ ۽ گلم وڇرائي ڇڏياءِ. ٿوري دير ۾ رستم خان هڪ ڪنجڪيءَ سان گهوڙي تي چڙهي اچي لٿو. مولوي صاحب سان خوش خير و عافيت ڪري سڪوت ۾ ويهي رهيو. ڪا ڳالهه ٻولهه ڪانه ٿي. ڏهن پندرهن منٽن کان پوءِ مولوي صاحب تعويذ کٽ جي هيٺان ڪيرائي ڇڏيو. مير صاحب هڪدم بنا موڪلائڻ جي هليو ويو. قاضي غلام محمد سوال ڪيو ته ڇو اوهان کان مير موڪلائي نه ويو؟ مولوي صاحب چيو ته جبرا آيو هو، وقت جا حاڪم آهن، اسان سندن رعيت آهيون، جي نه موڪلايائين ته فڪر نه آهي.

انتقال کان ٥-٤ مهينا اڳ، ميان جنيد روحاني واري مقبري تي ختم ڇوڙڻ لاءِ قاضي غلام محمد سان گڏجي ويا. هاڻوڪيءَ قبر واري جاءِ تي ويهي پاڻ فرمايائون ته هن جاءِ تي هڪ مسافر دفن ٿيندو. غلام محمد عرض ڪيو ته سان به ان مسافر جي پرسان دفن ٿيان. پاڻ چيائون — خدا جي اختيار آهي! — سندن وصال بعد ڪين اتي رکيائون. قاضي غلام محمد ان جي پرسان پنهنجي قبر ٺهرائي پٽن کي وصيت ڪيائين ته جڏهن مران ته مون کي ان قبر ۾ دفن ڪجو. مگر قدرت الاهي جو قاضي غلام محمد جو ٻيو نمبر پٽ قاضي پير بخش (متوفي ٢١- رجب ١٢٦٧هه) پيءُ جي جيئري فوت ٿيو جنهن لاءِ ان قبر ۾ رکي ڇڏيائون پوءِ قاضي غلام محمد جي قبر ٽئين نمبر ۾ ٿي.

مولوي صاحب جو انتقال ٩- محرم ١٢٥٤هه جو ٿيو.

٢) پير تراب علي شاه سائين جي روايت: حافظ ميان عبدالحليم مولوي ميان محمد ڪامل ڪنباري ١ واري جي هٿ تي بيعت ڪئي هئي، حافظ ڪامل جي فرزند خواجه محمد حسن جي هٿ تي، مولوي غلام صديق شهداد ڪوٽي جي والد مولوي نور محمد جي هٿ تي بيعت ڪئي، ۽ خواجه محمد حسن جي ... مولوي غلام حيدر صاحب جي هٿ تي مولوي غلام صديق پاڻ ڪئي

مولوي نور محمد مذڪور حافظ عبدالحليم صاحب جو شاگرد هو. ...

١- مولوي محمد ڪامل ڪنباري (١١٥٠ - ٢٣٩) ۽ سندن فرزندن مولانا محمد ڪنباري (متوفي ١٢٥٥هه) مولانا ميان محمد حسن ڪنباري (١١٩٨-١٢٧٤) لاءِ ڏسو الرحيم مشاهير نمبر ص ٩٩ تا ص ١١١.

Marfat.com

ڏيکاري وئي . صبح جو مولانا صاحب ڳوٺ کنڊي کان ٻاهر نڪري خليفي صاحب جي استقبال لاءِ وڃي بيٺو جڏهن هي نوجوان طالبعلم پهتو تڏهن .ولانا صاحب نهايت عزت ۽ احترام سان کيس وٺي مدرسه ۾ داخل ڪيو ، پوري محنت ۽ تحقيق سان کيس پڙهائيندو رهيو ۽ سڀني علمن ۾ يگانه روزگار بنايو . پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي مدرسو سندس حوالي ڪري پنهنجو خليفو بنايو جو سڀني شاگردن کي درس ڏيندو رهيو .

مولانا عبدالحليم جو تعلق مير حيدر ابڙي سان هو. ان زماني ۾ خان قلات ۽ حيدر خان ابڙي بلوچستانيءَ جو ڪن ملڪي ڳالهين تي اختلاف ٿي پيو جنهن ڪري مير حيدر خان بلوچستان مان هجرت ڪري سنڌ ۾ آيو ته مولانا صاحب سمورن شاگردن ۽ مدرسه سميت حيدر خان سان سنڌ هليو آيو . جڏهن مولانا همايون کان لانگهائو ٿيو تڏهن همايون جي زميندار رئيس غازي خان سومري جي استدعا تي اتي ئي رهجي پيا . چون ٿا ته انهيءَ زماني ۾ همايون ۾ اوچتو ماڻهن جي گهرن کي باهيون لڳنديون هيون . مولانا جي تشريف آوريءَ سان اهي بند ٿي ويون. جنهن ڪري مولانا جي آمد کي ماڻهن غنيمت

☜ حافظ عبدالحليم جو استاد اولين مولوي حافظ نور محمد پاڳي جو هو ، ان کان پوءِ مولوي نور محمد (عاريجن تعلقه ڏوڪري) واري وٽ آيو جنهن چيس ته عاقل شاه هالائي وٽ وڃو ۽ پوءِ آئهن وڃي پڙهيائين.

حافظ عبدالحليم صاحب جو چوڻ هو ته — توضيح ۽ تلويح (علم اصول) جي عرش تي جيئن سان پين تي هلندو آهيان پير صبغت‌الله به ائين هلندو آهي

حافظ صاحب ذات جو جويو هو ۽ علم دعوت ۾ ايتري مهارت هوندي هوس جو قبر تي ويهي ماڻهن کي چوندو هو ته پنهنجي پنيءَ ڏانهن وٺي آرپار قبر ڏانهن نظر ڪرته توکي مردو ڏسڻ ۾ ايندو ۽ ساڻس گفتگو ڪري سگهندين.

(روايت ١٩٣٣ع)

Marfat.com

سمجهيو . مولانا مرحوم همايون ۾ تورو وقت رهي پوءِ روهڙيءَ ۾ وڃي رهيا ، پوءِ تان درس تدريس جو سمورو ڪم خليفي محمد يعقوب جي حوالي رهيو . سندس علمي شهرت دور دور پهچڻ لڳي ، جنهن ڪري ڪيترا شاگرد خليفي صاحب جي حلقهء درس ۾ اچي شريڪ ٿيا ۽ ڪيترا فيض ياب ٿي ويا . سندن مشهور شاگردن مان هيٺيان علماء ڪرام آهن :

١) مولانا نور محمد صاحب شهداد ڪوٽي .
٢) مولانا عبدالله صاحب رستمي ،
٣) مولانا عبدالقادر قاسم پوري (پنهواري)
٤) مولانا عبدالرحمان سکري
٥) مولانا سلطان محمود صاحب سيت پوري
٦) مولوي قادر بخش صاحب مهاجر مڪي وغيره .

حضرت خليفو محمد يعقوب صاحب شريعت جو نهايت پابند هو ۽ سندس وقت ۾ همايون شهر ۾ ڪو بہ ماڻهو بي نمازي ڪونہ هوندو هو . بي نمازين لاءِ مسجد جي دروازي تي ڪاٺ پيل هوندو هو جتي نماز جي تارڪن کي سزائون ڏنيون وينديون هيون . درس تدريس جي شغل ۾ سموري زندگي گذاري هي بزرگ ١٥- ذوالقعده جمعہ رات سال ١٢٧٣ هہ ۾ وفات فرمائي ويو . سندن تاريخ وفات سندن هڪ شاگرد مولوي محمد علي نالي هيٺين ريت چئي آهي :

قطعه تاريخ

حضرت يعقوب نيکو نام بود — در تمامی علمها علام بود
در همايون بد همايون سايه اش — ظل فيضش فرق خاص و عام بود
صدر تخت عالمان دين بگو — خاتم الخلفاء در اسلام بود
بيست و پنجم از مه ذی قعده بود — نيز ليل سيدالايام بود
چونکه من کردم سوال از پير عقل — رحلت او در کدامين عام بود
او ز عام وصل او تاريخ گفت — وه چه وی دريای فيض عام بود

١٢٧٣هـ

Marfat.com

١١٤- پير سيد محمد ياسين راشدي جهنڊي وارو

سيد محمد ياسين بن سيد محمد راشد (روضي ڌڻي) رحمةالله تعاليٰ عليهم . هي بزرگ حضرت روضي واري جو ٻيو نمبر فرزند هو. جنهن سان والد بزرگ جو زياده پيار ۽ خصوصي توجهه هو ، اوائلي علم ۽ درس پنهنجي والد جي خدمت ۾ رهي حاصل ڪيائين ۽ ان کان پوءِ قادريه ۽ راشديه طريقي جي تڪميل به پنهنجي والد وٽ ڪري وقت جي وڏن ڪاملن جي درجي تي پهتو . حضرت پير سائين روضي وارن جي وفات کان پوءِ جڏهن وڏن ڀائرن ۾ ڪجهه اختلاف ٿيو ته هي بزرگ پير جو ڳوٺ (ڪنگري) ڇڏي پهريان رحيمڏني ڪلهوڙي جي ڳوٺ ۾ اچي مقيم ٿيو، مگر انهن وري وڏي ڀاءُ پاڳاري يعني حضرت پير صبغت‌الله رحه کيس موٽائي آندو . ان کانپوءِ وري هجرت ڪيائين ۽ فريدآباد لڳ ڏوڪريءَ ۾ اچي مقيم ٿيو . ان کان پوءِ نلاهه ۾ باقراڻي جي لڳ سڪونت ڪيائين . آخر ۾ ڳوٺ پير جهنڊو تعلقو هالا ۾ اچي مقيم ٿيا .

جدا جدا هنڌن تي هجرت ڪري وڃڻ سبب پاڻ - پير سائين جاڻن وارو - جي لقب سان مشهور ٿيل آهي . ٻئي طرف وري پير سائين روضي ڌڻي رحه کيس هڪ جهنڊو عطا ڪيو هو اسلامي جهاد لاءِ ، اهو جهنڊو بلند رهندو اچي . ان ڪري 'پير سائين جهنڊي[١] واري جي لقب سان به مشهور ٿيو . اهو جهنڊو اڄ تائين هن خاندان ۾ موجود آهي ، جيئن سندن وڏا سوٽاڻ 'پاڳارن' جي خطاب سان

١- هي پير سائين صاحب‌العلم اول آهي .

Marfat.com

مشهور آهن ، تيئن هي خاندان 'جهنڊي وارن' جي لقب سان مشهور آهي .

هي صاحب وڏو ترڪ ۽ توڪل جو مالڪ هو ، رضا ۽ تسليم جو مجسمو هو ، الاهي رضا ۾ فنا جي درجي کي پهتل هو . توڪل جي هيءَ حالت هئي جو فاقن تي فاقا پهچندا رهندا هئا مگر ڪنهن کي به ڪڏهن سوال نه ڪيائون . جماعت کي ياد الاهي جي تربيت ڏيندا ۽ ذڪرن ۾ مشغول رکندا ايندا هئا ، نماز جي پابندي ۽ قادري طريقي جي ذڪر جو سخت انتظام ۽ اهتمام هوندو هو . سنڌي زبان ۾ ڪڏهن ڪڏهن 'ڪافيون' به چوندا هئا جن ۾ تصوف ۽ عشق الاهيءَ جون رمزون بيان ڪيل آهن . ١

هن بزرگ جي اُٿڻي ويهڻي ۽ گفتگو هڪ ڪتاب جي صورت ۾ جمع ڪيل آهي جنهن کي پير حاجي هدايت‌الله صاحب ثلاهي٢ سندن ننڍي فرزند جمع ڪيو هو جنهن مان پيرسائين 'جاڻن واري' جي درجي ۽ عظمت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو .

ٽالپرن جي راڄ جو خاتمو ٿي چڪو هو ، ان وقت مير نور محمد خان ولد مير نصير خان حيدرآبادي اڃا ڪنهن چڱي حالت ۾ هو . هن پير سائينءَ کي جماعت جي گذران لاءِ هڪ جاگير جو پروانو لکي ڏنو مگر پاڻ اهو نڪرائي ڇڏيائون ، هميشه جي دستور موجب توڪل تي گذاريندا رهيا .

(پاڻ) لاڙ جي سفر ۾ هئا ، سائن ٽي فرزند يعني پير سيد رشيدالدين 'بيعت وارو' ۽ پير سيد صديق رسول ۽ پير حاجي هدايةالله ثلاهي ٢ به هم سفر هئا . انهيءَ سفر ۾ راڄي خاناڻي جي ڳوٺ تعلقي گوني ۾

١- سندن ملفوظات ۽ پيو ڪتاب "صراط الطالبين" پير سائين جهنڊي جي ڪتبخاني ۾ آهي . اهو ڪتاب فارسي ۾ قادري طريقي جي ذڪر ۽ فڪر ۾ آهي .

٢- ڏسو صفحو ٢٨٢

Marfat.com

هڪ رات ، جماعت ۽ فرزند ڪان، دنيا مان لاڏائي جو الوداع ڪري انهيءَ رات ذڪر ڪندي وفات ڪيائون، ۽ سندن جسم مبارڪ کي اتي ئي دفن ڪيو ويو . اهو واقعو ١٥- رجب سنه ١٢٧٥ هه ۾ ٿي گذريو .

هڪ سال گذرڻ کان پوءِ سندن وڏي فرزند پير فضل‌الله شهيد جسم مبارڪ اتان ڪيائي نلاه شريف ۾ مسجد جي اُتر پاسي کان دفن ڪرايو جتي هميشه لاءِ محو آرام آهن . سندن ڪرامتون بيشمار آهن جن جو هت ذڪر غير ضروري آهي ، سندن ملفوظات ۾ ڏسڻ گهرجن .

قطعه تاريخ وفات از آخوند احمد هالائي

آه زين درد وغمم ، اين از چه خاست — واى تسكين دل من ، از چه كاست
روز و شب چون شمع مى سوزد دلم — يا الهى منبع اين غم و الم(؟)
چون ز سوز دل نمودم بس حرى — شد ازو مكشوف جمله ماجرى
ماجراى هست ، گويا حشر شد — جمله (عالم) سر زنان چون فشر شد
واى ! اين قطب جهان ، غوث زمان — عزم كرده زين جهان بر لامكان
چون ز كثرت خلوت وحدت گزيد — ميل از تعداد عالم بر كشيد
رفعت ملا العلى منظور ساخت — روح كاخ لامكان معمور ساخت
خون ز چشمم مى چكد دايم، چو آب — گل ، ز خون من همى ريزد گلاب
قلب قرآن نام آن سالار بود — از مسمى او مپرس ، اسرار بود
قلب قرآن را محمد پيش شد — اسم كامل آن كرامت كيش شد
دين مرسل زو تجدد يافته — نفس و شيطان را ز ره انداخته
مانند عالم دردمند ، از بهر او — گفت جان : هى! داغ دلها هجر او

١٢٧٥هه

سال مولودش مرا انديش نفت — شيخ اوحد پير مهدى زاد ، گفت

١٢١٢هه

Marfat.com

از سنین عمر چون کردم صدا — این ندا آمد که : او مـاه هـدیٰ
٦٢

دل بآه و نالـه بعدالبعد منـه — گفـت : آه بـاالله رضی الله عنـه
١٢٧٥ھ

١١٥- مولوي الحاج محمد هالائي

سندن آباء و اجداد اصل بوبڪ ضلع دادو جا باشندا ۽ 'بوبڪائي آخوند' سڏبا هئا. ڪجھ وقت کان هجرت ڪري اچي هالن ۾ رهيا هئا. مولانا مرحوم جي ولادت هالن پراڻن ۾ تاريخ ٢٧- رمضان المبارڪ شب قدر ١٢٧٦ھ تي. ايـام طفوليت ۾ ئي کين علم جي طلب جو شوق افراط سان پيدا ٿيو ، تنهن ڪري پاڻ نـون هالن ۾ عربي نصاب جا ابتدائي ڪتاب حضرت خليفه حافظ عبداللطيف صاحب رحمتہ‌الله عليه جن وٽ پڙهڻ شروع ڪيائون. کين شب خيزي جي عادت ٨-٩ سالن جي عمر کان وٺي هئي ، تنهنڪري پاڻ رات جو هميشه گهڻي قدر علم جي ياد ڪرڻ تي محنت ڪندا هئا. هالن مان سڌا غربت ۽ مسڪيني جي حالت ۾ پاٽ ضلع دادو جي مدرسي ۾ مولانا مرحوم حسن‌الله صاحـب پاٽائي وٽ تعليم وٺڻ لاءِ روانا ٿيا ، جتي ٿورو وقت تعليم وٺي ، جڏهن کين معلوم ٿيو ته هالن جي نزديڪ حيدرآباد سنڌ ۾ مولانا محمد حسن صاحب قبله ڪنڊي واري وڏو مدرسو کوليو آهي ، هڪدم اچي ان مدرسي ۾ داخل ٿيا . اتي ڪمال انهماڪ سان سمورا درسي ڪتاب پڙهي نصاب ختم ڪيائون ۽ سندن دستاربندي اتي باقاعدي ٿي چڪي. ان کان بعد پنهنجي شفيق استاد جي اجازت سان حيدرآباد جي نزديڪ ٽنڊي مير نور محمد خان ۾ جدا مدرسو کولي عربي علم جي تعليم ڏيندا رهيا . ٢-٣ سال اتي رهي وري سندن والد جي حڪم موجب کين پنهنجي وطن ۾ اچڻو پيو ۽ اتي

Marfat.com

ٻه نهايت همت سان مدرسو کولي عربي علم جي تعليم ڏيڻ لڳا ۽ سنڌ جي مختلف اطرافن مان ڪيترا پرديسي مسافر طالب ٻه سندن درس علم ۾ اچي داخل ٿيا . قضا سان سندن والد ماجد جلد ئــي وفات ڪئي ۽ ان وقت سڄي ڪتنب ۾ فقط پاڻ ئي رهيا هئا .

ڪين پنهنجي والد جي ملڪيت متروڪه ورثي طور ملي جــا فروخت ڪري سڀ پئسا پاڻ سان ڪڻي حج جي ارادي سان ربيع‌الاول ١٣٠٩ه ۾ حجاز شريف روانا ٿيا . اتي پورو هڪ سال رهي حضرت مولانا عبدالحق صاحب بن شيخ شاه محمد بن شيخ يار محمد مهاجر اله آبادي جي خدمت ۾ رهي، علم حديث جو مطالعو ڪيائون ۽ اوليات احاديث جا پڙهي ڪانئن حديث ۽ اصول حديث ۽ ٻين علمن جي اجازت حاصل ڪيائون . اهي اجــازت ناما اجــا تائين سندن ڪتبخانه ۾ موجود آهن . باقي ٻچيل پئسن، مان عربي ڪتابن جو هڪ وڏو ذخيرو مڪي مڪرمه مان خريد ڪري پاڻ سان ڪڻي اچي پنهنجي وطن ۾ پهتا . اتي دستور موجب وري ٻه تعليم جي ڪم ۾ مشغول ٿي ويا .

علم فقه سان سندن شغف حد کان زياده هوندو هو . سندن اها شهرت سنڌ جي اطرافن ۾ زياده کان زياده ٿي وئي هئي ، تنهن ڪري روزانه وٽن مختلف اطرافن کان شرعي سوال ايندا هئا ، ۽ پــاڻ انهن جا جواب لکي سائلن کي موڪليندا هئا . اهو سلسلو تــا دم حيات جاري رهيو ان وچ ۾ پاڻ هڪ وڏي :

١) فتاويٰ محمدي : عربي ۽ فارسي ۾ ٻن ضخيم جلدن ۾ تيار ڪري ورتائون. ۽ هڪ فتاويٰ سنڌي زبان ۾ پنهنجي فرزند اڪبر جي نالي سان

٢) فتاويٰ احمدي : نالي ٻه گڏ ڪيائون .

Marfat.com

پاڻ ڏينهن جو جيڪڏهن مدرسي جي تعليم ۾ مشغول هوندا هئا ته رات جو تحرير نويسي ۽ مطالعہ ڪتب جو شغل جاري هوندو هون. سندن سموري زندگي متوڪلانہ حالت ۾ گذري. پاڻ پهرين حضرت مولانا ميان ولي محمد صاحب ملاڪاتياري ۽ کان بيعت ورتي هئائون، انهن جي وفات کان پوءِ وري دوباره حضرت خواجه حاجي عبدالرحمان صاحب مجددي فاروقي کان بيعت حاصل ڪيائون.

سندن تصنيفات ۾ متين فتاوائن کان سواءِ ڪتاب:

٣) شرح احاديث، ۽

٤) مسائل اربعين سنڌي، بہ ڪار آمد آهن. ٻيا ننڍا ننڍا رسالا تہ گهڻا سندن تصنيف ٿيل آهن جن مان ڪن جا نالا هي آهن:

٥) حقوق الزوجين،

٦) المسائل الخمسة في دفع توهمات الشيعة،

٧) تمام العناية ترجمه بداية الهداية،

٨) حل التركيب منطق،

٩) دووايو عربي و سنڌي،

١٠) ڪشف الجان سنڌي،

١١) خلاصة الاصول عربي،

١٢) عشرين مسائل فارسي وغيره. ۽

١) مرحوم خليفو مولوي جان محمد بدينوي،

٢) مرحوم مولوي عبدالرحمان صاحب سمه قرنائي،

٣) هاڻ نون جا موجوده مولوي صاحب،

٤) مولوي قاضي ميان معين الدين صاحب،

٥) خليفو مولوي حاجي محمد صاحب ۽ سندن ٢ فرزند،

٦) مولوي ميان احمد صاحب،

٧) مولوي ميان عبدالله صاحب، سندن فيض مان مستفيض

Marfat.com

ٿيل آهن جن کي پاڻ من اوله الي آخره نصاب عربي پڙهائي پنهنجي هٿن مبارڪن سان دستاربندي ڪرائي هئائون .

سندن هم عصر علمائن ۾ برگزيده بزرگ حضرت مرحوم مولانا شاه اسدالله صاحب ٽکڙائي ۽ مرحوم مولانا مولوي حاجي حافظ لعل محمد صاحب متعلوي ۽ مرحوم مغفور خليفو مولوي حاجي عبداللطيف صاحب حيدرآبادي ڪين وقت بوقت فقه جي تحريرن ۽ بحث مباحثن ۾ داد ڏيندا هئا .

سندن مدرسو هن وقت به بحمده تعاليٰ سندن ٻن فرزندن هرهڪ مولانا مولوي احمد صاحب ۽ مولانا مولوي عبدالله صاحب جي اهتمام ۽ انتظام هيٺ بخوبي هلي رهيو آهي . سندن ڪتبخاني ۾ قريباً ٦٠٠ جلد هرهڪ فن ۾ مختلف مصنفن جا موجود آهن .

آخرڪار بحڪم 'ڪل نفس ذائقة الموت' ماه ذوالقعده ١٣٣٥هه جي آخري هفتي ۾ فالج جي بيماريءَ ۾ مبتلا ٿيا ، سندن اها بيماري چئن مهينن تائين هلي ۽ پاڻ مورخه ٤- ماه ربيع الاخر ١٣٣٦هه روز جمعه سحور جي وقت هن دار بي بقا مان انتقال فرمايائون . إنا لله و إنا اليه راجعون .

سندن وفات تي ، وقت جي علمائن ۽ شاعرن چند قطعات تاريخ تصنيف ڪري موڪليا هئا جن مان هت فقط هڪڙو قطعو تاريخ مؤلفه حضرت علامه سيد اسدالله صاحب ٽکڙائي عليه الرحمة جو (جو سندن مزار تي به منقوش آهي) لکيو وڃي ٿو :

تاريخ وفات حسرت آيات حضرت قبله مولانا الحاج محمد طاب الله ثراه

وجعل الجنته مثواه

از رشحه قلم مرحوم مولانا الحاج شاه اسدالله صاحب ٽکرائی

المتخلص به فدا

جناب مولوی حاجی محمد محمدت مظهر

مه برج مکارم مطلع الانوار علامه

Marfat.com

بعلم و حلم شرع و ورع و تقوی اوحد و اکمل
قیام دین محب ایزد غفار علامه
فضائل را ازو تحسین ، فواضل را ازو تمکین
نجی الله سمی سرور ابرار علامه
بمعقولات بی بدلی ، بمنقولات بی همتا
بکشف معضلات علم گوهر بار علامه
درین قحط‌الرجال آمد و جودش مغتنم از بس
دریغا رفت از ما احسن الاطوار علامه
شنیده چون ندائی ، ارجعی! از عالم غیبی
شده واصل بحق، رحلت گزین، زین دار علامه
بفضل ایزدی بادا بهین صدر نشین جنت
به دیدار خداوندی بود سرشار علامه
بچارم مه ربیع الاخر و شب جمعه ، داخل شد
به جنت خلد تجری تحتها الانهار علامه
چو استفسار رفت از بهر سال وصل آن اقدس
فدا احقر رقم زد — مخزن الاسرار علامه

۱۳۳۶ھ

۱۱٦- مولوي محمد هاشم ڳڙهي ياسيني

هي بزرگ اصل شهدادڪوٽ جو رهاڪو هو ۽ اتي ئي زماني جي وڏي استاد مولانا نور محمد صاحب وٽ سمورا علم ٿورن سالن جي قليل عرصي ۾ پڙهي پورا ڪيائين . پهريان شهدادڪوٽ جي لڳ پرمي جي ڳوٺ ۾ درس تدريس جو شغل جاري رکيائون ۽ نهايت محنت ۽ جان فشانيءَ سان شاگردن کي علمي فيض پهچائيندا رهيا. بعض حالتن ۾ برابر ٧٠ شاگردن کي به اڪيلي سر سبق پڙهائيندو رهندو هو. چون ٿا ته صبح صادق کان به اڳ ۾ درس شروع ڪندو هو ۽ ضروري حوائج کان سواءِ عشا جي نماز تائين درس پڙهائيندو

Marfat.com

رهندو هو ، وٽانس ڪيترائي وڏا وڏا عالم فيض ياب ٿي ويا :

١) مولوي ڪريم داد نوڙهي تعلقو قمبر

٢) مولوي غلام محمد ڏگهه تعلقو قمبر

٣) مولوي عبدالله رتوديرو

٤) مولوي محمد حسن صاحب سجاده نشين درگـاه ڪنٻار (بلوچستان) وغيره ۔ اهي سڀ مشهور ماڻهو سندس شاگردن ۾ منسلڪ آهن ۔

هي بزرگ پڙهڻ جي مدرسي واري زماني ۾ بلوچستان جي امير اسدالله خان رئيساڻي جي استدعا تي محرم واري جاگير ۾ قاضي مقرر ٿيو ، مگر بلوچستان جي انهيءَ ٽڪري جي سخت گرمي ۽ پاڻيءَ جي قلت سببان ٻن سالن کان پوءِ اهو عهدو ڇڏي سنڌ ۾ واپس آيو ۔ ڳڙهي ياسين جي امير الله بخش خان بارڪزئي جي طلب تي خانن جي مسجد ۽ عيدگاه جو متولي ٿيو ۽ مدرسو قائم ڪري درس تدريس جو اتي به شغل جاري رکيائون ۔

هي بزرگ ادبي علمن ۽ فقه ۾ وڏو ماهر هـو ۔ فتوي نويسيءَ جو پورو محاورو هوس ، پنهنجن همعصرن مان مخدوم حاجي حسن الله صاحب پاٽائي سان هندستان جي دارالحرب يا دارالاسلام هجڻ تي وڏا تحريري منظرا ٿي گذريا ، يعني ته مولانا محمد هاشم جو رايو هو ته هندستان دارالاسلام آهي پر مخدوم صاحب ان جي خلاف هو ۔

شب خيز ۽ زاهد ، عابد ۽ متقي هڪ ٿي هو ۔ ڳڙهي ياسين ۾ ئي درس تدريس ۽ فتويٰ نويسيءَ جو شغل جاري رکندي ١٣٢٢ هه ۾ وفات فرمائي ويا،١ سندن وفات جون تاريخون وقت جـي عالمن

١- مولانا صاحب جو تولد سال ١٢٥٩هه ۾ ٿيو ۽ وفات ١٩- شعبان ١٣٢٢هه ۾ ٿي ۔ سندن بيعت مولانا ميان تاج محمد ڪنٻارڪان ٿي. مولانا جا شاگرد هي آهن:

Marfat.com

عربي ۽ فارسي ۾ لکيون آهن جن مان سيد احمد شامي جي چيل عربي تاريخ هن فقري مان نڪري ٿي - معدل الرضوان - ٻئي هڪ هندي
١٣٢٢ھ

١) مولانا گل حسن سجاده نشين ڪنڀار

٢) مولانا مولوي عبدالله رتائي (هنن جو شاگرد مولانا خادم حسين ۾ پيا بزرگ ٿيا) .

٣) مولانا مولوي ڪريمداد ٽيڙهيءَ وارو

٤) مولانا غلام عمر ڊگهه وارو

٥) مولانا محمد قاسم ڳڙهي ياسيني (مولانا جو فرزند)

٦) مولانا تاج محمد بلوچستاني

٧) مولانا جمال الدين صحبت پوري

٨) مولانا حافظ نور محمد صاحب ياسيني قاري

٩) مولانا فقير محمد صاحب

١٠) مولانا ڪمال الدين سيوائي

١١) مخدوم غلام مصطفيٰ صاحب سجاده نشين محمد پور شريف

١٢) مولوي عنايت الله آڳرو

١٣) مولانا گل محمد صاحب واره وارو

١٤) مولانا پير محمد صاحب واره وارو

پنهنجان پاڻ بزرگن ٽي فرزند ڇڏيا :

١) مولانا حاجي محمد صالح صاحب

٢) مولانا محمد قاسم صاحب

٣) مولانا محمد ابراهيم صاحب (هن بزرگ جي راقم (حسام الدين) سان ڏاڍي محبت هئي ۽ پاڻ هميشه خط فارسيءَ ۾ لکندا هئا. ڪيترا خط منظوم لکيائون) . حضرت علامه محمد هاشم جي وفات تي حضرت احمد شامي صاحب (راقم حسام الدين جي مرشد) هيٺيون قطعو تصنيف فرمايو :

اسفا لقد العالم الرباني — صدرالعلوم و مفخر الاعيان

الكامل المفضال زبدة عصره — شيخ الكرام و ربة العرفان

امنى محمد هاشم من قربدا — ضيفا من الاضياف للرحمان

بشراه قد فاز السعادة بالرضا — تاريخه فى — معدل الرضوان

١٣٢٢ھ

Marfat.com

تخلص شاعر جي فارسيءَ ۾ تاريخ چيل آهي جنهن جو پويون مصرعو مقبري جي مٿي واري سر تي هيٺين ريت لکيل آهي :

جست هندی چو سال رحلت او گفت هاتف : شد اندرون بهشت

١٣٢٢ھ

سندس پويان سندس صالح مولانا محمد قـاسم مدرسي کي قائم رکندو ۽ فتويٰ جو ڪم جاري رکندو آيو ، جنهن جو ذڪر پنهنجي جاءِ تي ايندو . ١

١١٧- نصيرالدين نوشهرائي

نصيرالدين ولد مخدوم عبدالحي ولد مخدوم شهاب‌الدين نقشبندي. هي خاندان انصاري مشهور آهي ، مگر ڏسجي ٿو ته اصل ۾ عرب نه پر سنڌي نو مسلم بزرگ آهن . اگرچه هي خاندان اصل ۾ نقشبندي طريقي تي بيعت ۽ تلقين ڪندو هو، پر مخدوم عبدالحي، جهوڪ جي مشهور فقير فضل‌الله قلندر جو مريد ٿـي رهيو ۽ وحدت وجـود جي مسئلي جي دعوت ڏيڻ لڳو . نصيرالدين سندس فـرزند انهيءَ مسلڪ جـو سنـڌ ۾ وڏو مبلغ ٿي گـذريو آهـي . هو نقشبندي لحـاظ ڪري

مولانا فارسيءَ ۾ شعر به چوندا هئا . ڪن بزرگن جي وفات جون تاريخون پڻ تصنيف ڪيون اٿائون . سندن تصنيفون ضايع ٿي ويون آهن . هيٺيان ٣ رسالا رهيل ٿا :

١) رسالہ نذر بابت
٢) حاشيہ و ترکيب مائة عامل
٣) حاشيہ هداية النحو
٤) حاشيہ بديع الميزان
٥) حاشيہ ايسا غوجي
٦) حاشيہ صرف بهائي

١- ڏسو صفحو ٢٨٣

Marfat.com

اهل سنت جماعت جا پائبند ۽ پيرو هئا جيئن نصيرالدين جي مجموعہ 'ديوان' ۾ هڪ فارسي نظم نظر مان گذري جنهن ۾ فقير صاحب ٽن يارن سڳورن جي کُلي دل سان تعريف ۽ ساراه ڪئي آهي، مگر پويان سمورا فقير سندس اولاد سميت شيعہ مذهب اختيار ڪري چڪا ۽ اها تصوف واري صحيح شيءِ هن خاندان مان هميشہ لاءِ ختم ٿي وئي .

نصيرالدين فقير جي شاعريءَ مان معلوم ڪري سگهجي ٿو تہ فارسي ۽ عربيءَ جو وڏو ڄاڻو هو خط ڏاڍا خوشخط لکندو هو. سندس والد جي وفات کان پوءِ فقير خير محمد جسڪاڻي ۽ عثمان فقير سانگي سندن خدمت ۾ رهي هن نوجوان کي 'همہ اوست' جي مسئلي تي تربيت ڏيڻ لڳا ۽ انهيءَ فقير جي زماني ۾ نوشهرائي فقيرن جي جماعت ۾ ڀنگ نوشيءَ جو رواج بہ ٿيڻ لڳو ورنہ اڳ، سندس وڏا شريعت جا پائبند ۽ نقشبندي طريقي جا مرشد هئا .

شاه نصيرالدين جي 'همہ اوست' جي نعري يا ويدانت فلاسفي جي مسئلي ڪري ڪيترا هندو بہ اچي مريد ٿيا ۽ هندو مسلم ايڪتا جو هن جي مريدن ۾ ڏاڍو دلچسپ نظارو پيدا ٿيو مگر، اهو اڪثر هلي لادينيءَ ۾ بدلجي ويو ۽ مريدن ۾ شيعي مذهب جي پکڙجڻ کان پوءِ هندو الڳ ٿيندا ويا . شاه نصيرالدين جي مريدن جي جماعت لاڙڪاڻي ۾ گهڻي انداز ۾ موجود هئي جتي پاڻ بہ ڪافي وقت اچي گذاريندو هو .

هن صاحب ، پنهنجن فقيرن سان گڏجي ، قنڌار ، بلوچستان ، اجمير ۽ سرهند شريف تائين سفر ڪيو . پويون هڪ سفر بمبئي ڏانهن بہ ڪيائين، جنهن کان پوءِ نوشهره فيروز ۾ رهي پنهنجي زندگي جو وقت گذاريندي ١٣١٨هہ ۾ هن دنيا فاني مان رحلت فرمائي ويو. شاه نصير، سنڌي، اردو ۽ فارسي جو شاعر هو. سندس سنڌي ڪلام

Marfat.com

عام ماڻهو سنڌ جا ڳائيندا آهن جو گهڻو ڪري وحدت وجود جي صوفيانه رنگ ۾ ٻڌل آهي. سندس فارسي شعر جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

غبار کوی او با دیده رفتیم ز درد جوریش شبها نخفتیم
ز یار اغیار، حال دل نهفتیم بشمشیرم زدو با کس نگفتیم
که راز دوست از دشمن نهان به

هن ۾ پوئيون شعر حافظ شيرازي جو آهي جنهن تي شاه نصير تضمين ٻڌي آهي. ازان سواءِ حافظ جي ٻي هڪ مڪمل غزل تي سندس تضمين ٻڌل آهي جنهن مان سندس طبع جي رواني ۽ فارسي ۾ ڪامل دست رسيءَ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

اڙدوءَ جو نمونو ملاحظ ڪريو:

پنجۂ مرجان ہے اس کے، جب پیا جام مے
اڑ گیا دل سے مرے جو خوف مرجانے کا تھا
ساقیا میخواروں نے کی آج میخواری عجب
زعفران سا عرنگ سارا زرد میخانے کا تھا
مرغ دل کو دام گیسو میں نہیں جینے کا غم
اک خیال اس کو مگر اس خال کے دانے کا تھا
رشک، رضوان لیتا ہے، اس یار کے دربان سے
ای نصیرا شرمگین کا شان کاشانے کا تھا

هندي ڪافيءَ جو نمونو:

رکھ نور جمال نظر وچ تصویر نگار اندر وچ
سڻ عاشق عشق اشارا، بره نقارا
جنهن وچ معشوق سماوندا پھر موت نہ اس نوں آوندا
قسم رسول خدارا، کر اعتبارا
برھان وچ بي خود ھوکے جند جان کنون ھت دھوکے
پیچھے مارين نينهن نظارا، اناالحق وارا
سانون پير مغان فرمايا وحدت راه بتايا
بلھار چوان بلھاري، يوسف يارا

Marfat.com

سندس سنڌي ڪلام بہ تمام گھڻو ۽ اڪيچار آهي مگر پوئين وقت ۾ شعر و شاعري کان بلڪل خاموش ٿي ويو ، ليڪن انهيءَ خاموشي ۽ چپ جي زماني ۾ بہ ڪڏهن ڪڏهن ڪٿي ڪو ڪلام فرمائيند هو ، مگر وحدت جي انهيءَ بحر ۾ ، سڪوت ۾ رهي رياست خيرپور جي اگهڙن جي ڳوٺ ۾ وفات ڪري ويو . قادر بخش بيدل سندس تاريخ وفات هيٺين ريت چئي آهي :

اين چه دوری ، که در زمان رفته	عارف کامل از جهان رفته
يوسف مصر جان عزيز وجود	جانب ملک جاودان رفته
گشت روپوش زين تجلی گاه	به نهان خانه بی نشان رفته
نور حق مدتی به پستی ماند	باز بر اوج لا مکان رفته
سال وصلش خرد بجست سروش	گفت : طائر به آشيان رفته
	١٢٦٩ھ

١١٨- يوسف نانڪ

هي وجودي فقير اصل لاڙڪاڻي طرف ڪنهن ڳوٺ جو رهاڪو ڇيو وڇي ٿو مگر سندس پوئين زندگي خيرپور رياست ۾ رهندي نظر مان گذري ٿي . فقير صاحب درازن جي مشهور شطاري بزرگ حافظ عبدالوهاب عرف سچل فقير جو مريد هو ۽ مرشد جي صحبت جي سانگي پوءِ سندس باڙي ۾ ئي رهي پيو. هو اگرچہ دنيا جو تارڪ هو پر هن هڪ دفعو شادي ڪئي ، جنهن مان هڪ نياڻي ٿيس جنهن جو نڪاح مرشد جي پائيتي فقير قبول محمد صاحب سجاده نشين درازن واري سان ڪري ڇڏيائين. فقير قبول محمد کي انهيءَ بي بي مان هڪ فرزند بہ ڄائو ، مگر اهو ٢٠ ورهن ڄمار ۾ نوجوان ٿي وفات ڪري ويو .

سچل فقير جو زمانو ٽالپرن جو پوڙهون زمانو هو ، يعني ميرن

Marfat.com

سهراب خان ۽ ان کان پوءِ مير علي مراد خان جو زمانو هو. يوسف فقير پنهي ميرن سان ملاقاتون ڪيون ۽ مير علي مراد ته خصوصي طرح سندس معتقد هوندو هو. سندس صوفيانه توحيدي شعر رياست جي رئيساڻي سرائڪي زبان ۾ ۽ ڪجهه نج سنڌي ۾ آهي. هن جي هندي ڪلام جو نمونو هيٺين ريت آهي:

گم هوکے ديکهه نظارا، آپ سارا! محبوب کي صورت مين،
رکهه خيال هک هک دم دا، دم دم وچ خوف ختم دا
دم کر تون جسم وسارا! آخر گذارا!

١١٩- مولوي محمد صديق سيتائي

معقول ۽ منقول جو وڏو ماهر عالم ۽ مناظر متڪلم ۽ فقيه هو. هن وڏي چمار ۾ مخدوم حاجي حسن الله صاحب پاٽائيءَ وٽان علومن جي تحصيل ڪئي ۽ پنهنجي خداداد قابليت ۽ ذهانت سان وڏي شهرت حاصل ڪئي. علم طب ۾ مهارت سبب وقت جا خواص ۽ عام ماڻهو وٽس رجوع ڪندا رهندا هئا. سيتا ۾ مدرسو قائم ڪري درس تدريس جو شغل جاري رکيائين جنهن ڪري سوين ماڻهو وٽائس علمي فضيلت جي دستاربندي ڪري فارغ ٿي ويا، جيئن ته:

١) مولوي حڪيم فتح محمد سيوهاڻي،
٢) مولوي عبدالعزيز ملڪاڻي،
٣) مولوي عبدالرزاق بوبڪائي،
٤) مولوي عبدالله سيتائي،
٥) مولوي رحمت الله سيتائي،
٦) مولوي عبدالقيوم بختيارپوري،
٧) مولوي عبدالرحيم بختيارپوري.

Marfat.com

١٢٠- مولوي عبدالوهاب بوبڪائي

مخدوم عبدالڪريم متعلوي مهاجر (مڪي) جي وڏن شاگردن مان هڪ بزرگ فقيه عالم هو. مولوي عبدالرئوف بختيارپوري روايت ڪئي آهي ته : مان کيس تمام ٻڍاپڻ جي حالت ۾ ڏٺو جو قريباً ٩٠ سالن جي ڄمار کي پهتل هو . هٿن ۾ رعشو يا ڏڪڻي پيدا ٿيل هوس . جوانيءَ جي زماني ۾ ڪيترن ئي ڪتابن جا پنهنجي دستخط سان نقل ورتا هئائين . جيئن ته :

١) تحفةالاخيار حاشية الدرالمختار مصنفه ابراهيمالجلي ۽
٢) بياض مخدوم محمد هاشم
٣) بياض مخدوم عبدالحليم سيوستاني .

سندس قلم جا لکيل (ڪتاب) مولوي عبدالرؤف ڏنا هئا. ازان سواءِ ٻيا به ڪيترا ناياب ڪتاب سندس ڪتبخاني ۾ موجود هئا . هو صالح ٻانهو ١٣٢٠ھ ۾ هن دنيا جي مطالعه کان اکيون بند ڪري ٻئي جهان ڏانهن روانو ٿي ويو .

١٢١- مولوي عبدالله ٽيڻائي

عالم ، صالح ، قوم پنهور ، مخدوم حاجي عبدالڪريم متعلوي، مهاجر مڪيءَ جو شاگرد هو . فقه جي جزئيات ۽ مسئلن ۾ محققانه راءِ جو مالڪ هو . هن گهڻن سالن تائين پنهنجي ڳوٺ ٽيڻ ۾ تدريس جو شغل جاري رکيو ۽ ڪيترن طالب علمن وٽانئس فائدو پرايو .

پنهنجي همعصر عالمن مان جيئن ته مولانا عبدالحي لکنوي (متوفي ١٣٠٤ھ) ۽ حڪيم خليفو غلام محي الدين سيوستاني سان بعض مسئلن تي تحريري مناظرا رهيس ۽ تحقيق ۾ هن بزرگ جو پهلو هميشه غالب رهندو هو . هو فقهي تحقيق ۾ ڪيترن اڳوڻن فقيهن

Marfat.com

سان اختلاف رکندي پنهنجي راء کي دليلن سان ثابت ڪندو هو .

مون کي مولوي عبدالرؤف صاحب بختيارپوري روايت ڪئي ته : مولوي عبدالله صاحب جو ،

١) زڪواة جي نصاب تي هڪ مستقل رسالو آهي ، جنهن ۾ مولانا عبدالحي لکنوي تي رد ڪيو اٿس ، مولانا عبدالحي جي تحقيق آهي ته موجوده انگريزي رپين جي حساب سان ٤٠ رپين تي زڪواة لاڳو ٿئي ٿي ، پر مولوي صاحب پوري تحقيق سان درم ۽ دينار جي جوَن ۽ ماسن سان تور ڪري ثابت ڪيو آهي ته زڪواة جي نصاب لاء چالو انگريزي رپيا ٥٣ هجڻ گهرجن . هن بزرگ جو هڪ ٻيو

٢) رسالو به آهي ، جنهن ۾ مثل ماڻهن جي نمازن ۽ روزن جي ڪيرائڻ لاء قرآن شريف بخشائڻ، جي عدم جواز جي فتوي ڏني اٿس .

هن بزرگ کي ڪتابن گڏ ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هو جنهنڪري هڪ وڏو ڪتبخانو جمع ڪيو هئائين ، جنهن مان طالب علم ۽ عالم فائدو وٺندا رهندا هئا .

تصوف ۾ نقشبندي طريقي موجب خواجه حاجي عبدالرحمان مجددي سرهندي (متوفي ١٣١٥) جو بيعت هو . آخر چمار ۾ اکين کان نابينا ٿي رهيو ۽ انهيء حالت ۾ قريباً ١٣٢٥ھ ۾ وفات فرماياٿين.

١٢٢- پير حاجي هدايته‌الله راشدي ڏاهي

حاجي هدايته‌الله ولد پير محمد ياسين 'جاڻين وارو' ولد پير سيد محمد راشد 'روضي ڌڻي' رحمته‌الله عليهم . قادري طريقي جو صوفي ۽

Marfat.com

جماعت جو مالڪ وچين درجي جو عالم بزرگ هو .

هن کي ڪتابن جمع ڪرڻ جو بيحد شوق هو . فقه حنفي جي پائبنديءَ سان گڏ اهلِ حديث مذهب ڏانهن ميلان رهندو هوس ، جنهن ڪري سندس ڪتبخاني ۾ اهل حديث مذهب جا ڪتاب تمام گهڻا جمع ٿيل هئا، جي پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي پنهنجن فرزندن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيا هئائين .

هن بزرگ جي پنهنجي والد ڪان بيعت ٿيل هئي ۽ پنهنجي والد جي

۱) ملفوظات : قديم سنڌي زبان ۾ هڪ ڪتاب جي صورت ۾ جمع ڪيائين .

۲) رسالو 'ارشادالطالبين' : مصنف پير محمد راشد رحه جو تحت لفظي سنڌي ترجمو ڪري ڇپارايائين جنهن ۾ قادري راشدي طريقي جي سلوڪ جا سبق ڏنل آهن .

هن صاحب جا بمبئي ، ڪراچيءَ ۽ بلوچستان ۾ گهڻا مريد ۽ معتقد هئا جن جي دعوتن تي به سفر ڪندو هو . تمام گهڻي اولاد ڇڏي ٦٣ سالن جي ڄمار ۾ ١٨- ربيع الثاني شام جو ٤ بجي ١٣٣٢هه جو هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو ۽ ٺلاهه شريف ۾ پنهنجي والد جي مقبري ۾ دفن ٿيو .

١٢٣- مولوي محمد قاسم ڳڙهي ياسيني

ولد مولانا محمد هاشم صاحب ١٦- ربيع الاخر ١٣٠٥هه (آچر ڏينهن صبح جو) ١ ۾ تولد ٿيو . ڇهن سالن جي ڄمار کي پهچڻ بعد

١- تاريخ تولد آهي :

پرسش از ميلاد او کردم، سروش صدر اعظم ، گفت : تاريخش بگو

Marfat.com

پنهنجي والد جي تربيت ۾ قرآن شريف ۽ فارسيءَ جي تعليم حاصل ڪرڻ لڳو . بيحد ذهين ۽ هوشيار هو . فارسيءَ جي تعليم واري زماني ۾ شاگردن سان بيت بازيءَ جي شغل لاءِ هن ذهين ٻارڙي کي هزارين فارسيءَ جا شعر برسر زبان ياد هوندا هئا . ان کان پوءِ عربيءَ جا سمورا ڪتاب پنهنجي والد علّام وٽ پڙهي پورا ڪيائين ، سواءِ هڪ ٻن ڪتابن جي .

اهي پوئيان ٻه چار ڪتاب مثلا - ميبذي - توضيح معه حاشيه تلويح - ۽ مطول شرح تلخيص المفتاح - مولانا عبدالغفور همايوني صاحب وٽ پورا ڪري علمي فضيلت جي دستاربندي ڪيائين . فارسي زبان جي هزارن شعرن ياد هجڻ ڪري هن ۾ فارسي شاعريءَ جو طالب علميءَ جي زماني ۾ ئي ڪامل استعداد پيدا ٿيل هو . سندس ڪيترا قصيدا ۽ تاريخي قطعات ۽ غزل موجود آهن ، جن تي ، پخته گو فارسي شاعرن کي به ۽ داد ڏيڻو پوندو هو .

طالب علميءَ واريءَ ننڍي عمر ۾ هڪ فارسي غزل چيو اٿن، جنهن مان نموني طور هت ٿورو انتخاب ڏنو وڃي ٿو .

روی دلدار من ست این ، یا منور اختری
یا یدبیضاست این ، یا ماهتاب انوری
حلقه لعل ست ، یا قند است ، یا آب حیات
یا لب یار است ، یا حوضی ز آب کوثری
چهچهای طوطی ست این ، یا نوائی عندلیب
یا کلام قاسم ست ، اندر ثنائی سروری

مولانا محمد قاسم صاحب سان فقير جامع اوراق جون ملاقاتيون رهيون ۽ وٽانس طالب علميءَ جي زماني ۾ - ڪافية النحو - جا ٿورا سبق به پڙهيا ويا هئا . هو علم ادب ۽ عربيت جو ايڏو وڏو عالم هو جو ، سنڌ ۾ سندس همعصر عالمن مان ڪو به انهيءَ مرتبي جو ڪونه هو . مهمان نواز ، گفتگو جو فصيح ۽ ڪنن کان ٿورو ٻوڙو ۽ فقه

Marfat.com

جي مسائل کي حل ڪرڻ ۽ فتوي نويسيءَ جو گهڻي ۾ گهڻو استعداد ۽ محاورو هوس. مولانا عبدالغفور همايوني جي وفات ڪانپوءِ بلوچستان ۽ شمالي سنڌ جون فتوائون ١ ڪائونس ڏي پڇيون وينديون هيون ۽ عام ماڻهن جو مرجع تي چڪو هو ۽ ان سان گڏ درس تدريس جو شغل به جاري رکندو آيو تي . هن جي نقشبندي طريقي ۾ حضرت خواجه عبدالرحمان مجددي ٽکڙائيءَ سان بيعت هئي ، جنهن ڪري عبادت ۽ قرآن جي تلاوت جو پورو پورو پابند رهندو ايندو هو ۽ سلوڪ جا به سير سفر جاري رکندو آيو .

افسوس جو هي صاحب ٤٤ ورهن جي ڄمار ڪي مس پهتو ته هن دنيا مان محرقہ بخار جي عارضي ۾ گذري ياسين ۾ ١٧- ذوقعده ١٣٤٩ هجري جو وفات فرمائي ويو. انهيءَ قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو ، جتي سندس والد جي مزار آهي . سندن وفات تي قطعات تاريخ جدا جدا شاعرن لکيا آهن ، جن مان صاحبزاده محمد اسماعيل جان مجددي متخلص 'روشن' جو قطعه تاريخ هيٺ درج ڪجي ٿو :-

محمد قاسم آن علامهٔ دهر ... نکو روی نکو خوئی نکو نام
شرافت در وجودش بود مضمر ... شهامت با نهادش داشت ادغام
به تقوی و تقاو زهد و پرهیز ... ربوده گوی از فقهائی فهام
هزاران طالبان نزدش رسانید ... نصاب علم حقانی بانجام
بزور بازوی تقریر ، می کرد ... ز مشکل تر مسائل رفع ابهام
بدهر ار بیش جوئی ، کم بیابی ... چو او در بیشهٔ تحریر ضرغام
دریغا ! رفت از دنیائی فانی ... بحکم خالق ارواح و اجسام
بعلیین رسد اعلی مقامش ... ز لطف حضرت دادار منعم
ز وصلش گفت روشن با سر آه ... بگو : گل گشت شمع اهل اسلام ٢

١٣٤٩هـ

١- سندن فتوائن جو مجموعو — فتاواي قاسميه ج اول — ڏائي سان ڇپيون لاهور ۾ ۽ تازو قندار (افغانستان) ۾ ڇپيو آهي .

٢- مولانا صاحبداد ناصح سلطان ڪوٽي (جامع فتاوي قاسمي) ، قاضي محمد ابراهيم ڪارڙائي، حڪيم مطيع الرحمان ، مولوي محمد عظيم شيدا ٻن تاريخون چيون [illegible]

Marfat.com

١٢٤- مولوي عبدالله بنگلديرائي

ولد آخوند عبدالرحيم . هي بزرگ ڳوٺ باگڙجي تعلقو سکر ۾ (١٢٧٧ هجري) ۾ تولد ٿيو . اجا هوش ڏي ڪونہ سنڀاليو هئائين تہ سندس والد وفات ڪري ويو . ڇهن ورهن جي ڄمار ۾ سندس والد سنڌي اسڪول ۾ داخل ڪيس . اسڪول جي پنجن درجن پوري ڪرڻ کان پوءِ عربي ۽ فارسي علومن جي تحصيل لاءِ ڳوٺ مان نڪتو ، پوئتان فقط هڪ والده ۽ هڪ ڀاءُ هوس جن کي پنهنجي والد آخوند عبدالرحيم جي معتقدن جي سرپرستيءَ ۾ حوالي ڪري پاڻ

آهن . (ڏسو مهراڻ ١٩٥٧ ص ١٢١) سيد عبدالفتاح رضواني (مدينہ منوره)، مولوي نذير حسين جلالي ۽ ماستر جان محمد محسن ۽ مولانا قمرالدين مهيسر مرثيا چيا آهن .

مولانا مرحوم جا شاگرد هي بزرگ آهن.

١) مولانا محمد ابراهيم ياسيني مرحوم (سنڌن ڀاءُ)
٢) مولانا صاحبداد سلطان ڪوٽي مرحوم (تولد ١٣١٦) ڏسو مهراڻ شخصيات نمبر ٢٣٧)
٣) مولانا احمد صاحب قاضي سڪران
٤) مولانا ولي محمد قاضي منڙي بلوچستان
٥) مولوي عبدالحليم
٦) مولوي غلام صديق خجڪي
٧) مولانا محمد حسين مرحوم (مدير الحنيف جيڪب آباد) (هي بزرگ ر... حسام الدين جو عزيز دوست هو ۽ سندس وفات تائين سنگت هلي)
٨) مولانا محمد حسن صاحب مڪراني
٩) مولانا صاحبڏنو قرني
١٠) مولانا عبدالرحمان بلوچستاني ثم جيڪب آبادي
١١) مولانا حافظ محمد هاشم اسحاق ديرائي
١٢) مولانا فضل محمد واعظ ياسيني
١٣) مولانا محمد عابد استوي
١٤) مولانا نصيرالدين شهداد ڪوٽي

Marfat.com

مولانا محمد اسماعيل ابڙن واري وٽ علمن حاصل ڪرڻ ۾ مشغول ٿيو ۔ پوري همت ۽ استقلال سان اتي ئي هڪ استاد وٽ رهي سمورا ڪتاب ختم ڪري ١٣٠٢ هجري ۾ علمي فضيلت جي دستاربندي ڪيائين ۔ ان ڪان پوءِ الله تعاليٰ تي توڪل ڪري ڳوٺ بنگلديري ضلعي لاڙڪاڻي ۾ مدرسو قائم ڪيائين ۔ جنهن صورت ۾ ڪم فقط خدا ڪارڻ شروع ڪيو هئائين ته شهر جي زميندار ميان يار محمد سومري ۽ ٻين نيڪ مردن جي ساڻس همدردي رهي ۔ شاگردن جي ڪاڌي پيتي جي ڪفالت شهر جا رهاڪو ڪندا رهيا، جن جو تعداد بعض حالتن ۾ هڪ سؤ کي به وڃي پهچندو هو ۽ هو بزرگ اڪيلي سر سڀني جي پڙهائي کي منهن ڏيندو رهندو هو ۔ برابر ٤٠ سال تدريس جو ڪم ڪندا رهيا ۽ اڪثر ٻتيهه عالم، وٽائن فارغ‌التحصيل ٿي نڪتا، جن مان :

١) مولانا مير محمد صاحب نورنگي،
٢) مولوي عبدالڪريم ڪورائي،
٣) مولوي غلام رسول لاتاري،
٤) مولوي عبدالحليم پنداٻي،
٥) مولوي عطا محمد بلوچستاني،

مشهور شاگرد آهن۔ آخر عمر ۾ پيرائپ ڪري تعليم جو شغل گهٽ ڪري ڇڏيائين ۽ فتويٰ ۽ تحرير نويسي جو ڪم آخر عمر تائين جاري رکندو آيو ۔ بعضي علمي ڳالهين تي مولانا هالائي رحه ۽ ڪن ٻين علمائن سان تحريري مناظرا ٿي گذريا ۔

١٣٤٠هه (١٩٢٠ع) ۾ جڏهن ملڪ ۾ خلافت جي چل شروع ٿي، تڏهن هي بزرگ هندن سان اتحاد ڪرڻ جو مخالف رهيو ۔ هڪ دفعو سکر ۾ 'جمعيت علماء سنڌ' جي ڪانفرنس ۾ حجتون ۽ دامل ته

Marfat.com

پيش ڪيائين تہ : هندن ڪي ياءُ سڏڻ ناجائز آهي ، مگر جڏهن ٻڌايو ويو تہ : قرآن شريف ۾ پيغمبرن پنهنجي ڪافر قوم ڪي ياءُ ڪري سڏيو آهي پوءِ هندن ڪي ياءُ سڏڻ ۾ ڪهڙو حرج آهي ؟ تہ پوءِ خاموش ٿيو ۽ قبول ڪيائين .

مولوي عبدالله صاحب حضرت مولانا تاج محمود صاحب امروٽ واري جو ڏاڍو معتقد هوندو هو ۽ وٽن هميشہ ايندو ويندو هو ۽ بزرگ امروٽ وارا بہ سندن ڏاڍي عزت ۽ احترام ڪندا هئا .

هو تمام سادي طبيعت جو ۽ عابد شب زنده دار ۽ روزانہ بلا ناغي قرآن شريف جي هڪ منزل تلاوت ڪندڙ هو . چون ٿا تہ هڪ دفعو سندن ننڍڙو نينگر سخت بيمار هو . هو ٻاهر قرآن شريف جي تلاوت ويٺي ڪئي، گهران ماڻهو آيس تہ : ٻارڙي جي سڪرات واري حالت آهي، اوهان اندر اچو! پر منزل پوري ڪرڻ کان اڳ نہ ويو ۽ ٻارڙو فوت ٿي ويو. هن بزرگ ٢ دفعا حج بہ پڙهيو . طب جي علم جو وڏو ماهر هو .

١) تحفة الحڪماء : نالي طب اڪبر فارسي جو سنڌي ۾ ترجمو ڪري ڇپارايائين جو هن وقت سنڌ جي طبيبن لاءِ ڏاڍو ڪارآمد ثابت ٿيو آهي .

جامع اوراق فقير (وفائي) جي ، مولوي صاحب موصوف سان هڪ ٻہ دفعا ملاقات ٿي هئي ، قد جو درميانو ، حنائي ڏاڙهي ۽ سفيد گول پڳ سر تي هوندي هوس. قديم وضع جو ساده مزاج عالم سڳورو هو .

٢٠- اپريل ١٩٣٢ع (١٣٥٠هہ) جي پنهنجي ڳوٺ بنگلديري ۾ وفات ڪري هميشہ واري جهان ۾ وڃي آرامي ٿيو . ١

١- مولانا مرحوم هي جلد ٢ فيبروري ١٩٣٦ع (مطابق ١٦- ربيع الاول ١٣٦٥هہ) جو لکڻ شروع ڪري پنجن مهينن ۾ لکي ختم ڪيو. راقم الحروف ٣ جولاءِ ١٩٧٢ع کان تصحيح ۽ ڇپائي شروع ڪئي . تصحيح جو ڪم ٥- نومبر ١٩٧٢ع جي ١٢ بجي رات جو ڪراچي ۾ ختم ٿيو . آخري صفحن جو پروف ٢٢-٥-١٩٧٣ع جو ڪراچي ۽ اسلام آباد جي وچ ۾ هوائي جهاز ۾ ڏٺو ويو .

Marfat.com

فهرست رجال

(ا) ابراهيم ، (پيغمبر) ۴۷
ابراهيم ابو اسحاق بن نصر بن عسكر سنڌي موصلي، ۲۳
ابراهيم بکري، سيد - ۴۶
ابراهيم ٺٽوي، امين الملڪ ، قاضي ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۳۸
ابراهيم الجلي ، ۲۸۱
ابراهيم حسيني بکري ، ۳۰
ابراهيم خليل نقشبندي ٺٽوي، ۱۷۳، ۱۷۵، ۱۹۵، ۲۰۵، ۲۲۳، ۲۴۴-
ابراهيم، درس- ۱۳۲ (ح)
ابراهيم سنڌي (شطاري) قاري (مرغ لاهوتي) ۷۵، ۷۶، ۷۷
ابراهيم نقشبندي ٺٽوي ، مخدوم- ۱۷۳، ۱۷۵، ۲۴۴
ابراهيم شاه عادل - ۱۰۳ (ح)
ابراهيم بن عمر سنڌي ، شيخ ۴۲، ۷۴
ابراهيم ڪلهوڙو - ۷۴، ۸۵
ابراهيم ولهاري، ميان- ۲۰۳
ابن ابي ذئب- ۲۱
ابن بطوطه ، سياح - ۳۱، ۳۲
ابن حجر، عسقلاني ۱۳، ۱۷، ۲۰
ابن خلڪان - ۲۵
ابن عدي - ۱۵
ابن عربي ، شيخ (محي الدين ابن عربي) ۱۵۹، ۱۶۳
ابن مبارڪ - ۱۷
ابن منصور - ۱۴
ابن نديم (صاحب فهرست)۱۶
ابن مهدي - ۱۴
ابن نمير - ۲۰
ابو اسحاق فرازي - ۱۸
ابو برده بن ابي موسيٰ - ۱۳
ابو تراب محمد رشدالله شاه جهنڊي وارو پير سيد - ۱۶۳
ابو جزء نصر بن ظريف - ۱۵
ابو حاتم محمد بن ادريس رازي - ۲۱
ابوالحسن بکري شافعي ، شيخ ۸۲
ابو حفص عمر شيخ شهاب الدين ڪبير ۱۵۷ (ح)

Marfat.com

ابو حنیفہ، قاضي، بکري - ۲۵
ابو دائود - ۱۵
ابو ربیع زهراني - ۱۴
ابوالبقا امیر خان نٽوي - میر
(ابوالبقامیر) ۷۳، ۱۲۸، ۱۳۴،
۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۱، ۱۴۲،
ابوالبقا نٽوي، مُلا - ۱۱۵
ابوبکر جتوئي - ۱۰۷
ابوبکر، شیخ - ۵۲
ابوبکر حضرت- ۲۰۵، ۲۰۷،
۲۶۲
ابوبکر سنڌي (ابوبکر احمد
بن محمد بن علي قریشي
ملقب به بدر)- ۶۹
ابوبکر شیخ، عرف منگیر
شاه - ۷
ابوبکر هذلي - ۲۱
ابوبکر هالائي، مخدوم
(ابوبکر)- ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۲۰
ابو تمام - ۷۸
ابو جعفر منصور (منصور)
خلیفه - ۸۰، ۸۱، ۸۲
ابوالحسن نٽوي، (ابوالحسن)
مخدوم - ۱۲۲، ۱۲۵، ۱۲۶
ابوالحسن، مولوي ولد شیخ
ریاض احمد ردولوي- ۲۱۹
ابوالحسن، میان - ۱۲۶
ابوالحسن سنڌي - ۱۲۲
ابوالحسن، شیخ، فقیه - ۱۲۵
ابوالحسن ڈاهري (نقشبندي)
مخدوم (ابوالحسن) ۱۱۶،
۱۱۷، ۱۱۹، ۱۲۳
ابو دلامہ (شاعر)- ۸۱، ۸۲
ابو طالب مکي، شیخ- ۱۰۵
ابوالعطا سنڌي (افلح - عطا)
۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲
ابو عبدالملک، محدث سنڌي
۲۱
ابو علي ثقفي - ۷۷
ابو علي سنڌي، شیخ- ۲۱،
۲۲، ۲۳
ابوالفتح نٽوي (ملا) قابل خان
۱۳۰، ۱۳۱
ابوالفتح (رکن الدین ملتاني)
شیخ - ۳۰، ۳۳، ۳۴
ابوالفضل، علامہ - ۱۱۴
ابوالفیض، غلام عمر جتوئي،
مولانا - ۱۸۸
ابوالقاسم بغوي - ۲۰
ابوالقاسم، خان زمان، نٽوي،
(میر ابوالقاسم) ۱۴۸، ۱۴۹،
۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲

Marfat.com

ابوالقاسم سلطان ٺٽوي
(ابوالقاسم - سيد) - ١٥٢،
١٥٣، ١٥٥ (ح)
ابوالقاسم شڪر اللهي ٺٽوي،
سيد (ابوالقاسم سراج الدين
محمد) ١٢٦، ١٢٧، ١٢٨
ابوالقاسم نقشبندي، ميان -
مخدوم - ١٥٩
ابوالقاسم (نورالحق درس)
ٺٽوي، مخدوم (ابوالقاسم)
١٣٢، ١٣٣
ابوالقاسم، شيخ - ٥٢
ابوالقاسم، نمڪين، هروي
بکري، مير (ابوالقاسم، مير،
سيد) - ٩٥، ١٣٨، ١٤٣،
١٤٤، ١٤٥، ١٤٦، ١٤٧
ابو محمد مخزمي - ٢٠
ابو محمد سالم سنڌي، حافظ
١٩
ابو محمد صالح شاه راڻيپوري،
سيد - ٢٣٣
ابو معشر نجيح (ابي معشر)
بن عبدالرحمان سنڌي،
١٢، ١٣، ١٤، ١٥، ١٦، ٢١
ابوالمڪارم شهود، مير
ٺٽوي (ابوالمڪارم) مير،
سيد - ١٢٨، ١٣٤، ١٣٦،
١٥٦
ابو مويد علي، سيد - ٢٧
ابو نصر (فتح) بن عبدالله
سنڌي (شيخ) ٧٧، ٧٨
ابو نصر هاشم بن قاسم - ١٤
ابو نعيم ١٣، ١٤
ابو نعيم فضل بن وڪيل ٢٠
ابو يعلي موصلي ٢١
ابي طالب ١٣٨
احمد بابا بکري (نعلبند) ٦٨
احمد ابن تيميه، شيخ الاسلام
١٦١
احمد ٺٽوي، ملا ١١٢، ١١٣
احمد، ملا - ١١٣، ١١٤
احمد شامي، سيد - ٢٢٥
احمد ڪتابي ٺٽوي، مخدوم
(احمد، مخدوم) - ١١٥
احمد قاضي - ٦٨ (ح)
احمد بن حسن بن عبدالجبار
صوفي ٢٠

Marfat.com

احمد بن حنبل ، امام- ١۴ ،
١٥، ١٦، ١٨، ٢٠
احمد بن ابي خثيمه ٢٠
احمد ، معروف به ملا جيون
٢١٩
احمد خان کوروائي ٢٢١
احمد سرهندي، شيخ، مجدد
الف ثاني ١٢٣ ، ١٣٢ ،
٢٥٢، ٢٥٦
احمد سيوستاني ، مخدوم -
(٢٥٥) الف
احمد شاه ابدالي - ٢٥٦
احمد بن علي - ٢٠
احمد متعلوي، قاضي، ٢٢۴-
احمد ملا ساوڻي هالائي ،
آخوند - ١٨١
احمد، مولانا، قاضي مکران
٢٨٦
احمد ، مولوي ١٧٧، ١٧٩،
٢٧١، ٢٧۴
احمد هالائي (بن مخدوم
اسحاق) آخوند ٧١، ٧٢،
٢٦٨
احمد ملوي ، حاجي - ١٧٧
١٨٩، ٢۴٦ (ح) ٢۴٧
اخنف بن قيس - ١٧ (ح)
ادراکي بيگ لاري- بيگ لار
١٥٣، ١٥٥
ادريس سمو ، مخدوم - ٦٣
ارشاد حسين رامپوري، مولانا
-٢٢٩
ارغون، بيگ لار ١٥٢
اسحاق بکري - ملا (اسحاق
ملا) ١۴٢، ١۴٣
اسحاق، سنڌي قلندر پاتائي،
١٠٦
اسحاق صديقي، مخدوم- ١٣٢
اسماعيل بن ابي حارث - ٣٠
اسماعيل جرجاني، سيد - ١٨
(ح)
اسماعيل سومرو ، مخدوم -
٧٠، ٧١
اسماعيل سيد (بن علي اصغر
٢٧
اسماعيل متعلوي ، حافظ -
٢٠١
اسماعيل ، مخدوم - ٧١
اسماعيل صفوي - ١١٢
اسماعيل ثاني - ١١٢
اسماعيل بن عليه - ٢٠

Marfat.com

اسماعيل ، سيد - ۱۹۱
اسمعي (سيمي نيشاپوري)
۱۳٦
اسدالله بكري (ساقي) مير
(اسدالله ساقي) ۱۱۷ ،
۱۱۸ ،۱۱۸ (ح) ۱۱۹
اسد بيگ، ميرزا- ۲۳۸ (ح)
اسدالله حسيني ، علامه سيد
۲۲۸
اسدالله خان رئيساني - رئيس
بلوچستان - ۲۷۴
اسدالله شاه ٽکڙائي (تخلص
فدا) ۱۷۷، ۱۷۹، ۲۴۴
۲۴۷، ۲۷۲
اسدالله شاه (ثاني) ڊاڪٽر
۲۴۵ (ح)
اسدالله - ۲۲۱
اسدالله ، مير - ۱۱۸
اعتمادالدوله آصف جاه (خان)
(ابوالحسن) نواب ۱۴۴، ۱۴٦
اعجاز علي، ميرزا، ۲۳۷(ح)
اطهر مبارڪپوري ۱۳ (ح)
اڪبر (اعظم) بادشاه ۵۵ ،
۵۸، ۸۴، ۹۲ ، ۹۹ ، ۱۱۳ ،
۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۵۰
الله بخش ۹۱ (ح)
الله بخش نمائو ، مولوي ،
-۱۹٦
الله بخش خان بارڪزئي امير
۲۷۴
الياس لنگراچه - شيخ ۱۰۷
الياس محمد ، ميان ۱۰۹
امام اعظم - ۱۹
امام بخش، مولوي ۱۹۲
امام حسين رضه ۱٦۰
امام الدين ، فرزند خواجه
نظام الدين ۲٦۱
امام الدين راشدي ، حاجي
(امام الدين، سيد) ۱۷٦، ۱۷۷
امام الدين مجددي شڪارپوري
(امام الدين، خواجه)-۱٦۸ ،
۱٦۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲،
۱۷۳
امام علي انصاري، قاضي ۲۴٦
امام علي صفي پوري، شيخ -
-۲۲۱
امام علي مينائي لکنوي ،
مولوي ۲۲۱
امام غزالي (ابو حامد محمد
حجة الاسلام)۴۵، ۹۱، ۱۰۳
۵۹ (ح)

Marfat.com

امام قشیري - ١٠٤
امام محمد نقي ٢٧
امتیاز خان (رک : حسین اصفهاني خالص) ١
امانت علي مرادآبادي، مولوي ٢٢٠
امروڻي، مولانا - ٢٣٠ (ح) (ڏسو : تاج محمد امروڻي)
امانت علي، سید، نیشاپوري ٢٢٠
امان علي قائم گنجوي ٢٢١
امان الله جوڌپوري، حضرت ٢٢٠
اُم موسيٰ (بنت منصور) ١٢، ١٦
انور شاه خان ٢٢١
انوشتگین خوارزم شاه - ١١٨ (ح)
امیر شاه قاسم خان - ١٥٢، ١٥٥ (ح)
امیر علي، مولوي ٢١٩، ٢٢٠
امیر علي خان، میر - ١٨١
امیر علي شاه فتح پوري - حکیم ١٤٧
امیر علي شاه، مولوي (ولد شیخ محمد بخش) ٢١٩
امیر علي، میر - ٩٠
امیر محمد آچي - ١٥٦
امین الدین خان حسین ٺٽوي، میر - ١٢٨، ١٣٠
امین محمد ثاني هالائي، مخدوم - ١٧٤
اورنگزیب عالمگیر - ١٢٧، ١٢٩، ١٣٠، ١٣١، ١٤٠، ١٥٨، ٢١٩
اوزاعي، امام - ١٩
آدم شاه کلهوڙو سکري، میان (آدم شاه - میان) ١٠٧، ١٠٨، ١٠٩
آدم، مخدوم - ١٣٢
آصف خان - ١١٣
آعظم خان، نواب (عزیز کوک) ٨٥
بابا ابو محمد لولوي ٦٨(ح)
بابا خوجو - ٦٨ (ح)
بابا کمال مالوي- ٦٨ (ح)
بابا سماح - ٦٨ (ح)

Marfat.com

بابا دهوکل - ٦٨ (ح)
بابا لدّو - ٦٨ (ح)
بابا توکل - ٦٨ (ح)
بابا علي شير - ٦٨ (ح)
بابا محمود - ٦٨ (ح)
بابا کرامت - ٦٨ (ح)
بابا لاڈو - ٦٨
باقر، مير، قورچي، صفاهاني ٥ (ح)
باقي بالله، خواجه - ٥٠
بايزيد بسطامي، شيخ - ٢١، ٢٢، ٢٣
بحرالعلوم، مولانا - ١٩٢
بحرالعلوم علامه عبدالکريم - ٢٠٣ (ح)
بخاري - امام - ١٥
بدرالدين (محمد) سيد، بکري - ٢٥، ٢٦، ٢٧
بدر عالم، سيد - ٣٠ (ح)
بدرالدين خان دراني، آغا ٢٦١ (ح)
برهان الدين بکري، مولانا - ٢٨
برني، ضياء الدين (صاحب تاريخ فيروز شاهي) - ٢٨
برهان الدين احمد صديقي بلگرامي ٢٢١
بصرالدين سيوستاني، مولوي، مخدوم - ١٨٨ (٢٥٥ الف)
بلاکمين - مستر (بلاخمين) - ١٤٧
بلال باغباني، مخدوم (بلاول، مخدوم) بن مخدوم حسن - ٤٢، ٤٣، ٦٣، ٦٥، ٦٦
بندگي، شاه، حضرت - ٣٠ (ح)
بولن، قاضي - ٥٢
بو علي، مير، مشهدي - بوريا نشين - ٥ (ح)
بهادر شاه بن مظفر شاه (شهيد) ١٠٠
بهادر خان - ٥٦
بهاري، خواجه - ٥٣
بهاء الدين - ١٧٣
بهاء الدين زکريا ملتاني، خواجه - ٦، ٧، ٢٨، ٢٩، ٩٣، ١٠٨

Marfat.com

بهاءالدين بهائي (مولوي بهائي) ١٨٢، ١٨٣، ١٨٤
بهاول شطاري، شيخ ٣٦، ٣٧
بيرم خان، خانخانان- ٩٦(ح)
بي بي جمال خاتون سيوستاني - ٦٢
بي بي بائي (چامل مائي) (بي‌بي بادي) ٥٢؛ ٥٢ (ح)
بي بي خاتون - ٢٦
بي بي فاطمه ٤٨
بي بي نور ١٩١

پ

پائي خان (ملا گدا علي) ١٤١ (ح)
پل ڪلهوڙو - ١٠٧

پ

پاڳارو - پير ٨
پنو خان ولد رحمت خان ٢١٩
پنهون ١٠٩
پير بخش شاه راشدي، مولانا سيد - ٢٤٦ (ح)
پير بخش، قاضي- ٢٦٣ (ح)
پير بخش محمد پوري، مخدوم - ٢٢٣
پير جهنڊو - ٢١١
پير شاه، پير - ١٨٦
پير محمد مولانا، واره وارو- ٢٧٥
پير محمد - ٧

ت

تاج‌الدين احمد صديقي بلگرامي ٢٢١
تاج‌العاشقين (رڪ - محمد سنڌي، تاج‌العاشقين) ٥٦
تاج محمد بلوچستاني، مولانا ٢٧٥
تاج محمد لڪنوي - ٢٢١
تاج محمد خان افغان- ١٦٩
تاج محمد ڪتبار، مولانا ميان - ٢٧٤ (ح)
تاج محمود امروٽي، مولانا سيد (امروٽي، مولانا) ١٢٩، ٢٢٦، ٢٣٠(ح) ٢٤٦، ٢٨٨
تراب علي شاه مرحوم، شاه سائين - ٢٦٢ (ح) ٢٦٣
ترمذي، امام - ١٥
تفاول خان، وزير اعظم ٤١

Marfat.com

تقي الدين، شاه قطب الاقطاب
(تقي الدين، سيد) ٣٠ (ح)
تيمور ، امير - (بن احمد شاه
ابدالي) ٢٥٦
ٿل (ڪلهوڙو) ١٠٧
ڄام نظام الدين سمو - ٦٣
جان محمد ، پير - ١١، ١٢
جان بابا ، مرزا - ١٤٩
جان محمد بدينوي ، خليفو
مولوي ٢٧١
جان محمد ، قاضي ، روهڙي
وارو - ٢٦٢ (ح)
جان محمد محسن، ماستر
٢٨٦ (ح)
جاني بيگ ، مرزا - ١٤١،
١٥٠، ١٥٢، ١٥٣، ٢٢٣
جعفر ، سيد - ١٩١
جعفر طيار ، حضرت - ١٣٨
جعفر هادي - ٧
جعفر طيالسي - ٢٠
جعفر ، سيد ثاني ٢٧
جعفر بوبڪائي، مخدوم- ١٠٢
جعفر غنذر - ٢٠
جعفر علي شاه راشدي مرحوم
پير - ٢٥١ (ح)
جلال الدين سيوطي ، محدث
١١٧
جلال خان ١٠٤
جلال الدين ٺٽوي، مولانا ٣٧
جلال متو برهانپوري- ٤٦
جلال الدين ٺٽوي، مولانا ٣٦
جلال الدين حسين ڪبير بن
علي بخاري، اُچي - ٢٥،
٢٦، ٢٧
جلال الدين ڪبير (ڏسو
جلال الدين حسين ڪبير
بخاري)
جمال الدين ، مولانا ، سيد -
١٩٢، ١٩٣
جمال الدين صحبت پوري ،
مولانا ٢٧٥
جمال الدين احمد جوزقاني -
٦٥
جمال محمد گجراتي ، ميان
٩٤
جمالي دهلوي - ٦٦ (ح)
جمال خاتون، بي بي - ٥٣
جنيد بغدادي ، سيد الطائفه -
٦٥
جهانگير (سلطان - بادشاه)
٤٤، ٤٥، ٥٠، ٥١، ٩٥، ٩٦،
٩٧، ١١٢، ١٤٤، ١٥٤،
١٥٥، ٢٢٣ (ح)

Marfat.com

جي - ايم سيد - ٢٣٧ (ح)
جگتياڻي - ٢٣٧ (ح)
چارلس نيپئر ، سر ١٩٤
چندا ٻائي ماه لقا ٩٩ (ح)
حاتم بن ليث ٢٠
حاتم علي ، سيد - ١٩١
حاجي، خليفو - ٧٧ (ح)
حاجي، متعلوي، سيد - ٤٣
حامد تکڙائي ، حافظ ٢٢٨
حامد شاه راشدي - ١٨٦
حامد قادري ، ملا ٥٣
حبيب‌الرحمان خان نواب
صدر يار جنگ ٩٩
حبيب‌الله سيوستاني ٣٦
حر بن عبدالله قريشي - ٧٩
حرمت خان افغان جهان‌آبادي
٢١٩
حزب‌الله شاه راشدي ،
مسڪين (تخت ڌڻي)
پير سيد - ١٨٢، ١٨٣،
١٨٤-١٨٥-١٨٦-٢٢٦
حسام‌الدين راشدي - ٥٣(ح)
٨٧، ٩٥، ٩٩ (ح) ١٤١،
١٤٢، ١٤٣(ح) ١٥١ (ح)
١٥٢ (ح) ١٧٧ (ح)
١٨٦، ٢١٠ (ح) ٢١٥
(ح) ٢٢٣ (ح) ٢٢٩ (ح)
٢٣٨ (ح) ٢٤٩ (ح) ٢٥١
(ح) ٢٦١ (ح) ٢١٦، ٢٧٥
٢٨٦
حسام‌الدين ، مرزا ٥٠، ٥١
حسن‌الله ، حاجي، مخدوم ،
١١
حسن شيرازي، مولانا- ١٠٤
حسن قادري ، مخدوم ١٥٧
حسن قاري پاٽائي ، مخدوم
١٥٦، ١٥٧ (ح)
حسن حيدرآبادي ، مولوي
٢٤٥
حسن جان سرهندي خواجه -
١٢٣ (ح) ٢١١
حسن ٢١
حسن بن سفيان - ٧٧
حسن صديقي سيوستاني ،
مخدوم (٢٥٥) الف
حسن‌علي‌خان‌ٽالپر‌حيدرآبادي،
مير - (محمد حسن علي
مير) ٢٥٣، ٢٥٤
حسن علي آفندي، خانبهادر-
١٩٦

Marfat.com

حسن بن علي معمري ۲۰
حسن محمد ، سيد (بن دين محمد) ۲۱۸
حسن بيگ لکنوي ، مرزا - ۲۲۰
حسن‌الله پاتائي صديقي ، مخدوم ،حاجي-۱۸۷، ۱۸۹، ۲۱۱، ۲۲۹، ۲۳۰ (ح) ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۶۹، ۲۷۴، ۲۸۰
حسين اصفهاني (صفاهاني) شهيد خالص ، سيد ۱، ۲
حسين اول ، قاضي ۲۲۳ (ح)
حسين بخش خان (شاکر) فرخ آبادي ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲
حسين، جلال‌الدين جهان گشت ۲۶
حسين علي خان ٹالپر ، مير - ۱۷۸، ۱۸۰، ۱۸۱
حسين بغدادي ، شيخ ۵۷
حسيني مرزا ۹۸
حفص ۱۵۷
حفظ‌الله خان، نواب ۱۲۵
حفيظ مجيبي ۲۲۱
حکيم مرزا - ۱۴۳
حلي ، علامه ۱۶۱
حنيف‌الله مولوي، ۲۱۹
حماد بن زيد - ۱۸
حمايت‌الله لکنوي ، شيخ - ۲۲۰
حمزه بن رفعه - شيخ ، ۱۴۸
حمزه کتاني ۲۰
حميدالدين مهونوي، مولوي- ۲۲۰
حميدي ۲۰
حميد محدث، شيخ ۸۲، ۸۵
حميد دربيلي، شيخ (حميد شيخ (بن قاضي عبدالله سندي) ۸۴
حسن‌الله پاتائي حاجي، ۲۷۴
حويده خاتون ۲۶
حيدر سنائي ۶۶
حيدر ، مير ابڙو (بلوچستاني) ۲۶۴

خادم حسين، مولوي- ٢٣١
٢٧٥ (ح)
خان جهان لودي - ٩٦،
٩٨،٩٧
خان محمد قريشي ، حاجي
پير - ١٠، ١٢
خدابخش لهڙو ، مولوي ٢٣٦
خسرو بيگ ، مرزا ، ٢٣٦
خسرو چرڪس - امير -
(خسرو خان) ١٥٠، ١٥١
خضر عليه‌السلام - ٦٤
خضر سيوستاني - ٤٨، ٥٢،
٦١، ٦٢
خطيب بغدادي - ١٣، ١٤
خليل ، خواجه ٧
خيرات علي اله آبادي ، سيد
٢٢٠، ٢٢١
خير محمد جسڪاڻي ، فقير
٢٧٧
خير محمد جوڻيجو پاڻائي ،
مولوي ١٨٨
خير محمد هيسباڻي ، فقير -
٢١٦
دارا شڪوه ١٣٨
دانستر ويل مستر ڪليڪٽر-
١٦٣
داؤد ميان - ١٠٩
درويش بابو سنڌي - ٦٧
دوست علي سيستاني - ٦٥
دين محمد ، سيد (بن
عرب شاه)
دين محمد صديقي ٨٦، ٢١٣
دين محمد ، مخدوم - ٢٠٣
دين محمد ، ميان ١٠٩
ڏيارام گدومل، ديوان -
٢٣٧، ٢٣٧ (ح)
ڏيان سنڌي ، شيخ ٨٥، ٨٦
ذڪي نديم، ميرزا - ٨٨(ح)
ذهبي، علامه ١٣، ١٤، ١٥،
٢٠، ١٧
رابعه بصري ٦٢
راڻي ورسي - ١٤٨
راجن ، شيخ - ٧
رحمت‌الله دربيلي (سنڌي)
مدني شيخ‌بن قاضي‌عبدالله
دربيلي - ٨٢، ٨٣، ٨٤
رحمت خان لکنوي - ٢١٩

Marfat.com

رحمت‌الله ، مدني ، سندي
شيخ - ۸۲، ۸۳ (ح) ۸۴
رحمت‌الله سيتائي ، مولوي
۲۸۰
رحمت‌الله باقي (بن عبدالله
قاضي - ۱۰۱، ۱۰۲
رحمت‌الله (بن طاهر) ۱۰۵
رحمت‌الله، شيخ - ۷
رزاق ڏنو ، آخوند ۲۰۶
رستم خان ٽالپر ، مير ۲۶۲
رستم علي (محمد يعقوب)
بکري رامپوري ، مولوي
۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳
رشدالله صاحب‌العلم ، پير
سيد ۱۷۷، ۲۲۹
رشيدالدين، صاحب‌العلم الثالث
پير سيد (جهنڊي وارو)
۱۷۴، ۱۷۶، ۱۸۳، ۲۶۷
رضي‌الدين، شيخ - ۱۵۷(ح)
رضي‌الدين علي، لالا، غزنوي
۶۵
رفيع‌الدين مجددي شڪارپوري
۱۷۲
رفيع‌الله ، پير - ۱۷۳
رڪن‌الدين بن معروف ۱۰۲
رڪن‌الدين ٺٽوي ، مخدوم
۶۶
رڪن‌الدين (سخي) متعلوي،
سيد - ۳۸، ۴۳
رڪن‌الدين ملتاني شيخ (ڏسو
شيخ ابوالفتح رڪن‌الدين
ملتاني
رڪن‌الدين ، شيخ المعروف
اسماعيل شهيد - ۷
رمضان شهرالله ، شيخ ۱۵۶
۱۵۷، (ح)
روح الله (بکري) مخدوم
۸۷، ۸۸، ۹۰
روز بهان بقلي (شيخ ابو
محمد) ۲۱
رئيس محمد حسن ڪهاوڙ -
۲۰۶
رياض احمد ردولوي ، شيخ،
۲۱۹
زبيد احمد - ۱۶ (ح)
زڪريا ، مير ، ۱۱۸ (ح)
زڪريا ، ملا ۱۱۶
زهره ۲۷
زهري يحيى بن ڪثير ۱۷
زهري ، امام ۱۷

Marfat.com

زين‌العابدين ٺکڙائي ، سيد
حاجي ۲۴۲-۲۴۵
زين‌الدين خوافي - ۱۰۵

س

ساهڙ لنجار (ساهڙ) مخدوم -
(انڙپوري) ۳۸، ۴۲، ۴۳،
۴۴، ۶۶
سائينڏنو ، قاضي - ۴۸
سراج‌الدين ، شيخ ۱۵۷ (ح)
سراج محمد بنبائي، شيخ ۵۸
سعدالله ، قاضي- (۲۵۵)الف
سعدالله سورتي، سيد - ۱۶۲
سعدالله هالائي، مفتي- ۱۷۳
سعد بن ابراهيم بن سعد- ۲۰
سعدي ، شيخ - ۱۱۵-
سعدي شيرازي - شيخ ۱۴۲
سعيد بن ابي سعيد مقري-۱۳
سعيد بن مسيب(سعيد)- ۱۳
سفيان ثوري، امــام - ۱۴،
۱۶، ۱۷، ۱۸
سڪجي ، شيخ - ۵۸
سلطان باهو - ۲۶۲ (ح)
سلطان احمد - ۶۸ (ح)
سلطان‌الاوليا (ڏسو نظام‌الدين
اوليا، سلطان)
سلطان محمود بکري - ۱۴۲
سلطان محمود سيتاپوري ،
مولانا - ۲۶۵
سلطان محمد ، سيد ، ۲۱۹
سلطان محمود ، مولانا ۲۲۹
سليمان بن سليم - ۸۰
سليمان ساؤجي، خواجه ۱۵۵
سليمان ، شاه - ۵۲
سليمان - ۱۳۸
سمعاني (ابو سعيدعبدالڪريم
السمعاني المروزي) ۷۷،
۷۷ (ح)
سيد احمد - ۲۷
سيد احمد بخاري بکري- ۲۵
سيد علي اصغر - ۲۷
سيد علي بکري - ۳۰
سيد احمد ڪبير بخاري ۲۷
سيد احمد کتو - ۶۸ (ح)
سيد علي بن محمد (بدرالدين)
بکري - ۲۹
سيد علي همداني ، مير ۴۳
سيد محمد چشتي بکري ،
خواجه ۵۶
سيد مهدي جونپوري - ۷۴
سهراب خان مير - ۲۸۰

Marfat.com

سمٿي - ١٠٩
سيف‌الدين ، شاه ولد خواجه
محمد معصوم ١٣٢، ١٣٣
شائسته خان آصفي، نواب ٩٨
شاه بيگ ارغون ٦٥، ٨٢، ٩٩
شاهجهان (شهاب‌الدين محمد
بادشاه) ٥٢، ٥٦، ٩٧،
٩٨، ٩٩، ١١٢، ١١٤،
١٣٧، ١٣٩، ١٣٩ (ح)
١٤٠، ٢٢٣ (ح)
شاه حسن بيگ ارغون، مرزا
٢٦، ٧٣، ١٤٨، ١٤٩
شاه داؤد - ٥٢
شاه عالم (فرزند اورنگزيب) ١
شاه عالي گوهر (مغليه گورنر)
١٩١
شاه قاسم، خان زمان ١٤٠(ح)
شاه مبارک (ڏسو ميران
مبارک ثاني) - ٧٤
شاه محمد ٢٧٠
شاه محمد کوتوال ، آقا -
١٠٨
شاه مردان شاه ثاني ، پير
سائين - ١٨٥، ١٨٦
شجاع - ٣٠
شريرالملک (شريف‌الملک)
شريف خان ، يڪ چشم
١٣٩-١٣٩ (ح) ١٤٠
شعبه - ١٧
شفيع محمد، آخوند - ٢٣٧
شڪرالله قاضي - ١٢٦
شمس‌الدين پير (بن خواجه
امام‌الدين) ١٧٠، ١٧٣
شمس‌الدين بلبل، ميان ١٦٩،
١٩٨، ١٩٩
شمس‌الـدين مزوقاني ، شيخ
٦٥
شمس‌الدين علي همداني، سيد
٦٥
شمس‌الدين ، مولوي - ٢٢٠
شمس‌الدين محمد ، شيرازي -
٢٥ (ح)
شمس‌الدين يحيٰ اودي، صوفي
٣٢، ٣٣
شهاب‌الحق ، سيد ، سلطان
٣٠(ح)

Marfat.com

شهاب خان (گورنر) ٨٤
شهاب‌الدين سنڌي، شيخ ٩٣
شهاب‌الدين واصل سنڌي - ٥٩، ٦٠، ٩١
شهاب‌الدين (شيخ) ١٠٢
شهاب‌الدين سهروردي صديقي پاڻائي ٣٥، ٣٦، ١٠٥، ١٥٧
شهاب‌الدين هالائي ، مولوي ١٨٨
شهاب‌الدين نقشبندي ٢٧٦
شهامت خان ، نواب ١٢٦
شهباز خان ڪنبوه ، نواب ٩٧
شهابي سهروردي ١٥٧ (ح)
شهودالدين ١٧٣
شيخ‌الدين ابراهيم- ٢٢ (ح)
شيخ شاه محمد شاه بدخشي بدخشاني ٥٣
شيخ محمد ، سيد (بن سيد حسن محمد) ٢١٨
شير شاه سوري - ٣٧

ص

صاحبڏنو شڪارپوري ، "صاحب" آخوند - ١٩٩، ٢٠٠، ٢١٤
صاحبڏنو قرني، مولانا ٢٨٦
صادق بيگ دهلوي ، مرزا - ٢٢٠
صادق محمد خان اول ، نواب - ٨
صاحبداد لامع، سلطان‌ڪوٽي، مولانا ٢٨٥ (ح) ٢٨٦
صبغت‌الله ، پير (تجر ڏٺي) ١١٦، ١٨٢، ١٨٦، ٢٦٤، ٢٦٦
صبغت‌الله ، خواجه ٢٥٦
صبغت‌الله شاه شهيد ١٨٦
صدرالدين ابو المڪارم ، شيخ - ٧
صدرالدين ، امام ، حنفي - ٢٥ (ح)
صدرالدين بکري ٢٨-٣٠(ح)
صدرالدين، علامه - ٣٣
صدرالدين محلاتي - ٢٢(ح)
صدرالدين سنڌي برهانپوري، حافظ ، ٧٦

Marfat.com

صدرالدین (محمد طیب) سید، بکری- سندی ۲۵، ۲۶
صدرالدین محمد، پیر، مخدوم ۲۶
صدرالدین قونوی، شیخ - ۱۰۵
صدیق اکبر رضہ، حضرت ۲۳۳
صدیق حسن خان، محدث، نواب سید - ۲
صدیق رسول، پیر سید ۲۶۷
صعصعہ بن سوھان - ۱۷
صفی اللہ، شاہ (قیوم جہان) تخلص صفی ۱۷۳
صفی اللہ مجددی، خواجہ - ۳۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶
صوبدار خان تالپر میر- ۱۸۱، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵
ضیاءالحق مجددی قنداری- ۲۲۶
ضیاءالدین، بلبل ۱۹۹ (ح)
ضیاءالدین، مخدوم - ۱۱۵
ضیاءاللہ غلام علی- ۲۳۷(ح)
ضیاءالدین برنی ۳۲ (ح) ۳۵
طاہر بن یوسف سندی، شیخ، ۴۱، ۵۵، ۵۹، ۶۰، ۹۱(ح ۹۲
طاہر ولد میان راٹو - ۱۰۷
طاہر، قاضی - ۵۲
طہماسپ صفوی، پادشاہ - ۱۱۲
طیب، شیخ - ۵۹
طلا محمد پشاوری، قاضی - ۱۶۲
طاہر بن شیخ یوسف صدیقی پاتائی (ابو عبداللہ) ۱۰۲ ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶
طاہر نسیانی ٹھٹوی، سید - ۱۴۳
طیب بن شیخ یوسف صدیقی پاتائی - ۱۰۲
ظہیرالدین بکری سندی، مولانا - ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵
ظہیرالدین شافعی - ۲۳
عابد کبیر، شیخ - ۵۲
عارف علوی - ۱۵۸
عاصم - ۱۵۷
عاصم بن علی - ۱۴
عاقل شاہ ہالائی- ۲۶۴ (ح)

Marfat.com

عائشه صديقه رضه ، بي بي
٢٠٧
عباس ، حضرت - ١٠٩
عباس پاتائي، مخدوم، محدث
٥٧
عباس ، مخدوم - ١١٥
عباس ، مخدوم (ابن جلال)
محدث پاتائي - ٤١، ٥٧
١٠٩، ١١٥
عباس دوري - ٢٠
عبدالباري ، شاه ٢١٩
عبدالباقي ، باقي ، خواجه -
١٧٣
عبدالجليل بلگرامي ، مير ،
علامه - ١، ٢
عبدالحسين سانگي ،
حيدرآبادي ، مير - ١٩٨
١٩٩
عبدالحڪيم ، مخدوم مولانا
٢١٧
عبدالحڪيم، مولانا، مخدوم
(بن سيد شيخ محمّد)
٢١٧، ٢١٨
عبدالحليم ، مولوي - ٢٨٦
عبدالحليم پنجائي ، مولوي
٢٨٧
عبدالحليم پڪي وارو ،
مولانا ٢٢٩ (ح)
عبدالحليم جان، آغا - ٢٢٨
٢٣٠ (ح)
عبدالحليم ، مولانا ، ڪنڊي
وارو - ٢٦٢
عبدالحليم ، ميان ، حافظ
٢٦٣، ٢٦٤ (ح)
عبدالحميد سهروردي- ١٤٨
عبدالحميد شائق متعلوي ،
آخوند - ١٧٥
عبدالحق مهاجر اله آبادي ،
شيخ - ١٨٨
عبدالحق بهاري ، مولوي -
٢٢٠
عبدالحق بن شيخ شاه محمد
٢٧٠
عبدالحق محدث ، دهلوي -
٥٠، ٥١، ٩٩، ١٠١
عبدالحي اسماعيل ١٣٨
عبدالحي ، مخدوم - ٢٧٦

Marfat.com

عبدالحي لکنوي، مولوي - ۸۴، ۱۰۱، ۲۸۱، ۲۸۲
عبدالحي ، قاضي - ۱۴۴
عبدالحي ، نقشبندي ، مخدوم - ۲۱۵
عبدالخالق وکيل ، ميان - ۲۱۴
عبدالرحمان، مولانا، قاري - ۱۵۶
عبدالرحمان مجددي، حضرت خواجه - ۲۴۳
عبدالرحمان سکر وارو ، مولانا ۲۳۰ (ح)
عبدالرحمان ، امير (والي افغانستان) ۲۲۷
عبدالرحمان سکري، مولوي- ۲۲۵، ۲۲۶
عبدالرحمان نبي آبادي، ۲۲۲
عبدالرحمان عمر (امام اوزاعي) ۱۷
عبدالرحمان سنڌي ، سيد - (متخلص به موحد) ۲۱۷، ۲۱۸
عبدالرحمان موحد لکنوي (موحد) ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۱، ۲۲۲
عبدالرحمان بلوچستاني ثم جيکب آبادي - ۲۸۶
عبدالرحمان مجددي سرهندي، خواجه - ۲۸۲، ۲۸۵
عبدالرحمان بن مهدي - ۲۰
عبدالرحمان، مولوي ، ۲۶۲
عبدالرحمان سمه ترنائي ، مولوي - ۲۷۱
عبدالرزاق - ۱۴
عبدالرزاق بوبڪائي، مولوي ۲۸۰
عبدالرزاق، شيخ - ۵۲
عبدالرزاق بن همام - ۲۰
عبدالرؤف بختيارپوري، مولوي- ۱۸۱، ۲۸۲
عبدالرحيم ۱۵۷
عبدالرحيم ، آخوند - ۱۸۶
عبدالرحيم بختيارپوري ، مولوي- ۲۸۰ -

Marfat.com

عبدالرحيم خانخانان ، مرزا -
٣٧،٣٨،٩٦،١٠٨،١٥٠
عبدالرحيم شڪارپوري ،
مولوي ٢٣٥
عبدالرحيم سرهندي فاروقي
مجددي نقشبندي خواجه،
حاجي ميان - ٢٢٧
عبدالرحيم مجددي متعلوي ،
آغا - ٢٢٦، ٢٢٧
عبدالرحيم ، مخدوم - ١٦٥
عبدالرزاق (ترائي واري)
حڪيم ، مولوي - ٢٣١
٢٣٢ (ح)
عبدالستار رستم وارو، مولوي-
٢٣٠ (ح)
عبدالسلام سنڌي ، علامه ،
قاضي - ٥٧
عبدالرسول صديقي نقشبندي
١٢٢
عبدالرشيد هالائي ، مخدوم
٧٢
عبدالشڪور بيگ لکنوي ،
مرزا ٢٢٠

عبدالشهيد عبيداللهي، خواجه
٨٣
عبدالعزيز ابهري، مخدوم ٩٩
عبدالعزيز بن احمد -٣٢ (ح)
عبدالعزيز ملڪائي ، مولوي
٢٨٠
عبدالعليم - ٢٦٢ (ح)
عبدالغفار خان خانگڙهه وارو
مولوي ٢٣٠ (ح)
عبدالغفور متعلوي ، مولوي
٢٠١
عبدالغفور همايوني ، تخلص
مفتون مولانا - (مولانا
همايوني)- ٢٢٩،٢٣٠(ح)
٢٣١،٢٣٣،٢٣٥،٢٨٤،
-٢٨٥
عبدالغني مجددي ، شيخ -
-١٧٧
عبدالغني مهاجر مڪي ،
مولوي - ٢٠١
عبدالغني ڪڏهري ، مولوي-
٢٠١
عبدالغفور همايوني ، مولانا-
٢٨٤،٢٨٥
عبدالغفور لاري، مولانا - ٢٢

Marfat.com

عبد الفتاح رضواني ، سيد -
٢٨٦ (ح)
عبدالقادر بدايوني، ملا- ١١٣
عبدالقادر پهنواري ، مولانا
٢٣٠ (ح)
عبدالقادر جيلاني (گيلاني)
حضرت سيد - ٤٨، ١١٩،
١٣٨
عبدالقادر قاسم پوري
(پنهواري) ٢٢٦، ٢٦٥
عبدالقدوس حنفي ، صوفي-
٣٦
عبدالقيوم بختيارپوري ،
مولوي - ٢٨٠
عبدالقيوم ، شاه - ١٧٣
عبدالقيوم، قاضي (٢٥٥)الف
عبدالقيوم مجددي، قندهاري
خواجه - ٢٤٣، ٢٢٥
عبدالكريم درس، مولوي -
١٨٩، ٢٢٨
عبدالكريم ، قاضي - ٢٢٠
عبدالكريم عرف حسين بخش
٢٦٢ (ح)
عبدالكريم مهاجر مكي ،
صالح مخدوم ٢٠١، ٢٨١
عبدالكريم متعلوي مهاجر
(مكي) مخدوم - ٢٨١
عبدالكريم كورائي ،
مولوي - ٢٨٧
عبدالله ، قاضي - (عبدالله بن
قاضي ابراهيم) ٨٢ (ح) ،
٨٢، ٨٤
عبدالله، مولوي- ٢٨٨
عبدالله بن ادريس - ١٤
عبدالله نو مسلم - ٧١
عبدالله متقي دربيلي مدني ،
سنڌي محدث - ٨٣، ١٠١،
١٠٢
عبدالله (بن طاهر) ١٠٥
عبدالله كبير، مفتي - ٣٦
عبدالله (بن علي اصغر) ٢٧
عبدالله - ٢٧
عبدالله رتائي ، مولانا ٥٠
عبدالله سنڌي - ٥٥
عبدالله ، حافظ - ٧٧
عبدالله ، قاضي بن قاضي
ابراهيم دربيلي مدني ٩٩
عبدالله، قاضي سنڌي دربيلي
١٠٠، ١٠١

Marfat.com

عبدالله رستمي، مولانا- ٢٦٥
عبدالله رتو ديرو (رتائي) مولوي - ٢٧٤، ٢٧٥
عبدالله، ميان، مولوي- ٢٧١، ٢٧٢
عبدالله ٽيٽائي، مولوي- ٢٨١، ٢٨٢
عبدالله بختيارپوري، مولوي- ٢٨٢
عبدالله بنگلديرائي، مولوي- ٢٨٦
عبداللهپاٽائي صديقي- ١٥٧ (ح)
عبدالله حريري، شيخ- ١٤٨
عبدالقادر قاسم پوري، مولوي - ٢٢٦
عبداللطيف ڀٽائي، شاه - ٨٦، ١٥٩، ١٦٤، ١٦٨، ٢٠٣
عبداللطيف (ٺٽوي) ولد مخدوم محمدهاشم- ١٦١، ١٦٢، ١٧٣
عبداللطيف، خليفو، حافظ- ٢٦٩، ٢٧٢
عبدالواحد سيوستاني، مخدوم- ٣٦، ٨٧
عبدالواحد سيوستاني، مخدوم- ٢٥٣ - (٢٥٥) الف
عبدالواحد ”واحدي“ (قاضي محمد احسان سيوستاني (نعمان ثاني) مخدوم- ١٨٧، ٢٠١، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٨، ٢١٢، ٢١٣
عبدالواحد ڪبير پاٽائي بن مولانا عبدالرحمان قاري- ١٥٦، ١٥٧(ح)، ٢٠٣
عبدالواحد سيوهاڻي، پاٽائي، مفتي- ٣٦، ١٥٦، ٢١٣، ٢٥٣، (٢٥٥) الف
عبدالواسع شاعر، مخدوم- (٢٥٥) الف
عبدالوهاب عرف (سچل فقير) ٢٧٩
عبدالوهاب بوبڪائي، مولوي- ٢٨١
عبيدالله احرار، خواجه- ٧٣ (ح)
عبيدالله سنڌي، مولانا- ٢٢، ١٥٨، ١٧٧

Marfat.com

عبدالوهاب متقي - ۸۳

عثمان فقير سانگي - ۲۷۷

عثمان، قاضي - ۵۲

عثمان بوبڪائي، حڪيم - ۵۵، ۵۷

عثمان، مخدوم - ۲۰۱، ۲۰۲

عثمان نوشهرائي ، قاضي محدث - ۲۰۱

عثمان دارمي - ۲۰

عثمان ڙڪائائي، عثمان فقير - ۲۱۵، ۲۱۶

عثمان متعلوي، مخدوم - ۲۱۱

عرب شاه - ۲۱۸

عرفي شيرازي - ۱۳۷

عزيزالله ڪرموي - ۲۲۰

عطا بن رباح (مفتي مڪه) ۱۷

عطاءالله فيروزشاهي، مولانا - ۱۸۷، ۲۳۰ (ح) ۲۳۷ (ح)

عطا محمد بلوچستاني ، مولوي - ۲۸۷

عڪرمه، صحابي - ۲۳۳

علاؤالدين ابو المڪارم سمناني - ۶۵

علاؤ الدين جيوري - ۳۱

علاؤ الدين خلجي ، سلطان - ۲۹ (ح)

علاؤالدين محمد شاه خلجي، سلطان (علاءالدين خلجي) ۲۸

علاؤالملڪ ، امير (ڏسو : فصيح‌الدين لاهري)

علم‌الهدي ، سيد (بن سيد حسن محمد) ۲۱۸

علي اصغر شيرازي ٺٽوي ، سيد - ۱۳۸

علي اصغر، مرزا ولدآصف جاه - ۹۷

علي بخش خان، مير، حاجي - ۱۸۱

علي بن علي - ۳۰

علي بن حسام الدين متقي - ۱۰۰

علي بن محمد بن الحسين بزدوي - ۳۲ (ح)

علي متقي هندي، شيخ - ۸۳، ۱۰۰، ۱۰۵

علي قاري مڪي ، شيخ (ملا) ۸۳، ۱۰۱

Marfat.com

علي ساسي - ۲۲ (ح)
علي شير قانع ٹٹوي، مير - ۴۰، ۸۷، ۸۸، ۱۱۸ (ح)
علي عادل شاه، سلطان (راجه علي خان) ۱۵۳، ۱۰۳ (ح) ۱۰۴(ح)
علي غلام شاه - ۲۵۱ (ح)
علي محمد شاه راشدي، پير - ۱۸۶، ۲۶۲ (ح)
علي محمد جعفري، قاضي - ۱۳۸
علي محمد، قاضي، تخلص فقير - ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵
علي مراد خان، سر، والي خير پور، ۱۸۳، ۲۸۰
علي مظفر شاه - ۱۸۵
علي گوهر اول، سيد - ۱۸۲ ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۸۶
علي نقي امام - ۱۹۱
علي رضه، حضرت - ۱۶۰، ۲۰۷، ۲۲۷
عمادالدين محمد سجاد - ۷
عمر بن خطاب رضه، حضرت - ۴۸
عمر، مخدوم - ۷۱
عنايت الله ٹٹوي، مخدوم - ۱۱۵
عنايت الله، قاضي - ۱۷۷
عنايت الله، اگرو، مولوي - ۲۷۵
عنايت الله، شاه، صوفي (شهيد) ۸۸، ۹۰
عمر فاروق رضه (حضرت) ۸۳
عنتره بن سماک - ۷۸، ۷۹
عنايت الله مسکين شاه، مير - ۵۳
عين القضاة همداني، ۱۰۵
عيسي، حاجي، محدث - ۱۸۲
عيسي پاٹائي، شيخ بن مخدوم حسن قاري پاٹائي - ۱۵۶، ۱۵۷
عيسي ثاني پاٹري، شيخ - ۱۵۷ (ح)
عيسي ترخان، مرزا - ۱۴۹
عيسي سندي برهانپوري (پاٹائي) مسيح الاولياء، جندالله - ۳۷، ۴۰، ۴۱، ۵۷، ۵۹، ۶۰، ۶۲، ۶۷، ۷۵، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۱۵۶، ۱۵۷

Marfat.com

غازي بيگ، مرزا (وقاري) ۴۵، ۱۱۲، ۱۴۱(ح)۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴

غازي خان سومرو - ۲۳۰(ح) ۲۶۴

غلام حسين شاه - ۱۷۳

غلام شاه، ميان - ۱۰۹

غلام حسين نديمي - ۲۲ (ح)

غلام حيدر، مولوي - ۲۶۳

غلام رسول افغان خاموش - ۲۰۶

غلام رسول لاشاري، مولوي - ۲۸۷

غلام صادق، شاه - ۱۷۳

غلام محمد، شاه - ۱۷۳

غلام محمد معصوم، خواجه (قطب الاقطاب) ۱۷۳

غلام محي الدين، خواجه - ۱۶۸

غلام نبي شاه - ۱۷۳

غلام نقشبند - ۱۷۳

غلام سرور لاهوري، مفتي - ۵۴، ۶۲، ۶۳

غلام شاه راشدي، پير - ۲۵۱ (ح)

غلام صديق خجڪي - ۲۸۶

غلام صديق شهداد ڪوٽي، ميان - ۲۴۵(ح) ۲۶۳(ح)

غلام علي، تخلص جعفري - ۲۲۳

غلام غوث قادري - ۲۱۹

غلام قادر حڪيم (۲۵۵ الف)

غلام مجدد متعلوي، پير - ۱۸۸، ۱۸۹

غلام محمد، خواجه - ملقب به معصوم ثاني - ۲۵۶

غلام محمد بن قاضي جان محمد - ۲۶۲ (ح) ۲۶۳ (ح)

غلام محمد سيوستاني، حڪيم خايفو - ۲۸۱

غلام محمد، مولوي - ۲۷۴

غلام محمد اورنگ آبادي، حاجي - ۲۲۱

غلام محمد فائق امينوي - ۲۲۰

غلام محي الدين، خواجه - ۲۵۶، ۲۵۷

غلام محي الدين، عباسي (۲۵۵) الف

Marfat.com

غلام محي الدين سيوستاني ، خليفو (حكيم) ۲۱۲، ۲۱۳

غلام محمد شاه، گدا - ۲۲۸

غلام محمد ملكائي بلوچ - ۲۴۶

غلام محمد شاه گدا، سيد - ۲۴۳

غلام محمد، مولوي - ۲۲۵

غلام محي الدين مجددي ، قنداري - ۲۰۸

غلام مرتضي شاه مرتضائي ٺٽوي - ۲۲۴

غلام مصطفي قاسمي، مولانا - ۲۰۹

غلام مصطفي ، مخدوم (سجاده نشين محمد پور شريف) ۲۷۵

غياث الدين تغلق، سلطان - ۳۳، ۳۴، ۳۵

ف

فاضل خان، مير منشي - ۱۵۸

فاطمه - ۲۷

فاطمه ، بي بي ، بنت سيد بدرالدين بن سيد صدرالدين بكري - ۲۵

فتح علي خان، مير فاتح سند - ۱۷۹، ۱۹۳، ۲۰۱، ۲۵۶

فتح علي شاه ولد محمد فاضل خان فتحپوري اميني - ۲۱۹

فتح الله شاه - ۱۲۲

فتح الله قادري ، علامه - ۵۴

فتح محمد سيوهاڻي، حكيم - ۱۹۰، ۲۰۹، ۲۱۳ (۲۵۵)

الف ، ۲۸۰

فخرالدين، ميان - ۲۵۵

فخرالدين ، مولانا - ۲۱۹

فخرالدين دهلوي، شاه - ۱۹۳

فدا محي الدين، پير - ۱۷۳

فدا محي الدين، خواجه - ۲۵۶، ۲۵۷

فرخ سير - ۳۰۴

فريدون بيگ، مرزا - ۲۳۶

فيروز، مخدوم - ۱۳۸

فريد بكري، شيخ - ۴۵، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۱۴۵ :

فصيح الدين لاري ، قاضي (علاءالملك خراساني) ۳۱، ۳۲

Marfat.com

فضل بن ھیمون - ۱۳
فضل احمد مجددي، مولوي- ۱۷۲
فضل الله پاٽائي، حاجي- ۲۱۳
۲۵۳
فضل الله، حاجي - ۱۸۷
فضل الله 'فضل'، شاه - ۱۷۳
فضل الله، پير سيد (جهنڊي وارو) ۱۸۳
فضل الله شهيد، پير - ۲۶۸
فضل الله قلندر، فقير - ۲۷۶
فضل الله مجددي قنڌاري، خواجه - ۲۰۵
فضل محمد ملوي ابڙو- ۱۷۷، ۱۸۹
فضل محمد، واعظ ياسيني-۲۸۶
فضل الله، مخدوم- ۲۵۵ الف
فقيرالله علوي شڪارپوري، شاه - ۱۵۷، ۱۶۱
فقيرالله لاهوري، مولوي-۶۹
فقير محمد، محدّث - ۱۸۷
فقير محمد، مولانا - ۲۷۵
فندر، ڊاڪٽر - ۱۷۹
فولاد برلاس، امير - ۱۱۴
فيروز، جام - ۶۵، ۷۴، ۱۰۷
فيض الله خان، نواب(رامپور) ۱۹۲

ق

قتاده شداد - ۱۷
قادر بخش بيدل، فقير- ۲۲۵، ۲۴۰، ۲۷۹
قادر بخش مهاجر مڪي، مولوي - ۲۶۵
قاسم، بنگالي، مير - ۵ (ح)
قاسم خان بيگ لار - ۱۴۸
قاسم، شيخ - ۱۵۷ (ح)
قاسم سنڌي پاٽائي، شيخ، (رئيس المحدثين) بن شيخ يوسف محدث پاٽائي- ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۱۰۲
قاضي قاضن - ۴۸، ۷۴، ۱۰۱
قاضي ڏتو سيوستاني - ۶۶
قطب الدين، شيخ - ۷
قلندر قاضي - ۴۸

Marfat.com

قانع ٺٽوي، مير (علي شير قانع، مير) ٢، ٥، ١١٨، ١١٩، ١٢٧، ١٣١، ١٣٥، ١٣٦، ١٤٣، ١٥١
قائم‌الدين، شڪارپوري، حاجي - ١٧١
قائم‌الدين قريشي، بکيرائي، مخدوم - ٧
قبول‌محمد، فقير، سجاده‌نشين درازن وارو - ٢٧٩
قدرت‌علي ردولوي، مولوي - ٢٢١
قدرت‌الله گوپاموي، حاجي - ٢٢٠
قطب‌الدين‌محمدبن‌انوشتگين، خوارزم شاه - ١١٨ (ح)
قليچ بيگ، مرزا - ١٩٨، ١٩٩، ٢٣٦، ٢٣٧ (ح)
قليچ خان - ٥٦
قمر الدين مهيسر - ٢٨٦
ڪ
ڪرم علي خان ٽالپر، مير - ١٨٠ (ح) ٢٠٧، ٢٠٨، ٢٣٦، ٢٥٦، ٢٥٧
ڪريم بخش صفي پوري، شيخ - ٢٢١
ڪريم خان ڀوپالي - ٢٢١
ڪريم داد خان افغان صفي پوري - ٢٢١
ڪريم داد، مولوي - ٢٧٤
ڪريمداد نيڙهي وارو - ٢٧٥
ڪلن بيگ مهونوي، مرزا - ٢٢٠
ڪمال‌الدين سيوهاڻي، مولانا - ٢٧٥
ڪمال‌الدين، مولوي - ٢٢٥
گ
گل‌حسن، مولانا سجاده‌نشين ڪتبار - ٢٧٥
گل محمد، مولانا - ٢٤٥
گل محمد خان، تخلص زيب، بلوچستاني، سردار - ٢٣٤
گل محمد شهداد ڪوٽي، مولانا - ١٨٧
گل محمد واره وارو - ٢٧٥
گل‌محمد هالائي، خليفو - ٨٧

● لڌو (لاڌجيو) فقير سنڌي- ٤١
لشڪر محمد عارف، شيخ - ٤١، ٤١ (ح)، ٤٧، ٥٥، ٥٨، ٦٧، ٧٥، ١٠٤
لطف الله، پاڻي خان- ١٤١ (ح)
لطف الله نيشاپوري ، مير (لطف الله مير) ١٣٥
لطف علي، مولوي - ٢٢١
لعل محمد متعلوي، مولوي، حاجي، حافظ - ٢٢٢
لکميداس سيوهاڻي - ٩٥
ليث بن سعد - ١٤

● مالڪ، امام - ١٧، ١٨
ماه بي بي-٢١٣ (ح) (٢٥٥) الف
مبارڪ پاٽائي ، شيخ - ٤٠
مجدد الف ثاني، امام رباني- ١٧٣، ٢٢٧
مجدالدين بغدادي، شيخ- ٦٥
مجدالدين مهونوي، مولوي - ٢٢٠
محسن بن عيسى - ٢٠
محسن شاه ونجهيسري ، سيد - ٧
محمود بکري، سلطان- ١٤٩
محمود ، قاضي - ٥٧
محمود ، شاه - ٧
محمود، ابو محمد سنڌي- ٢٠
محمود چراغ دهلوي (شيخ نصير چراغ- ٣٣، ٣٣(ح)
محمود سهروردي (مولانا) ١٥٦، ١٥٧
محمود شاه، پير - ١٧٧
محي الدين ابن عربي ، شيخ - ١٠٥
محي الدين اورنگ زيب عالمگير - ١
مدد الله، مخدوم (٢٥٥) الف
مراد علي خان، ٽالپر ، مير - ١٧٩، ١٨١ (٢٥٥) الف
مراد ياب خان، ميان، ڪلوڙو- ١١٨، ١٢٧، ١٢٨
مريد علي شاه، سيد- ٢٥١ (ح)
مرتضي، سيد، شعبان المات- ٣٠ (ح)

Marfat.com

مرتضيٰ فريد بخاري (مرتضيٰ بخاري)، سيد - ۹۵، ۹٦
مرتضيٰ نظام الملڪ - ۱۰۳
مردان شاه، پير پاڳارو، شاه مردان - ۲۳۳
مسعود، شيخ - ۱۵۷ (ح)
مسلم، امام - ۱۵
مسو خان سڌايو - ۲۳۰ (ح)
مشتاق متعلوي، قاضي - ٦۳، ٦٦، ۱۳۸
مصطفيٰ جونپوري، علامي - ۹۵
مصطفيٰ سرهندي، حاجي - ۵۳
مصطفيٰ، علامي، برهانپوري - ۴۵
مصري شاه نصرپوري - ۲۴۹، ۲۵۱ (ح)
مطيع الرحمان، حڪيم - ۲۸۵ (ح)
مظهرالدين، پير - ۲۴۸
مظهرالدين راشدي، ابوالبقا پير - ۲۴۷، ۲۴۸
مظهرالدين (ڪاتب) ۲۱۰ (ح)
مظفر گجراتي، سلطان - ۷۴، ۸۴
معاويه، امير، حضرت - ۱۷۸، ۱۷۹
معروف، شيخ، پاٽائي - ۱۰۲، ۱۵۷ (ح)
(معين الحق، جهونسوي، مير - ۳۰ (ح)
معين الدين سيوستاني، مخدوم - ۱۸۸
معين الدين، مولوي قاضي - ۲۷۱
معين ٺٽوي، علامه (مخدوم) ۱۳۳
مقدسي (ابوالفضل محمد المقدسي) ۷۷، ۷۷ (ح)
مقصود، ملا - ۱۵۲
مڪي، شيخ، ۲۴
ملا شاه بدخشي - ۵۱ (ح)
مودود چشتي، خواجه - ۵٦
موسيٰ حلبي، شيخ - ۵۲
منصور، خليفه - ۱۹
منصور بن ابي مزاهم - ۱۴
منصور، شاه - ۷۴
منوچهر محسني - ۴۳ (ح)، ٦۵
منهاج الدين بهاري - ۳۰
موسيٰ بن بشار - ۱۳
موسيٰ، شيخ اهدائي - ۲۸، ۲۹
مولاداد خان افغان دراني، نواب - ۲۵٦، ۲۵۷

Marfat.com

مهابت خان - ٤٦
مهدي، خليفه - ١٦، ٢١
مهر، (غلام رسول) مولانا - ١٠٩ (ح)
ميان ابراهيم - ١٠٧
ميان اوڏائي - ١٠٧
ميان چنيهه - ١٠٧
ميان خان - ١٠٧
ميان راڻو - ١٠٧
ميان شاه محمد عرف شاهم - ١٠٧
ميان موريو، عرف عبدالله واعظ - ١٢٥، ١٢٦
ميان وجيه سندي - ٣٧، ٣٨
ميان ڪچن - ١٠٧
ميان محمد - ١٠٧
ميان محمد مير (ميان مير) سيوستاني (لاهوري) ٤٨، ٤٩، ٥٠، ٥١، ٥٢، ٥٤
مير سبزواري، ملا - ٢٤٣
ميران حسين - ١٠٣
ميران محمد ثاني بن مبارڪ ثاني - ٥٨ (ح)
ميران محمد شاه ٽڪڙائي - ٢٤١، ٢٤٢، ٢٤٣، ٢٤٥
ميران، مخدوم - ١٠٢
ميران محمد مهدي جونپوري - ١٠٧
مير محمد نورنگي مولانا - ٢٨٧
محمد - ٢٩
محمد آصف خير آبادي، سيد - ٢٢٠
محمد اڇي هروي، قاضي - ٢٢٣ (ح)
محمد اشرف قريشي، پير - ٨، ١٠، ١١
محمد بزرگ، مير - ١١٨
محمد باقي (ترخان) مرزا - ١٤٩، ١٥٢،
محمد بن جعفر غندر - ٢٠
محمد بن ابي معشر - ١٣، ١٤
محمد باقر گيلاني، مير - ١٠٧
محمد ابن بطوطه، سياح - ٢٥، ٢٨
محمد بن بڪار - ١٤
محمد بن سيرين - ١٧
محمد بن قيس - ١٣

Marfat.com

محمد بن ڪعب قرظي - ۱۳
محمد بن ليث جوهري - ۲۱
محمد بن منڪدر - ۱۳
محمد پناه رجا ٺٽوي - ۱۶۵
محمد ٺٽوي، علامي، بن ملا
يوسف ٺٽوي - ۴۵، ۴۶
محمد جعفر - ۳۰ (ح)
محمد چشتي، خواجه، سيد - ۵٦
محمد خان قنڌاري لڪنوي -
۲۲۱
محمد، خليفو مولوي - ۲۷۲
محمد خليل بدخشاني، مرزا -
۱۲۱
محمد سعيد لواري - ۲۲۸
محمد سليمان - ۷
محمد سنڌي، تاج العاشقين -
۵۵
محمد سيوستاني، مخدوم - ۲۵۲،
۲۵۳، (۲۵۵) الف
محمد شاه (مرزبان) ۸٦
محمد شاه تغلق، سلطان - ۲۵،
۳۱، ۳۵
محمد شاه غازي - ۸۷
محمد شاه فاروقي (بادشاه) ۷٦
محمد شاه ابن مبارڪ شاه - ۵۸
محمد شجاع، مخدوم - ۲۱۱
محمد شريف راڻيپوري - ۱۶۵،
۱۶۸
محمد شريف، خواجه، ولد
خواجه سيد سلطان الدين
محمد - ۲۱۹
محمد شڪارپوري، قاضي -
۲۱۱، ۲۱۲
محمد، شيخ معروف به شيخ
احمد عمادالدين - ۱۵۷ (ح)
محمد صاحب مجذوب سيوهاڻي،
مخدوم - ۲۲٦
محمد صاحب هالائي، مولوي -
۲۴۷
محمد عباسي سيوستاني، مير -
۲۰۷
محمد عبدالعزيز عباسي،
خان بهادر (۲۵۵) الف
محمد فرغلي نوراني نقشبندي،
مولانا - ۳٦، ۳۷
محمد، قاضي - ۵۲
محمد قريشي، مخدوم مولانا -
۲۴۵ (ح)
محمد قعب (ڪعب) ۱۴
محمد ڪتباري، مولانا -
۲٦۳ (ح)

Marfat.com

محمد، هالائي، مولوي الحاج - ٢٦٩، ٢٧٢
محمد، ابڙه ملوي - ٢٤٧
محمد ابـراهيم ڪارڙائـي ، قاضي - ٢٨٥
محمد ابراهيم (ڪڙهي ياسيني) مولانا - ٢٠٩، ٢٧٥، ٢٨٦
محمد ابراهيم مڏئيوارو- ١٦١
محمد ابـراهيم مير پـوري ، قاضي - ٢٢٩ (ح)
محمد ابراهيم، مولانا - ٢٣٤
محمد احسان، ميان - ٢١٢
محمـــد احسن حڪيـــم - (٢٥٥) الف
محمد اسحاق (مولانـا) ١٩١
محمد اسحاق دهلوي ، شاه - ١٧٨
محمد اسماعيل، خواجه- ٢٥٦
محمد اسماعيل جان مجددي، صاحبزاده - ٢٨٥
محمد اسماعيـل ابڙن وارو ، مولانا - ٢٨٧
محمد اسماعيـل شاهلـــي ، مولوي- ٢٣٦
محمد اسماعيل،مولوي- ٢٤٨
محمد اشرف - ٧، ١٧٣
محمد اعظم، قاضي(٢٥٥)الف
محمد افضل ، مولانا - ٢٠٤، ٢٠٦ (ح)
محمد افضل ، ميان - ٢٠٩
محمد افضل - ٩١ (ح)
محمد اڪبر،قاضي(٢٥٥) الف
محمد اڪرم، قاضي - ٢٠٣
محمد اڪرم اکهمي،مخدوم- ١١٥
محمد اڪرم - ٢١٨
محمد اڪرم ميناٿي لکنوي، مولوي - ٢٢٠
محمد امين - ١٥٨
محمدامين ٺٽوڙي،حافظ- ١٩٢
محمد امين، ميان - ٢١٤
محمد بخش، شيخ - ٢١٩
محمد حسن (بن ابوالفضـل ٺٽوي) ١١٤
محمد حسن(بن سيدعلم الهدي) ٢١٨
محمد حسن - ٢٠٣
محمد حسن، مولوي - ١٧٧، ٢٤٦

Marfat.com

محمد حسن جان مجددي،
حافظ خواجه - ٢٤١
محمد حسن حيدر آبادي،
مولوي - ١٨٧
محمد حسن، خواجه، فرزند
مولوي محمد كامل - ٢٦٣
محمد حسن صديقي، مخدوم،
ميان - ٨٧، ١٥٦
محمد حسن، كنديوارو - ٢٦٩
محمد حسن قاري، مخدوم
(٢٥٥) الف
محمد حسن، مخدوم - ٢١٣
محمد حسن مكراني - ٢٨٦ (ح)
محمد حسن، ميان - ٢١٣ (ح)
محمد حسين خان بن محمد خان
قنڌاري، لكنوي - ٢٢١
محمد حسين (مدير الحنيف)
٢٨٦ (ح)
محمد حسين پٺو - ٢٣١ (ح)
محمد حسين سيوستاني - ٢٠٦
محمد حسين شوقي - ١٢٦
محمد حسين قاضي - ٢٢٣ (ح)
محمد دارا شكوه (دارا شكوه)
٤٩، ٥٣، ٥٤، ٦١، ٦٣
محمد داؤد دربيلائي، مخدوم-
١٨٨
محمد ذاكر متعلوي،
ميان - ٢٠١
محمد رشدالله، ابوتراب،
صاحب العلم الرابع (جهنڊي
وارو) ١٨٨، ٢٤٧
محمد راشد (روضي ڌڻي) پير،
سيد - ١٧٦، ١٨٢، ١٨٣،
١٨٦، ٢٠٢، ٢٤٧، ٢٦٦،
٢٨٢
محمد رضائي سنڌي (رضائي)
١٠٩، ١١٢
محمد رفيق، قاضي، بن قاضي
عبدالرزاق - ٢٣١ (ح)
محمد زمان ثالث، مخدوم -
١٧٤
محمد زمان، خليفو (٢٥٥) الف
محمد صادق، ميان (٢٥٥) الف
محمد صادق، خواجه - ٢٥٦
محمد صادق بلوچستاني،
مولوي فاضل - ٢٣٦
محمد صالح مرحوم (صالح)
مولوي - ٢٢٦
محمد صالح سيوستاني، ميان-
٢٥٤ (٢٥٥) الف

Marfat.com

محمد صالح وزير آبادي- ٢٦١ (ح)
محمد صالح پٽني - ٤٢
محمد صالح، مولانا حاجي - ٢٧٥
محمدصالح، مولوي- ٢٣٢(ح)
محمد صبغت الله، خواجه (قيوم زمان) ١٧٣
محمد صدرالدين - ٢٩
محمد صديق، مسافر - ٢٣٧
محمد صديق (وزير بادشاه دهلي) ١٣٣، ١٣٣(ح)
محمد صديق، حافظ - ٨
محمدصديق سيتائي، مولوي- ١٨٨، ٢٨٠
محمد طاهر، مولانا - ١١٤
محمد عابد انصاري سيوهاڻي، مخدوم - ٢٠٦ (ح)
محمد عابد، قاضي(٢٥٥) الف
محمد عارف، مخدوم - ٢٥٣ (٢٥٥) الف
محمد عارف صديقي- ٢٥٢
محمدعارف شڪارپوري، ميان تخلص "عارف ۽ صنعت"- ٢٠٠، ٢١٤، ٢١٥
محمد عارف (سيوستاني) بن مخدوم محمدحسن مخدوم- ٢١٢
محمد عاقل 'عاقلي' - ١٨٢، ١٨٤
محمد عالم، قاضي - ١٨٧
محمد عبده مصري، شيخ، سيد (محمد عبده قاهري) ١١٧، ١١٧ (ح)
(محمد) عثمان متعلوي، مخدوم- ٢٠٠، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٣
محمد عظيم، شاه - ٢١٨
محمد عظيم شيدا، مولوي - ٢٨٥
محمد علاء الدين بخاري - ٣٢ (ح)
محمد علي، مولوي - ٢٦٥
محمد عمر جان مجددي، خواجه - ١٧٠
محمدغوث امينوي،شاه- ٢٢٠
محمد غوث - ٩١ (ح)
محمد غوث، شيخ - ٦، ٧
محمدغوث گوالياري- ٣٦(ح) ٧٦، ١٠٣

Marfat.com

محمد غوثي، سيد (مصنف تذكره گلزار ابرار) ٥٨
محمد غوثي برهانپوري- ١٠٦
محمد فاضل - ٥٠
محمد فاضل خان فتحپوري امينتي - ٢١٩
محمد فاضل سنڌي - ١٥٧
محمد فريد اول، قاضي، شيخ- ٢٢٣ (ح)
محمد قاسم ديپالپوري، شيخ- ٢٢٠
محمد قاسم کڙهي ٻاسينـي، مولوي - ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٣٤، ٢٨٣
محمد قائم ٺٽوي، مهاجر، مخدوم - ٢٠١، ٢٠٢
محمد كامل (كتياري) مولوي، ميان - ٢٦٣(ح)
محمد مبارك - ٢٢٩(ح)
محمد مبارك ميان گوٺي - ٢٣٦
محمد محسن ٺٽوي- ١٦٤
محمد محسن ٻيكس، روهڙائي- ٢٤٠
محسن (٢٥٥) الف
محمد مراد، مخدوم(٢٥٥)الف
محمد مراد صديقي، حكيم - ٢٠٩ (ح)
محمد مظهر خان، خواجه- ١٧٠
محمد معروف، مخدوم - (٢٥٥) الف
محمد معصوم (بن مجدد الف ثاني) ١٢٣، ١٣٢، ١٧٣، ٢٥٦
محمد معصوم، مير - ٧٣، ٨٤، ٨٥، ١١٧، ١١٨، ١٤٣
محمد معين ٺٽوي، علامه، مخدوم (علامه معين) تسليم، ٻيراگي - ١٥٨، ١٥٩، ١٦١، ١٦٢، ١٦٤
محمد مقيم برهلوي- ٢٢٠
محمد مكي بكري، سيد - ٢٩، ٣٠
محمد منعم، مير - ١١٥
محمد هاشم اسحاق ديرائي، مولانا حافظ - ٢٢٦
محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم - ١١٥، ١٢٣، ١٣٣، ١٦١، ١٦٢، ١٦٣ (ح)، ١٦٨، ٢٠٠، ٢٠٢، ٢٠٥

Marfat.com

محمد هاشم کڙهي ياسيني، مولوي - ١٨٧، ٢٣٠، ٢٤٦، ٢٧٣، ٢٧٤، ٢٨٣

محمدياسين راشدي جهنڊيوارو (پير سائين جائن وارو) ١٨٣، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٨٢

محمد يحيٰ ثاني - ٢٢٣ (ح)

محمد يعقوب بساولي، مولوي - ٢٢٠

محمد يعقوب پاڪناڙي - ٢٢٩ (ح) ٢٣٠ (ح)

محمد يوسف بکري، مير - ١٩١

محمد يعقوب سبي - ٢٣٦

محمديعقوب همايوني، خليفو، (مولانا همايوني) ٢٢٣، ٢٢٥، ٢٦١، ٢٦٢ (ح) ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٦٥

ن نادر شاه - ٨٨

ناصرالدين جانان، خواجه - ١٧٣

ناصر ميرزا - ٧٣ (ح)

نافع مولي ابن عمر - ١٣، ١٧

نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر - ١٦٣ (ح)

نبي بخش ڪولاچي، مولانا - ٢٣٦

نثار احمدر دولوي، مولوي - ٢٢١

نثا شاه لاهوري - ٥٣

نجم الدين احمد بن عمر ڪبري خوارزمي - ٦٥ (رڪ: نجم الدين ڪبري)

نجم الدين عزلت، رضوي، بکري - ١٦٠

نجم الدين ڪبري، شيخ - ٤٣

نذير حسين جلالي (هاري ليڊر) مولوي - ٢٣١ (ح)

نذير حسين، مولوي - ٢٨٦ (ح)

نسائي، امام - ١٥

نصربن يسار (اموي) ٨٠، ٨١

نصير خان، مير - ١٩٤

نصير خان حيدر آبادي، مير - ٢٦٧

نصير خان، مير والي قلات - ٢٣٠ (ح)

نصيرالدين، شيخ - ٥٨

Marfat.com

نصيرالدين (فقير) ٢٧٦، ٢٧٧

نصيرالدين، مخدوم، حڪيم (٢٥٥) الف

نصير محمد، ميان - ١٠٩

نصير الدين نوشهرائي، شاه - ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٧٨

نصير الدين شهداد ڪوٽي - ٢٨٦ (ح)

نظام‌الدين احمد، خواجه، (صاحب طبقات اڪبري) ١٤٢ (ح)

نظام‌الدين نظام، شاه - ١٧٣

نظام‌الدين اوليا، سلطان، (سلطان‌الاوليا) ٣٢، ٣٣، ٣٥، ٦٧

نظام‌الدين، پير - ١٦٨ (ح)

نظام الدين صديقي پاٽائي، مخدوم - ١٩٨

نظام الملڪ - ١٤٢، ١٤٣

نظام‌الدين مجددي شڪارپوري خواجه (ملقب به قطب جهان) ٢٥٦

نظام‌الدين، مخدوم (٢٥٥) الف ٢٥٦، ٢٥٧، ٢٥٨، ٢٦١

نظام‌الدين، خواجه - ١٦٨

نعمت‌الله سرهندي، شاه - ٥٣

نعمت‌الله ٺٽوي، مخدوم - ١٦٥

نمرود - ٤٧

نوح سخي سرور، مخدوم - ١٧٤

نوح هالائي، مخدوم (نوح، مخدوم) ٤٣، ٤٤، ٥٧

نورالحق، مولانا - ٥١

نورالدين عبدالرحمان، اسفرائني - ٦٥

نورالدين پير (بن خواجه امام‌الدين) ١٧٠، ١٧٣

نورالدين - ١٥٧ (ح)

نورجهان بيگم، نواب - ٤٤، ٤٦، ٩٦، ٩٨

نورالنساء (نورجهان) ٩٦

نورالله ٻڇڙانوي، مولانا - ٢١٧

نور محمد خان ثاني، مير، حاجي - ١٨١

نورمحمد خان، مير، پروفيسر، ڊاڪٽر - ١٨١

Marfat.com

نور محمد (شهداد کوٽي)
مولوي-٢٦٣(ح)٢٦٤(ح)
٢٦٥

نور محمد ڪڙهي ياسينـي،
مولانا - ٢٧٥

نور محمد (اول) مير (ٽالپر)
١٧٩، ١٨١

نور عالم، مولوي - ١٩٢

نور محمد، مولانا - ١٨٧

نور محمد، مولانا - ٢٧٣

نورالحق، مولوي - ٢٢٠

نورالدين محمد (احمد آبادي)
١٢١

نور محمد نصرپوري، صوفي،
محدث - ٢٠٠، ٢٠٢

نور محمد سيوهاڻي (ڪاتب)
٢١٠

نور محمـد شهداد ڪوٽـي،
مولانا - ٢٣٠ (ح)

نور محمد، مولانا - ٢٤٥

نور محمد پٽي - ٢٤٥ (ح)

نور محمد ڪلهوڙو، ميان،
(خدايار هزبرجنگ عباسي)
٨٦، ٨٧، ١٠٩، ٢٠٣

نور محمد خان، مير - ٢٦٧

نيوندمل، سيٺ - ٢٥٨

نهيڪ بن معبد عطاوردي- ٨١

و

واقدي - ١٦

وجيهه الدين، شيخ - ١٥٧ (ح)

وجيه الدين علوي احمد آبادي،
شيخ - ٥٧

وزير احمد - ٦٨ (ح)

وزير خان نواب - ٥٢

وفائي، مولانا، دين محمد -
٢٩(ح)، ٦٣، ٦٦، ٦٨(ح)
٨٦، ١١٩(ح)١٥٦، ١٨٨،
١٩٨(ح)٢٢٢(ح)٢٢٣،
٢٤٥، ٢٨٨

وقارالملڪ، نواب - ١٩٨

وڪيع - ١٤

ولي الله، شاه، دهلوي- ١٥٧،
١٥٨، ١٥٩، ١٦١، ١٩٢،
١٩٣

Marfat.com

ولي محمد، آخوند - ٢٣٧
ولي محمد، قاضي، ٢٨٦
ولي ، مير - ١٢٦
ولي مهر ، مولانا ميان (ملا کاتياري) ٢٧١
واليڏنه ، مولوي - ٢٢٣
وليد بن مزيد - ١٨ (ح)
وهب الله صديقي پاٽائي- ١٨٧
وهب بن جرير - ٢٠
وهيو چانيه ، مخدوم - ٣٨، ٣٩، ۴٠
وهيه ، ميان - ١٥٥ (ح)

ھ

هارون الرشيد، خليفو - ١٦
هارون قانون گو متعلوي ، آخوند - ٢٠١، ٢٠٢
هدايت الله شاه، حاجي ميان- ٢۴٩
هدايت الله نلاهي،حاجي-٢٦٧
هدايت الله متعلوي، قاضي - ١٧٧، ١٨٩، ٢٢٧، ٢۴٧
هدايت الله ولد پير سيد محمد راشد - ٢۴٧
همايون بيگ، ميرز - ٢٣٦، ٢٣٨ (ح)
همايوني، مولانا (عبدالغفور) ٢٣٣، ٢٣٥(ح) ٣٨٧
همايون (نصيرالدين همايون) بادشاه - ٣٦، ٣٧، ٧٣، ٧۴، ٢٦۴، ٢٦٥
هنري ڪربن، پروفيسر - ٢١
هشيم بن بشير - ٢٠
هشام بن عروه - ١٣، ١٦
هشيم - ١۴
هوتي لاڪو - ۴۴
هندال مرزا - ٣٦ (ح)
هديته الله راشدي ، نلاهي ، پير حاجي - ٢٨٣

ي

يار محمد الهآبادي، شيخ- ٢٧٠
يار محمد، سيد (بن دين محمد) ٢١٨
يار محمد فائق متعلوي ، آخوند - ٢٢٨
يار محمد ڪلهوڙو ، ميان - ١٠٩، ١٢٩، ٢٨٧
يحيٰ ثالث، قاضي - ٢٢٣

Marfat.com

يحيٰ بن سعيد قطان - ۱۷، ۲۰
يحيٰ، شيخ - ۷
يحيٰ بن معين - ۱۵، ۲۰
يزيد بن هارون - ۲۰
يسار بن يسار - ۷۸
يعقوب بن ابراهيم - ۲۰
يعقوب بن شيبه - ۲۰
يعقوب بن يوسف مطوعي- ۲۰
يعقوب خان سکري، حکيم سيد - ۱۱۸
يوسف بنگالي، شيخ - ۵۸، ۱۰۴
يوسف پاٽائي، مخدوم - ۵۹، ۱۰۶، ۱۵۷ (ح)
يوسف الدين جيلاني، سيد-۱۲۵
يوسف علي قنداري، مولوي، حاجي - ۲۲۰
يوسف فقير - ۲۸۰
يوسف بن محمد بلخي- ۱۴۸
يوسف نانڪ - ۲۷۹
يونس سنڌي، مفتي - ۹۲

—— :o: ——

Marfat.com

فهرست قبائل

آل حڪم - ٧٧
آل مهلب - ١٩، ٢٠
ارغون - ٤٢، ٦٦
انصاري - ٢٧٦
امير خاني (سادات)

بنو اميه - ١٩، ٧٨، ٨٠، ٨١
بنو حنظله (تميمي) ١٤
بنو عباس - ٨٠
بنو مخزوم - ١٢
بنو هاشم - ١٢، ١٣
بيگلار - ٤٠

پنهور - ٣٨١

ترخان - ٤٥، ٤٦، ١١٢، ١٥٢

ٽالپر - ٨، ١٧٩، ١٩٤، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٤، ٢١٣، ٢١٥، ٢١٨، ٢٥٣، ٢٦٧، ٢٧٩،

جهنڊي وارا - ٢٦٧

ڏل - ١٥٨

راجپوت - ٥٦
راشدي (خاندان) ١٧٧، ١٣٣

سادات - ٧٣
سيهڙ - ٢٦٢ (ح)

صديقي (خاندان) ٢٥٣

علوي (خاندان) ٢٥٨، ٢٥٩، ٢٦٠

فاروقي - ١١٢

قاضي (خاندان) ٢٢٣
قريشي (شيخ) ٨، ٥٢

ڪلهوڙا - ١٠٩

گوجر - ١٠٧

متعلوي، سادات - ٢٤١
مهالبه (مهلب) ٢٠

نظام شاهي - ١٥٣ (ح)

Marfat.com

فهرست کتب

آ

آفتاب (اخبار) ۱۹۷، ۱۹۸

آئینہ ظرافت - ۱۹۷

ابن ندیم، فهرست - ۱۶ (ح)

احسن التواریخ - ۱۹۷

اخبار الاخیار - ۲۷، ۸۳، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲

اربعین بروایتہ سراج المسلمین - ۲۱۱

اربعین في رشد الطالبین - ۲۱۰، ۲۱۱

اربعین في فضل المجاهدین - ۲۱۰ (ح)

اردو ادب (رسالہ) علي گڑھ - ۶۶

ارشاد الصواب (لمن وقع في بعض الاصحاب) ۲۱۰ (ح)

ارشاد الطالبین، رسالو - ۲۸۳

ازالتہ الاشتباہ - ۲۱۱

اسرار رموز نقشبندیہ - ۲۶۰

التصدیق با فضیلتہ الصدیق، اصدق - ۲۱۰ (ح)

افحام الافحم بتائید ابراء المتوهم - ۲۴۹

انجمن اسرار قلمي، رسالہ - ۲۰۵

انتخاب مواهب الدنیہ - ۱۰۵

انساب العرب - ۷۷ (ح)

انسائیکلو پیڈیا آف اسلام - ۱۸ (ح)

انوار الفیوضات الباطنیہ في امتیاز اهل الباطن من الباطنیہ - ۲۱۰ (ح)

الابداح في محاکمتہ بین النووي و الصلاح - ۱۶۳

الازهار المتناثره في الاخبار المتواتره - ۲۱۰

الاستدراک للدوراک - ۲۱۱

البراهین الغرض مع بیع المحبر - ۲۱۱

الجود الثمین - ۱۶۲

الخواطف للتصوف - ۱۶۲

الحق الصریح - ۱۶۳

الحق - ۱۹۶

الدر المنثور في امتداد من اهل القبور - ۲۳۳

Marfat.com

الذريعه - ۵ (ح)
الرحيـــم ، رسالـــه - ۲۰۰،
۲۰۳(ح)۲۰۹(ح)۲۱۳(ح)
۲۲۹(ح)۲۳۰(ح)
الفوائدالجمهفي احكام العمامه-
۲۴۸
القواعـــد المهمه للفـــوائـــد
الجمه - ۲۴۸
المتانه - ۲۰۹ (ح)
المدرار الديميه علي حاشية القديمه
۱۶۳
المسائـــل الخمسه في دفـــع
توهمات الشيعه - ۲۷۱
المعجم - ۹۱ (ح)
الوحيـــد ، سنـڌ آزاد نمبر -
۲۳۶ (ح)
اليسر المطلوب - ۲۱۰
القول الجلي في تذكير البغي -
۲۰۹، ۲۱۱
المنار (رسالو) ۱۱۷
انشاء واحدي - ۲۱۰
انوار الرحمان لتنوير الجنان -
۲۱۷، ۲۱۹
انور المجد في نعج الوجد - ۱۶۲
انيس الواعظين - ۶۸، ۶۹
ايضاح العاقبته في طلب العافيته
(ايضاح الخافيه في سوال العافيه)
۲۱۰، ۲۱۰ (ح)
ايقاظ الوسنان - ۱۶۳

ب

برهانپور کے سندھی اولیا -
۴۶(ح) ۱۰۶ (ح)
بزم صوفيا - ۲۸ (ح
بناء الاسلام - ۱۲۴
بوستان - ۱۱۵
بهلر عشق - ۱۹۷
بهارستان بلبل - ۱۹۷
بهجه النظائر، في براة الابرار -
۱۶۳ (ح)
بياض حبيب الله صديقـــي ،
سيوستاني - ۸۶، ۱۵۶
بياض حسام الـدين راشدي -
۲۰۹ (ح) ۲۱۱ (ح)
بياض مخـدوم محمد عـارف
(سيوستاني) ۲۱۳
بياض مخـدوم عبـدالحليـم ،
سيوستاني - ۲۸۱
بياض مخدوم محمـد هاشم -
۲۸۱
بياض مشتاق متعلوي؛ - ۶۵

Marfat.com

بياض واحدي - ٢٠٩، ٢١١
بيگلر نامہ - ١٤٩
تاريخ احمد آباد - ١٢١ (ح)
تاريخ بدايوني - ١١٤
تاريخ خطيب بغدادي - ١٦، ٢٠ (ح)
تاريخ سنڌ قلمي (از اميرعلي شاه فتح پوري) ١٤٨
تاريخ طاهري (طاهري) ١٤٣، ١٥٠، ١٥٤
تاريخ فيروزشاهي برني - ٢٨ (ح)
تاريخ كلهوڙا، آردو- ٢ (ح)
تاريخ معصومي (تاريخ سنڌ) - ٦٦، ٦٦(ح) ٧٣، ٨٢، ٨٣، ٨٥، ٩٩، ١٠٠(ح) ١٠١
تحرير المسائل علي حسب النوازل (مشهور بياض واحدي) ٢٠٩
تحريرات مباحثہ قرات قران جهر در جماعت - ٢٤٩
تحفہ اولي الالباب في رد علي طاعن الاصحاب- ١٧٨، ١٨٩
تحفہ حضرت شاهجهاني - ٩٨
تحفة الحكماء سنڌي - ٢٨٨
تحفة الاخبار حاشيہ الدرالمختار - ٢٨١
تحفة الطاهرين- ١١٥ (ح) ١٢٦
تحفة العرفان في ذكر الاقطاب- ٢٢ (ح)
تحفة الكرام (فارسي-سنڌي) (حاشيہ راشدي) ٢٩، ٤٢، ٤٠، ٦٤، ٧٢، ٧٣، ٨٦، ٨٧، ٨٨، ٩١، ١١٤، ١١٥، ١١٨، ١١٩، ١٢٦، ٢٢٨، ١٣٠، ١٣٨، ١٣٩، ١٤١، ١٥٠، ١٥١، ١٥٢، ١٥٥ (ح)
تحصيل الصحة عن السقاتہ بماجاء في الفصد و الحجامة- ٢٤٩
تحقيق الخبر في صلواة الجنازة علي القبر - ٢٤٩
تذكره اذكار ابرار - ٣٣، ١٠٢، ١٠٦

Marfat.com

تذکره سادات بخاري-۲٦(ح)
تذکره امیرخاني حسام الدین راشدي - ۹۵ (ح) ۱۲۹، ۱۳۰(ح) ۱۳۵، ۱۳۷(ح) ۱۴۵ (ح)
تذکره حسیني - ۵ (ح)
تذکره شعراء ثکر- ۲۴۵(ح)
تذکره شعراء کشمیر حسام الدین راشدي- ۵۱(ح) ۵۳
تذکرة الحفاظ - ۱۳، ۱٦(ح) ۲۰
تذکرة الصلحاء - ۲۴۱، ۲۴۳، ۲۵۲
تذکره علماء هند - ۵۷(ح) ۸۸ (ح)
تذکره گلزار ابرار - ۲٦، ۲۹، ۳۷، ۳۸، ۴۱(ح) ۴۲، ۴۷، ۵۸، ۵۹، ٦۰، ٦۷، ٦۸، ۷۱، ۷۴، ۷۵، ۷٦، ۸۲، ۹۱، ۹۲، ۱۰٦
تذکره لطفي - ۲۰۰ (ح)
تذکره مذکر احباب - ۷۳ (ح)
تذکرة المعاصرین (حزین) ۵ (ح)
تسحصیل الصعب في ابیات الکعب - ۲۱۰، ۲۱۱
تفسیر مجمع البحار طاهري - ۱۰۴
تفسیر مدارک - ۱۰۵
تکمله (مقالات الشعرا) ۱۳۲، ۱۳۳، ۱٦۸(ح) ۱۷۳(ح) ۱۸۰، ۱۹۴ (ح) ۱۹۵، ۲۰۳(ح)۲۰۵(ح)۲۲۳(ح) ۲۲۴، ۲۲۵، ۲٦۰ (ح) ۲٦۱ (ح)
تکویر الامامه علي ان القلنسوة لا یکره فیها الاقتداء و الامامة - ۲۴۸
تلخیص المفتاح - ۲۸۴
تمام العنایة ترجمه بدایة الهدایة - ۲۷۱
تنبیه الواعظین - ٦۹
توحید (رساله) ۹۹(ح)، ۱٦۵
توضیح تلویح - ۲٦۴(ح)۲۸۴
تهدید الغافر في تعذیب الکافر - ۲۰۹، ۲۱۰(ح)
تهذیب التهذیب- ۱۳، ۱٦(ح) ۲۰ (ح)

ج

جامع ترمذي - ۱۳
جیر التسکین في کسر التنوین- ۲۱۱

Marfat.com

جبر السکين في تسلية المسکين - ٢١٠

جدائي نامه (مير صوبدار) ١٩٥

جمع المسائل علي حسب النوازل (بياض واحدي) ٢٠١، ٢٠٤

جنب گذاريم جن سين- ٢٣٧ (٢٥٥) الف

جودة الطبع في کثرة السبع - ٢١١

چنيسر نامو- ٤٠ (ح) ١٥٢ (ح) ٢٥٣، ١٥٤، ٢٥٥

حاشيه اشباه و النظائر - ٢٠٩

حاشيه ايساغوجي - ٢٧٦ (ح)

حاشيه بديع الميزان - ٢٧٦

حاشيه تفسير بيضاوي - ٥٩

حاشيه شرح زوراء - ١٦٣

حاشيه صدرا - ١٩٣

حاشيه عرف بهائي - ٢٧٦ (ح)

حاشيه عبدالغفور - ٢٢٩

حاشيه هداية النحو- ٢٧٩ (ح)

حاشيه و ترکيب مائة عامل- ٢٧٦ (ح)

حاشيه مير زاهد - ١٩٢

حجة الجاهل - ١٦٢

حديقة الاولياء - ٢٨ (ح) ٢٩، ٣٠ (ح) ٣١ (ح) ٣٨ (ح) ٤٢، ٧٠، ٧٢

حزب البحر - ١٨٨

حسن الفهم والتعقل في جمع الکسب والتوکل- ٢١١

حل الترکيب المنطق - ٢٧١

حماسه - ٧٨

حيات قليچ - ٢٣٦

خزينة الاصفياء- ٢٧، ٣٢ (ح) ٣٣، ٥١، ٥٢، ٥٤، ٦٢، ١٠٠

خسرو شيرين مثنوي- ١٩٥ (ح)

خطوط (منظوم فارسي) ١٥٩

خلاصة الاصول عربي - ٢٧١

خلاصة التداوي - ١٩٥ (ح)

خير جاري - ١٠٥

خير خواه (اخبار) ١٩٦

دراسات اللبيب - ١٦١، ١٦٢، ١٦٣ (ح)

دائره معارف اسلاميه- ١٧، ١٨ (ح)

Marfat.com

درالدارین - ٩٤
در مختار - ٢٠٩(ح)٢١٠(ح)
دکن ایگریکلچرل رلیف
ایکٹ - ١٩٢
دلائل الخیرات - ١٨٨، ١٩٠
دلیل الذاکرین - ٤٣، ٤٤
دووایو عربي سنڌي - ٢٧١
دیوان بلبل، سنڌي - ١٩٧
دیوان بلبل، فارسي - ١٩٧
دیوان حسین (فارسي) ١٨١
دیوان صنعت - ٢١٤، ٢١٥
دیوان عطا حسین موسوي -
٢٤١ (ح)
دیوان فارسي (میرابوالمکارم)
١٣٤
دیوان قلیچ - ٢٣٧ (ح)
دیوان مفتون، سنڌي - ٣٣٤
دیوان مسکین - ١٨٥
دیوان میر (صوبدار)
دیوان واحدي - ٢١٠
ذب الذبابات - ١٦١(ح)
ذخیره خوارزم شاهي - ١١٨
ذخیرة الخوانین، ٤٥، ٤٦، ٥٧،
٩٨، ٩٩، ١٤٢، ١٤٣، ١٤٤
رجال السند و الهند - ١٣(ح)
٢١، ٨٢ (ح)
رحیما - ١٩٧
رد الهفوات - ١٧٨
رساله اویسیه - ١٦٣ (ح)
رساله در حرمت دخان - ٢١٠
رساله در عدالت امیر معاویه رض
٢١٠
رساله غوثیه - ٩٢
رساله في جواب السید عبداللطیف
یتائي - ١٦٣(ح)
رساله قیصریه - ٤١
رسالة الاعتدالات الاربعه - ١٦٢
رسالة الکلي الطبعي - ١٦٣
رساله در کسب و توکل - ٢٠٩
رساله محمد اشرف - ٦
رش الانوار حاشیة الدر المختار -
٢٠٩
رشحات الفنون - ١٢٩
روح الاشکال والزهره - ١٦٣
رفع الغین - ١٦٢
ریحانة الادب ج ٤ - ٤٣(ح)
ریاض الشعرا واله داغستاني -
٥ (ح)
ریاض الصالحین - ١٠٥

Marfat.com

ريحانة الادب - ١٧، ١٨ (ح) ١٩، ٢٢
● زندگي و آثار ميرزا قليچ بيگ- ٢٣٧ (ح)
زيبا نگار (مثنوي) ١٠٩ (ح)
● سبط المقال في حل الاشكال- ٢١١
ستاره سندّ - ١٦، ٢٠ (ح) ٢٠٠ (ح) ٢١٥ (ح)
سر اکبر - ٥١
سرو آزاد - ٥ (ح)
سفينة الاوليا - ٤٩، ٦١، ٦٣
سکينة الاوليا (اردو) ٤٩، ٥٠(ح) ٥٣(ح) ٥٤، ٦١
سندّ جي ادبي تاريخ - ١٢٥
سنـــدّي سونهارا (ماهنامه) ٢٣٧ (ح)
سندّي کافين جو کتاب - ٢٤٩
سيرة النبي، (شبلي نعماني) ١٦
سير العارفين - ٦٦(ح)
سير القادريه - ٥٢، ٦٢
سير المتاخرين - ١١٤
سيف الملوک و بديع الجمال - ١٣٥
● شام غريبان - ٥(ح)
شاهد الامت (فارسي- نثر) ١٨١
شاهنامه - ١١٦ (ح)
شاه ولي الله کي سياسي تحريک- ١٥٨
شد الازار - ٢٢ (ح)
شرح جامي - ٢٢٥، ٢٢٩
شرح حال - ٢٢ (ح)
شرح ديوان حافظ - ١٦٣
شرح شطحيات - ٢١
شرح شمسيه - ١٠٢
شرح صحيح بخاري - ٥٩
شرح قسطلاني - ١٠٥
شرح قيصري - ٤١ (ح)
شرح گلشن راز - ٥٥
شرح مائة احاديث - ٢٤٢
شرح مخزن الاسرار - ١٣٨
شرح منازل السائرين - ٥٥
شرح مواقف - ٥٥
شطاح فارس - ٢٢ (ح)
شمس المکاتيب - ١٩٧
شمع انجمن - ١، ٥ (ح)
شيخ نجم الدين کبري- ٤٣ (ح)

Marfat.com

صبح گلشن ٥ (ح)
صحيح بخاري - ٤٠١٠٣، ٢٠٣(ح)
صد پند سود مند - ١٩٧
صراط الطالبين - ٢٦٧ (ح)
ضميمة الانتصار - ١٣٨
طب اکبر فارسي - ٢٨٨
طبقات اکبري - ١٤٢ (ح)
١٤٣
طرب الاماثل في تراجم الافاضل
٨٤، ١٠٢
طريق السداد في وجوب الاعتداد -
٢١٠ (ح)
عماد السعادت - ٥ (ح)
عمدة الخليل من مواهب الجليل -
عمدة المقامات - ١٧٣، ٢٠٥
عشرين مسائل (فارسي) ٢٧١
عقل ۽ تهذيب - ١٩٧
عوارف - ٦٦ (ح)
عين الحيات - ١٢١
عين المعاني - ١٥٧ (ح)
غاية الصراحة في تحريم الذباحة -
٢١١
غاية ما ظهر الاضعف الانام في
ان الکلام المتحمل لايوجب -
١٦٣ (ح)
فتاوي احمدي - ٢٧٠
فتاوي محمدي - ٢٧٠
فتاوي همايوني - ٢٢٩، ٢٣٤
فتح نامہ (مير صوبدار) ١٩٥
فرهنگ سخنوران - ٥ (ح)
فرهنگ همايوني - ٢٣٣
فصوص الحکم - ١٥٩
فضائل ربيع - ٢١١
فن کيمياء رسالہ - ٢٤٩
فوات الوفيات للکتبي ٨٢(ح)
فهرست برٽش ميوزم - انڊيا
آفيس - اسپرنگر - ٥ (ح)
قرب قليچ - ٢٣٧
قسطاس المستقيم - ١٦١
قصہ پري خانہ سليمان - ١٣٥
قصہ سيف الملوک وبديع الجمال
(مير صوبدار خان) ١٩٥
قصہ کاموپ - ١٣١
قصيده برده - ١٨٨، ١٩٠
قطبي - ١٠٢
کتاب الانساب - ١٦ (ح)
کتاب الاغاني - ٨٢(ح)

Marfat.com

کتاب التفسیر - ۱۸ (ح)
کتاب السنن - ۱۸ (ح)
کتاب اللطائف - ۱۰۴
کتاب المسائل (فقہ) ۱۸
کتاب المغازي - ۱۶، ۲۱
کراچي گزیٹ - ۱۹۶
کشف الاسرار - ۳۲، ۱۵۷
(بزدوي) ۳۲ (ح)
کشف الجان سندي - ۲۷۱
کشف الکامن في علم الباطن - ۲۰۹، ۲۱۰ (ح)
کنز الوصول الي معرفة الاصول - ۳۲ (ح)
کواکب السعادات - ۴۰، ۷۰، ۱۸۹، ۲۲۷

گ

گلدستهٔ قلیچ - ۲۳۷ (ح)
گلستان - ۱۱۵
گنج تاریخ - ۲۷ (ح)
گنج معرفت - ۱۹۷

ل

لب لباب (فارسي، شعر)
لباب المناسک - ۸۴
لب تاریخ سندھ ۱۴۶
لطف اللطیف في اعطاء الرغیب - ۲۰۹، ۲۱۰

م

ما مقیمان - ۱۰۱
مجالس النفائس - ۱۳۶
مجربات مظهریه - ۲۴۹
مجمع الاخبار - ۳۳
مجمع النفائس - ۵ (ح)
مجمع النکات - ۱۶۳ (ح)
مجمع اهل الحمات بذکر اهل الممات - ۱۲۱
مجموعهٔ رسائل سیوستاني - ۲۱۱
مجموعهٔ رسائل مخدوم - ۱۶۳ (ح)
مجیب (اخبار هفتیوار)
محاسن المساعي في مناقب الاوزاعي - ۱۸ (ح)
مختصر قوت القلوب - ۱۰۵
مخدوم ابوالحسن سندي - ۱۰۵
مخزن الغرائب - ۵ (ح)
مخمس کریما - ۲۶۰ (ح)
مراة الحلیه - ۲۱۰ (ح)
مسائل اربعین سندي - ۲۷۱
ملفوظات (پیر سید محمد راشد) سندي - ۲۸۳
منطق الطیر - ۶۷

Marfat.com

مهراڻ رسالو) ۲۴۵،۲۳۰،
۲۸۵ (ح) ۲۸۶ (ح)
مراصد الاطلاع - ۲۲ (ح)
مسافر ، اخبار - ۱۹۷
مسلمان ۽ تعليم - ۱۹۷
مسودات مشتاق متعلوي-۴۳
مسودات ميان حبيب الله ۸
سيوستاني - ۲۰۵، ۲۰۶،
۲۰۸
مشڪواة شريف - ۹۲،۸۵
مطارحات التحقيق في برهان
التطبيق - ۱۶۲
مطول - ۲۸۴
معارف (رساله ۱۹۴۲) ۱۶،
۲۱
معارف اسلاميه، لاهور- ۱۶ (ح)
معاون (هفته وار اخبار)
معجم المطبوعات - ۳۲ (ح)
۵۹
معلومات الافاق - ۱۲۹، ۱۳۰
معيار الحق - ۱۸۰
معيار السالڪين - ۱۳۳،۴۰
مفتاح التواريخ - ۵ (ح) ۵۰
مفتاح المصلي - ۱۲۳
مقالات الشعرا (مقالات قانع)
۱، ۲ (ح) ۱۴، ۴۵ (ح)
۵۱،۵۲(ح)۸۸(ح) ۱۱۶،
۱۱۸، ۱۲۸، ۱۳۶، ۱۴۳،
۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۵، ۱۶۳،
۱۶۵ (ح)
مقالات مولانا محمد شفيع-۵(ح)
مڪلي نامه - ۱۴۱ (ح)
ملتقط جمع الجوامع، سيوطي-
۱۰۵
ملن جي سنڌي - ۱۶۵
مناقب علوي(فارسي-نثر)۱۸۱
منتخب مشڪواة المصابيح -
مناسڪ المتوسطة - ۸۳
منبع قديم - ۶۳ (ح)
منتخب الاشعار - ۵ (ح)
منبع الانساب - ۳۰ (ح)
منشات عالمگيري (منشات
آداب عالمگيري) ۱۳۱(ح)
منهاج السنة النبويه في ڪلام
الشيعه و القدريه- ۱۱۷(ح)
۱۶۱
منهاج السنه مصنفه شيخ الاسلام
ابن تيميه - ۱۶۱

Marfat.com

منهاج العابدين (الي الجنته)
٥٩، ٩١ (ح) ١٠٣
مواهب سيد البشر - ١٦٢
مونس المخلصين - ٦٨(ح)
ميبذي - ٢٨٤
مرزا غازي ترخان اور اس
کي بزم ادب - ١٤١ (ح)
(ح) ١٤٣
ميرزا قليچ بيگ - ٢٣٧ (ح)
ميرزا قليچ بيگ جي ڪتبخانه
۾ چند گهڙيون - ٢٣٨(ح)
ن
نتائج الافڪار - ٥ (ح)
نجم الدين ڪبري - ٦٥ (ح)
نزهته الخواطر - ١٦، ٢٥، ٢٦،
٢٧، ٢٨، ٣٢، ٣٣، ٣٥،
٨٢
نص السارب في قطع الشارب -
٢١٠، ٢١١
نفحات الانس (جامي) ٢٢
نقد نصوص شرح فصوص - ٥٥
نور الانوار - ٢١٩
نور العينين في اثبات علم الغيب
سيد الثقلين - ١٨٩
نور العين - ١٦٢
نيچرل ڪريما - ١٩٧
و
وحدت الوجود والموجود - ١٦٣
وسيلته التائبين - ١٢١
وفيات الاعيان - ٢٥
وقايه - ٥٧
ھ
هدايته الاخوان - ٢٤٨
هديته الارفين - ١٧ (ح)
١٨ (ح)
هندستاني (رساله) ٢٢٢ (ح)
ي
ياد گيريون - ٢٣٧ (ح)
ينابيع الحيواة الابديه في
طريق الطلاب النقشبنديه
١١٦، ١١٧، ١٢٣
يوسف زليخا، مثنوي - ١٠٩

———:o:———

Marfat.com

شهر ۽ ڳوٺ

ا

آدم شاه جي ٽڪري - ۱۵۷

آگـره - ۳٦ (ح) ۳۷، ۵۵، ۵٦، ۹۴، ۹٦

اجمير - ۹٦، ۲۱۸، ۲۷۷

اُچ - ۲٦، ۲۷،

احمدآباد - ۴۱، ٦۷، ۵۷(ح) ۷۵، ۸۲، ۸۴، ۹٦، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۲۱، ۱۳۳، ۱۴۲، ۱۴۳

احمد نگر - ۱۰۳ (ح)

اسپين - ۳۱

استنبول - ۷۷

اسلام آباد - ۲۸۸

اسير - ۷٦ (ح)

افغانستان - ۲۲۷

اکڙن جا ڳوٺ - ۲۷۹

اگهم ڪوٽ - ۷۱

الوَر - ۲۱۸

الور (اروڙ) ۱۴۵

اله آباد (يو پي) ۱۹۱، ۲۲۲

امروهه - ۲۱۹

اميرخاني قبرستان- ۱۳۰ (ح)

اندلس - ۱۷، ۱۸ (ح)

انڙ پور - ۴۴

اوَده - ۲۱۹

ايـران - ۵٦، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۸۲، ۲۳۵

ايلچ پور (ايرچ پور) ۴۱، ۱۰۳

ب

بـاغبـان (ٽلٽـي) ٦۳ (ح) ۸۲، ۹۹

باگڙجي، ڳوٺ - ۲۸٦

بانڪي پور - ۲ (ح)

بجنور - ۱۹۲

بخارا - ۲٦

بدر ، پير (پُل) ۱۳۹ (ح)

بدين - ۱۴۸

برار - ۹۱، ۹۲

بـرهانپور - ۳۵، ۳۷، ۴۱، ۴۱(ح) ۴۷، ۵۵، ۵۷، ۵۸، ٦۷، ۷۴، ۷۵، ۷٦(ح) ۷۷، ۸٦، ۹۲، ۹۴، ۹۵، ۱۰۳

بلوچستان - ۵٦، ۱۷۸، ۲۲۵، ۱۲۹، ۲٦۱، ۲٦۴، ۲۷۴

بندر لاري (شاهبندر) ۱۳۱

بعلبڪ - ۱۷ (ح)

بغداد - ۱٦، ۲۰، ۲۱، ۲۳، ۱۲۵

Marfat.com

بڪيرا - ٦

بکر - ۱، ۲۵، ۲٦، ۲۷، ۲۸، ۳۰، ۵٦، ۵۷، ۷۳، ۷۴، ۹۵، ۹۷، ۹۸، ۱۴۴، ۱۵۷

بمبئي - ٦۹، ۲۳۷، ۲۷۷

بنگال - ۳٦ (ح)

بنگلديرو، ڪوٽ - ۲۸۷، ۲۸۸

بوبڪ - ۲٦۹

بوهڙ - ۲۴۵

بهاولپور، رياست - ۷، ۸،

بيروت - ۱۷، ۱۸، ۱۹

بيلي بٺ - ۲٦۲

پرچونڊي - ۷، ۸

پاٽ - ۳۵، ۴۰، ۸٦، ۱۰۲، ۱۰٦، ۱۵٦، ۱۵۷، ۱۸۸، ۲۰۳، ۲۱۳، ۲٦۹

پرياگ (اله آباد) ۳۰

پشاور - ۱۵٦، ۱٦۸

پنجاب - ۱۴۳

پنو عاقل - ۲٦۲ (ح)

پير ڪوٽ - ۱۸۴

ترائي - ۲۳۱ (ح)

توران - ۱۱۰

تورڪئي - ۱۵۲ (ح)

تهران - ۲۵ (ح) ۴۳، ۵۲، ٦۱ (ح)

ٺنڊو الهيار ٦ - ۲۵۱

ٺنڊو باگو - ۷

ٺنڊو گدو - ۱۸۰

ٺنڊو مير نور محمد خان - ۲٦۹

ٺلاه شريف - ۱۷۷، ۲۴۸، ۲٦۸

ٺٽو - ۲۹، ۳٦، ۳۷، ۴۴، ٦۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۲۵، ۱۲٦، ۱۳۰، ۱۳۲، ۲۳۳، ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۳۹ (ح) ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱٦۴

ٺوڙهي - ۲۷۴

جارجيا - ۲۲٦

جمنا ندي - ۳۰

جوپره، قصبه - ۴۱

جوهي - ۲۴٦ (ح)

جهان آباد (آگره) ۱۱۴

جهانسي - ۳۰، ۳۱

جهت پت - ۲۲۹

جهوڪ - ۲۷٦

جيڪب آباد - ۲۳۰ (ح) ۲۸٦

جيپور - ۲۱۸

Marfat.com

● چانڊوڪي - ١٠٧
● چٽ، ڳوٺ - ٢٦١
● حجاز شريف - ١٢، ٢٧٠
حديده (يمن) ٢٠٥
حرمين - ٢٦، ٨٣، ١٠١،
١٢١ (ح) ١٢٢، ١٦١،
١٧١، ١٧٨، ١٨٨، ٢٣٢،
٢٤٢
خطيرة القدس - ٤٨، ٧٠
حنتوس (ديهه) ١٩ (ح)
حيدر آباد - ٥، ١٦٨، ١٧٣،
١٧٧، ١٧٨، ١٨٠، ١٨٢،
١٩٤، ١٩٧، ٢٠٨، ٢٣٦،
٢٣٧، ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٥٧،
٢٦٩
● خدا آباد (هالا پراڻا) ١٩٤ (ح)
خانديش - ٤٧، ٥٥، ٥٨، ٧٤،
١٠٣، ١٠٤
خانپور (شڪارپور) ١٢٩
خراسان - ١١٠
خير پور، رياست - ١٤٧،
١٨٣، ١٩٨، ٢٧٩
خيوه، شهر - ٦٥ (ح)
● دادو، ضلع - ٢٤٥، ٢٤٦ (ح)
٢٦٩
در بيلہ - ٨٢، ٩٩، ١٨٨
دکن، ص ١ - ٩٧، ١٠٦
دمشق - ١٧
دروازه شڪارپور ١٦٩
درياه راوي - ٢٩
دهلي - ١، ٢٨، ٢٩، ٣٢، ٣٣،
٥١، ٦٦، ٩٩، ١٢٩، ١٣٧،
١٥٦، ١٩١، ٢١٨، ٢١٩
ديره غازيخان - ٥٧ (ح)
● ڏوڪري، تعلقو - ٢٦٤، ٢٦٦
● ڊڪڻ، ڳوٺ - ٢٢٦، ٢٣٢ (ح)
ڊکهه - ٢٧٤
● راڇو خاناڻي، ڳوٺ - ٨، ٢٦٧
رنوديرو - ٢٣١ (ح) ٢٧٤
رامپور (رياست) ١٩٢، ١٩٣
روپاه - ٢١٧، ٢١٨
راوٽ (سرڪار سيوستان) ٩٩
روهڙي - ٢٥ (ح) ٩٥، ١٤٤،
١٤٧، ٢٢٥، ٢٤٠، ٢٦٥
رحيمڏنو ڪلهوڙو- ڳوٺ -
٢٦٦
رسول آباد - ١٥٦، ١٥٧ (ح)
ربواڙي - ٢١٨
● ساڪرو درياه -

Marfat.com

سرهند - ۱۳۲، ۱۳۳، ۲۷۷

سکر (سکر پراڻو) ۲۹ (ح)
۹۵، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۹۶،
۱۹۷، ۲۲۶، ۲۴۶، ۲۸۶

سلامي - ۲۳، ۲۴

سمرقند - ۷۳ (ح) ۱۴۸

سنڌ - ۱، ۷، ۱۲، ۱۹، ۲۵، ۳۱،
۳۳، ۳۵، ۳۷، ۵۶، ۵۷، ۶۹،
۶۰، ۶۵، ۶۷، ۶۹، ۷۰، ۷۳،
۷۴، ۷۵، ۸۶، ۹۱، ۹۹،
۱۰۳، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸،
۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۳۲،
۱۳۳، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۶،
۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰،
۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۹، ۱۹۰،
۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴،
۱۹۶، ۲۰۰، ۲۰۵، ۲۰۷،
۲۱۳، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۵،
۲۲۷، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۷۴،
۲۷۶، ۲۸۴، ۲۸۵

سنڌو ندي - ۳۱

سورت - ۱۳۳

سوڍو جتوئي، ڪوٽ - ۱۸۸
۱۸۹، ۱۹۰

سيراف - ۲۲ (ح)

سيوهڻ (سيوستان) ۳۵، ۴۸،
۴۹، ۶۱، ۶۱ (ح) ۶۳،
۶۴، ۶۵، ۱۳۶، ۱۳۸،
۱۵۶، ۱۸۸، ۲۰۳، ۲۰۴،
۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۱۳،
۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵

● شاه بندر (ڏسو: لاهري بندر)

شاه جهان آباد (دهلي) ۱۳۷

شام - ۱۸ (ح)

شڪارپور - ۱۵۸، ۱۷۱،
۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۹، ۱۹۹،
۲۰۰، ۲۳۷، ۲۵۶، ۲۵۷،
۲۵۸

شهاب الدين جو ڪوٽ - ۵۹

شهدادڪوٽ - ۲۴۵، ۲۴۶ (ح)
۲۷۳

شيخوپوره - ۳۰

شيراز - ۱۱۴

● صفر صفا - ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶،

صبت پور - ۵۷

● عاربجا - ۲۶۴ (ح)

عبدالحڪيم جو ڪوٽ - ۲۱۷

عراق - ۱۶، ۷۸

عرب - ۱۹

عظيم آباد (پٽنه) ۱ (ح)

Marfat.com

عمرکوٽ - ۱۳۰، ۱۴۸،
۱۵۰
علي ڳڙهه - ۶۶، ۹۹

ف
فارس - ۳۱
فرخ آباد - ۱۹۲، ۲۲۱، ۲۲۲
فريد آباد - ۲۶۶
فيض آباد (اجوڌيا) ۲۱۹

ق
قاسم خواني، پهاڙي - ۱۴۶
قاهره - ۱۸ (ح) ۲۵، ۱۷۸
قبةالاسلام (ناٿ) ۳۵ (ح)
قبرستان امين الدين چشتي - ۲۱۵
قلات - ۲۲۹ (ح)
قلعه آگره - ۹۷
قلعه ترنالو - ۱۰۳
قمبر - ۲۴۵، ۱۷۴
قندهار - ۵۶، ۷۳ (ح) ۹۹،
۱۴۱ (ح)، ۱۵۴، ۱۷۳،
۲۲۷، ۲۵۶، ۲۷۷
قيس (جزيره) ۲۲ (ح)

ڪ
ڪابل - ۵۱
ڪاٺياواڙ - ۱۲۱
ڪامارو - ۵، ۶، ۷، ۱۰،
ڪانگڙه، قلعه - ۵۰

ڪتبار - ۲۷۴
ڪراچي - ۱۸۹، ۱۹۶، ۱۹۸،
۲۸۳، ۲۸۸ (ح)
ڪرم پور - ۲۰۷
ڪشمير - ۵۰، ۵۱، ۱۱۴
ڪلڪته - ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۹۴
ڪنڊي، شهر - ۲۲۹ (ح)
۲۳۰ (ح) ۲۶۲، ۲۶۴
ڪنگري - ۷، ۲۶۶
ڪوڙا جهان آباد - ۱۹۱
ڪوفه - ۷۸
ڪيچ - ۱۲۵

گ
گجرات - ۵۶، ۵۸، ۷۴، ۸۲،
۹۱، ۹۶، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۳،
۱۲۱، ۱۲۳
گڙهي ياسين - ۱۸۷، ۲۲۳،
۲۳۱ (ح) ۲۳۲، ۲۴۶ (ح)
۲۸۵
گلو پير، موضع - ۸
گنگا (ندي) ۳۰
گنج (جرجانيه) ۶۵ (ح)
گوني، تعلقو - ۲۶۷
گوٺ پير جهنڊو - ۲۶۶

Marfat.com

ڪوٽ شيخ شهاب الدين سنڌي - ١٥٢
ڪڙهه مڪتيسر - ١٩٢
ڪهوڙڪي - ٧
● لاڙ - ٢٦٧
لاڙڪاڻو - ١٠٧، ١٧٧، ١٩٦، ٢١٥، ٢١٦، ٢٤٥، ٢٤٦(ح) ٢٧٧، ٢٧٩، ٢٨٧
لاهري بندر (شاهبندر) ٣١، ٣١ (ح)
لاهور - ٤٨، ٤٩، ٥١، ٥٢، ٥٦، ٧٣(ح) ٩٦، ١٣١
لسٻيلو - ١٠٧
لکنؤ - ٢٢٢
لکي دروازو - ٢٦٠
لواري - ٢٢٨
● مبارڪ پور - ٢١٧
مئڙي (بلوچستان) - ٢٨٦
متياري، متيارين (شهر) ٤٢، ١٨٧، ١٨٨
محمد آباد - ٨١
محمد پور - ٢٦٢ (ح) ٢٧٥
محزمي (محله بغداد) ٢٠
محله پاڻي خان (ٺٽو) ١٤١
مراد آباد - ٢١٩
مدينه - ١٦، ٢١، ٨٢، ٨٤، ١٠٠، ١٠١، ١٠٢، ٢٥٢، ١٦١، ١٧٠، ٢٣١ (ح) ٢٨٦
مستونگ - ٥٦
مسجد امير خاني - ١٣٩
مسجد شيخ زبيري - ١١٦
مسجد ناصر الملڪ - ٤١
مرڪهه منارو - ١٥١
مڪو - ٨١، ٨٣، ٢٠٦، ٢٣١ (ح) ٢٧٠
مڪلي - ١٢٦، ١٣٠، ١٣٢، ١٣٩، ١٤١ (ح)
ملان ابڙو - ١٧٧، ٢٤٦(ح)
ملتان - ٧، ١٠٧، ١٠٨، ١٣١
موصل - ٢٣، ٢٤
مياڻي - ١٧٩، ١٩٤
ميٺا (ڏيهه) ٧
مير پور بٺورو (ميرپور) ١٣٩، ١٤١، ٢٤٥ (ح)
ميهڙ - ١٩٦، ١٩٨

Marfat.com

ن نبي آباد - ٢٢٢
نجف - ١٠٨
نصر پور - ٣٩، ١٤٩، ٢٠٠، ٢٤٩
نوشهرو فيروز - ١٨٧، ٢١٥
نيرنڪوٽ (ڏسو: حيدرآباد) ٧٢
نيشاپور - ١٣٦
و واره - ٢٧٥
ه هالا ، تعلقو - ٢٦٦
هرات - ٣١
همايون، ڪوٽ (ح) ٢٣٠ (ح) ٢٣١ (ح) ٢٣٥
هندستان (هند) ١، ٣١، ٣٣، ٣٦، ١٠٣، ١١٠، ١١٢، ١٣٢، ١٣٢، ١٤٠، ١٤٣، ١٤٩، ١٦٢، ١٦٩، ١٨٢، ١٨٧، ١٩٨، ٢١٧، ٢١٨
ي يو-پي - ٢١٧، ٢١٩
يورپ - ١٧٨

—:o:—

Marfat.com

مدرسا ۽ ادارا

- آل انڊيا ايجوڪيشنل ڪانفرنس- ١٩٨
الفنسٽن ڪاليج، بمبئي- ٢٣٧
- پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي - ٩٩ (ح)
پنجاب يونيورسٽي - ١٦٠(ح)
- جمعيت علماء سنڌ - ٣٨٧
- دارالرشاد، ڳوٺ پير جهنڊو - ١٧٧، ١٨٩
دارالفيض، مدرسه - ١٨٨، ١٨٩، ١٩٠
- سنڌ محمدن ايسوسيايشن- ١٩٦
سنڌ مدرسة الاسلام - ١٩٦
سنڌي ادبي سوسائٽي- ١٦١(ح)، ١٧٥(ح)١٩٩(ح)٢٠٩(ح) ٢١٥(ح)٢٤١(ح)٢٤٥(ح)
سنڌي اسڪول - ٢٨٦
- شيام سندر پريس، شڪارپور - ٢٣٤
- ڪتبخانه اسلاميه ڪاليج- ١٦(ح)
- مدرسة الاسلام (ميهڙ) ١٩٨
مظهرالعلوم، ڪراچي- ١٨٩
- نظاميه ڪاليج - ٢٣
- هاءِ اسڪول ميهڙ - ١٩٨

Marfat.com

فهرست مصادر

(هيٺين ڪتابن مان مدد ورتي وئي آهي)

اخبار الاخيار	عبدالحق دهلوي	دهلي ١٣٣٢
الرحيم - رساله	مولوي غلام مصطفيٰ	حيدر آباد سنڌ
برهانپور کے سندهي اولياء	راشد برهانپوري	سنڌي ادبي بورڊ
تاريخ ڪلهوڙا	مولانا مهر	سنڌي ادبي بورڊ
تاريخ فيروز شاهي	برني	ڪلڪته ١٨٦٢ع
تحفة الڪرام	مير قانع - حسام الدين	جديد ڇاپو ۽ قديم فارسي ڇاپو
تحقيق در احوال و آثار نجم الدين ڪبري	منوچهر محسني	تهران ١٣٣٦
تاريخ معصومي	مير معصوم - ڊاڪٽر داءُدپوٽو	بمبئي ١٩٣٨ع
تڪمله مقالات الشعرا	خليل ٺٽوي - حسام الدين	سنڌي ادبي بورڊ
تذڪرهء امير خاني	حسام الدين	سنڌي ادبي بورڊ
تذڪرهء شعراء ڪشمير	حسام الدين	اقبال اڪادمي
حديقة الاولياء	عبدالقادر ٺٽوي - حسام الدين	ادبي بورڊ ١٩٦٧
خزينة الاصفيا	غلام سرور لاهوري	
ريحانة الادب ٦ جلد	------	تهران
رجال السند و الهند		
سڪينة الاولياء	دارا شڪوه اردو	پيڪيجز لاهور
سفينة الاولياء	,,	نولڪشور ١٨٨٤
سر اڪبر	,,	تهران
شذ الازار فارسي	غلام حسين نديمي	تهران
شرح شطحيات	ڪربن	تهران
شمع انجمن		ڀوپال

Marfat.com

گلزار ابرار	غوثي	آگره
مقالات الشعرا	قانع - حسام الدين راشدي	سنڌي ادبي بورڊ ١٩٥٧ع
مفتاح التواريخ	جان بيل	
مخبر الواصلين		دهلي
معجم المطبوعات	سرڪيس - اليان	مصر ١٩٢٨
ميرزا قليچ بيگ جي ڪتبخاني ۾ ڪهڙيون	حسام الدين راشدي	
مذڪر احباب	حسن نثاري	حيدرآباد دڪن ١٩٦٩ع
ميرزا غازي ترخان اور اسڪي بزم ادب	حسام الدين راشدي	انجمن ترقي اردو
مآثر الامرا ٣ جلد	شاهنواز خان	ڪلڪته
مظهر شاهجهاني	يوسف ميرڪ - حسام الدين	سنڌي ادبي بورڊ
مراصد الاطلاع		مصر
نزهة الخواطر	عبدالحي ٣ جلد	حيدرآباد دڪن

۽ ٻيا ڪيترا ڪتاب، بياض ۽ نوٽ بڪ.

———:٥:———

Marfat.com

Marfat.com

First Edition **1974** **Copies 1000**

(All rights, including the right of translation and reproduction reserved with the Sindhi Adabi Board).

Price Rs. 20 .00

To be had from:

Sindhi Adabi Board's Book Stall,

Hyderabad Sind, Pakistan.

Printed Mr Ali Nawaz Wafai at **Wafai Printing Press,**
Pakistan Chowk, Karachi
and Published by Mr. Ghulam Rabbani A, Aghro, Secretary
Sindhi Adabi Board, Hyderabad, Sind, Pakistan.

Marfat.com

TADHKIRA MASHAHIR SIND

By

MAWLAVI DIN MUHAMMED WAFAI

Edited:

By

SAYYED HUSSAMUDDIN RASHDI

SINDHI ADABI BOARD

Hyderabad, Sind

PAKISTAN

1974.

Marfat.com